

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

СЕЛО КИЇВСЬКОЇ РУСИ

(за матеріалами
південноруських земель)

Київ

Шлях - 2003

С 29 Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ: Шлях, 2003. – 232 с., іл.

ISBN 966-650-120-1

У колективній монографії розглядаються проблеми вивчення середньовічного села, де проживала основна маса населення епохи феодалізму. Роботи останніх часів дозволили не лише розширити археологічну базу, а й реконструювати різні сфери життєдіяльності жителів відкритих поселень епохи Київської Русі: систему заселення і господарювання в залежності від екологічної зони, рівень розвитку ремесла і торгівлі, особливості забудови, специфіки соціальних відносин та світосприймання.

Для істориків, археологів, етнографів, спеціалістів сільського господарства.

ББК 63.3(4 Укр)41

В коллективной монографии рассматриваются проблемы исследования средневекового села, где проживала основная масса населения эпохи феодализма. Работы последних времен позволили не только расширить археологическую базу, но и реконструировать разные сферы жизнедеятельности жителей открытых поселений эпохи Киевской Руси: систему заселения и хозяйствования в зависимости от экологической зоны, уровень развития ремесла и торговли, особенности застройки, специфики социальных отношений и мировосприятия.

Для историков, археологов, этнографов, специалистов сельского хозяйства.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України.

Редколегія: член-кореспондент НАН України О.П. Моця (відповідальний редактор);
канд. іст. наук А.В. Петраускас;
канд. іст. наук А.П. Томашевський.

Рецензенти: д-р. іст. наук В.М. Ричка;
д-р. іст. наук О.В. Сухобоков.

Колективна монографія видана за фінансової підтримки
American Council of Learned Societies

Наукове видання

Колективна монографія

Село Київської Русі
(за матеріалами південноруських земель)

Редколегія: О.П. Моця (відповідальний редактор);
А.В. Петраускас;
А.П. Томашевський.

Свідectво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано до складання 15.05.03. Підписано до друку 19.09.03. Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 26,97. Обл. вид. арк. 35,59. Наклад 400 прим. Зам. № 03/71.

Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул. Введенська, буд. 32, кв. 69.
Тел. (044) 417-19-00.
Видруковано в ПП "Луганська археологічна експедиція".
91015, м. Луганськ, кв. Зарічний, 1-6/95.
Тел. (0642) 32-04-45.

© Інститут археології НАН України, 2003

© Біляєва С.О., Веремейчик О.М., Вознесенська Г.О., Готун І.А.,
Коваленко В.П., Козюба В.К., Моця О.П., Орлов Р.С.,
Павленко С.В., Петраускас А.В., Паньков С.В., Петрашенко В.О.,
Томашевський А.П., 2003

© Шлях, 2003

ISBN 966-650-120-1

ВСТУП

Історія селянства – одна з головних тем в дослідженні епохи феодалізму. Воно в ті часи складало головну виробничу масу населення і в демографічному відношенні явно домінувало. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами і засобами виробництва, і для яких трудова діяльність складала їх найважливішу функцію [Історія крест'янства в Європе, 1985, с. 16]. А сама аграрна економіка, як перший вид виробничого господарства, стала відповідним пунктом швидкого створення так званої другої – “олюдненої” – природи, формування власної, надприродної основи всесвітньо-історичного процесу, підняття людства на ступінь цивілізації [Данилова, 1990, с. 115].

В європейській середньовічній ойкумені значну частину селянства складали ті, хто отримував її від конкретного власника-сеньйора. Інші, хоч і не входили до складу тієї чи іншої сеньйорії, знаходились в судово-політичному підпорядкуванні окремих сеньйорів або ж феодальних монархів – королів, імператорів, князів. Відсутність у таких селян прямої поземельної залежності зовсім не виключало при певних умовах феодального характеру їх підпорядкування земельним власникам. Адже феодальна природа селянської залежності обґрунтовувалася не тим, чи був господарем селянина світський сеньйор, монастир або монарх – представник державно-корпоративного панування феодалів, – а змістом феодально-власницьких відносин [Історія крест'янства в Європе, 1985, с. 15, 16].

У зв'язку з цим доцільним є торкнутися тут і питання про умовний характер поняття “свобода” в ті часи – адже воно було далеко не однаковим для дофеодального і феодального суспільства. Якщо в першому воно “мало конкретний позитивний зміст повноправ'я”, то в другому – “означає відсутність відомих форм особистої матеріальної залежності тієї чи іншої особи й стає чисто негативною (“вільний”, не закріпачений) [Неусыхин, 1956, с. 32]. Тому слід під вільним сільським населенням феодального суспільства розуміти масу сільських безпосередніх виробників, котрі ще не потрапили в приватну залежність, а лише в державну. Безпосередні виробники, які вже виявилися в залежності від землевласників, хоч і продовжували зберігати елементи особистої свободи, в дану категорію, як правило, не входили. Вірогідно, не входять до неї і ті сільські жителі, котрі, залишаючись “трудовими елементами”, разом з тим вважалися людьми привілейованими [Бромлей, 1982, с. 128].

Специфічні риси, поряд із загальноєвропейськими, мали феодальні відносини і в давньоруському середовищі. “Державність” феодалізму в Київській Русі складалася в державній приналежності земельних володінь, котрі роздавалися князем певної літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як главою держави. Володарські права як великого князя київського, так пізніше і князів інших земель залежали від утримання певного престолу. В домонгольський період в цій частині Європи існували дві основні форми земельної власності: “жизнь” (аллод) – повна, відчужувана власність, що складала домен князів і бояр, і “волость”

(бенефіцій) – власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Разом з тим, вже в кінці XI ст. прослідковується процес перетворення волості у феодал шляхом її передачі у спадок. Та цей процес так і не завершився до початку XIII ст. – панівною формою землеволодіння на протязі кількох століть залишався бенефіцій [Толочко, 1992, с. 160, 161, 166].

Якраз, і в першу чергу, в результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство – вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку ґрунту (рала, плуга і т.д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивались різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства.

Село іноді згадується на сторінках письмових джерел давньоруських часів – в короткій редакції “Руської Правди”, в літописах. Але це досить обмежена інформація: “смердей конь” [Правда Русская, 1947, Т.2, с. 185]; “...на весну начнет смердь тоть орати лошадыю тою и приехавъ Половчинъ оударить смерда стрелою и поиметь лошадыку и жону его и дети его и гумно его зажжетъ” [ПСРЛ, 1962, Т.2, стлб. 265]; “...взяша (кочівники – авт.) села без оучьта съ людьми и с мужи и с женами и коне и скоты и овецъ” [ПСРЛ, 1962, Т.2, стлб. 556]. Тож “...на сторінки літопису “село” потрапляє в особливих випадках, коли його спалюють або грабують феодали в своїй міжусобній боротьбі, коли в місцевості трапляється “мор велик” або “глад”, коли ті чи інші поселення є об'єктом поділу, заповіту [Воронин, 1935, с. 10].

Тому важливе значення для дослідження сільської проблематики мають археологічні матеріали і дані суміжних дисциплін. Адже: “матеріальне життя – це люди і речі, речі і люди” [Бродель, 1986, с. 41]. Досліджуючи залишки матеріальної культури можна в значній мірі реконструювати й сам рівень розвитку стародавнього суспільства, зокрема, епохи Київської Русі. І хоч до сьогодні ще ні одне селище не було повністю розкопане, роботи останніх часів дозволили у дослідженні цього питання вийти на новий рівень накопичення інформації [Південноруське село IX-XIII ст., 1997; Давня історія України, 2000, с. 382-409 та інші роботи]. А це, в свою чергу, поставило нове завдання – підготувати узагальнюючу працю, в якій би були висвітлені основні аспекти тогочасного сільського життя.

Для цього слід розкрити такі важливі проблеми як встановлення в загальних рисах системи заселення в давньоруський період історії східних слов'ян IX-XIII ст., рівень розвитку землеробства, скотарства, промислів, ремесла та торгівлі. Важливими є питання реконструкції забудови поселень, дослідження суспільних відносин, встановлення рівня культурного розвитку на селі та деякі інші аспекти життя більшості людей в ті часи.

Це буде зроблено в основному на матеріалах південноруських земель – Київської, Чернігівської та Переяславської – старої “Руської землі” – одного з найбільш розвинених регіонів всієї Київської Русі. Звичайно, будуть використані як аналогії і матеріали з інших територій.

РОЗДІЛ I. Система заселення

Глава 1. Правобережне Полісся

Сучасне серйозне дослідження давньоруського селянства не можливе без аналізу процесу розселення та складання системи селянського заселення. Тільки таке дослідження, побудоване на базі масового, документально незаперечного, точно локалізованого у просторі й часі матеріалу, здатне виявити найсуттєвіші, найбільш виразні і потужні тенденції й напрямки у просторовому положенні та рухах основної маси середньовічного населення, а також дати цим явищам вірогідні пояснення. Саме через застосування всієї процедури аналізу і послідовних ланок реконструкції разом з подальшим комплексним вивченням тодішніх природних умов цього розселення нам вдається аргументовано наближатися до оцінки рівня відносного розвитку виробничих потенціалів, агрегатів, технологій відповідного соціального організму давнини. Іншими словами, тільки через дослідження системи заселення соціуму можемо реконструювати його господарство, як спосіб поєднання просторових ланок розповсюдження людських спільнот та локального синхронного їм довкілля.

Принципово важливо, що саме селянське заселення було територіально і фізико-географічно найбільш наближене та безпосередньо пов'язане з конкретними природно-виробничими властивостями і умовами місцевості, у значній мірі визначалося ними і одночасно змінювало їх. Саме розвинене, сформоване вільне селянське заселення, що обіймало абсолютну масу середньовічних популяцій, його просторова конфігурація найменше всього визначалася складними соціально-політичними чинниками і найбільше – екологічно-господарськими, конкретним місцевим господарським потенціалом.

Новітній досвід показує складність, об'ємність, багатоетапність та неодмінну громіздкість справжнього повного аналізу системи заселення просторово широкіх історичних соціальних організмів (СО) типу Землі – Князівства. Це є поки що темою та предметом окремих спеціальних досліджень. Тим більше, якщо мова йде не тільки про велику територію, але й про широкі хронологічні межі існування того чи іншого відомого СО або їх об'єднань.

Якщо ж мова йде про давньоруське село південно-руських земель, то ми неодмінно мусимо враховувати тривалу, кількості етапну історію заселення різних адміністративно-територіальних складових одиниць Південної Русі. Для кожного окремого історико-географічного регіону необхідно виділити відповідні етапи розвитку заселення, що визначалися сукупною дією демографічних, суспільних, політичних, династичних, геополітичних, військових, господарських, торгівельних, комунікаційних та багатьох інших чинників. Для кожного з виділених етапів розвитку заселення притаманні як свої особливості, так і загальні спільні синхро-

статичні властивості та напрямки, що підлягають аналізу та науковому порівнянню.

Характеристика розвитку заселення певної історико-географічної території протягом значної історичної епохи (наприклад, X-XIII ст. н.е.) неодмінно потребує вивчення міжетапної динаміки, порівняльного аналізу просторових кількісно-якісних змін заселення відповідної території, виділення провідних поетапних та наскрізних домінуючих тенденцій в розвитку процесу заселення і господарського освоєння населенням відповідної території.

Тому тут ми намагатимемося подати адаптовану, спеціально виділену і скорочену картину заселення та інформацію про найважливіші особливості й характерні риси "чистого", саме селянського розселення у їх зв'язку з низкою факторів, що його визначали: еколого-господарським, феодално-політичним, оборонно-комунікаційним тощо.

Перед розглядом нарисів загальної системи заселення Правобережного Полісся очевидно потрібно зробити стислий відступ для огляду методичних засад, принципів і термінологічного апарату досліджень систем заселення взагалі та середньовічних – зокрема. Адже прикладів здійснення коректних, результативних і закінчених робіт по тематиці реконструкцій систем заселення давніх соціальних організмів у вітчизняній науці, на жаль, поки що небагато.

Спочатку коротко про необхідний термінологічно-понятійний апарат. Розселення, як один з видів життєдіяльності населення, відображає просторово-часову форму організації його існування [Фашевский, Палий, Немченко, Старостенко, 1992, с.11]. Територіальні сукупності населених пунктів (НП), зв'язаних один з одним виробничими і соціальними відносинами, розглядаються як системи заселення [Алаев, 1983, с.217, 218]. Ознаками, що об'єднують сукупності НП в систему, виступають: спільність соціальної і виробничої інфраструктури; виробничі зв'язки; наявність центрів як головних елементів системи, ієрархічно зв'язаних з усіма НП; керованість на основі адміністративно-територіального поділу [Фашевский, Палий, Немченко, Старостенко, 1992, с.25]. Населені пункти, як місця проживання населення і його виробничої діяльності, є базовими елементами заселення [Там же, с.26]. Відповідно, і в цій роботі основним об'єктом дослідження виступають археологічні пам'ятки, що в давнину утворювали окремі населені пункти, а їх археологічно відтворена якісно-кількісна хронологічна характеристика є характеристикою давніх НП*. Система заселення в усіх своїх проявах і на різних рівнях є просторовим виразом способу поєднання суспільства та його елементів з конкретним природним середовищем.

Першорядне значення має динамічний поетапний підхід у дослідженні розвитку особливостей систем

заселення. Він відкриває можливості в науковому дослідженні цілого кола важливих проблем: оцінки рівня розвитку продуктивних сил давніх соціальних організмів, характеристики палеодемографічних процесів, вивчення просторового відображення суспільних змін та ін. На основі динамічного підходу в дослідженні масштабних систем заселення стає можливим виділяти етапи розвитку місцевих традицій господарського природокористування і створювати палеоекологічні моделі функціонування давніх суспільних організмів різного рівня [Томашевський, 1991, с.41, 42; 1993].

Актуальність використання просторового підходу в слов'яно-руській археології, засвідчується появою в останні роки низки праць цього спрямування. Переважна більшість з них стосується регіонів Центральної та Північної Русі і значно менше – південноруських земель. Ці роботи мають різну мету і завдання, залучають різний за об'ємом і структурою обсяг просторово-хронологічних джерел і відповідно – методичні засади. Історіографічний аналіз новітньої літератури просторового підходу дозволяє виділити провідні напрямки і галузі таких досліджень, які формуються в сучасній слов'яно-руській археології:

1. Синтетичні характеристики великих регіонів-земель на основі сукупного аналізу систем заселення [Седов, 1960; Толочко, 1980а; Никольская, 1981; Юшко, 1991].

2. Регіональні дослідження територіально компактних соціально-історичних одиниць [Макаров, 1988а, с.57-93; 1988б, с.120-142; Узанов, 1988, с.313-316; Кулаков, 1990, с.69-84; Шекун, 1990а, с.73-76].

3. Мікрорегіональні дослідження і розробка їх методики [Фролов, 1985, с.14-29; Пронин, Прошкин, 1985, с.20-38; Кашкин, 1985, с.17-29; Томашевський, 1990, с.15, 16; 1992, с.46-59; 1999 с.57-61, Петрашенко, 1997б, с.83-87].

4. Етнокультурні дослідження на основі археологічно виявлених систем розселення і господарювання [Носов, 1982, с.43-78; Зверуго, 1990, с.31, 32; Левко, 1990, с.38-41].

5. Історико-культурні дослідження на базі методики локалізації писемних даних на археологічних матеріалах [Чернов, 1985, с.104-112; Юшко, 1988, с.108-119].

6. Демографічні та соціально-політичні аспекти заселення [Бибилов, Толочко, 1988, с.34-40; Толочко, 1989; Козюба, 2001, с. 29-41].

7. Топологічно-комунікаційні дослідження ієрархічних систем заселення [Афанасьев, 1990а, с.61-67; 1990б, с.86-98].

8. Пошуки археологічного відображення соціальних одиниць різних рівнів [Тимошук, 1990; Буров, 1988, с.34-65; 1990, с.8-11].

9. Спроби еколого-господарського моделювання на основі синтезу географічних і археологічних матері-

алів [Романчук, 1975, с.27-34; 1979, с.67-75; Томашевський, Гавритухин, 1992].

10. Широкий спектр досліджень динаміки еколого-господарських особливостей природокористування в ранньому середньовіччі [Давыдчук, Фролов, 1976, с.11-17; Долуханов, Носов, 1985, с.19-23; Чернов, 1987; Конецкий, 1989, с.3-19; Шинаков, 1991, с.75-83; Томашевський, 1992, с.46-59; Моця, Томашевський, 1997, с. 28-42; Томашевський, 1998 а, б]. Останній напрямок має багато окремих розгалужень, пов'язаних з проведенням широкого спектру міждисциплінарних пошуків на стику з палеоботанічними, фізико-географічними, аграрними і природничими науками. Виразно помітна наявність двох тенденцій у розробці проблем системи заселення: спеціалізація й поглиблення досліджень у вузьких окремих аспектах з одного боку, і спроби комплексного синтезуючого узагальнення різнобічної інформації на якісно нових засадах – з іншого. Слід також зазначити, що у зарубіжній науці означена проблематика почала активно розроблятися ще в 60-70-х роках і напрацьовано досить значний досвід таких досліджень, щоправда, для більш ранніх епох. Тут існує два загальних напрямки: просторовий аналіз і аналіз ресурсних зон. Обсяг іноземної літератури цього напрямку великий, є свої узагальнення і систематизації [Nieweglowski, 1974, ss.235-246; Kobylnski, 1986, ss.7-30; Колесников, 1988].

Перед початком поетапного розгляду розвитку системи заселення слід коротко зупинитися на структурних ланках аналізу, засобах організації наявної джерельної бази і основних методичних прийомах, використаних в пропонованому дослідженні. Методичні і методологічні засади такого аналізу вже апробовані та опубліковані [Томашевський, 1989, с.233, 234; 1990, с.15, 16; 1991, с.40-43; 1992, с.46-59, 1993].

Послідовність методичних операцій:

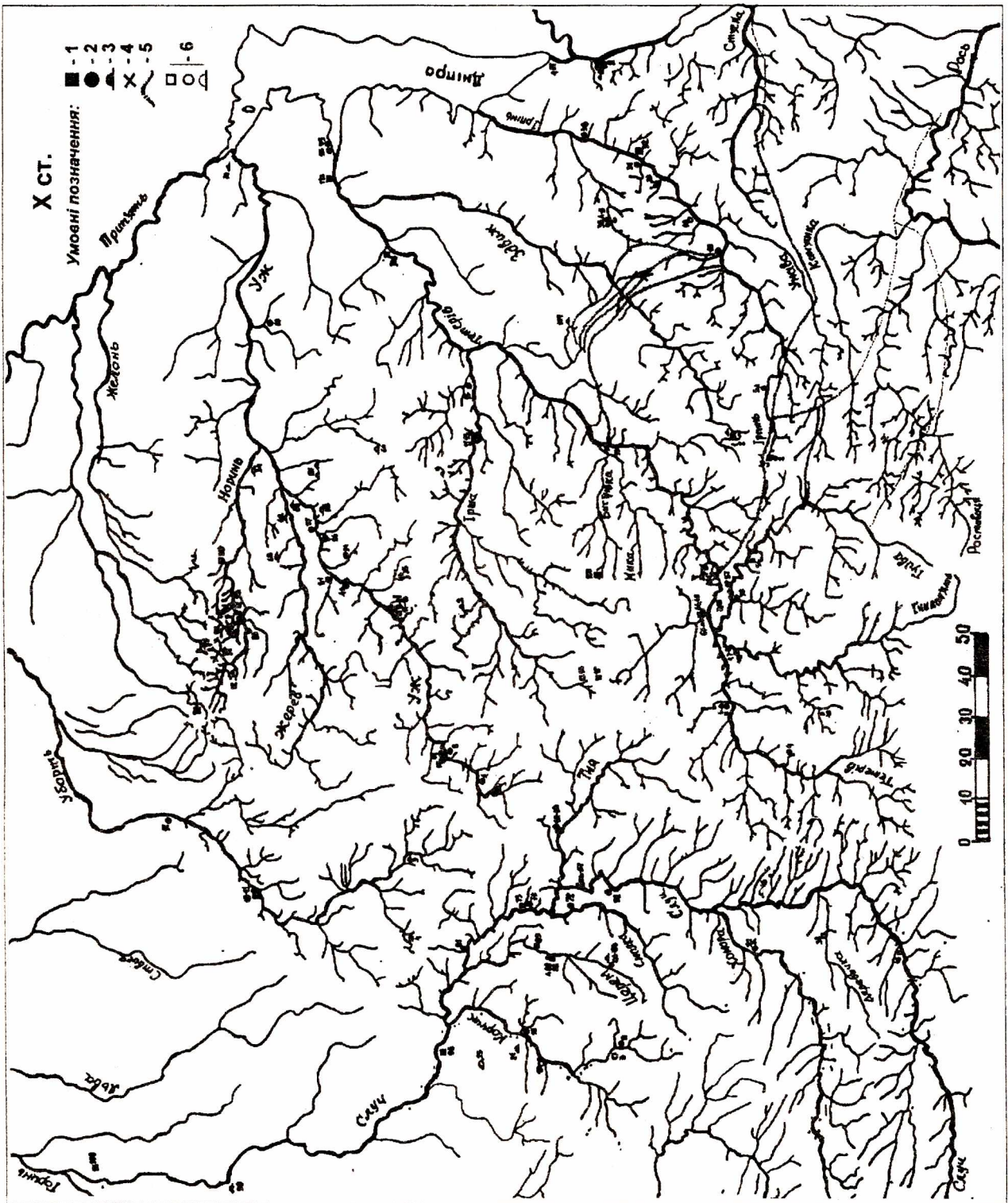
1. Картографування пам'яток здійснюється на картах сучасних областей масштабу 1 : 200 000; із залученням верстових карт XIX ст. Для дослідження мікрорегіонів – використовуються картоматеріали, схеми і плани більш великих масштабів. В усіх випадках дотримувався принцип як-найточнішої локалізації конкретних пам'яток. Карти поетапного заселення території сумісні з ландшафтними картами (Рис. 1-3).

2. Інформація про пам'ятки заносилася в спеціальний побасейновий реєстр і відповідну базу даних, де виділялося 18-20 ознак, найбільш суттєвих для аналізу системи заселення. Паралельно формується альбом відповідних планів пам'яток і мікрорегіонів.

Тут необхідно зробити одне загальне застереження. Основні закономірності, кількісні та якісні співвідношення, розподіл за окремими ознаками, які окреслюються в результаті аналізу даної джерельної бази, мають вигляд загальних тенденцій і напрямків в розвитку певних явищ. Проте, саме в дослідженні си-

* Під НП розуміємо давній територіально окремий осередок достатньо тривалого помешкання, археологічним відображенням якого є археологічна пам'ятка або комплекс археологічних пам'яток. Виділення окремих НП на основі археологічних пам'яток здійснюється при додержанні вимоги синхронності (в межах етапів) і територіальної близькості (до 500 м). Площа НП визначається відомою на сьогодні площею розповсюдження культурного шару або сукупністю площ пам'яток в багатокомпонентних НП.

Рис.1. Археологічна карта Східної Волині Х ст.: 1 - городища, 2 - поселення і посади, 3 - могильники, 4 - Змісві вали, 5 - пам'ятки, датовані напевне.

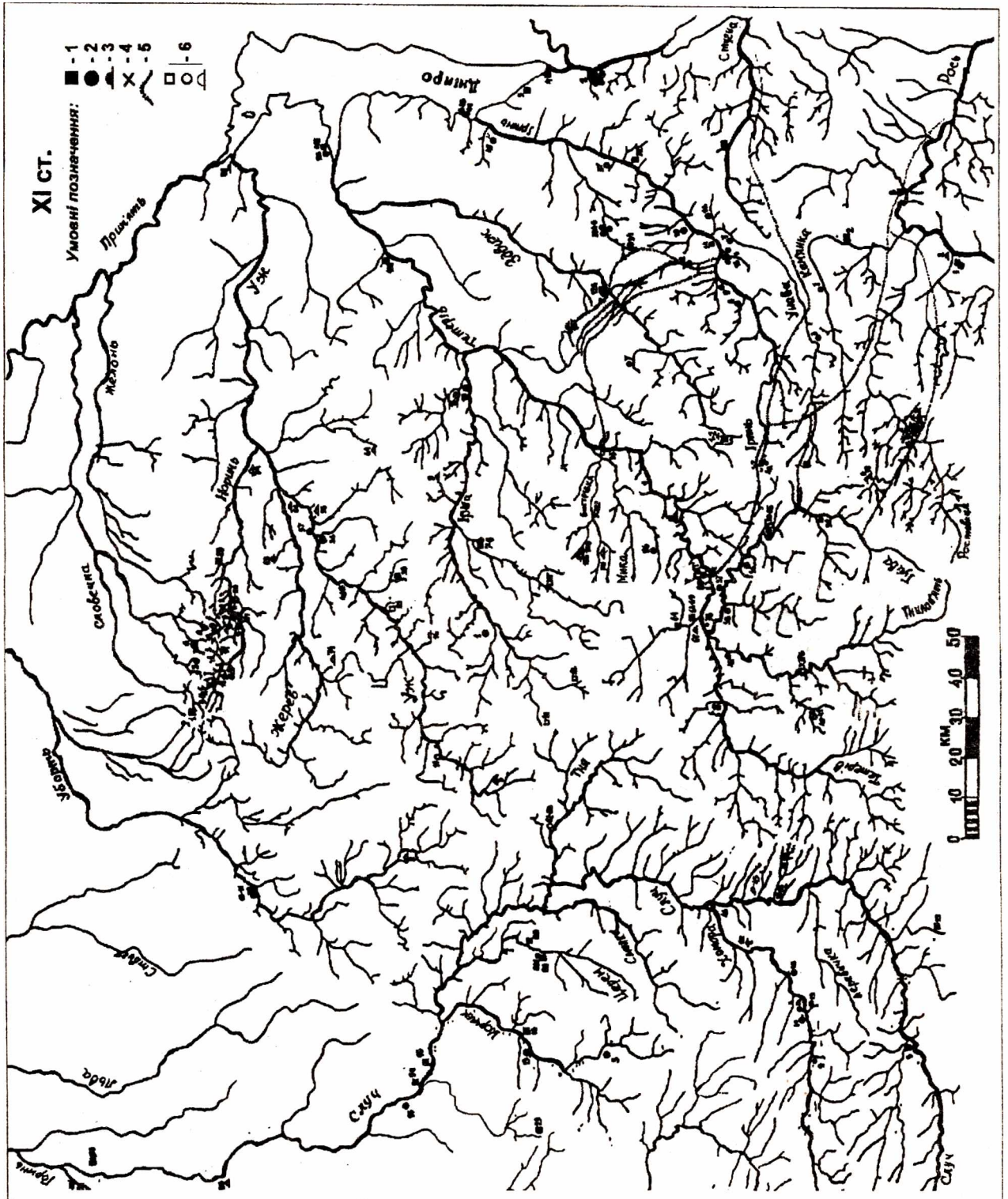

Рис.2. Археологічна карта Східної Волині ХІ ст.: 1 - городища, 2 - поселення і посади, 3 - могильники, 4 - Змієві вали, 5 - пам'ятки, датовані напевне.

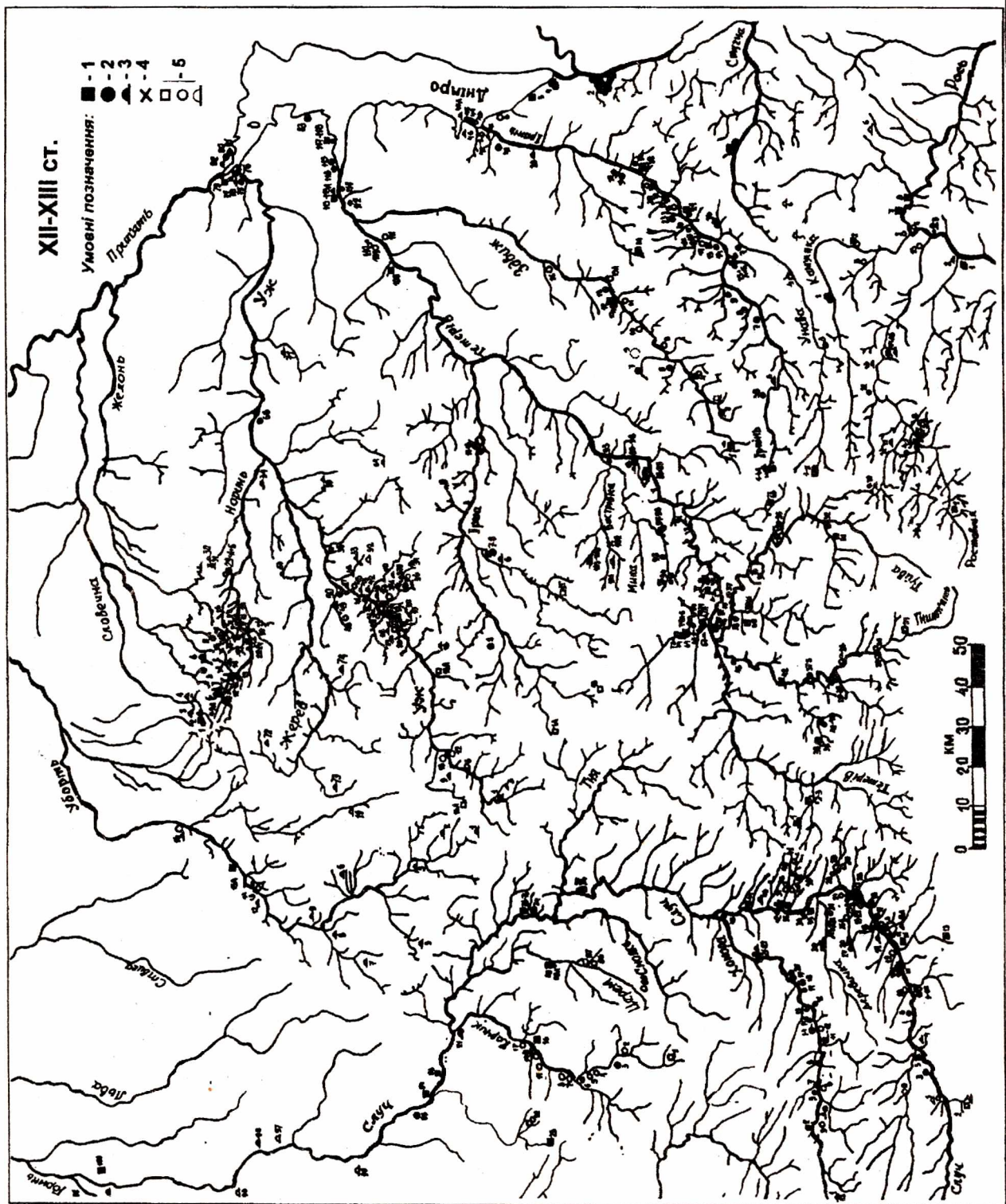

Рис.3. Археологічна карта Східної Волині ХІІ-ХІІІ ст.: 1 - городища, 2 - поселення і посади, 3 - могильники, 4 - Змієві вали, 5 - пам'ятки, датовані напевне.

стеми заселення кожний окремий датований і локалізований просторовий осередок (НП) є фактом абсолютним. Вірогідну перевірку та конкретизацію отриманих результатів загальнотериторіального аналізу дозволяють здійснювати мікрорегіональні дослідження в певних регіонах (так званих ключових ділянках), показових, щодо історико-археологічного і географічного положення.

3. Динаміка кількості пам'яток і відповідних НП визначається за етапами і по басейнах. Об'єднання близьких територіально (від сотень метрів до кілометра) синхронних пам'яток, таких як комплекси: городище - пригородні поселення - могильники; групи селищ в гніздах або городище - пригородне селище; городище - могильник та інші варіанти, закономірне при роботі з системами заселення, де важливо знати кількість окремих населених пунктів [див, напр.: Rydzewski, 1986, s.130; Афанасьев, 1990б, с.131]. Виявлення співвідношень між кількістю пам'яток і населених пунктів (за етапами і по басейнах) дозволяє оцінювати динаміку ускладнення внутрішньої структури самих НП. Співвідношення (поетапне і кількісне) між пам'ятками різних типів дозволяє ще детальніше конкретизувати структурні зміни в складі НП і способі заселення території в цілому та її окремих регіонів.

4. Розгляд конкретної системи заселення та її елементів за етапами на основі картографування дозволяє виділяти райони традиційної заселеності та незаселені ділянки. Виокремлюються скупчення населених пунктів різного рівня інтеграції, які в розвинену давньоруську добу розцінюються нами як протоагломерації і протоагломеративні райони.

5. Дослідження традицій заселеності і особливостей функціонування системи заселення вимагає окремого аналізу та оцінки фактів наступного, спадкового продовження життя в населених пунктах впродовж послідовної зміни хронологічних етапів. Оцінюється також частка кожного з типів пам'яток (городища, селища, посади, могильники) у вибірках пунктів, які існували протягом двох і більше етапів.

6. Для розгляду системи заселення, ієрархічних зв'язків її ланок надзвичайно важлива оцінка розмірів площ культурного шару виявлених НП. Такий аналіз, який навіваємо ранжируванням (тобто, поділом площі на ранги), ми мали можливість провести для 50-60% населених пунктів кожного хронологічного періоду (Рис. 4А). Цей методичний прийом успішно застосовується в закордонній просторово-аналітичній географії і в деяких новітніх археологічних дослідженнях. Сенс його полягає в тому, що населення n -го за розмірами населеного пункту складає $1/n$ числа мешканців найбільшого з НП. Ця закономірність, відкрита Ф.Ауербахом на початку ХХ століття, з часом була обґрунтована і підтверджена численними розробками [Хаггет, 1979, с.410-416; Афанасьев, 1990, с.54; Томашевський, 1993]. В нашому випадку, за браком інформації про площі всіх населених пунктів, немає можливості провести ранжування у повному обсязі. Взагалі, визначення площ навіть досліджених пам'яток поки що,

на жаль, залишається орієнтовним і приблизним. Враховуючи ці обставини, здійснюється більш простий варіант аналізу за принципом "ранг-розмір". При цьому, для кожного з етапів створюється графічна шкала НП, розмішених в порядку спадання-зменшення від найбільших до найменших значень площі. По осі "У" відкладалися реальні значення площ з масштабом інтервалу в 1 га. Окремо винесено частини графіка для НП, площа яких менша 1 га, з ціною позначки в 0,1 га. В результаті утворилася крива графіка (типу гіперболи-експоненти), злами якої означають переходи від одного рангу до іншого. Для різних періодів виділяється від семи до десяти рангів площі, які обіймали різну кількість НП (Рис. 4). Пологість або стрімкість кривої свідчать про стан розвитку системи заселення (ієрархію пунктів) і ступінь її гармонізації. Окремо оцінювалися співвідношення кількостей НП, що складала ранги і групи рангів. Динаміка цих співвідношень відображається на спеціальних графіках. На жаль, неповнота джерельної бази для всієї сукупності пам'яток і певна відносність ранжирування роблять поки що не зовсім доречним застосування методики так званої гравітаційної моделі тяжіння, яка дозволяє визначати величини зв'язку між ієрархічно ранжованими населеними пунктами [Hodder, Orton, 1976; Колесников, 1988, с.81-91; Афанасьев, 1990а, с.63]. Проте, картографування отриманих результатів ранжування на тлі всіх різночасових систем заселення дало достатньо виразну картину розміщення осередків різного рангу площі в басейнах, якісну характеристику агломеративних явищ і тенденцій їх просторово-хронологічного розвитку. Практично визначилися так звані центральні місця - опорні вузли в системі заселення [Хаггет, 1979, с.407-436].

7. Здійснення попередніх операцій дозволило реконструювати поетапні мережі шляхів сполучення між давніми НП, центральними місцями, мікрорегіонами і басейнами. Для цього на основі карт системи заселення кожного з етапів були створені схеми комунікаційної мережі у вигляді специфічного графу, де реконструйовані ймовірні дороги становлять ребра, що об'єднують вершини графу - населені пункти [Афанасьев, 1990б, с.86-89]. При реконструкції комунікацій враховувалися найбільш короткі і найбільш раціональні річкові і суходольні шляхи між осередками заселення, зважаючи на ландшафтні умови, гідрографічну мережу, рельєф, стратегічне положення, історично та етнографічно зафіксовані тракти (Рис. 5). Рівень розвитку комунікаційної мережі та її окремих ланок, динаміка змін шляхів сполучень оцінювалися за методикою топологічного аналізу Ю.В.Медведкова [1968, с.180-187]. Розгляд комунікаційної мережі доповнюють дані про відстані між НП і міжбасейнові співвідношення. Для цього було здійснено обмір всіх відстаней між НП для кожного з періодів на доступних картоосновах. Отримані значення середніх відстаней між НП корелювалися з теоретично очікуваними значеннями. В спрощеному варіанті теоретично очікувані відстані між НП являють собою відношення загальної довжи-

ни комунікацій періоду до кількості НП. Визначалася і відносна довжина комунікацій кожного з етапів (Рис. 6 і табл.). На реконструйованих комунікаційних схемах етапів визначалися вірогідні шляхи міжбасейнових сполучень, їх кількість, загальна довжина і середні значення (Рис. 6 і табл.). Зазначимо, що подальше уточнення археологічної карти досліджуваної території може внести певні корективи в отримані результати, однак, розгляд динаміки і пропорційні співставлення отриманих величин переконують, що основні тенденції та закономірності функціонування комунікаційних структур відповідають давнім реаліям.

8. На підставі даних про середні відстані між НП кожного з періодів можемо отримати ще одну важливу якісну характеристику типу заселення. Це показник територіальної концентрації населення (ПТКН P_n), який визначається за відомою формулою $P_n = D/0,5\sqrt{S} \cdot n$, де: D - середня відстань між сусідніми пунктами; S - площа території (в даному разі - 60 000 км²); n - кількість населених пунктів періоду. При рівномірному розподілі НП на території показник сягає 2,15; при скупченні в окремих пунктах - 0; при безладному розподілі - 1 [Дмитриевский, 1968, сс. 209-210]. Ми застосували обчислення ПТКН як для безпосередніх середніх відстаней між НП, так і враховуючи середні довжини міжбасейнових сполучень [Томашевський, 1992, с.49-60] (Рис. 6). Враховуючи певну недосконалість джерельної бази, ми утрималися від визначення таких досить абсолютних математичних величин, як щільність або розосередженість населення.

9. З проблемою реконструкції комунікацій пов'язаний розгляд питання історичної географії Правобережного Полісся та створення карт локалізованих літописних НП на фоновій основі синхронних, археологічно зафіксованих систем заселення.

10. В межах мікрорегіональної методики при розгляді конкретних періодів аналізується просторова динаміка розвитку окремих НП та їх скупчень різного рівня. Крім цього, до аналізу залучаються ситуаційні схем - плани основних мікрорегіонів і протоагломераций, створені на основі суміщення кількох різних джерел.

11. Розгляд етнографічних і археологічних матеріалів засвідчує взаємозв'язок рельєфно-топографічного положення поселень і навколишніх угідь з формами господарства, перш за все - його аграрними галузями [Петров, 1968, с.40-49, 61-63]. Тому доцільно виділити специфічні ознаки неукріплених селищ, як категорії НП, найбільш наближених до аграрно-промислової діяльності селянського населення [Томашевський, 1992, с.54, 55]. До спеціального топографічного аналізу залучено, в середньому, біля 80% всіх селищ кожного періоду, що робить отримані результати аналізу статистично коректними і гідними узагальнення. Нами виділено два основних топографічних типи селищ: I - заплавні і II - ті, що знаходяться на терасах і плато. Крім цього, виділено 5 підтипів, які характеризують ступінь природної топографічної відокремленості селищ від навколишнього рельєфу. I підтип - се-

лища, розташовані на островах, півостровах, на річкових закрутах і вигинах. 2-й підтип становлять поселення на дюнах, на річкових луках і підвищеннях заплавл. 3-й підтип репрезентований селищами на мисах, мисових відрогах, в гирлах річок і струмків, мисах, обмежених рівчакми і виярками. Перші три підтипи об'єднуються в групу поселень з виразними ознаками топографічної відокремленості. 4-й підтип охоплює селища, недалеко або поруч з якими знаходяться яри, видолінки, багністі низовини, рівчаки, пагорби і гряди. Це селища з ознаками часткової топографічної відокремленості. 5-й підтип становлять селища на рівних терасах і ділянках притерасового плато, які не мають ознак топографічної відокремленості.

Для головних басейнів заселення окремо аналізується положення терасових селищ на рівних горизонтальних площадках і на схилах, за висотою їх поверхні над рівнем сусідньої водойми. Поетапно і по басейнах аналізується експозиція поселень, тобто, орієнтація контурів культурних шарів селищ відносно сторін світу (Рис. 7).

Палеогеографічні та палеокліматичні умови заселення Правобережного Полісся у X - XIII ст.

Спочатку нагадаємо принципові тенденції змін клімату Півдня Руської рівнини в означений період (Рис. 8Б). Період з VIII по XIII ст. вважається малим кліматичним оптимумом (більш вузько 950-1150 рр. н.е.), який характеризувався значною мінливістю кліматичних умов, деяким збільшенням вологості, теплою температурою субатлантичного клімату [Борисенков, Пасецкий, 1988, с.59, 60, 62; Бараш, 1989, с.18, 34]. Найбільш холодним і вологим було X ст. В той же час, даній кліматичній фазі притаманна різка мінливість клімату, коли в другій половині IX - першій половині X ст. спостерігалися особливо посушливі роки (суха мікрофаза).

З кінця X ст. до XII ст. (XI ст.) збільшилась вологість у зв'язку зі зменшенням сонячної радіації [Бараш, 1989, с.41]. XII ст. (в межах другого кліматичного оптимуму) характеризувалося потеплінням і збільшенням вологості, відсутністю глобальних неврожаїв й голодоморів [Бараш, 1989, с.70-72]. Максимум потепління спостерігався в 1200-1250 рр. (подекуди до 1310 р.), в XII ст. існували найбільш сприятливі агрокліматичні умови (урожай збільшувався на 1/5) [Борисенков, Пасецкий, 1988, с.65; Бараш, 1989, с.72]. Це синхронізується з господарським і демографічним розвитком Русі XII-XIII ст. Після цього почали наростати циклонічні явища. 1272-1291 рр. були надзвичайно посушливими, а наступні 1312-1322 - надзвичайно вологими [Борисенков, Пасецкий, 1988, с.65]. В 1300-1450 рр. розпочався перехід до більш прохолодного льодовикового періоду.

Зазначимо, що відображені коливання характеру палеокліматичних умов мали відносний і потенційний характер без врахування територіальних й хронологічних локальних особливостей. Аналіз топографії відкри-

тих селищ, проведений для Правобережного Полісся Х-ХІІІ ст. свідчить, що істотних коливань рівня річок і поселень біля них протягом всього цього терміну не було.

Ступінь фізико-географічної дослідженості аналізованої території відносно висока, оскільки має тривалу традицію в ХІХ-ХХ ст. До того ж в останні роки основна частина Правобережного Полісся стала предметом поглибленого комплексного географічного дослідження. Виходячи з цього, наводимо лише основні дані про характер географічного середовища на зональному ландшафтному рівні. Досліджувана територія знаходиться переважно в межах двох основних фізико-географічних зон: мішаних лісів, представлених Поліською провінцією, і лісостепу.

Дослідження середовища проживання і відтворення природних умов соціально-економічного розвитку давніх соціальних організмів найбільш доцільно і перспективно проводити на основі ландшафтного аналізу. Такий аналіз синтезує дані про геоморфологію, рельєф, ґрунтовий покрив, рослинні та тваринні угруповання, викопні ресурси, а також результати історико-ландшафтних зрізів.

Для поліської зони характерна, в цілому, значна зволоженість. В складі ґрунтового покриву домінує піщаний субстрат, північна частина зайнята заболоченими рівнинами. Правобережне Полісся поділяється на дві під-області: східну, моренну з льодовиковими відкладами, і західну, безморенну. Цей поділ знаходить своє відображення в структурі рельєфу, ґрунтового покриву, режимі обводнення і рослинності. Північно-західну частину Житомирського Полісся складають низовини з дерново-слабопідзолистими, дерново-глейовими і болотяними ґрунтами. В східній частині переважають моренно-зандрові рівнини з дерново-середньопідзолистими ґрунтами, зустрічаються денудаційні горбкуваті рівнини на кристалічній основі. Для лесових "островів" характерні сірі лісові, сильно еродовані ґрунти [Использование и охрана..., 1986, с.93, 94]. В Київському Поліссі часто зустрічаються такі форми рельєфу, як дюни, піщані гряди і пагорби. Ґрунтовий покрив творять, в основному, дерново-слабо- і середньопідзолисті, болотяні, лучні і алювіальні ґрунти. В зоні широколистяних лісів типологічний фон утворюють ландшафти Опілля, представлені в ботанічному плані широколистяними і поліськими хвойно-широколистяними лісами, причому всі географічні регіони зони мають "лісовий" генезис [Шищенко, 1988, с.35].

Більш детальні спостереження над угрупованнями пам'яток різних рівнів доцільно проводити на таксономічному рівні ландшафтів. Виходячи з цього, наш палеоландшафтний аналіз побудовано на спеціально розроблених ландшафтних картах Житомирської і Київської областей*. Ці карти створені на основі виділен-

ня і групування природно-територіальних комплексів (ПТК) різного рівня. Нагадаємо, що ПТК за визначенням – це ділянка території, в межах якої різні компоненти природи: земна кора (характеризується складом осадових кристалічних порід і рельєфом поверхні), повітря, вода, ґрунти, угруповання рослин і тварин створюють цілісне взаємообумовлене поєднання [Київське Придніпров'є, 1988, с.9].

Перелік основних ландшафтів досліджуваної території складають: моренні рівнини – МР; моренно-водольодовикові рівнини – МВР, (всередині яких виділено ПТК з сірими лісовими ґрунтами – МВРС); водольодовикові рівнини – ВЛР, (серед яких також виділені ПТК з сірими лісовими ґрунтами – ВЛРС); озерно-водольодовикові рівнини ОВР, лесові (ерозійно-денудаційні) рівнини ЛР, які розділені на чотири підгрупи: з сірими лісовими ґрунтами – ЛРС; ЛРС/ч з сірими лісовими і чорноземними ґрунтами; ЛРч з чорноземами, а також лесові рівнини з лучними чорноземами ЛРл в Київській області. Визначено також алювіальні рівнини АлР; надзаплавні тераси Т; річкові заплави З, зв'язані з ерозійною мережею.

Ведучи мову про господарське освоєння, слід мати на увазі, що в господарському використанні був не весь ландшафт, і, навіть, не його складові ПТК, а лише певні, прирічкові території, які слід розцінювати як ресурсні зони поселень (РЗП). Під ресурсною зоною поселень звичайно розуміють територію навколо кожної пам'ятки в радіусі 10-60 хвилин пішої ходи або, відповідно, 1-5 км від жилих комплексів. Саме з цієї території мешканці отримували основну масу природних і штучно вироблених життєво необхідних ресурсів: їжу, сировину, будівельні матеріали, тощо [Jarman, 1982, pp. 29-40; Проблемы изучения..., 1990, с.8]. Чим ближче до оселі знаходилося те чи інше господарське угіддя, тим інтенсивніше воно використовувалось. Очевидно, що в реальності обриси РЗП не були геометрично точним колом, а визначалися конфігурацією ландшафтних урочищ, рельєфом, структурою обводнення, розмірами і конфігурацією самого населеного пункту. Крім того, етнографічно зафіксовано, що в умовах лісового розселення окремі угіддя (вогне-зрубні ділянки, мисливські території, сировинні кар'єри) могли розташовуватися на десятки кілометрів вздовж річкових артерій. В той же час, основні аграрні і скотарські угіддя, необхідні для життєзабезпечення, розмішувалися на відстані всього декількох кілометрів від селища (наибільше – до 1 км), інакше часо-енергетичні затрати на їх експлуатацію, відновлення, транспортування продукції значно перевищували отримувані результати. Таким чином, при доборі місця поселення, особливе значення мала наявність поблизу тих чи інших угідь, точніше, їх сукупності. При цьому рівно-важливими були як загально-ландшафтні чинники (типи ґрунтів,

* Оригінальна ландшафтна карта Житомирської області масштабу 1:300 000, складена к.г.н. С.Р.Кияком. Користуючись можливістю, висловлюємо ширю подяку С.Р.Кияку за надану можливість скористатися матеріалами його розробок і корисні консультації. Ландшафтна карта Київської області створена к.г.н. В.С.Давидчуком, опублікована в масштабі 1:1 000 000 [Давидчук, 1990, с.18]. Загальна характеристика ландшафтних карт міститься в авторських розділах кількох монографій [Ландшафты пригородной зоны Киева, 1983; Использование и охрана..., 1986; Киевское Приднепровье, 1988].

рослинний покрив, мінеральні ресурси) так і мікрорегіональна ситуація навколишніх урочищ (рельєф, обводнення, топографічне положення), а також соціальні фактори – комунікаційна стратегічна позиція в межах локальних систем заселення. Отже, оцінювати ступінь господарського освоєння конкретного ландшафту можливо лише на основі картографованої сукупності окремих РЗ населених пунктів. Тут необхідно враховувати як частку всіх синхронних населених пунктів і їх РЗП, які охоплюють кожен з ландшафтних масивів, так і частку освоєння кожного окремого ландшафту в межах всього ландшафтного масиву і в загальній сукупності всіх ландшафтів.

Особливості функціонування системи заселення Правобережного Полісся на, кожному з хронологічних етапів детально були проаналізовані раніше. Зараз лише окреслимо провідні тенденції в міжетапному розвитку системи заселення в наскрізному аспекті.

В X ст. збереглися, в цілому, три основних басейнових осередки заселення племінного періоду, але у самій внутрішньобасейновій структурі сталися очевидні зміни. Особливо яскраво це помітно в басейні Середнього Тетерева, де зникло заселення на південь від ландшафтного кордону, що можливо пояснити появою і активізацією печенізької, а потім половецької загрози. В цьому ж X ст., скоріше, в другій його половині, з'явилося населення на просторах Овруцького кряжу. Це явище корелюється з політичними подіями даного періоду і піднесенням значення Вручя, як нового центру в межах Київської землі (Рис. 10). Певні зміни торкнулися структури розподілу типів пам'яток – наполовину скоротилася кількість відкритих окремих селищ (Рис. 4). Основна маса городищ-укріплень після подій середини X ст. продовжувала існувати, можливо, в новій якості центрів державного освоєння і оборони. Натомість значна кількість селянського племінного населення перерозподілялася в межах старої території відповідно до потреб київської князівської адміністрації.

Перша половина X ст. була кульмінацією попереднього племінного періоду. Показовою що до цього є картина заселення басейну р. Уж, де знаходився Іскоростень – центр Древлянського племінного союзу (Рис. 1). На відміну від заселення басейнів Случі і Тетерева, тут абсолютно переважало селищне заселення навколо фортець самого міста. Крім цього, заселення не було таким щільним, як в інших басейнах і більш розосереджувалося вздовж течії від витоків до гирла. Центральне міжбасейнове положення і значення Коростеня наочно демонструє реконструйована схема, на якій столиця – Коростень і пов'язана з ним сусідня протоагломераційна зона біля гирла Норині замикали сухопутні і річкові шляхи з Случі, Уборті, Овруча і округи в низини Ужа, Тетерева і далі до Дніпра (Рис. 1,5).

В районі сучасного Житомира теж фіксується протоагломераційна зона, сформована на основі селищного скупчення навколо декількох городищ і низки селищ (Рис. 1,5).

Нагадаємо, що існують чотири якісні стадії ускладнення мережі населених місць [Медведков, 1968, с. 159-160]. Перша стадія (А) – виникнення ланцюжка НП уздовж комунікацій; друга стадія (В) – ланцюжок розгалужується; третя (С) – ріст і змикання розгалужень і остання, четверта стадія (D) – ланцюжки зплітаються і утворюють решітку [Там само, с. 159-162]. В даному випадку, крім загальних міжбасейнових сполучень, що мають тенденцію до зміцнення і помноження, спостерігаємо утворення локальних досить компактних зон, де простежується описані ускладнення в мережі комунікацій на стадіях В і С. Мова йде про заселення обох берегів Ужа від Коростеня включно вниз за течією до гирла Норині, складання такої структури на Овруцькому кряжі і комунікаційну картину на Середньому Тетереві (Рис. 1 і 5). Подібні процеси були проявами нової якісної особливості розвитку системи заселення і відображали не тільки нові просторові і демографічні явища, але також новації в господарському природокористуванні і соціально-політичній структурі суспільства. Простежується також загальна тенденція більш динамічного кількісного і якісного розвитку системи заселення північної частини Правобережного Полісся і навпаки, приупинення або навіть регрес в функціонуванні структур заселення південної частини території.

Процес кристалізації нових елементів системи заселення і територіальної організації нової влади, як видно з археологічних матеріалів, був досить розтягнутим у часі. Здається вірогідним, що нова київська державна адміністрація була зацікавлена в розмиванні племінної побасейнової структури заселення традиційних племінних скупчень-осередків та в більш рівномірному розподілі населення в межах території. Очевидно, в цю добу сталися і певні демографічні рухи різного спрямування. Тут можна назвати віддалені наслідки колишнього “ізимання” древлян (коростенців) на роботу Ольгою, і появу полянських колоністів, як вважав М.С.Грушевський [Грушевський, 1991б, 298]. Просторовим виявом цих складних процесів є, на наш погляд, трансформація системи заселення, що спостерігається вже на етапі XI ст. Назвемо тут лише важливі в даному контексті прояви цих змін. Відчутна тенденція переміщення центру і “маси” населення в східну частину аналізованої території, тяжіння до Києва і малого київського трикутника (Рис. 2, 5). В цій же східній частині утворилася основна кількість нових укріплень. Очевидна деструкція старого племінного Середньослучського угруповання, певне розосередження старих протоагломераційних скупчень і комунікаційних решіток. Новий етап ознаменувався початком масового заселення нових регіонів: верхів'їв Случі, басейнів Роставиці і Кам'янки, значним ускладненням структури і чисельності заселення середньої течії Тетерева і Здвижа. Це є яскравим проявом адміністративно керованого освоєння території колишнього древлянського князівства для загальнодержавних потреб.

Серед нових явищ якісного характеру назвемо ускладнення структури НП і деяке збільшення середніх

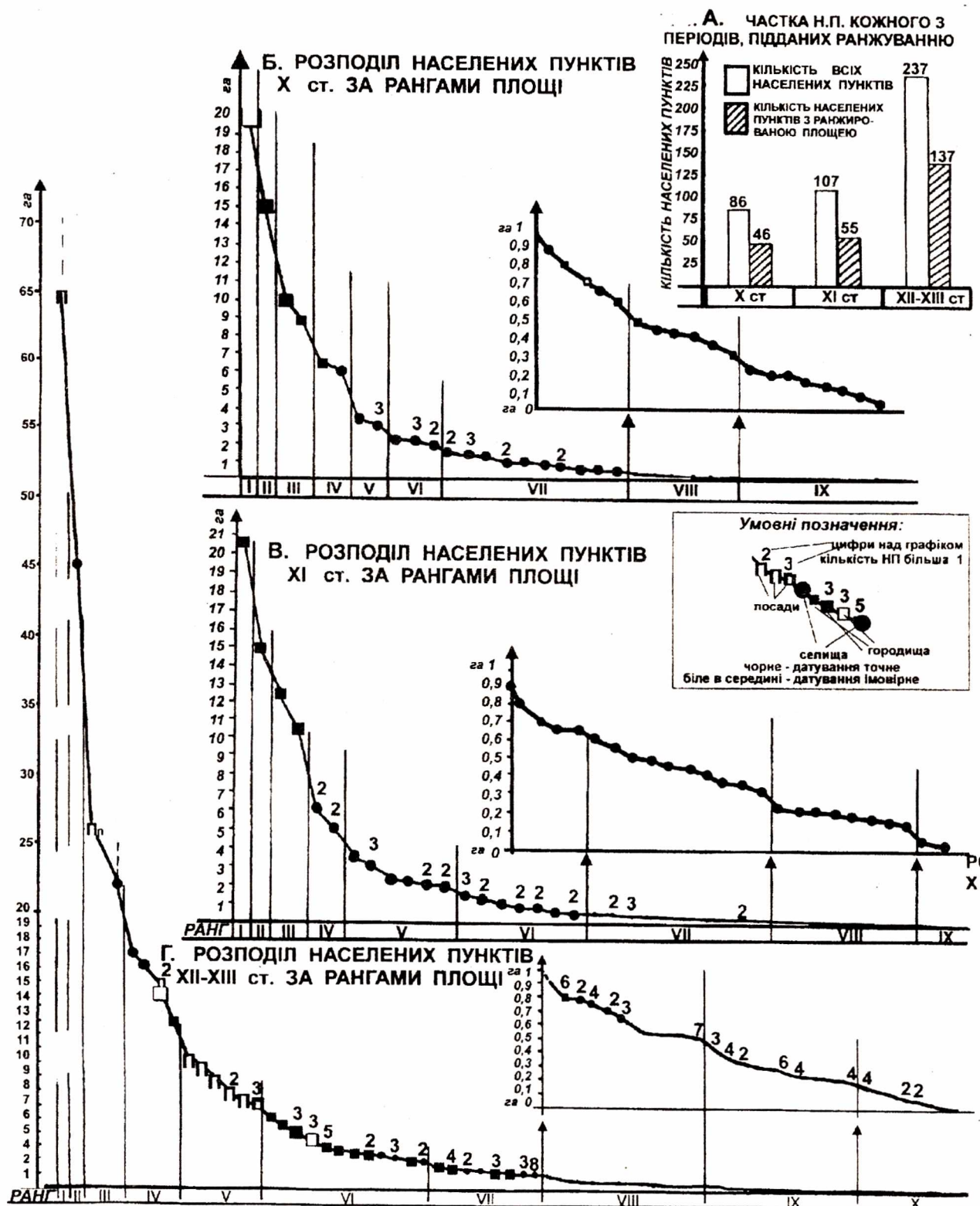

Рис.4. Динаміка розподілу населених пунктів X-XIII ст. за рангом площі.

ПОЕТАПНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ДИНАМІКИ КОМУНІКАЦІЙНОЇ МЕРЕЖІ X-XIII ст.

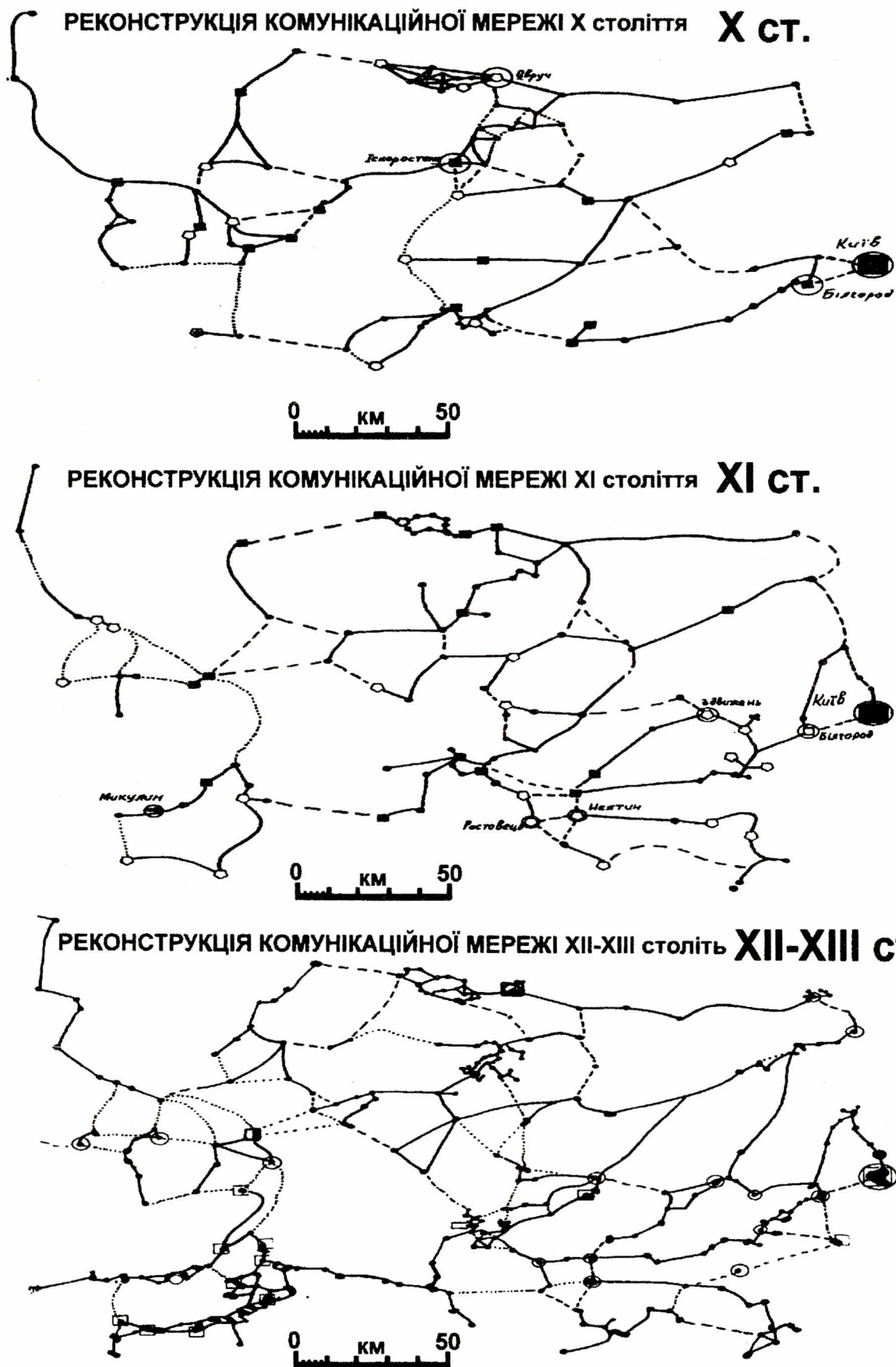
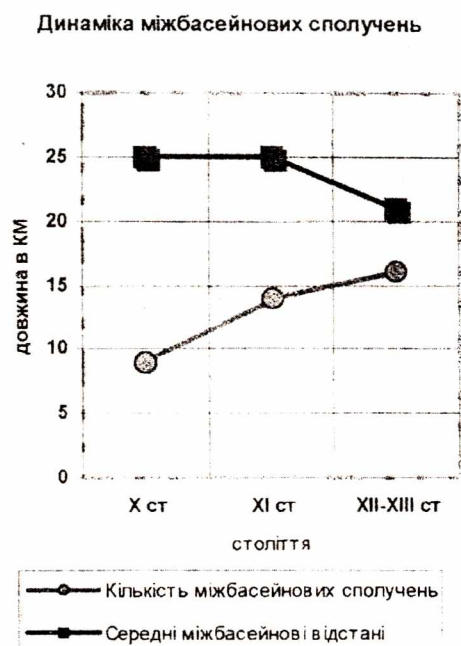
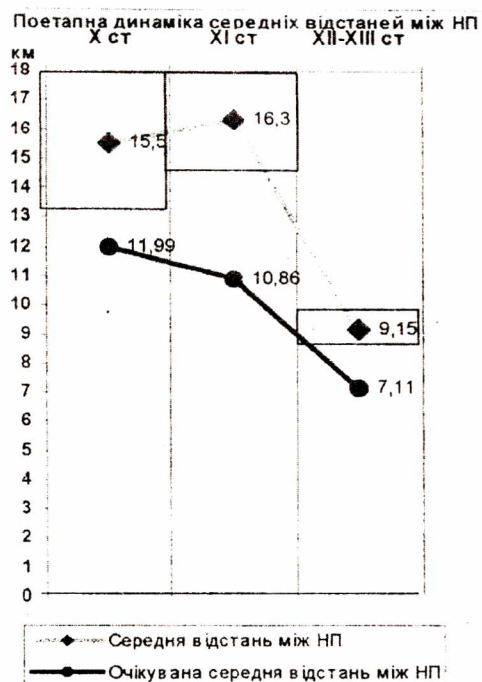
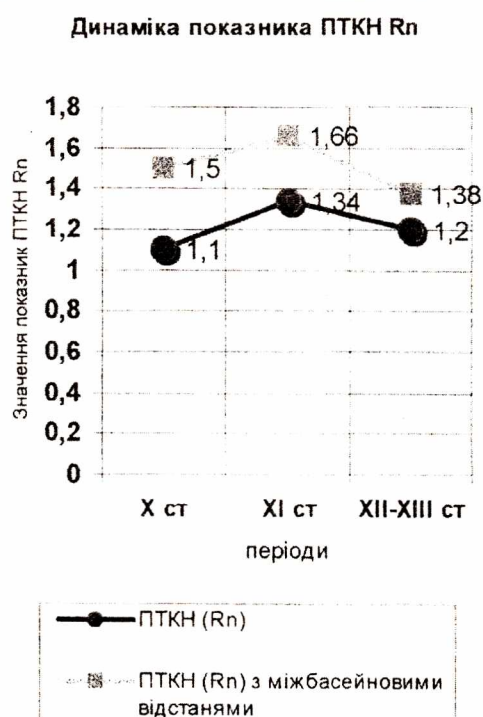
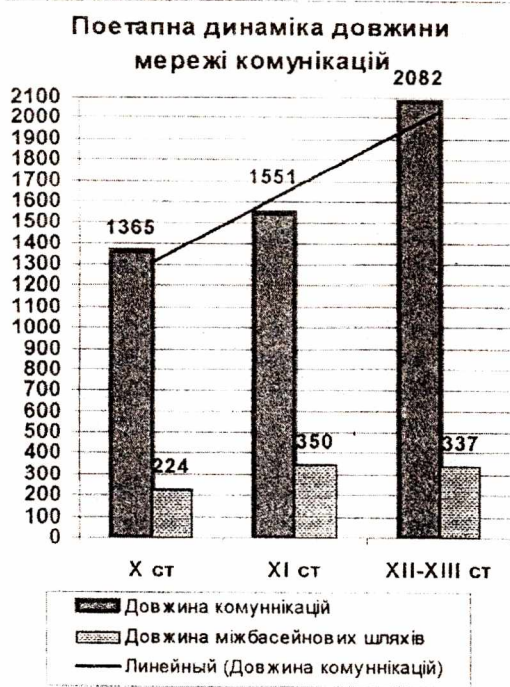

Рис.5. Поетапна реконструкція динаміки комунікаційної мережі X-XIII ст.

Кількість населених пунктів НП	X	XI	XII - XIII
Очікувана середня відстань між НП	87	106	247
Інтервали середніх відстаней між НП	11,99	10,86	7,11
ПТКН (Rn)	13-18	14,6-18	8,5-9,8
ПТКН (Rn) з міжбасейновими відстанями	1,1	1,34	1,2
Довжина комунікацій	1,5	1,66	1,38
Загальна довжина комунікацій з міжбасейновими шляхами	1365	1551	2082
Кількість міжбасейнових сполучень	224	350	337
Середні міжбасейнові відстані	9	14	16
	25	25	21

Рис.6. Зведена характеристика динаміки показників ПТКН Rn, середніх відстаней між НП і довжини комунікацій.

площ пам'яток. Про занепад структури заселення X ст. мова йти не може, оскільки 60% всіх НП X ст. "вросли", тобто, продовжували існувати і в XI ст. В XI ст. виникло 60 нових НП (20 городищ, 7 посадів і 33 поселення). Найбільш виразно новації в розвитку системи заселення проявилися на півдні Східної Волині біля ландшафтних кордонів.

Саме в межах XI ст. система заселення набула ознак стабілізації і гармонізації в розподілі типів пам'яток. Визначені розміри площі культурного шару має 51% НП періоду і підлягають ранжируванню. Кількість і характер розподілу площі за рангами (їх IX) залишились близькими до попереднього X ст. (Рис. 4В). Найбільші НП I, III рангів знаходяться в південно-східній частині території в басейнах Здвижа (Грубськ) і Ірпіня: Білгород та Яроповичі. Очевидно, це пов'язано з важливими військово - політичними функціями цих НП, які відігравали роль оборонних центрів, фортець і контрольних пунктів в ключових ланках нової захисної системи.

Цікаво, що до IV рангу (5-6 га) відносяться, виключно, відкриті поселення в основних басейнах заселення на Случі, Хоморі, Середньому Тетереві і на Здвижі. З усіх 55-ти ранжованих населених пунктів 30 мають площу менше одного гектару. Гармонійний розподіл всіх НП за рангами площі (ієрархія ранг-розмір) точно демонструє графік на рис. 4В. Показник територіальної концентрації населення (ПТКН) демонструє в XI ст. відчутну тенденцію до зростання в напрямку від попередньої "безладності" до рівномірного заселення завдяки освоєнню нових південних районів. Побіжно зауважимо, що це найвищі значення ПТКН (1,04 та 1,13) протягом всього діапазону дослідження (Рис. 6).

На Середньому Тетереві продовжував формуватися і зростати протоагломераційний район де тут концентрувалися найбільші за площею НП, а абсолютна більшість НП належать до V-VI рангів (1-2,5 га). Помітний зв'язок цієї протоагломерації з басейном Ірпіня і малим київським трикутником (Рис. 2 і 5).

Велике значення мала поява населення на Південній Случі і Хоморі та в басейні рр. Роставиці-Кам'янки. Поява тут укріплень з ліній Змієвих валів, городищ і декількох літописних НП пов'язана з державними заходами кінця X - початку XI ст. по обороні Київщини з півдня від печенігів і половців (Рис. 2).

Подальший розвиток мала комунікаційна система Правобережного Полісся в XI ст. Зросла загальна довжина всіх реконструйованих шляхів сполучень і складала 1 551 км проти 1 365 км в X ст. Кількість міжбасейнових сполучень зросла з 9 до 14, а їх довжина збільшилась з 224 км до 350 км (Рис. 5 і 6). Середня відстань між НП дещо збільшилась відносно попереднього періоду і коливалась в межах 14,6-18 км при очікуваній відстані в 11 км (Рис. 6). Помітні також просторові зміни мережі комунікацій. Так, разом із занепадом структур заселення на Середній Случі місцеві шляхи сполучень тут значно зменшилися і змінилися (Рис. 5). В той же час, пролягли нові шляхи у верхів'ях Случі і Хоморі, які тяжіли до басейну Середнього Тетерева.

На Середньому Тетереві зберігалася компактна комунікаційна система на зразок решітки типу В-С за Ю.В.Медведковим. Поряд з цим, помітне нарощення і ускладнення структури в комунікаціях від Середнього Тетерева і далі вниз за течією через Мику та Іршу, Уж і Норинь до Овруча. Тут виникли нові ланки комунікаційної мережі з новими вузловими городищами (Рис. 5). Можливо також твердити, що нові шляхи сполучень і маршрути дозорної варті виникли вздовж ліній Змієвих валів.

Наступний період XII - XIII ст. характеризується як розвитком системи заселення, сформованої в попередні часи, поглибленням і нарощенням основних тенденцій, закладених в XI ст., так і появою нових якісних ознак. Кількість НП (237 НП, складених з 392 пам'яток) стрімко збільшилася в 2,2 рази, віддзеркалюючи демографічний вибух XII - XIII ст. При цьому, 80% НП XI ст., які продовжували існувати і в новому періоді, творячи традиційний кістяк системи заселення XII - XIII ст., склали лише 35% всіх НП XII - XIII ст. Нарощування потенціалу заселення в різних регіонах Правобережного Полісся йшло різними шляхами: збільшувалася кількість НП, різко (відносно XI ст.) збільшувалася площа самих населених пунктів. Зростання населення проявлялося не тільки в збільшенні кількості нових НП, але і в ускладненні їх внутрішньої структури. Прикладами таких багатокомпонентних НП можуть слугувати комплекси в Яроповичах на Ірпіні, біля Губина, Коржівки, навколо Любара і Коростеня, в Грубську, біля Макарова, в Райках, Житомирі і Городську.

Характерно, що незначні зміни торкалися глибинних староплеменних регіонів заселення. Зникнення кількох поселень, досить значних за розмірами (3 - 5 га), можливо пов'язувати з виникненням неподалік від них нових потужних скупчень. Даний період позначився появою і досить стрімким розвитком різноманітних за формою проявів агломераційних явищ в системі заселення.

Відомо, що агломерації – це територіально-економічні утворення, які виникають на базі значного міста, що поглинає і стягує суміжні населені пункти, концентрує різні виробництва в комплексному господарстві. Агломерації і з'єднуючі їх магістралі складають опорний каркас системи розселення, являють найбільш жорсткий і стійкий її елемент [Алаєв, 1983, с.218, 219]. Ми вважаємо, що для досліджуваного давньоруського часу слід вживати термін протоагломерація, що віддзеркалює тодішні демографічні, економічні, соціально-політичні реалії, які, безумовно, докорінно відрізняються від сучасних урбанізованих техногенних, високо-організованих потужних агломерацій.

Картографування НП на базі пам'яток показує, що найбільше ознакам протоагломерації відповідає угруповання на Середньому Тетереві, яке умовно називаємо Житомильським. Така назва міста вперше згадується в "Списке русских городов ближних и дальних" кінця XIV - початку XV ст., хоча археологічні матеріали свідчать, що цей НП існував не тільки в давньорусь-

кий час, але і в кінці ранньослов'янського періоду. За нашими підрахунками тільки виявлена на сьогодні площа культурного шару в цій протоагломерації перевищувала 50 га.

Дещо іншими за змістом і формою були протоагломераційні процеси на Верхній Случі і Хоморі. Очевидно, комунікаційним і адміністративним центром цього регіону була Любарська протоагломерація, що виникла навколо одноіменного городища і посаду та включала ще декілька селищ і могильник на дрібних притоках Случі і Деревички. Вважаємо доцільним ввести поняття протоагломераційного району, під яким розуміємо специфічну територію, яка характеризується наявністю агломераційних явищ певної інтенсивності [Алаєв, 1983, с.69]. Такий протоагломераційний район утворився на Верхній Случі і Хоморі (аж до гирла останньої), охопивши обидва береги цих річок, їх малі допливи і ядро навкруги Любара. До складу цього району входило 40 населених пунктів (Рис. 3). Структура населених пунктів відбиває процес концентрування населення і утворення локальних невеликих протоагломерацій: на 16 місцевих городищ і 6 посадів припадає 48 відкритих селищ, тобто 3 поселення на одне городище. Для решти аналізованої території цього періоду це співвідношення становить 1,6. Очевидно, тут переважало селянське заселення. В басейні верхньої течії Случі і Хоморі кількість НП збільшилась в 4 рази відносно XI ст. Тут же спостерігається і найвища щільність заселення. Картографування засвідчує, що даний протоагломераційний район був пов'язаний комунікаціями з басейном Случі і Тетерева (Рис. 5), а також з Південним Побужжям. В межах даного району існували, як мінімум, 9 літописних населених пунктів: Деревич, Губин, Кобуд, Микулин, Каменець, Колодяжин, Чернятин, Полонний і Болохів. В історичному плані цей регіон був ядром Болохівської землі, яка відігравала активну роль в подіях II-III чверті XIII ст.

Розглянута вище Житомирська протоагломерація теж, на наш погляд, входила до складу Середньотетерівського протоагломераційного району, який поширювався вниз за течією Тетерева до Городська, Мичеська і охоплював басейн р.Свинолужі (Рис.3). Протоагломераційні регіональні скупчення спостерігаємо на Ужі навколо Коростеня, біля гирл Ужа і Тетерева, навколо Неятина на Роставиці, а також на Середньому Ірпіні (Рис. 3 і 5). Період XII - XIII ст. позначився активним розвитком і посиленням протоагломераційних явищ, проявами яких було утворення не тільки окремих протоагломерцій різних рівнів і протоагломераційних районів, але й утворення зони тісної концентрації таких протоагломераційних скупчень вздовж ландшафтного і адміністративного кордону в лісостеповій прикордонній смузі.

Практично, протоагломераційним районом можливо вважати Словечансько-Овруцький кряж – ядро Овруцької волості. Тут на компактній географічно ізольованій території існувало приблизно 40 НП, складених більш ніж 50 пам'ятками. Вже сьогодні можливо твер-

дити, що концентрація НП тут була найвищою для Правобережного Полісся Київської Землі.

У глибинних поліських районах система заселення теж розвивалася і нарощувалася, охоплюючи все нові терени, проте темпи, форми і особливості цього процесу були тут дещо відмінними від Півдня. В лісовій зоні зменшувалася частка неукріплених селищ, але мережа НП і комунікацій розвивалася в напрямку рівномірності розміщення населення і охоплення всіх територій (Рис. 3 і 5).

Стрімке збільшення кількості населення і урбаністичні тенденції проявилися в розвитку своєрідного типу населених пунктів - територіально відосіблених великих за площею (отже – демографічно потужних) комплексів на базі городищ з посадом-пригороддям, селищами і могильниками. Умовно, в просторовому розумінні, такі пункти дещо схожі на поліси. Серед них найбільші населені пункти цього періоду: городище, посад і селище в Райках, Яроповичах, Грубську, Коростені і Городську. Просторово-топографічна структура і планування цих НП були різними і залежали, перш за все, від місцевого мікрорельєфу, конкретної історії заселення, військово-стратегічного положення пункту і умов господарського природокористування.

Розподіл НП за площею їх культурного шару (ранжування) дає показову картину. Всі НП розподілилися за графіком на X рангів (Рис. 4Г). Практично найбільшим, крім Білгорода Київського, є комплекс пам'яток в Райках (близько 100 га) I рангу. Привертає увагу існування в даний період великих за розмірами окремих не-укріплених селищ, таких як: Велика Березна I (45 га – II ранг), Поліське (до 24-х га – III рангу), Левків II (до 17-ти га – IV рангу), Косків II (16 га – IV рангу), Скоморохи (12 га – IV рангу), (Рис. 4Г). Такі поселення функціонували в усіх крупних басейнах. Всього ранжовано 137 пам'яток, які становлять 57% від всіх НП періоду. В свою чергу, з цих 137-ми ранжованих – 72 пам'ятки (52%) мають площу, меншу ніж 1 га (ранги VIII- IX-X) (Рис. 4Г). Крім цих, відносно невеликих за розмірами НП, найбільшу частку становлять НП з площею від 1 до 5 га (ранги VI - VII). Вони разом становлять 35% всіх ранжированих НП. Графік розподілу за правилом ранг-розмір НП XII-XIII ст. має гармонійно-симетричний вигляд. Зміцнення і стабілізація структури заселення в XII-XIII ст. знайшли вираз в гармонізації розподілу НП за рангами площі (Рис. 4Г). В загальній картині територіального розподілу ранжованих НП найбільш очевидною є тенденція до локалізації основної маси найпотужніших за площею населених пунктів в південній лісостеповій і прикордонній частині Правобережного Полісся.

Зроблені підрахунки сукупної виявленої на сьогодні площі культурного шару всіх відомих пам'яток XII-XIII ст., показали, що вона становить приблизно 500 га. Враховуючи середньостатистичну пропорцію в розподілі НП за рангами, можемо припустити, що з рештою неранжованих пам'яток сукупна площа могла сягати 800-1000 га. Тут не враховуються ще не виявлені на сьогодні археологічні пам'ятки. В балансі площі

500 га розвіданих на сьогодні НП, частка НП південних басейнів Случі, Тетерева, Ірпіня, Роставиці в межах нашої карти становить приблизно 2/3 – 332 га.

Доповнимо картину результатами сукупного аналізу системи комунікацій періоду XII-XIII ст. Загальна довжина комунікацій відносно попереднього етапу значно збільшилася (з 1 551 км до 2 082 км). За рахунок просторового розростання басейнових систем заселення дещо зменшився розмір міжбасейнових сполучень (337 км проти 350 км в XI ст.) (Рис. 5). Проте, самих міжбасейнових сполучень стало більше (16 проти 14), а їх середня довжина скоротилася з 25 км в XI ст. до 21 км в XII - XIII ст. (Рис. 6 і табл.). Середні відстані між окремими НП значно скоротилися з 14,6-18 км до 8,5-9,8 км, значно наблизившись до теоретично очікуваної величини в 7 км. Всі ці явища були проявами бурхливого, кількісно і якісно значного зростання людності і формування більш досконалої системи заселення. Заселена і освоєна ойкумена набула в цей період своєї найбільшої площі. Проте, рівномірності в розміщенні населення не спостерігається, навпаки, відчутна тенденція до концентрації залюднення в кількох регіонах. Це засвідчує і динаміка показника ПТКН, який мав свої найбільші значення в XI ст., а в даному періоді знову зменшився в напрямку до одиниці і нуля, відображаючи тенденції в просторовому згуртуванні населення (Рис. 6 і табл.). В XII-XIII ст. спостерігаємо щільні сплетіння гілок - ланцюгів поселень і утворень локальних комунікаційних решіток стадій С - D за Ю.В. Медведковим [Медведков, 1968, с.159, 160] на Овруцькому краї, навколо Коростеня, в Житомирському протоагломераційному районі, на Середньому Ірпіні (Рис. 5). Співставлення схем реконструйованих комунікацій XI і XII - XIII ст. демонструє динаміку складання відносно замкненої мережі комунікацій, нарощення кількості сполучень між НП і утворення великих міжбасейнових решіток (Рис. 5). Процес масового освоєння лісостепових просторів на Півдні, що активно тривав протягом даного етапу, було перервано монголо-татарською навалою і наступними катаклізмами. Малоосвоєними або практично безлюдними протягом XII-XIII ст. залишались межиріччя Середньої Случі і верхів'їв Ірші - Ужа (Чортів ліс), межиріччя Нижньої Случі та Уборті, багністі низовини правобережної Прип'яті аж до Овруцького краю, межиріччя нижніх течій Тетерева і Ужа. Практично не відомі пам'ятки у верхівцях Гнилоп'яті, Гуйви і Роставиці, обернені до вододілу Південного Бугу і Тетерева-Росі. В XII - XIII ст. сформувався певний малозаселений проміжок, що пролягав з заходу на схід в центральній смузі місцевого Полісся.

Цікаво простежити міжетапну динаміку змін системи заселення, а також ступінь стабільності і міжетапної спадковості системи заселення.

Перехідні зрізи між етапами IX-XIII ст. демонструють послідовне збільшення частки НП, які продовжували існувати в наступному періоді: VIII-IX / X - 40%; X / XI - 60%; XI / XII - XIII - 80%. Найбільший ступінь інтеграції попередньої системи заселення XI ст. демон-

струє період XII-XIII ст., коли 4/5 всіх НП продовжували функціонувати до середини XIII ст. На цьому фоні виразно спостерігається прояв демографічного вибуху в південноруських землях XII-XIII ст., оскільки НП, які з'явилися у XI ст. і продовжували існувати в XII-XIII ст., становили в загальній масі всіх НП цього періоду лише 35%.

Важливою якісно-кількісною характеристикою поетапних систем заселення і їх динаміки є результати ранжування населених пунктів і їх об'єднань протоагломераційного рівня за площею культурного шару. Поетапне ранжування НП засвідчує, що в моменти оформлення і найбільшої стабілізації системи заселення графік розподілу НП за правилом ранг-розмір має гармонійний і симетричний вигляд для IX- поч. X ст., а також для XII-XIII ст. (Рис. 4). Для інших періодів графіки відображають нерозвиненість повної ієрархії площ поселень, виражену у відсутності відповідних симетрії графіків населених пунктів з великими площами. Розподіл кількості НП за рангами для кожного періоду мав свої особливості, причому, загальною тенденцією тут було зростання площ і кількості НП з більшими площами. Поетапні графіки показують тенденцію до гармонізації такого розподілу від X до XII-XIII століть (Рис. 4).

Кореляція даних поетапного ранжирування з картографуванням НП, аналізом їх структури, комунікаційного і стратегічного положення, а також з даними історичної географії дозволила виділити населені пункти, які, імовірно, виконували функцію центральних місць – плеємінних і адміністративних центрів, прикордонних фортець, комунікаційних вузлів, тощо. Картографування ранжованих НП дозволяє, в цілому, оцінювати ступінь заселеності і антропогенного навантаження в різних регіонах Правобережного Полісся.

Картографування НП з врахуванням рангів площі та історичних свідчень дозволяє реконструювати поетапні схеми мережі комунікацій і проаналізувати динаміку їх просторово-хронологічного розвитку. Аналіз свідчить, що розвиток основних явищ в системі складання давніх шляхів сполучення синхронізується з найважливішими етапами якісного розвитку системи заселення. Довжина відтворених комунікацій невпинно зростала від періоду до періоду, особливо відчутне збільшення сукупної довжини спостерігається на переході від XI до XII-XIII ст. (Рис. 6 і табл.). Освоєння заселених територій вимагало нарощення комунікаційної мережі. Внутрішні процеси, які формували систему заселення, відображалися в показниках загальної довжини реконструйованих міжбасейнових сполучень (Рис. 5 і 6). Цікаво, що в VIII-IX і X ст. ці значення були найменшими – саме тоді, коли плеємінне трибасейнове заселення набрало найбільшої могутності, а певна первинна ізоляція цих угруповань була подолана внутрішньоплеємінною консолідацією. Середня довжина реконструйованих міжбасейнових сполучень мала тенденцію постійного зменшення (з 25 км в X ст. до 21 км в XII-XIII ст.) (Рис. 6 і табл.). Навпаки, кількість таких ліній сполучень між басейнами збільшувалась,

демонструючи тенденцію до організації найбільш доцільної і ефективної системи сполучень. Характер розселення і його щільність проявляються в показниках середніх відстаней між окремими населеними пунктами. Так, в межах слов'янського періоду відстані між НП в басейнових структурах були меншими, ніж в часи становлення державної адміністративної системи заселення X-XI ст., коли йшло освоєння нових територій і дезінтеграція деяких старих племінних осередків. Найбільш потужному і сконцентрованому заселенню в XII-XIII століттях відповідають і найменші значення цього показника (Рис. 6 і табл.). Основну тенденцію в даному процесі підкреслює обчислення очікуваних середніх відстаней, а різниця між реальними і очікуваними значеннями демонструє ступінь гармонійності організації системи заселення кожного з періодів. В X ст. утворюються ускладнення (розгалуження) комунікацій в протоагломераційних районах Овруча, Середнього Ужа і Середнього Тетерева (Рис. 5). В XI ст. спостерігається певне спрощення таких вузлів і решіток комунікацій, але в цей же час розпочинається заселення нових широких просторів в південній смузі, супроводжуване переміщеннями населення. В XII-XIII ст. комунікаційна мережа, скорельована з реконструйованими літописно відомими шляхами і транспортними вузлами, демонструє найвищий ступінь розвитку. Утворюються замкнені локальні шляхи сполучень (решітки) в місцях концентрації населення і нарощуються, з появою нових НП, старі річкові і новітні суходольні шляхи загальнодержавного і регіонального значення. Спостерігається інваріантність шляхів близького напрямку (Рис. 5). Таким чином, співставлення даних ранжування площ НП, аналізу агломераційних процесів і комунікаційної мережі дозволяє, на наш погляд, дати різнобічну характеристику основних етапів у розвитку системи заселення Правобережного Полісся X-XIII ст. н.е.

Всього у басейнах річок Горині, Південного Бугу, Случі, Уборті-Прип'яті, Ужа, Тетерева, Здвижа, Ірпеня та частково – Росі проаналізовано базу даних з інформацією про 338 окремих давньоруських селища означених басейнів. Вони є складовими елементами єдиної давньої системи заселення, поруч з укріпленими городищами та прилягаючими до останніх неукріпленими присілками, а також з містами мертвих – некрополями. Тут окремо наведемо дані по неукріплених селищах, функціонально та територіально не пов'язаних безпосередньо з відповідними городищами, а також означимо найбільш чіткі отримані тенденції.

Басейновий принцип розселення та заселення, що формувався в надрах багатовікової слов'янської традиції зберіг своє визначальне значення і за часів Давньої Русі. Проте, в ході самого заселення під впливом різноманітних політичних, військових, еколого-господарських, демографічних та інших факторів схеми та варіанти способів заселення ускладнювалися відповідно до сукупності місцевих обставин.

Протягом всіх основних періодів: X, XI, XII-XIII ст. частка селищ в загальному балансі всіх типів па-

м'яток становила 38 - 39 % при суттєвих змінах їх кількості. Картографування селищ демонструє їх нерівномірне розповсюдження по території, наявність різночасових скупчень з різною внутрішньою структурою та подальшою долею. Це скупчення, що існували в X ст. у верхів'ях та в середній течії Ужа, на середніх течіях Случі, Тетерева та Південного Бугу. В XII-XIII ст. спостерігаємо інші за потенціалом, організацією, походженням та функціями скупчення у верхів'ях Случі-Хомори та Південного Бугу, на Верхньому та Середньому Тетереві, Верхній та Середній Горині, Середньому Ірпіні, Овруцькому кряжі. Як правило, скупчення селищ співпадають із загальними протоагломераційними вузлами системи заселення, створеної комплексами різнофункціональних пам'яток. Втім, зафіксовані й зони, де переважають неукріплені поселення (т. зв. "селянського заселення"). Такий характер має заселення басейнів рр. Хомори і Верхньої Случі, Стубли й гирла Устя, Корчика.

Різна кількість селищ по басейнах відображає не тільки розміри, ландшафтно-демографічну смість тих чи інших річкових басейнів, але й стан, рівномірність та рівень їх археологічної дослідженості. Проте, загальні пропорції та тенденції тут достатньо очевидні.

Наступна таблиця відображає по-басейновий розподіл селищ X-XIII ст.

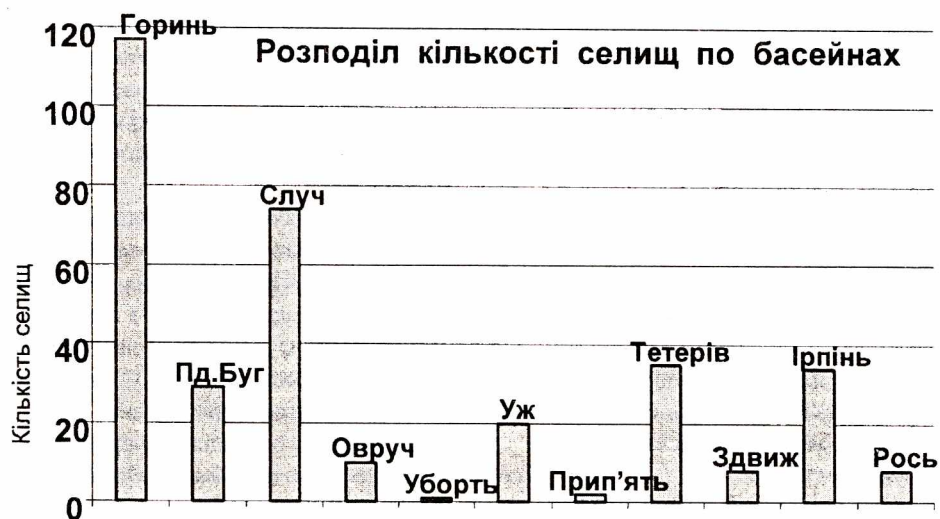
Таблиця містить також дані про розподіл селищ по річковим допливам, або, інакше кажучи, про глибину проникнення поселень по гідромережі та освоєння вододільних просторів. Ступінь цих явищ корелюється з відповідними ландшафтними характеристиками. Так, селища в басейні поліської р. Уж розташовані власне на його берегах. Якщо ж оцінювати такі значні за площею та zalюдненням басейни як Горинь (117 селищ), Случ (74), Тетерів (35), Південний Буг (29), то слід відзначити декілька моментів. Магістральні артерії цих басейнів мають по 5 значних заселених допливів. Цікаво, що приблизно по 50% селищ розміщувалися як на власне самих основних річках, так і на берегах річок мережі допливів. Важливо зауважити, що більшість потужних басейнів є азональними, тобто проходять в своїй течії через різні за властивостями та виглядом ландшафти та фізико-географічні зони. Це неодмінно позначається на конфігурації та потенціалі відповідних ділянок та регіонів заселення. Головною тенденцією тут є більш щільне та кількісно потужне заселення лісостепових ділянок басейнів та екотонів і більш розріджене на Поліссі.

Важливу інформацію про характер, функціональне навантаження, історію існування селищ знаходимо при аналізі мікротопографії заселення. Характеристики мікротопографії селищ пов'язані з панівними тоді аграрними прийомами, умовами та якістьями оточуючої селище ресурсної зони, давністю та інтенсивністю локальних антропогенних перетворень.

Поетапний аналіз розподілу поселень за рівнями висоти над найближчою водоймою (річкою, струмком) показує, що цей показник коливався протягом періодів в широких межах від 1,2-2 м до 20 м. Основна маса посе-

Басейн: кількість селищ	Річки	Кількість селищ	%
Горинь 117	Горинь <i>власне</i>	47	40
	Вілія-Світенька	6	5
	Вілія-Кума	1	1
	Цвітоха	1	1
	Устя	21	18
	Стубла	35	30
	Мельниця	6	5
Південний Буг 29	Пд. Буг <i>власне</i>	15	51
	Іква	2	8
	Соб	4	14
	Бужок	6	21
	Вовк	1	3
	Постолова	1	3
Случ 74	Случ <i>власне</i>	37	50
	Хомора	19	26
	Смолка	1	1
	Церем	4	5
	Корчик	12	17
	Ікопоть	1	1
Уборть 1	Уборть <i>власне</i>	1	100
Овруч 10	Словечна	3	30
	Норинь	7	70
Уж 20	Уж <i>власне</i>	20	100
Прип'ять 2	Прип'ять <i>власне</i>	2	100
Тетерів 35	Тетерів <i>власне</i>	14	40
	Гнилоп'ять	7	20
	Гуйва	5	14
	Кам'янка	5	14
	Ірша	3	9
	Свинолуза	1	3
Здвиж 8	Здвиж <i>власне</i>	8	100
Ірпінь 34	Ірпінь <i>власне</i>	31	90
	Унава	3	10
Рось 8	Рось <i>власне</i>	4	50
	Роставиця	3	37
	Кам'янка	1	13
Всього : 338			100

лень, загалом, розміщувалася на висотах від 3-х до 7 м. Ми не знайшли вірогідних підстав для кореляції динаміки висоти поселень з можливими значними кліматично-гідрографічними коливаннями. Висота, експозиція, віддаленість від води селищ зумовлювалися місцевими особливостями, а провідну роль при обранні місця розташування селищно-господарських одиниць (населених пунктів) відігравало топографічне положення в межах потенційно обраного для господарювання ландшафту.

В цілому, протягом всіх етапів домінувала південна експозиція селищ з варіантами відхилень на південний захід і південний схід (Рис. 2А). Значно меншою була частка поселень, обернених до інших сторін світу - на північ, захід, схід. Цікаво, що ця, "не-південна", орієнтація була притаманна деяким глибинним поліським селищам, в основному, в басейні р.Уж. Факт наявності у частини поліських селищ такої експозиції, можливо, корелюється

з функціонуванням спеціалізованих промислових селищ, мало пов'язаних з аграрними галузями господарства і розташованих біля ключових сировинних ресурсів. Переважання південної експозиції поселень, тобто, їх обернутість до сонця, в умовах помірної кліматичної зони забезпечувала більший і ранній прогрів жител і будівель, а головне - навколишніх аграрних угідь, захищала зони заселення від несприятливих погодних умов.

Топографія селищ визначається, в основному, господарською доцільністю за певних палеоландшафтних умов. З метою аналізу бази даних щодо типів топографічного положення (ТТП) їх близькі за суттю варіанти було об'єднано в основні типи: Терасові без ознак топо-відокремленості від навколишнього рельєфу; Мисові з ознаками топо-відокремленості та Заплавні. Вододільних селищ на аналізованій території не зафіксовано.

Типи топографічного положення:

ТИП	ОЗНАКИ	ОПИС
1 а	Терасові без Топовідокремленості	Прирічковий, вздовж гідрооб'єктів
1б		Перпендикулярно дорозі
2 а	Мисові з ознаками Топо Відокремленості	Впадіння струмка в більшу артерію
2 б		2 яри + долина річки
2 в		Виступи корінного берегу над заплавою річки, озера
2 г		Вигин річки
3 а	Заплавні	на дюнах, горбах, буграх на значній відстані від берега
3 б	Заплавні	на дюнах і підвищеннях в заплаві
4	Вододільні	на вододілах

Серія наступних таблиць демонструє кількісні та відсоткові параметри в розподілі селищ за типами топографічного положення із врахуванням побасейнової специфіки.

Загальний розподіл селищ регіону за типами топографічного положення по басейнах:

Басейн	Терасові 1		Мисові 2		Заплавні 3	
	Кільк	%	Кільк	%	кільк	%
Горинь	3	8	16	20	4	17
Случ	6	16	22	26	4	17
Уж	3	8	12	15	3	13
Овруч	1	3			4	17
Прип'ять					1	3
Тетерів	12	31	13	17	6	26
Здвиж	4	10	4	4		
Ірпінь	9	24	12	15	1	5
Рось			3	3		
Всього	38	100	84	100	23	100

Детальний розподіл селищ за типами топографічного положення по басейнах:

Басейн ТТП	Горинь		Случ		Овруч		Уж		Тетерів		Здвиж		Ірпінь		Прип'ять		Рось		Всього	
	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%	К	%
Терасові	3	13	6	19	1	20	3	17	12	39	4	50	9	41					38	26
Мисові	16	70	22	69			12	66	14	42	4	50	12	54			3	100	84	58
Заплавні	4	17	4	12	4	80	3	17	6	19			1	5	1	100			23	16
Всього	23	100	32	100	5	100	18	100	31	100	8	100	22	100	1	100			145	100

К- кількість поселень

% - у відсотках від всіх селищ басейну

Основні закономірності в розвитку топографії неукріплених поселень досліджуваної території Х-ХІІІ ст. відображають типові топографічні умови селянського заселення. Очевидно, домінуючим типом поселення були селища з ознаками явної топографічної відокремленості (Рис. 7). Поетапна динаміка розподілу селищ за ступенем відокремленості має свої особливості. Частка поселень (типу ІІ-1-3) з повною топо-відокремленістю була найбільшою в VIII-IX і Х ст. (68%), коли йшло інтенсивне освоєння поліських басейнів. Цей факт ще більше помітний, коли об'єднати поселення типу ІІ—1-3 з типом часткової відокремленості (ІІ-4) (Рис. 7). Тенденція зростання частки таких поселень племінної доби змінюється на протилежну в ХІ-ХІІІ ст. Враховуючи зв'язок топографічного типу поселень і навколишніх ресурсних зон з характером господарства, можемо констатувати провідну роль вогне-зрубного варіанту господарства в VIII—Х ст. і поступове зменшення цієї ролі в наступний час. Проте, частка поселень 1-3 підтипів з повною топо-відокремленістю ніколи не падала нижче половини всіх проаналізованих випадків. Цікаво, що динаміка частки селищ підтипу ІІ—5 (без ознак топо-відокремленості) має абсолютно протилежну тенденцію (Рис. 7). Частка заплавної селища була невеликою, і коливалася в межах 11-22 % від всіх аналізованих поселень. В середині басейнів розподіл селищ за типами і підтипами топографічного положення мав свої особливості в динамічному аспекті. Так, наприклад, в басейні Случі в племінний період виразно переважав "мисовий" тип заселення (ІІ—1,3), а з розвитком давньоруського заселення тип топографічного положення змінився (Рис. 7). В басейні Ужа протягом всіх періодів заселення переважали топографічно відокремлені селища, така ж картина нарощування частки селищ мисового типу спостерігається серед поселень Поірпіння (Рис. 7). Цікаві особливості мали селища в басейні Тетерева. В загальному плані, тут домінував мисовий тип топографії, але в ХІІ-ХІІІ ст. збільшувалася й частка невідокремлених рельєфно поселень. Заплавні селища на дюнах існували тут протягом всіх періодів і зустрічались значно частіше, ніж в інших басейнах. Навіть в межах басейнів крупних річок, що протікали через різні ландшафтні зони, співвідношення селищ різних топографічних типів було різним.

Імовірно, що топографія не фортифікованих окремих селищ визначалася, в основному, господарською доцільністю, обумовленою різними складовими ландшафту: рельєфом, мікрокліматом, гідрографією, ґрунтовим, рослинним покривом, локацією корисних ресурсів, комунікаційним положенням і захисними міркуваннями.

Тут необхідно повернутися до результатів аналізу мікро-топографічного та мікрокліматичного положення відкритих селищ Правобережного Полісся Х-ХІІІ ст. Зауважимо, що мікрокліматичні фактори, відігравали важливу роль в особливостях давнього природокористування і були вирішальними при обранні місця селянського поселення та розміщення аграрних палеоугідь. Напрямок сезонних місцевих вітрів, рельєф і морфологія поверхні, мікрогеографічні обставини, експозиція, склад ботанічного покриву та багато інших факторів зумовлювали мікроклімат тих чи інших місцевостей [Щербань, 1984, с.202-213].

Отже, практично на всіх етапах заселення переважали селища типів ІІ-1-3, з виразними ознаками топографічної відокремленості, які розміщувались на півостровах, вигинах, луках, дюнних підвищеннях, на обводнених мисах, в довіллі лощин-ярів, біля гирл струмків і річок, завжди біля відносно значних річкових долин. Кількість невідокремлених топографічно селищ в різні періоди не перевищувала однієї чверті.

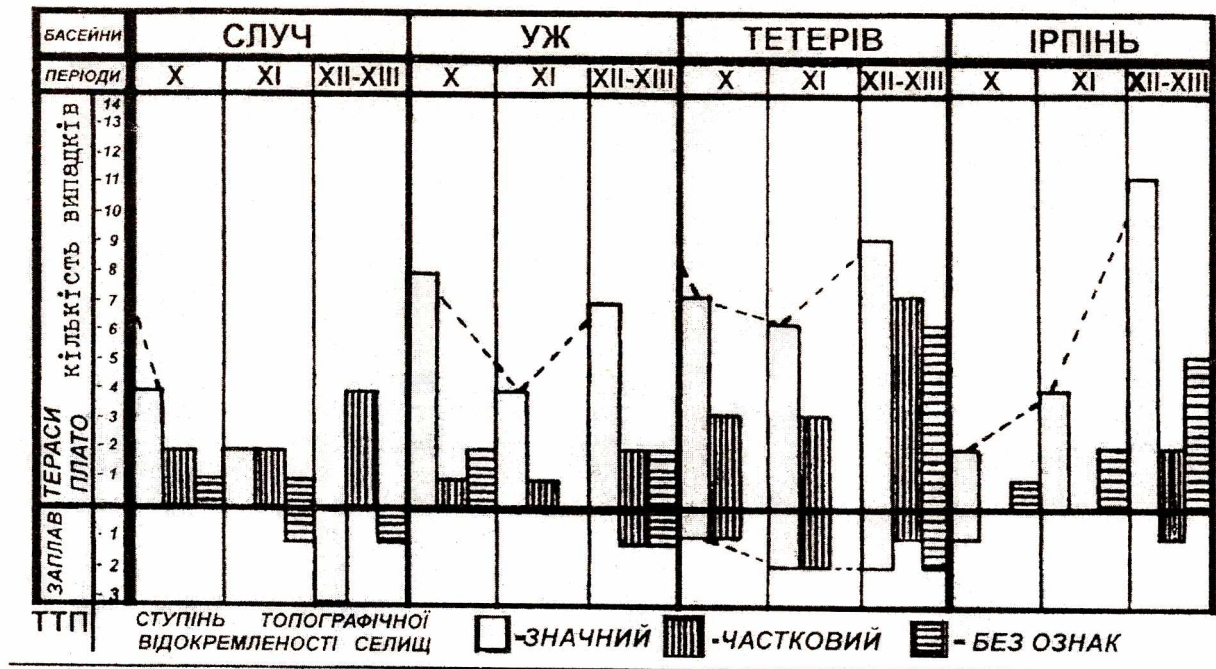
Причини таких особливостей топографії та експозиції селищ і навколишніх аграрно-господарських палеоугідь слід шукати саме в сукупній дії мікрокліматичних чинників. Комплексний аналіз етнографічно-статистичних матеріалів минулого, здійснений В.П. Петровим, розкриває закономірності заселення і освоєння лісових територій, пов'язані з аграрним господарством в умовах суцільної лісової зони, включаючи річкові долини. Хоча перш за все це стосується вогнезрубного землеробства, але в умовах Полісся ці риси властиві будь-яким іншим модифікаціям землекористування (перелогу, орним системам). Справа в тому, що розробка невеликих польових підсічних ділянок в оточенні лісів, в низинах або на глухих вододілах призводила до затінення ділянок, застою над ними повітря, туманів і надмірної вологості, ранніх заморозків. На прирічкових смугах з крутими вигинами, островами, мисами, луками забезпечувався набагато кращий дренаж, циркуляція повітря, більш повільний хід добових температур, що впливало на урожайність і сприятливість землеробства. Перевага віддавалась ділянкам на схилах підвищень, увалах на відміну від вододілів і долинних заплавл [Петров, 1968, с. 50, 52, 53, 57; Щербань, 1984, с. 65].

Конфігурація селищ, їх топографічне положення пов'язані з рівнем давнього залюднення, вираженого в розмірах площі культурного шару. Ця кореляція більш помітна при по-басейновому розгляді, який дозволяє враховувати ландшафтні та геоморфологічні особли-

Кореляції між показниками площ селищ та типами їх топографічного положення:

Т Т П Тип топографічного положення	Кількість пам'яток	З них з визначеною площею	З площею в % від всіх	Сума площ селищ по типах	В середньому на одне селище
Терасові	38	22	58	63,06	2,86
Мисові	84	42	50	109,13	2,59
Заплавні	23	10	43	13,33	1,33
Всього	145	74	51	185,52	2,5

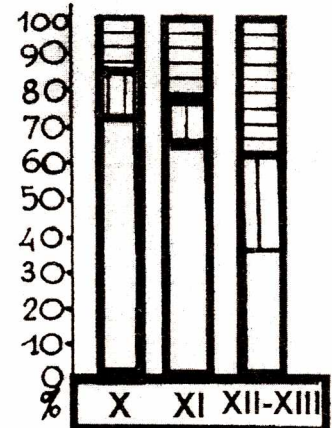
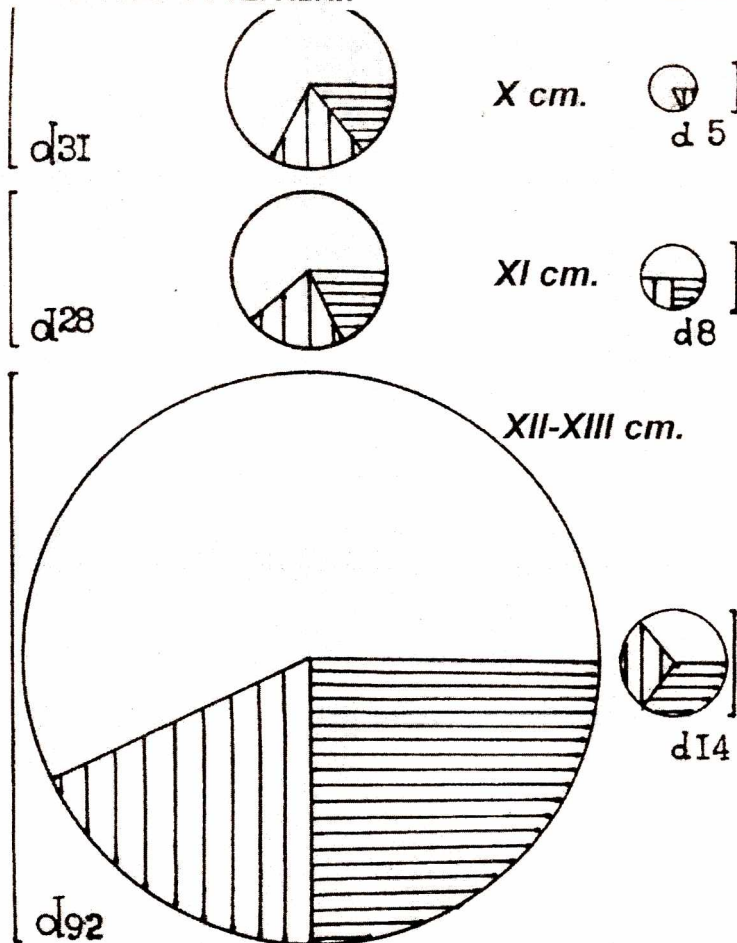

Діаметр циркограм відповідає кількості селищ в заплавах (1) і на терасах або плато (2)

Умовні позначення:

НА ПЛАТО І ТЕРАСАХ

В ЗАПЛАВАХ Динаміка розподілу селищ на схилах за типами топографічної відокремленості:

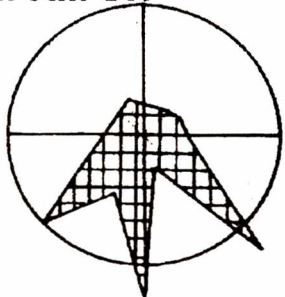
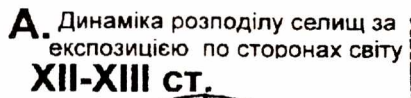

частка селищ із значними ознаками топовідокремленості 1-3

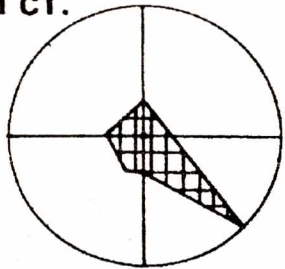
частка селищ з частковими ознаками топовідокремленості 4

частка селищ без ознак топовідокремленості 5

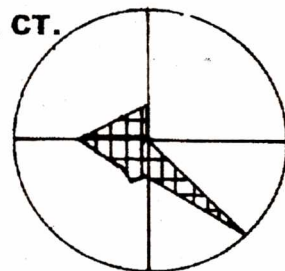
Рис.7. Динаміка розподілу селищ за типами топографічної відокремленості.

XI CT.

X ст.

Б. палеокліматичні умови

особливо посушлива фаза зимового сезону	надмірна вологість	найбільш холодно	збільшення вологості зменшення радіації	потепління	максимальне потепління	похолодання	АВІАНУМІНІ-КЛІМАТИЧНИЙ ПЕРІОД
	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	
							малий льодовик період

Ветнокультурна колонка

Райковецька	ранньогончарна - курганна	Давньоруська к-ра	підпільно - середньовісна культура	період
інший племінний період	Київський	феодалізм - удільний	Богоявленська Земля Овруцька Воєнасть	

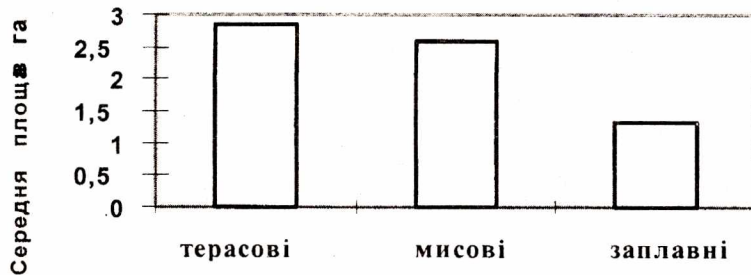
Рис.8. Порівняльна динаміка експозиції селищ (А), палеокліматичних умов (Б) та етнокультурної колонки (В).

вості різних басейнових регіонів. Вибір місцевостей для заселення - господарювання у відповідних палеоландшафтних умовах зумовлює складний зв'язок між типами топографічного положення, площею селищ, експозицією, хронологією розвитку поселень та агрогосподарськими артефактами.

Показовою є кореляція між типами топографії селищ та середніми розмірами площ поселень. Очевидно, що терасові поселення, більш розповсюджені в лісо-

степових басейнових ділянках мають більшу від середньої площу. Найбільш поширені мисові топо-відокремлені селища (58%) за показниками середньої площі одного селища (2,59 га) ближче всього до усередненого значення по всіх селищах всіх типів (2,5 га). Зазначимо, що селища цього типу найбільш притаманні для поліських та екотонових регіонів. Нарешті, заплавні селища (16%) мають найменшу середню площу (1,33 га), значно меншу від усереднених 2,5 гектарів.

Типи топографії селищ

Попереднє співставлення типів топографії та розмірів селищ підводить до безпосереднього розгляду такої важливої характеристики поселень, як величина площі виявлених на них культурних шарів. Обчислення площ поселень дає матеріал до оцінки демографічного потенціалу заселення, його тривалості та стійкості, опосередковано свідчить про рівень сприят-

ливості місцевих палеоприродних умов для різновидів господарської діяльності.

Слід однак наголосити, що повноцінний аналіз такого кшталту буде доцільним лише за умов залучення до бази даних інформації про всі поселенські пам'ятки (включаючи передовсім городища), які в нерозривній сукупності та взаємозв'язку творили давню систему заселення.

Розподіл селищ за показниками площі:

Сукупна площа всіх селищ всіх басейнів	461, 97 га
Середня площа селища	3, 69 га
Найменша площа селища	0,01 га
Найбільша площа селища	45 га
Кількість селищ з відомою площею	125 = 37% від 338 селищ

Наступна таблиця детально характеризує як джерельне забезпечення аналізу площ селищ по басейнах, так і окреслює найбільш виразні особливості та тенденції в цій сфері дослідження. Бачимо, що рівень дослідженості площ поселень по басейнах коливається

від 20% по Горині й 30% по Ужу до 68% (Тетерів), 59% (Південний Буг), 56% (Ірпін). Втім, різниця між параметрами площ селищ різних басейнів виглядають достатньо наочно. Це найбільш помітно при співставленні величин середніх площ поселень:

Басейни	Всього селищ	Кількість з визначеною площею	Кількість з визначеною площею в %	Сума визначених площ	Середня площа селища
Горинь	117	23	20	77,04	3,35
Пд. Буг	29	17	59	124,8	7,34
Случ	74	31	42	125,75	4,05
Уж	20	6	30	15,5	2,58
Тетерів	35	24	68	77,05	3,21
Ірпін	34	19	56	33,27	1,75
Всього	309	120	39	453,41	3,77

Коливання значень тут дуже значне: від 1,75 га на одне селище в Поірпінні, до 7,34 га на таке ж селище в Південному Побужжі. Даються взнаки тут й зональні фізико-географічні відмінності. Селища лісостепових басейнів або їх великих південних відрізків більші за

розмірами та потужністю шару ніж глибинні поліські поселення.

Уяву про територіальний розподіл різних за площею селищ дає карта та діаграма розподілу селищ, створена за правилом ранг-розмір, коли кожному пункту з

певним розміром відповідає певне місце на графіку та на карті. Всього селища розподілилися на 125 рангів, що об'єднуються в помітні групи рангів, яких нараховуємо 10. Абсолютну більшість складають селища з

площею до 5 та до 2 га. Подаємо нижче дані про 21 селище (17% від всіх з визначеною площею), що мають площу більшу ніж 5 гектарів (згруповані по басейнах).

№	Басейн	Бас №	Назва	Площа в га	ТПП	Дата	Обл	Урочище
1	Горинь	26	Михнів	6		12	Хм	Під березою
2	Горинь	100	Переділи	6	2в		Рв	Ферма
3	Горинь	43	Волосківці	15	2-3	12	Рв	
4	Горинь	24	Завадинці	20		12-13	Хм	Границя
5	Здвиж	2	Ставище	6	1а	11-12	Кв	
6	Ірпін	20 /17	Новосілки	6	2б	12-13	Кв	
7	Пд. Буг	18	Уладівка	6		11-13	Вн	
8	Пд. Буг	5	Печески	6		12-13	Хм	
9	Пд. Буг	19	Байківка	6		12	Вн	
10	Пд. Буг	6	Аркадіївці	6,75		12-13	Хм	Селисько
11	Пд. Буг	11	Терлівка	7		12-13	Хм	Закіт
12	Пд. Буг	13	Суслівці	7,5		12-13	Хм	
13	Пд. Буг	3	Вереміївка	10		12-13	Хм	Нападівка
14	Пд. Буг	10	Горбасів	14		12-13	Хм	Орлів Горб
15	Пд. Буг	16	Голодьки	15		10-11	Вн	
16	Пд. Буг	26	Борисівка	24		10-11	Вн	
17	Случ	38	Коськів II	16			Хм	Кар'єр
18	Случ	48	Велика Березна I	45		12-13	Хм	
19	Тетерів	12	Скоморхи	7	2в	9-13	Жт	
20	Тетерів	25	Левків II	17	2в	к 11-12	Жт	
21	Тетерів	7	Райки	20	1а	13	Жт	Запасіка

Залишається додати, що найбільші селища датуються пізніми часами (XIII ст.) й існували, в основному,

на півдні Київської землі, в ареалі болоховського розселення.

Глава 2. Лівобережне Полісся

Підняту в розділі проблему, у зв'язку з великою кількістю наявної інформації та можливостями даного видання, буде висвітлено в межах літописної Чернігівської землі, де знаходились вотчинні володіння однієї з гілок правлячого на Русі роду Рюриковичів.

Після формування у Середньому Подніпров'ї Давньоруської держави у другій половині IX ст. ("Руська земля" у вузькому значенні цього терміну), економічний і політичний розвиток чернігівських земель з цього часу прискорився. Внаслідок цього, в кінці IX-X ст. відбувається активне освоєння нових територій, спостерігається як приток населення ззовні, так і бурхливий демографічний ріст. Археологічно ці процеси проявилися у значному збільшенні кількості пам'яток і у розширенні площі старих поселень.

Історико-географічний аналіз регіону дозволяє говорити про три райони, котрі мали певні екологічні особливості: пониззя межиріччя Дніпра і Десни, Чер-

нігівське Задесення та південні райони літописної „Сновської тисячі". Якраз про систему заселення на цих територіях і піде мова далі.

Межиріччя пониззя Десни та Дніпра займає західну частину Чернігівського полісся, для якого характерна густа річкова мережа [Ландшафты, 1991, с. 27]. Ріки мають невелике падіння і спокійну течію. Грунтові води на терасах залягають на глибині 1-3 м, вони живлять невеликі болота і озера, утворені на блюдцевидних западинах. 3-поміж тамтешніх річок найбільш значними були Білоус (літописний Боловес) з притоками Бичалка, Глинянка, Кривиця, Льгівка, Руда, Свишень, Струга, Хмельниця, Якомань та інші; Стрижень (літописний Стрежень). З інших відзначимо притоки Десни: Замглай (літописна р.Свинь), Вереп (з притоками Козел та Ходча), Жеведь, Рудку і Мешу та притоки Дніпра Вир, Борздну, Муравлю та Пакульку. Ріки у минулому були, безсумнівно, значно більш повноводними: су-

цільне розорювання земель, осушення боліт та систематична вирубка лісів призвели до суттєвих змін водного балансу та їх значного обміління аж до повного зникнення тисяч дрібних річок та ручаїв [Ландшафти, 1991, с.58, 59].

Грунти межиріччя Десни та Дніпра досить різноманітні. Як відомо, за характером сучасного ґрунтового покриву можна легко встановити поширення у минулому лісів, лучно-степових ландшафтів (опілля) в поліссі, а також районів давнього землеробства.

У заплавах Дніпра та Десни розташовані лучні ґрунти, багаті на сінокоси і пасовища. Тут подекуди зустрічаються чорновільхові ліси. У притерасній западині Придніпровської низини (Замглайські болота) знаходяться заболочені й болотяні ґрунти. Південно-західну частину займають бідні піщані та легкосупішані лісові ґрунти (дерново-слабопідзолисті піщані та дерново-слабо і середньопідзолисті піщані і глинисто-піщані). Переважна більшість цих ґрунтів і зараз знаходиться під дубовими та широколистяно-сосновими лісами.

Більш родючими вважаються пилувато-супішані та легкосуглинкові лісові ґрунти (дерново-слабо- і середньопідзолисті супішані і суглинкові. Значна площа була звільнена від лісу і освоєна для землеробства саме за часів Київської Русі [Канівець, 1985, с.93]. Ці ґрунти концентруються у басейні річок Білоус і Вереп. Найродючішими на цій території вважаються ґрунти Чернігівського опілля – чорноземи вилуговані, лучно-чорноземні, частково темно-сірі лісові ґрунти. Їх клини знаходяться у трикутнику Чернігів-Ріпки-Петрушин і, на окремих ділянках, поміж Любечем і Черніговом [Атлас, 1991, с.16; Почвы, 1986, с.85]. У регіоні наявні значні запаси болотяних руд, які містили від 16 до 40% заліза. Вони концентруються в заплавах річок Дніпра, Десни, нижньої течії Білоуса а також в Замглайських болотах. Великі родовища глини (наприклад, біля сучасних с.Льгів і Грабів) сприяли розвитку гончарства.

Значні площі у межиріччі займали ліси. Чимала частина (до третини території) вкрита дубово-сосновими та широколистяно-сосновими лісами. І на сьогодні великі площі вздовж лівого берега Дніпра і у нижній частині межиріччя Дніпра та Десни зайняті широколистяно-сосновими лісами [Атлас, 1991, с.17]. Значно рідше зустрічаються невеликі ділянки соснового (бори) та дубового (дубрави) лісу, ще рідше береза, липа, клен, в'яз, граб. У заплавах поширені чорновільхові ліси та лозняки. У давнину лісів тут було значно більше, про що переконливо свідчить характер ґрунтів.

Південні регіони "Сновської тисячі" охоплюють також зону Чернігівського полісся. Цей регіон містить значні болота та заболочені території, особливо на заході (Замглайські болота) та в центральній території (верхів'я р. Мени, та ліві притоки р.Снов - рр.Бреч, Ревна та інші). Басейн правого берега р.Снов характеризується надзвичайно густою мережею річок, переважно невеликих (рр.Крюкова, Смяч, Мостище, Тетева, Жеведа та інші).

Ґрунтовий покрив цієї території неоднорідний. На підвищеннях розташовані сірі, ділянками темно-сірі лісові ґрунти, на лесових низовинах формуються темно-сірі ґрунти і, навіть, чорноземи опідзолені [Почвы, 1986, с.85]. Подібні ділянки розташовані навколо смт Сосниці, смт.Мени (так званий Сосницький степок) та в трикутнику Седнів-Тупичів-Макишин [Канівець, 1985, с.93]. Крім того, в регіоні є менш родючі дерново-слабо і середньопідзолисті піщані, глинисто-піщані та супішані ґрунти. В болотах - болотяні ґрунти.

Задесення розташоване на межі Чернігівського полісся і Північно-Дніпровського терасно-рівнинного лісостепу. Мережа річок в регіоні дещо поступається території межиріччя пониззя Десни та Дніпра і Сновської тисячі. У порівнянні з попередніми територіями, на Задесенні набагато більше боліт. Найбільші з них Смолянське, Ковпито, Глибоке, Гало та інші [Оппоків, 1905, с.V–VI]. Територія Задесення характеризується значним розмаїттям ґрунтів. Це чорноземи лісостепові, темно-сірі лісові ґрунти і чорноземи опідзолені, лучні ґрунти, ясно-сірі і сірі лісові ґрунти, дерново-підзолисті піщані і легко-супішані та торфо-болотяні ґрунти. Ділянки найбільш родючих ґрунтів розташовані навколо Куликівки, між Ніжином та Борзною, Бахмачем та Біловежею [Атлас, 1991, с.16].

На Задесенні ліси майже не збереглися. Але за характером ґрунтового покриву можна встановити, що в регіоні поширені в минулому були дубрави, в меншому розмірі - соснові та широколистяно-соснові ліси.

Виявлення сільських пам'яток на Чернігівщині розпочалося у 30-40 рр. ХХ ст. (Ю.В.Виноградський, О.О.Попко, Д.І.Бліфельд). У 50-70 рр. дослідниками відкриваються поодинокі селища в різних регіонах Чернігівщини (В.А.Круц, Д.Я.Телегін, С.С.Березанська, Б.О.Рибаков, С.С.Ширинський, Є.В.Максимов, Р.В.Терпиловський). Але якісні зрушення у виявленні і дослідженні пам'яток давньоруської доби відбуваються у 1980 - 2000 рр. В цей час проводяться суцільні обстеження території з метою виявлення давньоруських поселень (Г.О.Кузнєцов, О.В.Шекун, О.М.Веремейчик, А.Г.Пильник, Г.В.Жаров, Ю.М.Ситий, В.В.Мултанен, А.А.Мултанен).

Окрім виявлення пам'яток розпочалися і дослідження поселень широкою площею. На Чернігівщині є два поселення, які вважаються найкраще вивченими на території всієї України - поселення Ліскове, біля с.М.Листвен (О.В.Шекун, О.М.Веремейчик) (досліджена площа понад 13000 кв. м) та Автунічі (О.П.Моця, В.П.Коваленко, І.А.Готун) (понад 25000 кв. м). Крім цього, ще на деяких поселеннях досліджена значна площа від 300 до 4000 кв. м (Деснянка, Рів 2 біля с.Шестовиця, Клонів, Криниця біля с.Н.Білоус, Юрківщина та Шумлай біля с.Хмільниця, Овраменків Круг біля с.Березанка, Козарки біля с.Петруші, Льгівка та Вереміїв Рів біля с.Льгов, Зелені Рви 2 біля с.Макишин, Селище біля с.Анісів) (О.В.Шекун, О.М.Веремейчик, Г.О.Кузнєцов, Ю.М.Ситий).

На території сучасної Чернігівської області на сьогодні вдалось зібрати відомості і картографувати 530

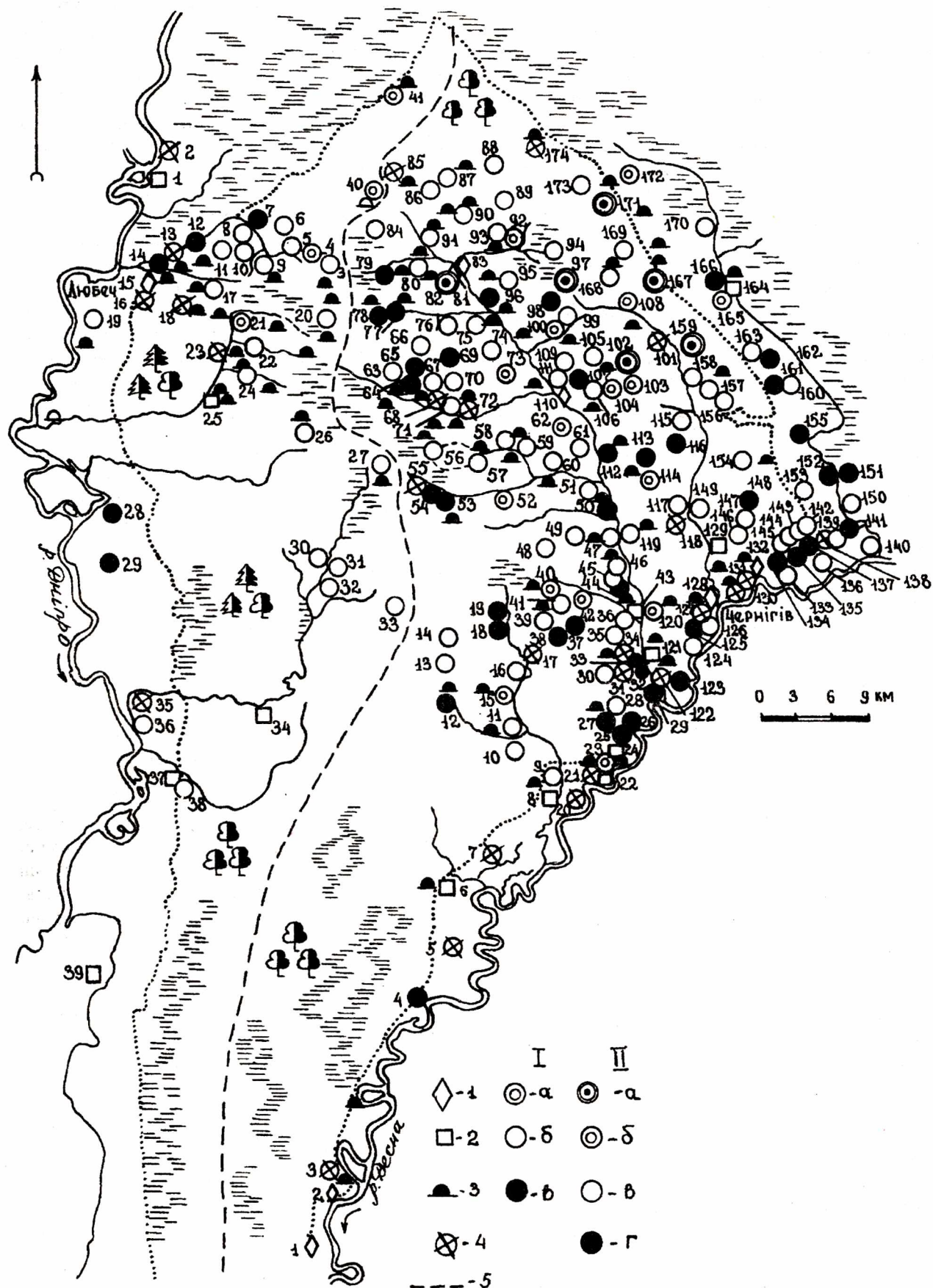
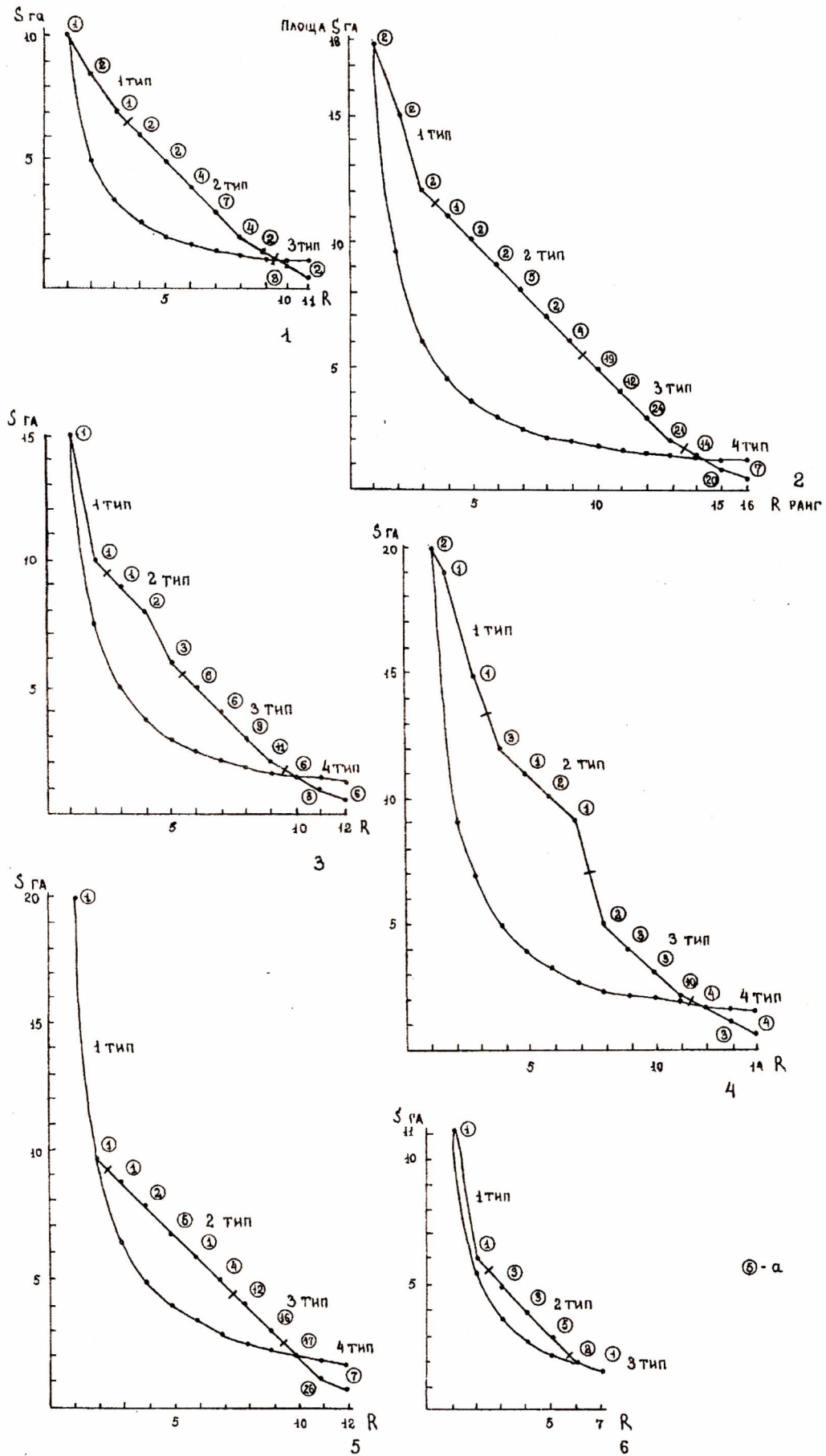

Рис.9. Пам'ятки нижньої течії Десни і Дніпра: 1 - літописне місце, 2 - городище, 3 - курганний могильник, 4 - площа поселення невідома, 5 - лінія вододілу. I - поселення басейну лівого берега Дніпра: а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип. II - поселення басейну правого берега Дніпра: а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип, г) 4 тип.

Рис.10. Графіки дійсного та теоретичного розподілу поселень: 1) басейн лівого берега Дніпра, 2) басейн правого берега Дісни (нижня течія), 3) басейн правого берега р. Снов, 4) басейн правого берега Десни, 5) басейн лівого берега Десни, 6) басейн правого берега р. Остер.

давньоруських селищ. Проте зібраний матеріал нерівнозначний. Поряд з неодноразово обстеженими різними дослідниками і розкопаними широкою площею пам'ятками є селища які неможливо впевнено картографувати (в літературі відсутні точні прив'язки на місцевості), а також поселення з неповною інформацією (відсутні відомості про площу і датування). Значно ускладнює дослідження і нерівномірність обстеження: поряд з добре вивченими районами - межириччя нижньої течії Десни та Дніпра [Шекун, Веремейчик, 1988, с.93-110; Веремейчик, 1988, с.51-65]; лівого берега р.Десни [Ситий, 1998, с.38-50]; правого берега р.Снов [Пильник, 1990, с.30-33]; та правого берега середньої течії р.Десни [Шекун, 1990б, с.22-29], є на терені Чернігівщини регіони, де суцільні археологічні розвідки з метою виявлення давньоруських поселень не проводилися. Навіть і в добре обстежених регіонах є ділянки, де рівень дослідженості набагато нижчий. Ці відомості будуть відзначені окремо при описанні регіонів.

Межириччя нижньої течії Десни і Дніпра являє собою відносно замкнутий регіон, протяжністю у напрямі з півночі на південь 90 км і з заходу на схід – 60 км. Цей регіон розташований на південному заході Черні-

гово-Сіверської землі. На думку О.К.Зайцева, на півдні кордони землі, починаючись від правого берега р.Десни дещо нижче Лутави, йшли на північний захід до Дніпра, відтинаючи саме пониззя межириччя, що, вірогідно, належало Київському князівству [Зайцев, 1975, с.80]. Західною межею регіону був Дніпро. На півночі і північному сході досліджувану територію від земель радимичів відділяли болота Паристе і Замглай, що займають дно стародавньої широкої долини Дніпра-Замглаю [Ландшафты, 1991, с.19]. Початок ці болота беруть у місці впадіння річок Вир і Сож у Дніпро і тягнуться широкою смугою у 6 – 8 км з півночі на схід практично до впадіння річки Замглай у Десну і відокремлюють межириччя від літописної Сновської тисячі. Десна є південно-східною межею цієї території.

Цей регіон за басейнами річок Дніпра та Десни поділяється на дві частини по вододілу. Давньоруські пам'ятки басейну лівого берега р.Дніпро концентруються навколо літописного Любеча а також у верхів'ях р.Ворздна та р.Пакулька. Території, що тягнуться вздовж тераси лівого берега р.Дніпро і донині залісені, тому майже не обстежені.

На карту нанесено 41 населений пункт X - сер. XIII ст., в тому числі 1 літописне місто, 5 городищ та 35 поселень (Рис. 9).

Таблиця 1. Давньоруські поселення басейну лівого берега р.Дніпро

№ з/п	Назва пам'ятки	площа	відстань
1	с.Новосілки, городище	1,1 га	4
2	с.Новосілки, пос. Горбата Нива -		4
3	с.В.Зліїв, пос. Кораблище 1	2,6 га	4
4	с.В.Зліїв, пос. Кораблище 2	7 га	0,8
5	с.Петрики, пос.	6 га	2,2
6	с.Семаки, пос. Семаки 2	1,6 га	1
7	с.Семаки, пос. Семаки 1	0,9 га	0,7
8	с.Семаки, пос. Устя	2 га	0,7
9	с.Пересаж, пос.	4,5 га	1,7
10	с.Пересаж, пос. Займи	3,5 га	1,8
11	с.Голубівка, пос.	2,5 га	2,2
12	с.Коробки, пос.Селище	1 га	1
13	с.мт Любеч, пос. Високе Поле	-	1
14	с.мт Любеч, пос Високе Поле 2	1 га	1,5
15	с.мт Любеч, літописне місто, городище	0,3 га	0,3
	посади та поділ	90 га	0,3
16	с.мт Любеч, пос.	-	1,5
17	с.Малинівка, пос. Духовщина	2 га	0,2
18	с.Березівка, пос.	-	2
19	с.мт Любеч, пос. Дворище	3 га	1,5
20	с.Пушкіне, пос.	6 га	4
21	с.Смолигівка, пос.	10 га	2,5
22	с.Скитьки, пос.	4 га	2,5
23	с.Розсудів, пос.	-	2,5
24	с.Клонів, пос.	5 га	2,5
25	с.Клонів, городище Поруб	0,3 га	2
26	с.Незаможне, пос.	3 га	4,5
27	с.Антоновичи, пос. Тарасовщина	4 га	4,5
28	с.Неданчичи, пос. Крива Річка	0,5 га	4

29 с.Неданчичи, пос. Кам'яна Гора	0,5 га	4
30 с.Борки, пос. Кавулина Гора	2,8 га	1,1
31 с.Скугарі, пос.	3,5 га	1,1
32 с.Кархівка, пос. Кархівка 2	2,2 га	0,8
33 с.Кархівка, пос. Кархівка 3	1,5 га	2,5
34 с.Пакуль, городище Попова Гора	1,5 га	9
35 с.Пустинки, пос.	-	2,5
36 с.Пустинки, пос.	3,6 га	2,5
37 с.Дніпровське, городище	0,06 га	0,5
38 с.Дніпровське, пос.	2,5 га	0,5
39 с.Н.Глибов, городище	-	15
40 с.Кислі, пос. Селище	8,7 га	6
41 с.Грабів, пос. Курганки	8,7 га	7

Для з'ясування рангу поселення вони розміщуються у порядку зменшення їх площі. Поселення розподілилися на 11 рангів від найбільшого біля с.Смолигівка, площею 10 га, до найменшого, площею 0,5 га. На підставі отриманого матеріалу побудований графік дійсного розподілу рангів поселень і графік теоретичного розподілу (Рис. 10, 1). Співставлення цих графіків показує, що дійсний розподіл порядку поселень значно відрізняється від теоретичного. Тільки на рівні 9 рангу обидві криві перетинаються, тобто великі і середні поселення в реальності мали більшу площу, ніж в теоретичній моделі, тоді як малі поселення в реальності мали меншу площу.

При аналізі графіку дійсного розподілу поселень в регіоні ми бачимо, що крива поділяється на три відрізки, які можуть відповідати трьом типам поселень. 1 тип характеризується чотирма досить великими поселеннями 1-3 рангів площею, 10-7 га. Прикладом такого поселення може бути селище біля с.Смолигівка Ріпкинського р-ну. Воно розташоване вздовж лівого, трохи підвищеного берега р.Ворздна. На поселенні досліджено частину житла ХП ст. глибиною 0,5 м, з глинобитною пічкою каркасно-плотової конструкції з трьома черенями. В підйомному матеріалі - уламки туфових жорен, шлаки, фрагменти скляних браслетів. На поселенні життя тривало з Х по сер.ХІІІ ст. [Шекун, 1987/47, с.24-26].

2 тип об'єднує поселення 4-9 рангів, площею 6-1,5 га. Таких пам'яток 21. Уявлення про цей тип може дати поселення Клонів, що розташоване за 800 м на схід від села Клонів Ріпкинського р-ну. Поселення, площею 5 га розташоване на обох берегах струмка. В його

західній частині досліджено 1300 кв.м, де знайдено нежитловий підкліт першої половини ХІІІ ст. та будови і ями господарського і ремісничого призначень. Знахідки представлені долотом, уламками замків та ключем, фрагментами скляних браслетів та намистиною [Шекун, 1987/47, с.2-24].

3 тип представлений 5 поселеннями 10-11 рангів, площею 1-0,5 га. Прикладом цього типу пам'яток може бути поселення ХІІ-ХІІІ ст., площею 0,5 га, розташоване в ур. Кам'яна Гора, поблизу м.Славутич. Селище займає невеличке підвищення в заплаві р.Дніпро. В підйомному матеріалі знайдені криця, залізоплавильні шлаки, уламки сопел. Можливо, тут знаходився залізоплавильний центр.

В цьому регіоні відомості про площу поселень відсутні на 5 прам'ятках. Кількісний розподіл розглянутих типів поселень за матеріалами басейну лівого берега р.Дніпро наступний :

1 тип - 4 поселення або 13,3 %;

2 тип - 21 поселення або 70 %;

3 тип - 5 поселень або 16,7 %.

Сусідній регіон - нижньої течії правого берега р.Десни охоплює басейни річок Білоус, Стрижень, Замглай (Рис. 9). Цей регіон відзначається високим рівнем вивченості. Але території нижче р.Вереп обстежувалися лише вздовж корінної правобережної тераси р.Десни. Окрім того, тут і донині зберігаються ліси, тому вивчення означеної території значно ускладнюється.

На карту нанесено 174 давньоруські поселення - в тому числі, 15 міст та городищ, серед яких літописні Чернігів, Гюрчів, Оргощ, Листвен та інші 159 селищ.

Таблиця 2. Давньоруські поселення нижньої течії басейну правого берега р.Десни (басейни рр.Вереп, Білоус, Стрижень, Замглай)

№ з/п	Назва пам'ятки	Площа	Відстань
1	с.Карпилівка, городище	1,3 га	9
2	с.Морівськ, городище	4,3 га	0,8
3	с.Морівськ, пос.	-	0,8
4	с.Максим, пос.	1,2 га	1,2
5	с.Лебедівка, пос.	-	5
6	с.Смолин, городище	0,5 га	4
7	с.Козероги, пос. Шваччина Гора	-	4
8	с.Слабин, городище Декановщина	1,2 га	1

9	с.Слабин, пос. Селищина	5 га	1
10	с.Андріївка, пос.	4 га	1,2
11	с.Мажугівка, пос	2,6 га	1,2
12	с.Андріївка, пос. Ходча 1	1,4 га	2,2
13	с.Кархівка, пос. Ходча 2	5 га	2
14	с.Кархівка, пос. Кархівка 1	1,8 га	2
15	с.мт М.Коцюбинськ, пос. Княгиня	6,5 га	3,1
16	с.мт М.Коцюбинськ, пос. Задубініне	3,5 га	3,2
17	с.мт М.Коцюбинськ, пос. Дреймовщина	-	2
18	с.Левковичі, пос. Левковичі 2	0,5 га	1
19	с.Левковичі, пос. Левковичі 1	1,5 га	1
20	с.Слабин, пос. Ключино	-	1,5
21	с.Шестовиця, пос. Торчин	-	1
22	с.Шестовиця, городище Коровель	0,8 га	1
23	с.Шестовиця, пос. Коровель	15 га	0,5
24	с.Шестовиця, городище	4,5 га	1,5
25	с.Шестовиця, пос. Мис	1 га	1
26	с.Шестовиця, пос. Острів	0,5 га	1
27	с.Шестовиця, пос. Рів 1	1,5 га	0,6
28	с.Шестовиця, пос. Рів 2	2 га	0,6
29	с.Жавинка, пос.Уступа	1,5 га	1
30	с.Київка, пос.Київка 1	2 га	2
31	с.Київка, пос. Скиток	-	1
32	с.Гушин, пос. Кавунище	1,5 га	1
33	с.Гушин, пос. Займище	0,6 га	1
34	с.Київка, пос.	-	1,2
35	с.Р.Слобода, пос. Р.Слобода 3	3 га	1,1
36	с.Р.Слобода, пос. Р.Слобода 1	2 га	1,1
37	с.Зайці, пос. Зайці 2	0,5 га	0,5
38	с.Зайці, пос. Зайці 3	0,5 га	0,5
39	с.Зайці, пос. Зайці 1	3 га	0,8
40	с.Льгів, пос.Льгівка	11 га	2
41	с.Льгів, пос. Курганки	4 га	2
42	с.Льгів, пос. Вереміїв Ров	7 га	2,5
43	с.Ст.Білоус, городище	1,4 га	1,5
44	с.Ст.Білоус, пос.Ст.Білоус 1	1 га	0,5
45	с.Ст.Білоус, пос.Сомов Хвіст	5 га	0,5
46	с.Н.Білоус, пос.Криниця	3 га	0,8
47	с.Н.Білоус, пос.	5 га	2
48	с.Льгівка, пос. Круг	4,8 га	3
49	с.Н.Білоус, пос. Калеки	3,8 га	2
50	с. Кошівка, пос.	1,1 га	2,5
51	с.Рудка, пос. Янівка	3,4 га	3,2
52	с.Рудка, пос.	8 га	3,5
53	с.Шибириківка, пос. Шибириківка 1	1,5 га	1,5
54	с.Шибириківка, пос. Бурчак	1 га	1,5
55	с.Шибириківка, пос. Город Криничний	-	1,2
56	с.Москалі, пос.	3,6 га	2,6
57	с.Мохнатин, пос. Мохнатин 1	5 га	0,8
58	с.Мохнатин, пос. Ст.Мохнатин	2 га	0,8
59	с.Мохнатин, пос. Мохнатин 3	3 га	2,5
60	с.Рудка, пос. Рудка 2	2 га	2
61	с.Юр'ївка, пос.В'язівка	2,5 га	1
62	с.Юр'ївка, пос.Чернеча Гора	6 га	1
63	с.Кезі, пос. Кезі 1	2,2 га	2,5
64	с.Кезі, пос. Кезі 2	0,8 га	0,5
65	с.Кезі, пос. Кезі 3	1 га	0,5
66	с.Тамарівка, пос.	2,2 га	2,2
67	с.Кувечичи, пос. Кувечичі 1	2 га	1,8

68 с.Кувечичі, пос.	-	2
69 с.Довжик, пос. Довжик 5	1,5 га	2,5
70 с.Довжик, пос.Довжик 4	3 га	2,5
71 с.Довжик, пос. Селище	5 га	2
72 с.Довжик, пос.	-	2
73 с.Унучки, пос.	9 га	1,5
74 с.Ямище, пос.	4,8 га	1,5
75 с.Гучин, пос. Селище	2 га	2
76 с.Трудове, пос. Селище	3 га	3,5
77 с.Пушкарі, пос. Пушкарі 2	1 га	1,5
78 с.Високінь, пос.	1 га	1,5
79 с.М.Листвен, пос. Каменка	1 га	1,5
80 с.М.Листвен, пос. Ліскове	5 га	1,5
81 с.М.Листвен, городище 2	1 га	1
82 с.М.Листвен, поселення-посад	12 га	0,5
83 с.М.Листвен, городище 1	1,5 га	0,3
посад	4 га	0,3
84 с.Петруші, пос. Козарки	4 га	2
85 с.Убіжичі, пос.	-	2
86 с.Убіжичі, пос. Убіжичі 3	3 га	2
87 с.Присторонь, пос.	2 га	3
88 смт Ріпки, пос. Ріпки 3	4,5 га	2
89 с.Мутичів, пос. Мутичів 1	3,3 га	2
90 с.Мутичів, пос.Мутичів 2	2,5 га	3,2
91 с.Красківське, пос. Курганя	5 га	3,2
92 с.Суличівка, пос. Суличівка 4	6,7 га	1
93 с.Суличівка, пос. Суличівка 3	3 га	1
94 с.Суличівка, пос. Суличівка 2	1,8 га	1,5
95 с.Суличівка, пос. Суличівка 1	3,2 га	1,5
96 с.Гучин, пос. Гучин 2	1,5 га	2,5
97 с.Сибереж, пос. Очеретяна гора	12 га	1
98 с.Сибереж, пос. Верхньостриженське 2	1 га	1
99 с.Сибереж, пос. Сибереж 3	2 га	1,5
100 с.Сибереж, пос.	9 га	1,5
101 с.Роїще, пос. Роїще 1	-	3,5
102 с.Хмільниця, пос. Шумлай	15 га	1,5
103 с.Хмільниця, пос. Юрківщина	10 га	1,5
104 с.Хмільниця, пос. Талашов	7,5 га	1,7
105 с.Хмільниця, пос. Хмільниця 1	5,5 га	1,5
106 с.Хмільниця, пос. Селище	4 га	1,7
107 с.Хмільниця, пос. Ланок	1,5 га	1,8
108 с.В.Осняки, пос.	6 га	4
109 с.Рогощі, пос. Рогощі 2	3 га	1
110 с.Рогощі, городище літописного Оргоща	3,6 га	0,5
111 с.Рогощі, пос.	5 га	0,5
112 с.Рижики, пос. Лиса Гора	1,5 га	2,5
113 с.Деснянка, пос.Селицьке	1,5 га	2,5
114 с.Деснянка, пос.	6 га	3
115 с.Роїще, пос. Тишин	5 га	2,5
116 с.Халявин, пос.	1,5 га	4
117 с.Полуботки, пос. Полуботки 2	3 га	1,2
118 с.Подсобне, пос.	-	2
119 м.Чернігів, пос. Масани 2	2 га	1,5
120 с.Павлівка, пос. Гора	8 га	1,5
121 с.Гушин, городище	0,5 га	1
122 с.Жавинка, пос.	-	1,5
123 с.Жавинка, пос. Селище	1 га	1
124 м.Чернігів, пос. Микулине	3 га	1,5

125	м.Чернігів, пос. Святе	1 га	1,5
126	м.Чернігів, пос. Кораблище	4 га	1,5
127	м.Чернігів, пос. Млиновище	-	1
128	м.Чернігів, літописне місто	340 га	0,5
129	м.Чернігів, городище Єловщина посад	0,2 га 1,5 га	0,5 0,5
130	м.Чернігів, пос. Кордівка	-	1
131	м.Чернігів, пос. Стадіон	-	1
132	м.Чернігів, літописне місто Гюрічев	-	2
133	с.Новоселівка, пос. Заплава 1	2,5 га	2
134	с.Новоселівка, пос. Заплава 2	0,8 га	2
135	с.Новоселівка, пос. Заплава 3	1 га	1
136	с.Новоселівка, пос. Заплава 9	2 га	2
137	с.Новоселівка, пос. Заплава 6	1 га	1
138	с.Улянівка, пос.	-	1
139	с.Улянівка, пос. Улянівка 2	4 га	1
140	с.Киселівка, пос. Заплава	2 га	2,5
141	с.Киселівка, пос. Льнозавод	0,8 га	2,5
142	с.Новоселівка, пос.	2 га	1
143	с.Новоселівка, пос. Новоселівка 4	3 га	1
144	с.Новоселівка, пос. Яцева Гора	3 га	1
145	м.Чернігів, пос. Кукашани	2 га	1
146	с.Олександрівка, пос. Олександрівка 2	5 га	1,5
147	с.Шевченко, пос. Шевченко 1	2,5 га	1,5
148	с.Шевченко, пос. Шевченко 3	1,5 га	0,5
149	с.Полуботки, пос. Полуботки 1	2,5 га	1,2
150	с.Березанка, пос. Сажелка	2,5 га	2
151	с.Березанка, пос. Морозовщина	1 га	1,5
152	с.Терехівка, пос.Бугрик	1,2 га	1
153	с.Березанка, пос.Овраменків Круг	4,8 га	2,5
154	с.Товстоліс, пос.	5 га	3
155	с.Терехівка, пос.	1 га	2
156	с.Ройше, пос. Чаплище 2	4 га	0,8
157	с.Ройше, пос. Чаплище 1	3,5 га	0,8
158	с.Ройше, пос. Попова гора	1,8 га	2
159	с.Ройше, пос. Логи	15 га	1,5
160	с.Петрушин, пос. Петрушин 1	2,5 га	1,5
161	с.Петрушин, пос. Петрушин 2	1 га	1,5
162	с.Петрушин, пос. Цегельня	1 га	2,5
163	с.Петрушин, пос. Селище	2 га	1
164	с.Звеничів, городище	0,3 га	0,5
165	с.Звеничів, пос. - посад	10 га	0,5
166	с.Звеничів, пос. Селище	1,6 га	1
167	с.В.Вісь, пос. Штигенки	18 га	3,5
168	с.Вербичі, пос.	5 га	3
169	с.Новоукраїнське, пос.	5 га	3,5
170	с.Новоукраїнське, пос. Ставок	3,5 га	4,5
171	с.Голубичі, пос. Голубичі 3	18 га	3
172	с.Буянки, пос. Кругле	7,5 га	3,5
173	сmt Ріпки, пос. Ріпки 2	2,2 га	4
174	сmt Ріпки, пос. Ріпки 1	-	4

Поселення, для яких відома площа (139 пунктів), розподілилися на 16 рангів. Співставлення графіків теоретичного і фактичного розподілу поселень показало, що в дійсності всі поселення від 1 до 14 рангів мали більшу площу ніж в теоретичній моделі. Найбільш великі розбіжності спостерігаються в середній частині графіку. Перетин двох кривих відбувається поміж 14 і

15 рангами, і найменші в дійсності поселення менші, ніж в теоретичній моделі (Рис. 10, 2).

Для виділення типів поселень звернемо увагу на графік дійсного розподілу поселень за рангами. 1 тип характеризується великими поселеннями 1-3 рангів, площею 18-12 га. Таких пам'яток 6. Всі вони розташовані компактною групою у верхів'ях річок Білоус, Стри-

жень та на корінній терасі р.Замглай на відстані 5-8 км одне від одного. Окрім того, всі ці пам'ятки розташовані на найбільш родючих для поліської зони темно-сірих лісових та ясно-сірих і сірих лісових ґрунтах [Веремейчик, 1988, с.64]. На чотирьох з означених поселень, що розташовані в верхів'ях р.Стрижень та Білоус (пос.Логи, біля с.Роїше, Шумлай, біля с.Хмільниця, Очеретяна Гора, біля с.Сибереж, та поселення в с.М.Листвен), виявлені найбільш ранні шари другої половини - кінця IX ст. Безсумнівно, процес залюднення території в давньоруський час починався з освоєння найбільш родючих ґрунтів вздовж зручних берегів річок та біля джерел.

Біля одного з таких поселень (в с.М.Листвен) пізніше споруджується городище. На цьому поселенні розкопана невелика площа в 70 кв.м. Досліджений підквіт XII-XIII ст. Поряд зафіксовані залишки наземної будови з частиною дерев'яної основи під наковалню. Поряд знайдені криця та зубило. Навколо виявлено велику кількість криці та шлаків. В розкопі зафіксовано ще дві будови поганої збереженості з уламками кераміки IX-X ст. Матеріал представлений пряслами з шиферу, фр. скляних браслетів, ключами та замками. Цікавість викликає шиферний диск, діаметром 6,5 см з отвором в центрі і товщиною 1,3 см. З одного боку прорисовані чотири концентричних кола, з іншого - сім, поділених на 12 секторів [Шекун, Веремейчик, 1986, с.328].

Більше уявлення про цей тип поселень дає поселення Шумлай, що знаходиться в 1,5 км на схід від с.Хмільниця. Поселення площею близько 15 га розташоване на невеликому підвищенні, з усіх боків відокремленому руслом пересохлого струмка, що впадав в р.Стрижень. Охоронними розкопками досліджено площу більше 2000 кв.м, де виявлені залишки 72 господарських ям та 12 будівель, серед яких 7 були житловими напівземлянками стовпової чи зрубною конструкції, площею 8-20 кв. м і мали опалювальні споруди у вигляді печей каркасно-плотової конструкції [Веремейчик, 1993б, с.18].

Найбільший інтерес викликає споруда №6, що представляла собою залишки колодязю X-XI ст. На рівні материка будівля представлена овальною плямою 4,8 x 4,4 м, на глибині 3 м, де зафіксовані водоносні шари, котлован мав підпрямокутну форму (3,1 x 2,3 м). Колодязь мав досить складну конструкцію. За зовнішнім краєм дерев'яної обшивки його розміри були 1,5 x 1,2 м, за внутрішнім - 1 x 0,75 м. Глибина дерев'яної конструкції (від верхнього вінця і до дошки дна) складала 1,2 м. У споруді простежено три рівня облицювання, ймовірно, для кращої фільтрації води. Значні розміри котловану, наявність у верхніх шарах заповнення горілих прошарків дають змогу припустити, що над будовою були ще якісь дерев'яні конструкції [Веремейчик, Готун, 1995, с.85, 86].

Потужний культурний шар поселення 0,3-1 м містив численні знахідки, представлені знаряддями сільсько-го господарства – наральником, фр. серпів, уламками шиферних і туфових жорен; ремесла – різцями, ювелі-

рним зубильцем; побутових предметів – ключами, деталями замків, кресалами, прикрасами – фр. скляних браслетів, намистинами, бляшкою зі слідами емалі. На поселенні знайдені наконечники стріл та уламок шпори і культові речі – хрестики з мармуру та шиферу, а також бронзова лампадка. Найближче синхронне городище від поселення Шумлай знаходиться на відстані 6 км.

При аналізі графіку на відрізку поміж 4 та 13 рангами, де графік дійсного розподілу поселень представляв собою пряму лінію, враховувалась кількість поселень того чи іншого рангу. Якщо на відрізку від 4 до 9 рангу кількість поселень коливалась від 1 до 5, то з 10 до 13 рангу кількість поселень кожного рангу значно збільшується і коливається вже від 12 до 24 пам'яток. Тому, пропонується в 2 тип об'єднати поселення 4-9 рангів, площею 11-6 га. Таких пам'яток 16. Серед поселень цього типу є декілька, де проводилися дослідження широкою площею. Так, на поселенні Льгівка, біля с.Льгів розкопано 300 кв.м [Веремейчик, 1989/46], на поселенні Деснянка - 1240 кв.м [Шекун, 1985а, с.375], невеличкі дослідження проводилися на поселенні Гора, біля с.Павлівка та на поселенні Вереміїв Рів, біля с.Льгів.

Найбільше уявлення про цей тип дає поселення Льгівка, що знаходиться за 1,4 км на захід від с.Льгів. Селище площею 11 га розташоване на обох берегах пересохлого нині струмка, що впадає в р.Льгівка. В культурному шарі, що досягає 0,6 м виявлений чисельний речовий матеріал: зубило, уламки жорен, побутові предмети та прикраси – 6 бубонців з бронзи, два бронзові пластинчасті персні з розімкнутими кінцями, намистини зі скла, фр. скляних браслетів.

В 1879 р. поблизу с.Льгів знайдений скарб срібних давньоруських прикрас. Він складався з 2 колтів, 10 скроневих кілець та 53 рясен [Уварова, 1906, с.43]. Можливо, поселення Льгівка було одним з князівських сіл, тим більше, воно розташоване на території, яку літопис називає "вся жизнь" чернігівських князів.

З тип об'єднує поселення 10-13 рангів, площею 5-2 га. В цій групі селищ є декілька пам'яток, що досліджені широкою площею. Найбільш добре вивченою пам'яткою на терені межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра є поселення в урочищі Ліскове, що розташоване за 2 км на північний захід від с.М.Листвен Ріпкинського р-ну [Шекун, Веремейчик, 1999]. Поселення знаходиться у верхів'ях р.Білоус, на обох її берегах, прорізаних чисельними балками. Площа пам'ятки 5 га, культурний шар 0,2-0,6 га. На поселенні досліджено 13825 кв.м, де виявлено 184 споруди, серед яких є житла на теплих і холодних підклітах, ремісничі майстерні, господарські споруди та більше як 250 ям. Знахідки з культурного шару та досліджених об'єктів характеризують високий рівень матеріальної культури жителів Ліскового. Забудова у другій половині IX-XI ст. зафіксована на ділянках, не пов'язаних між собою якоюсь системою. Житла розмішувались, переважно, вздовж краю тераси. Біля них розташовувалась частина синхронних ям та господарських будов. Хоча в більшості

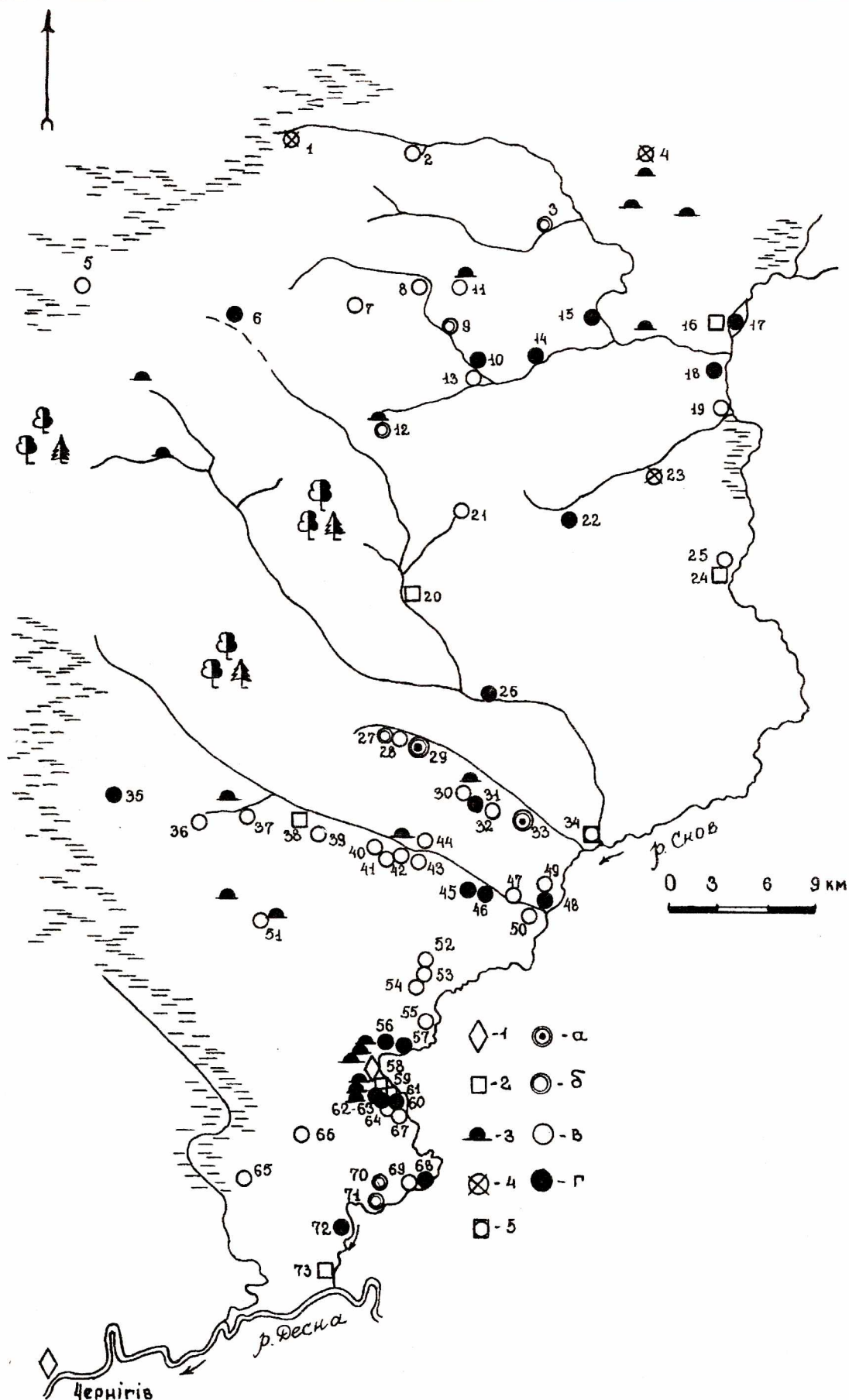

Рис.11. Пам'ятки басейну правого берега р. Снов: 1 - літописне місце, 2 - городище, 3 - курганний могильник, 4 - площа поселення невідома, 5 - можливе городище. Типи поселень: а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип, г) 4 тип.

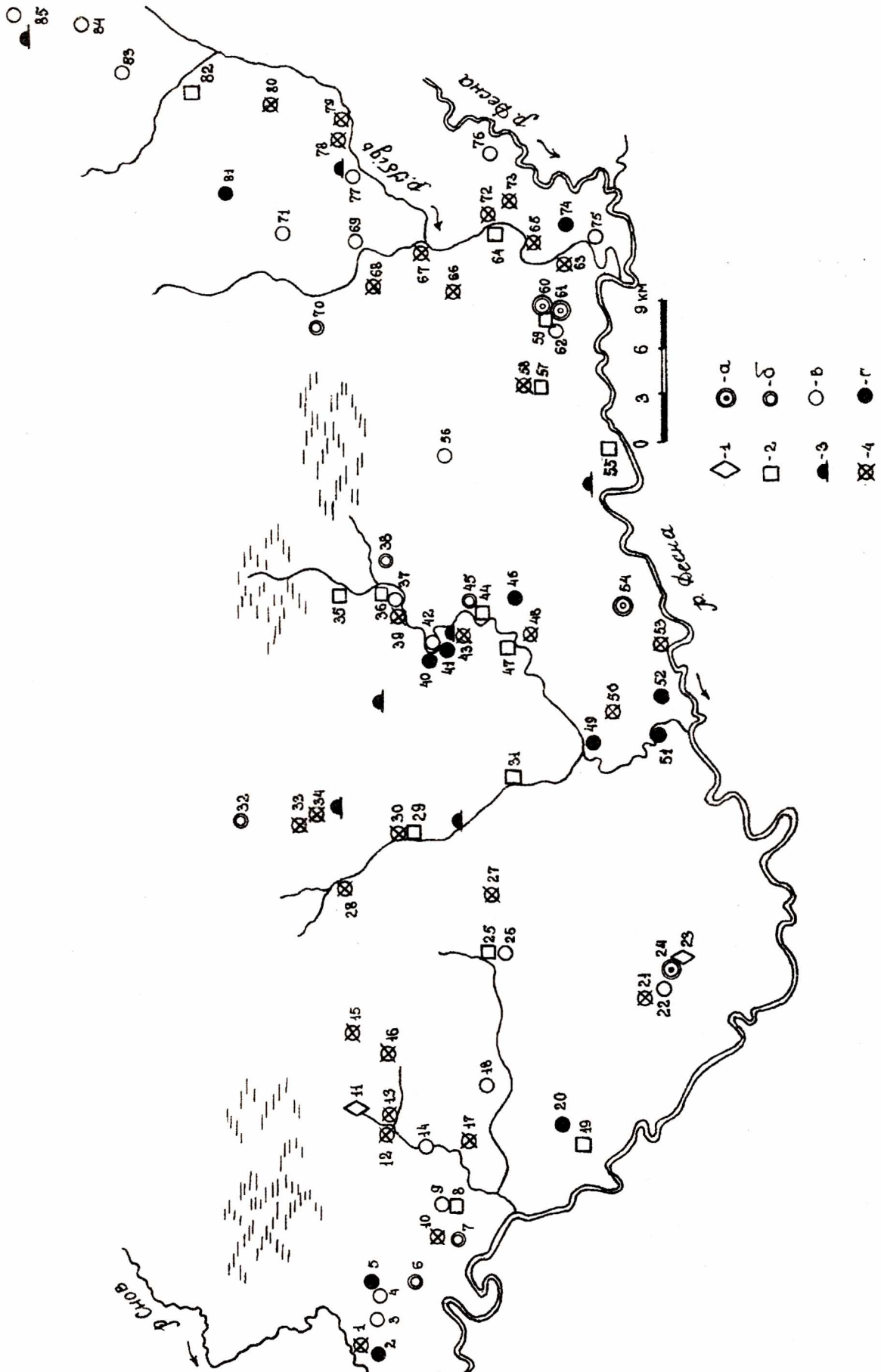

Рис.12. Пам'ятки басейну правого берега Десни між рр. Снов та Убідь: 1 - літописне місце, 2 - городище, 3 - курганний могильник, 4 - площа поселення невідома. Типи поселень а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип. II - поселення басейну правого берега Остира: а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип, г) 4 тип.

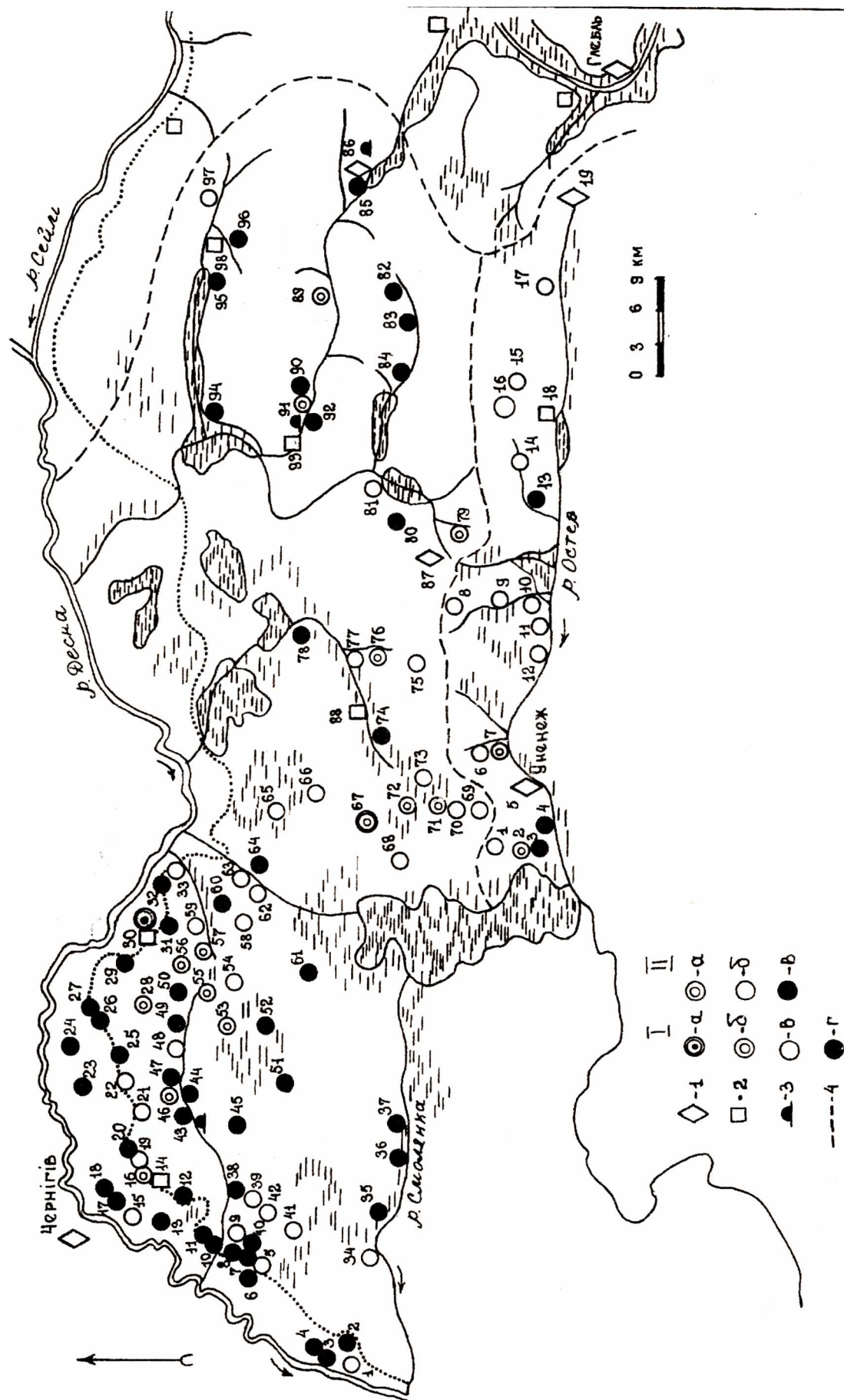

Рис.13. Пам'ятки Задесення: 1 - літописне місце, 2 - городище, 3 - курганний могильник, 4 - лінія вододілу. I - поселення басейну лівого берега Десни: а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип. II - поселення басейну правого берега Остра: а) 1 тип, б) 2 тип, в) 3 тип, г) 4 тип.

споруди і ями раннього періоду концентрувались на окремих ділянках, на значній відстані від жител. Подібний розподіл, мабуть, пов'язаний зі спільним веденням господарства.

На ранньому етапі існування поселення, воно, ймовірно, виконувало функції центру територіальної общини і обслуговування водного шляху між Любечем і Черніговом [Коваленко, Шекун, 1984, с. 62–71].

В XII - першій половині XIII ст. на поселенні відбувається досить різке соціально-економічне піднесення. Кількість споруд на досліджених ділянках, у порівнянні з попереднім періодом, зросла майже вдвічі. На правому березі р. Білоус забудова ущільнилася за рахунок нового планування. Тут синхронні господарські споруди концентруються поблизу жител. На лівому березі р. Білоус виникає новий тип забудови, який складається з дворів-садиб. На поселенні зникає характерний для попереднього періоду єдиний тип напівземлянкового житла. Окрім напівземлянок зрубної чи стовбової конструкції, будуються житла на жилих і нежилых підклітах, серед яких є багатокамерні й наземні.

З поглибленням майнової і соціальної диференціації суспільства, відбуваються і зміни на поселенні Ліскове. В XII ст. західна частина правобережної ділянки поселення відокремлюється від решти частотою, що проходив по балці. За огорожею виникає невеличкий ґрунтовий могильник. Ймовірно, могильник був призначений лише для жителів відокремленої частини поселення, а розташування поховань немовби по колу дозволяє припустити, що в центральній частині могильника, можливо, стояла невеличка дерев'яна церква, від якої в результаті руйнації культурного шару слідів не залишилось.

Характер знахідок свідчить про появу серед мешканців селища феодального прошарку, можливо представників князівської адміністрації і дружинників.

Окрім Ліскового, в цій групі пам'яток широкою площею досліджено поселення Козарки, поблизу с. Петруші (764 кв. м) [Веремейчик, 1990, с. 76–83]; поселення Криниця, поблизу с. Н. Білоус (4000 кв. м) [Шекун, Сита, 1993, с. 40–49]; поселення Овраменків Круг, біля с. Березанка (2200 кв. м) [Веремейчик, 1987, с. 315, 316]; та поселення Рів 2 біля с. Шестовиця (1100 кв. м) [Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с. 288].

4 тип відбиває відрізок кривої, що включає поселення 14–16 рангів, площею 1,5–0,5 га. Таких пам'яток 41. Цей тип поселень може охарактеризувати поселення Кезі 3, що знаходиться за 1,8 км на північний схід від с. Кезі, на невеличкому острові, оточеному руслом струмка. В розкопі 500 кв. м зафіксовані невиразні господарські ями та споруди, що датуються X–XIII ст. [Веремейчик, Козаков, Коваленко та інші, 1988, с. 265].

Кількісний розподіл типів поселень за матеріалами нижньої течії басейну правого берега р. Десни наступний:

- 1 тип - 6 поселень або 4,3 %;
- 2 тип - 16 поселень або 11,5 %;
- 3 тип - 76 поселень або 54,7 %;
- 4 тип - 41 поселення або 29,5 %.

Якщо порівняти розглянуті регіони – басейн лівого берега р. Дніпро та басейн нижньої течії правого берега р. Десни за графіками дійсного та теоретичного розподілу поселень, то помітна схожість в розвитку цих регіонів, коли площа поселень в дійсності зменшується повільніше у порівнянні з теоретичною моделлю. Тобто, ці ділянки наближуються до змішаного типу заселення, коли селища групувались навколо великих за площею поселень або утворювались незалежно одне від одного. Якщо порівнювати регіони за типами поселень, то помітно, що в басейні Десни пам'ятки 1 типу набагато більші за розміром (18–12 га), ніж в басейні лівого берега Дніпра (10–7 га). Але в обох регіонах кількісно переважають середні за розмірами поселення.

Наступний етап роботи полягає у визначенні моделі розповсюдження поселень на місцевості – з згрупуванням, з випадковим чи гексагональним розташуванням.

В басейні лівого берега Дніпра встановлено, що середня відстань між населеними пунктами становить Дспостер. 2,7 км, в басейні правого берега Десни – Дспостер. 1,8 км. Площа першого регіону 1500 кв. м, другого – 2000 кв. м. Тому щільність населених пунктів А для басейну лівого берега Дніпра становить 0,027, для басейну правого берега Десни 0,087. Вирахування індекса найближчого сусідства проводилось за формулою $R = \text{Дспостер.} / \text{Дочік.}$ Дочік. вираховувалося за

$$\text{формулою } D \text{ очік.} = \frac{1}{2\sqrt{A}} \quad (\text{Афанасьєв, 1993, с. 110}).$$

То для регіону басейну лівого берега р. Дніпра $D \text{ очік.} = 3,04$, а індекс найближчого сусідства 0,9. Для регіону правого берега р. Десни $D \text{ очік.} = 1,7$, а індекс найближчого сусідства 1.

Обидві отримані величини дорівнюють 1 або наближаються до 1, тому ми можемо віднести поселення обох регіонів до випадкового розподілу. Ймовірно, на заселення території межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра першочергову роль відіграв фактор сприятливих природних умов поліської зони.

Наступний регіон, що пропонується розглянути знаходиться на північний схід від межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра, і з заходу від неї відокремлювався Замглайськими болотами. Територія басейну правобережжя р. Снов входить вже до складу земель літописної Сновської тисячі.

На карту цього регіону нанесено 73 населені пункти, в тому числі 8 міст і городищ та 65 поселень. Відповідні відомості про площу є для 61 селища (Рис. 11).

Таблиця 3. Давньоруські поселення басейну правого берега р.Снов.

№ з/п	Назва пам'ятки	площа	відстань
1	с.Деревини, пос.	-	-
2	с.Лемешівка, пос.	4 га	6
3	с.Берилівка, пос.	5,5 га	5
4	с.Сеньківка, пос.	-	-
5	с.Ільмівка, пос.	4,7 га	8
6	с.Ваганичі, пос.	0,6 га	7
7	с.Хоробичі, пос. Хоробор	2 га	4
8	с.Андріївка, пос. Верпч 3	2 га	2,8
9	с.Старосілля, пос.Старосілля	6 га	2,8
10	с.Старосілля, пос Кар'єр	1 га	2,5
11	с.Автуничі, пос. Космовка	5 га	1,8
12	с.Кузничі, пос.	6 га	6,5
13	с.Солоновка, пос. Дюна	2 га	0,8
14	с.Мошенка, пос. Даньки	1,2 га	2,2
15	с.Мошенка, пос. Криниця	0,5 га	4
16	с.Гірськ, городище посад	0,4 га -	1 1
17	с.Гірськ, пос. Острів	1,5 га	1
18	с.Піщанка, пос. Піщанка 2	1,6 га	2,5
19	с.Жовідь, пос. Жовідь 4	3,5	1,8
20	м.Городня, городище пос. посад	0,4 -	0,5 0,5
21	с.Павло-Іванівськ, пос. Стародуб	2 га	6
22	с.Радянське, пос. Лиса Гора	1,1 га	4
23	с.Здрягівка, пос. Мостища 2	-	4
24	с.Ст.Боровичі, городище Церковщина пос. посад	0,8 га 4 га	0,5 0,5
25	с.Ст.Боровичі, пос. Ст.Боровичі 2	2,5 га	0,5
26	с.Півнівщина, пос. Гора	1 га	4,5
27	с.Пекурівка, пос. Пекурівка 1	8 га	0,5
28	с.Пекурівка, пос. Пекурівка 2	2,5 га	0,5
29	с.Пекурівка, пос. Пекурівка 3	15 га	1
30	с.Дібровне, пос. Мамона 1	3,6 га	0,5
31	с.Дібровне, пос. Мамона 2	1,5 га	0,5
32	с.Дібровне, пос. Мамона 3	2,2 га	0,7
33	с.Смяч, пос. Растереб	10 га	1,5
34	с.Смяч, пос. Село	40 га	3
35	с.Бурівка, пос. Околиця	1,6 га	4,5
36	с.Тупичів, пос. Тупичів 1	3 га	2,5
37	с.Тупичів, пос. Тупичів 2	3 га	2,5
38	с.В.Листвен, городище пос. посади	0,6 га -	0,8 0,8
39	с. В.Листвен, пос.	-	0,8
40	с.Смичин, пос. Заплава	2 га	0,5
41	с.Смичин, пос. Смичин 1	2,1 га	0,5
42	с.Смичин, пос. Смичин 2	1,8 га	0,6
43	с.Смичин, пос. Смичин 3	2 га	0,6
44	с.Дібровне, пос.	2 га	0,8
45	с.Лашуки, пос. Лашуки 2	1,5 га	0,6
46	с.Лашуки, пос. Купчиха 1	1 га	0,6
47	с.Конотоп, пос. Кошюриха	2,5 га	1,5
48	с.Конотоп, пос. Домограєв 2	1 га	0,3
49	с.Конотоп, пос. Миронова Гора	3,8 га	0,3
50	с.В.Дирчин, пос. В.Дирчин 1	5 га	0,8
51	с.Куликівка, пос.	3 га	5

52 с.Макишин, пос. Зелені Рви 2	5,2 га	1
53 с.Макишин, пос. Зелені Рви 1	5 га	1
54 с.Макишин, пос. Рівчак 2	2,8 га	0,8
55 с. Макишин, пос. Журавльове Поле	3 га	2
56 смт Седнів, пос. Нилин Ров	0,7 га	0,6
57 смт Седнів, пос. Підкова (Лук'янцов Бугор)	1,5 га	0,6
58 смт Седнів, городище Коронний замок	4,3 га	0,5
посади та подоли	60 га	0,5
59 смт Седнів, городище Трифоновщина	0,7 га	0,5
60 смт Седнів, пос. Романовщина 1	0,5 га	0,3
61 смт Седнів, городище Орешня	0,8 га	0,5
посад та подол	9 га	0,5
62 смт Седнів, пос. Орешня 2	0,7 га	0,3
63 смт Седнів, пос. Орешня 4	1 га	0,5
64 смт Седнів, пос. Сказковщина	3,8 га	0,5
65 с.Черниш, пос. Вербицковщина	5 га	3,5
66 с.Черниш, пос. Черниш 1	4 га	3,5
67 с.Клочків, пос. Клочків 1	1,8 га	0,5
68 с.Клочків, пос. Отноги	1,2 га	0,5
69 с.Клочків, пос. Селище	2,5 га	0,5
70 с.Клочків, пос. Чудинове озеро	7,6 га	0,7
71 с.Клочків, пос. Садовище	9 га	0,7
72 с.Кобилянка, пос.	0,5 га	2
73 с.Брусилів, городище Ляхове місце	0,3 га	1

В регіоні відоме велике поселення, площею близько 40 га в с.Смяч. Але цілий ряд побічних даних дає можливість припустити, що тут було городище, а оборонні споруди на поверхні не збереглися через господарську діяльність протягом декількох століть на території села. Тому це поселення пропонується не враховувати при виділенні типів.

Відповідно останні 60 селищ розподілилися на 12 рангів від найбільшого, площею 15 га поселення Пекурівка 3 до найменшого, площею 0,5 га. За коливаннями кривої графіку дійсного розподілу поселень в регіоні виділено 4 типи. До 1 типу увійшли 2 поселення 1-2 рангів, площею 15-10 га. 2 тип включає селища 3-5 рангів, розмірами 9-6 га. 3 тип характеризує відрізок графіку дійсного розподілу поміж 6 та 9 рангами, площею 5-2 га. Таких пам'яток 32. І найменші поселення в регіоні об'єднуються в 4 тип, площею 1,5-0,5 га (10-12 ранги). Саме на рівні 10 рангу перетинаються графіки дійсного та теоретичного розподілу поселень в регіоні (Рис. 10, 3).

Найбільш дослідженими в регіоні є поселення 3 типу. Серед них і найкраще досліджене поселення, що розташоване в ур. Космівка, біля с. Автунічі, Городнянського р-ну. Поселення існувало з кінця X до початку XIII ст. Воно розташоване на похилих схилах лівого берега р.Верпч (притока р.Тетива), біля броду через великі у давнину болота і займало площу 5 га, з яких досліджено близько 25000 кв. м. Значний інтерес мають різноманітні об'єкти, пов'язані практично з усіма етапами гончарного виробництва - від кар'єрів по видобутку глини до гончарних горнів. Досліджено 9 гончарних горнів, вони датуються XI-XII ст. і мають різні конструктивні особливості, що говорить про традиційність занять жителів поселення гончарством. На

поселенні зафіксовані також сліди ковальського ремесла та лісотехнічних промислів, землеробства, скотарства, мисливства та рибальства.

Серед виявлених різноманітних споруд не можливо на сьогодні жодну впевнено ототожнити з житлом. Можливо, на цьому поселенні житла були наземними, і їх рештки можуть фіксуватися за залишками підпільних ям, опалювальних споруд та характером інвентаря. Але це питання, як вважають дослідники поселення, поки що не може вважатися остаточно вирішеним [Коваленко, Моця, 1992, с.5-10; Моця, Орлов, Коваленко та інші, 1997, с.34-69].

На поселенні досліджений колодязь (будівля №366). Починаючи з глибини 2,07 м від рівня зачистки плями будови, зафіксовано дерев'яну конструкцію підквадратної форми, розмірами близько 1,25 x 1,3 м. Зруб колодязя був складений простим замком з залишком ("в обло"). Речовий та керамічний матеріал дозволяє датувати споруду XII ст. [Веремейчик, Готун, 1995, с.87-92].

Друге поселення цього типу, на якому проводилися дослідження, є селище XI-XIII ст. в урочищі Зелені Рви, що знаходиться в 1,5 км на північний захід від с. Макишин Городнянського р-ну. Пам'ятка розташована на березі яру, обмеженого з двох боків балками. Досліджена площа складає 1020 кв.м, на якій виявлено 2 напівземлянкових житла які можна об'єднати в один комплекс, 10 господарських будов та 5 ям. В культурному шарі та об'єктах знайдені сільськогосподарські та ремісничі інструменти (фр. коси, долото, зубило, різці, шлаки), побутові предмети, прикраси [Веремейчик, Казаков, Коваленко та інші, 1988, с.264].

Кількісний розподіл поселень басейну правого берега р.Снов наступний:

- 1 тип - 2 поселення або 3,3 %;
 2 тип - 6 поселень або 10 %;
 3 тип - 32 поселення або 53,3 %;
 4 тип - 20 поселень або 33,4 %.

Наступна територія, що розглядалась - південні регіони Сновської тисячі, що розташовані на правому березі р.Десни, в середній її течії, поміж гирлами р.Убіді та р.Снов (Рис. 12).

Таблиця 4. Пам'ятки басейну правого берега р.Десни (від р. Снов до р. Убідь)

№ з/п	Назва пам'ятки	площа	відстань
1	с.Снов'янка, пос. Дюна	-	1
2	с.Снов'янка, пос. Селище 1	1,3 га	1
3	с.Снов'янка, пос. Високе Городище	5 га	0,8
4	с.Петрове, пос.	2 га	0,5
5	с.Петрове, пос. Турів Рівчак	1,6 га	0,5
6	с.Гориця, пос. Провалля	9,8 га	1,5
7	с.Гориця, пос. Дворище	12 га	1,5
8	с.Локнисте, городище	0,2 га	0,5
9	с.Локнисте, пос.	2,4 га	0,5
10	с.Локнисте, пос. Красилівка	7	- 1
11	смт Березна, літописне місто Березий посад	1,7 га -	0,3 0,3
12	смт Березна, пос. Березна 1	-	0,5
13	смт Березна, пос. Березна 2	-	0,5
14	смт Березна, пос. Красилівка 2	2,3 га	1,5
15	смт Березна, пос. Красилівка 3	-	2
16	смт Березна, пос. Красилівка 4	-	2
17	с.Гусавка, пос. Гусавка МТФ	-	1,8
18	с.Гребля, пос.	5 га	2,8
19	с.Миколаївка, городище Бор	0,7 га	1
20	с.Миколаївка, пос. Мис	0,7 га	1
21	с.Блистова, пос. Дубовиця	-	0,5
22	с.Блистова, пос. Гора	3,3 га	0,5
23	с.Блистова, літоп. місто Блестовит	0, 1 га	0,3
24	с.Блистова, пос. посад	15 га	0,3
25	с.Стольне, городище	0,1 га	0,5
26	с.Стольне, пос. посад	2 га	0,5
27	с.Стольне, пос. Церковище	-	3
28	с.Городище, пос. Городок	-	3,5
29	с.Волосківці, городище Замок посад	0,4 га 3 га	0,3 0,3
30	с.Волосківці, пос. Волосківці 2	-	1
31	с.Дягова, городище посад	0,4 га 1,5 га	0,3 0,3
32	с.Низківка, пос. Чучине	10 га	6
33	с.Синявка, пос. Селище	-	-
34	с.Синявка, пос. Волчаев Хутор	-	-
35	с.Киселівка, городище Городок посад	0,5 га 3 га	0,3 0,3
36	с.Величківка, городище посад	- -	- -
37	с.Величківка, пос.Величківка 3, Печери	12 га	1,5
38	с.Величківка, пос. Величківка 1, Козирок	9 га	1,5
39	с.Величківка, пос. Кар'єр	-	-
40	м.Мена, пос. Мена 6	0,6 га	0,8
41	м.Мена, пос. Мена 5	1,5 га	0,8
42	м.Мена, пос. Мена 4	1,8 га	0,5
43	м.Мена, пос. Чугуївка	-	1
44	м.Мена, городище Замок	0,4 га	0,3

45 м.Мена, пос. посад	12 га	0,3
46 м.Мена, пос. Мена 3	0,8 га	2
47 с.Феськівка, городище	2 га	0,3
посад	4 га	0,3
48 с.Феськівка, пос. Феськівка 2	-	1
49 с.Осьмаки, пос.	0,8 га	1,5
50 с.Лески, пос.	-	1,5
51 с.Дібровка, пос. Лиса Гора	1 га	1,5
52 с.Дібровка, пос. Дібровка 2	0,2 га	1,5
53 с.Максаки, пос. Клин	-	3
54 с. Куковичі, пос. Куковичі 3	19 га	2,7
55 смт Макошине, городище	-	0,3
посад	-	0,3
56 с.Жовтиневе, пос. Баба	4 га	5,5
57 с.Слобідка, городище Городок	0,5 га	0,5
58 с.Слобідка, пос. посад	-	0,5
59 смт Сосниця, городище Бурімка	0,5 га	0,2
60 смт Сосниця, пос. Бурімка	20 га	0,2
61 смт Сосниця, пос. Біла Круча	20 га	0,5
62 смт Сосниця, пос. Красна Гора	3,5 га	0,8
63 смт Сосниця, пос. Грузький Десняк	-	1,5
64 смт Сосниця, городище	-	0,5
посад	-	0,5
65 смт Сосниця, пос. Потоманка	-	1
66 смт Сосниця, пос. Селище	-	3
67 смт Сосниця, пос. Лан	-	3
68 с.Лави, пос. Кочине	-	-
69 с.Лави, пос. Замістя	3 га	4
70 с.Волинка, пос. Волинка 1	11 га	4
71 с.Волинка, пос. Кручі	4 га	4
72 смт Сосниця, пос. Степок	-	-
73 с.Загребелля, пос.	-	1,5
74 с.М.Устя, пос. Зайчин Хутор	0,6 га	1,2
75 с.М.Устя, пос. М.Устя 1	2 га	1,2
76 с.Якличі, пос.	2 га	2,5
77 с.Кириївка, пос. Кириївка 2	3 га	1,5
78 с.Кириївка, пос. Лан	-	1,5
79 с.Кириївка, пос. Кириївка 1	-	1
80 с.Кудрівка, пос. Кудрівка 2	-	4
81 с.Чорнотичі, пос. Четверта Шия 2	1,4 га	5
82 с.Ляшковці, городище Городок	0,5 га	6
посад	5 га	6
83 с.Хлоп'яники, пос. Хлоп'яники 3	2 га	3
84 с.Хлоп'яники, пос. Хлоп'яники 1	2 га	3
85 с.Авдіївка, пос. Лузики 1	2 га	4

На карту-схему нанесено 85 населених пунктів, серед яких 69 поселень. Але у порівнянні з попередніми регіонами, де переважна більшість поселень мають відповідні відомості про площу, в регіоні, що розглядається 29 поселень з невизначеною площею. Тому, для визначення рангів залишається лише 40 поселень. Ці пам'ятки розподіляються на 14 рангів від найбільших, площею 19-20 га до найменших, площею 0,5 га. За коливаннями графіку дійсного розподілу, поселення басейну середньої течії правого берега р.Десни розподіляються на 4 типи. 1 тип охоплює 4 пам'ятки 1-3 рангу, площею 20-15 га. 2 тип характеризують 7 поселень 4-7 рангів, площею 12-9 га. До 3 типу входять 18

поселень, площею 5-2 га. В 4 тип об'єднані 11 найменших (1,5-0,5 га) селища 12-14 рангів.

На відміну від розглянутих регіонів тут не розкопувалось жодне поселення широкою площею. Кількісний розподіл поселень Сосницького степка наступний:

- 1 тип - 4 поселення або 10 %;
- 2 тип - 7 поселень або 17,5 %;
- 3 тип - 18 поселень або 45 %;
- 4 тип - 11 поселень або 27,5 %.

В обох регіонах "Сновської тисячі" кількісно переважають поселення площею 5-2 га, тобто середні.

Подальший аналіз двох регіонів "Сновської тисячі" полягає у визначенні, до якого типу розподілу відно-

сяться обидві території. Регіон правобережжя Поснов'я має площу 1700 кв.км і 73 населені пункти. Щільність населених пунктів А становить 0,043. Середня відстань поміж поселеннями Дспостер. - 1,8 км. Вирахувана величина Дочікув. становить 2,41 км, а індекс сусідства R - 0,75.

Регіон Сосницького степка має площу 1800 кв.км, а населених пунктів 85, таким чином А становить 0,047; Дспостер. 1,6 км, Дочікув. 2,3. Індекс сусідства становить R - 0,7.

І в цих регіонах, як і в межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра індекс R (0,75 і 0,7) більше наближується

до 1 ніж до 0, тому і ці дві ділянки ми можемо віднести до випадкового розташування.

Останній регіон та терені Чернігівщини, де є відповідні дані для просторового аналізу - це Задесення. За басейнами річок цю територію можна поділити на три частини - басейн лівого берега р.Десни, басейн правого берега р.Остер та басейн лівого берега р.Сейм.

Перший регіон - басейну лівого берегу р.Десни найбільший, і вивчений нерівномірно. Найкраще досліджені ділянки неподалік від Чернігова. В регіоні на археологічну карту нанесено 98 населених пунктів, серед яких 7 міст і городищ та 91 поселення.

Таблиця 5. Пам'ятки басейну лівого берега р.Десни

№ з/п	Назва пам'ятки	Площа	Відстань
1	с.Ладинка, пос. Ладинка 1	2,5 га	1,6
2	с.Ладинка, пос. Печище	1 га	1,6
3	с.Друцьке, пос. Друцьке	0,3 га	1,6
4	с.Друцьке, пос. Яблунева Гора	0,4 га	1,6
5	с.Іванівка, пос. Ягідне	3,5 га	1,4
6	с.Іванівка, пос. Уборок	1 га	0,8
7	с.Іванівка, пос. Євкова Гора	1 га	0,8
8	с.Количівка, пос. Ліскове	1 га	0,9
9	с.Іванівка, пос.	4 га	1,4
10	с.Количівка, пос. Мис 2	0,2 га	0,9
11	с.Количівка, пос. Чмелівка	0,5 га	3
12	с.Анисів, пос.	2 га	1,1
13	с.Анисів, пос. Іржавець	1 га	1,1
14	с.Анисів, городище	1,3 га	0,8
	посад	2,4 га	
15	с.Анисів, пос. Селище	3 га	1,7
16	с.Анисів, пос. Татарська Гірка	7 га	0,8
17	с.Єньків, пос. Єньків 2	0,3 га	1,8
18	с.Єньків, пос. Єньків 1	0,2 га	1,8
19	с. Підгірне, пос. Зарудка	3 га	1,2
20	с.Підгірне, пос. Круча	1 га	1,2
21	с.Виблі, пос. Виблі 1	3 га	2,3
22	с.Горбово, пос. Бруховиця	2,5 га	2,7
23	с.Виблі, пос. Селище	1 га	3,6
24	с.Уборки, пос. Ледань	2 га	4,1
25	с.Виблі, пос.Ріг	1 га	2,4
26	с.Глузди, пос. Глузди 2	2 га	1,7
27	с.Глузди, пос. Глузди 1	1 га	1,7
28	с.Горбово, пос. Долина	7 га	2,7
29	с.Ковчин, пос. Голоп'ятівка	2 га	0,8
30	с.Ковчин, городище	0,5	0,8
	посад	20 га	0,8
31	с.Салтикова Дівиця, пос. 3	1 га	2
32	с.Салтикова Дівиця, пос. Острів	0,5 га	3,1
33	с.Салтикова Дівиця, пос. Пльохів	3 га	3,1
34	с.Топчіївка, пос. Переправа	3 га	2,6
35	с.Олишівка, пос. Гатка	1 га	0,5
36	с.Коростень, пос. Коростень 2	2 га	1,6
37	с.Смолянка, пос. Смолянка 2	1 га	1,6
38	с.Іванівка, пос. Вздвиг	1,2 га	1,4
39	с.Іванівка, пос. Плависте	3 га	1,4

40 с.Іванівка, пос. Дорога	1 га	1,3
41 с.Слобода, пос. Звіринець	4 га	4
42 с.Іванівка, пос. Ковпито	4 га	4
43 с.Лукашівка, пос. Глинище	2 га	2,6
44 с.Лукашівка, пос. Лиса Гора	1,4 га	3,5
45 с.Буда, пос. Буда І	1 га	3,5
46 с.Б.Муравійка, пос. Довге	6 га	2,9
47 с.Б.Муравійка, пос. Селищєке	2,4 га	2,4
48 с.Комарище, пос. Горожена	3,5 га	2,9
49 с.В.Муравійка, пос. Миرونівщина.	2 га	2,9
50 с.В.Муравійка, пос. Селище	1,5 га	1,4
51 с.Орлівка, пос. Грушівка	2 га	7
52 с.Дроздівка, пос. Селище	1 га	3,7
53 с.Куликівка, пос. Копарина	9 га	3,3
54 с.Куликівка, пос.Дегтярино	4 га	3,3
55 с.Куликівка, пос. Глибоке	4,5 га	1,4
56 с.Куликівка, пос. Селище	5 га	2,6
57 с.Куликівка, пос. Селищєке	5,4 га	3,8
58 с.Жуківка, пос. Шкарупине	3,5 га	4,4
59 с.Салтикова Дівиця, пос.Янчино	4 га	2,5
60 с.Вересоч, пос.Козарівщина	1 га	2,5
61 с.Дроздівка, пос. Селищина	1 га	6
62 с.Вересоч, пос. Загребля	3 га	1
63 с.Вересоч, пос. Дорога	3 га	1
64 с.Вересоч, пос. Вересоч 7	1 га	1,3
65 с.Дрімайлівка, пос. Макарове	4 га	5
66 с.В.Кошелівка, пос.	2,5 га	3,5
67 с.Холявки, пос	10 га	3,5
68 с.Вертіївка, пос.Крошина Гора	2,5 га	4,9
69 с.Вертіївка, пос.Лози	3 га	2,9
70 с.Вертіївка, пос. Тинкове	4 га	2,6
71 с.Вертіївка, пос. Д'яконівський Бір	2 8 га	1,7
72 с.Вертіївка, пос. Д'яконівський Бір 1	7 га	1,7
73 с.Вертіївка, пос. Велике	3,5 га	2,6
74 с.Смоляж, пос.Смоляж 1	1,5 га	2
75 с.Запоріжжя, пос.	2,5 га	4,8
76 с.Комарівка, пос. Проток Вялий 1	6,5 га	4,1
77 с.Комарівка, пос. Проток Вялий 2	3,5 га	4,1
78 с.Берестовець, пос. Селище	2 га	4,5
79 с.Сиволож, пос. Заруда	7 га	3,3
80 с.М.Загорівка , пос. 1	1,5 га	1,9
81 с.М.Загорівка , пос. 2, Городок	2,5 га	1,9
82 с.Піски, пос. Заводище	2 га	3,1
83 с.Красилівка, пос. Логачове	1,3 га	3,1
84 с.красилівка, пос. Кудин 1	1,4 га	4,9
85 смт Бахмач, пос.	1 га	4
86 смт Бахмач, літописне місто Бохмач	-	4
87 с.Сиволож, літописне місто Всеволож городище	1,5 га	3,5
посад	25 га	3,5
88 с.Смоляж, городище	0,5 га	2
89 с.Суховодка, пос.	8 га	6,2
90 с.Миколаївка, пос. Миколаївка 1	1,9 га	1,8
91 с.Миколаївка, пос. Миколаївка 2	5 га	1,8
92 смт.Борзна, пос. Борзна 3	1,2 га	3
93 смт.Борзна, городище	-	3
94 с. Забілівщина, пос.	1 га	5,5
95 с.Носелівка, пос. Бондареві Лози	2 га	5,5
96 с.Городище, пос. Мала Доч	1 га	3

97 с.Пальчики, пос. Сад	3 га	3,2
98 с.М.Доч, городище	0,2 га	2,8

Для всіх поселень є дані про площу. Тож 93 поселення розташовані в 12 рангів від найбільшого площею 20 га до найменшого, площею 0,5 га. Співставлення графіків дійсного і теоретичного розподілу показало, що на відрізку 1-2 рангів в регіоні відбувається правильний дійсний розподіл поселень (на цьому відрізку графіки співпадають) потім спостерігається розходження графіків, і від 2 до 10 рангів площа в дійсності зменшується рівномірно в інтервалі 1 га. Графіки перетинаються на рівні 10 рангу, потім площа пам'яток на рівні 11 і 12 рангів менша, ніж в теоретичній моделі.

Для виділення типів поселень в регіоні, особливо на відрізку поміж 2 і 10 рангами, враховувалось кількісне співвідношення поселень. То ж на відрізку від 2 до 7 рангу кількість поселень кожного рангу коливалась від 1 до 5, а на рівні 8 рангу кількість поселень збільшується до 12, а на рівні 9 рангу становить 16. Пропонується виділити 4 типи поселень:

1 тип об'єднує поселення 1 і 2 рангу площею 20-10 га (2 поселення). Прикладом такого типу є поселення Ковчин X-XIII ст., розташоване на краю тераси р.Десни, біля якого у кінці XI ст. споруджується городище. Другий тип представлений поселеннями 3-7 рангу, площею 9-5 га; 3 тип - 8-9 ранги, площа 4-3 га. Цей тип пам'яток може охарактеризувати поселення в ур.Селище, що знаходиться в 2,5 км на північний захід від

с.Анисів Чернігівського р-ну. Поселення площею 3 га займає невелике підвищення на західному березі оз. Комарівка (стариця р.Десни). На селищі розкопано 134 кв.м, де досліджені рештки трьох жител XII-XIII ст. В культурному шарі та заповненні жител знайдені уламки плінфи та обрізки свинцевих листів, ручка від кадила-кацеї, деталі спорядження верхового коня, фр. скляних браслетів свідчать, на думку дослідників, про певну заможність жителів селища. А розташування неподалік від Чернігова дозволяє розглядати поселення як феодальну садибу, що входила до чернігівської міської агломерації [Кузнецов, Ситий, 1992, с.34-41].

Найменші поселення 10-12 рангу, площею 2-0,5 га об'єднані в 4 тип поселень. Кількісний розподіл пам'яток в басейні лівого берега р.Десни наступний:

- 1 тип - 2 поселення або 2,2 %;
- 2 тип - 13 поселень або 14 %;
- 3 тип - 28 поселень або 30 %;
- 4 тип - 50 поселень або 53,8 %.

У порівнянні зі всіма описаними вище регіонами, в досліджуваному районі кількісно переважають найменші поселення, площею 2-0,5 га.

Другий регіон Задесення, де є відповідні відомості для просторового аналізу знаходиться на півдні Задесення, в басейні правого берега р.Остер. На карту цього регіону нанесено 19 населених пунктів, серед яких 3 міста та городища і 16 поселень (Рис. 13).

Таблиця 6. Пам'ятки басейну правого берега р.Остер

№ з/п	назва пам'ятки	площа	відстань
1	с.Каблуки, пос. Галагай	5 га	1,9
2	м.Ніжин, пос. Магерки 2	6,2 га	1,6
3	м.Ніжин, пос. Магерки 1	1,5 га	1,6
4	м.Ніжин, пос. Воздвиженське	2 га	3,4
5	м.Ніжин, літописне місто посад	1 га 11 га	3,4 3,4
6	с.Березанка пос. Острови	2,5 га	1,6
7	с.Березанка, пос. Березанка 1	11 га	1,6
8	с.Хороше Озеро, пос. Вовча Могила	2,5 га	3,5
9	с.Печі, пос. Ключиха	4 га	2,6
10	с.Печі, пос. Селище	3,7 га	3,4
11	с.Печі, пос. Попове	2,5 га	2,6
12	с.Крути, пос. Селище	5 га	6,2
13	с.Петрівка, пос. Кийкова Рудка	2 га	4,8
14	с.Івангород, пос. Мохнівка	3 га	4,8
15	с.Фастівці, пос. Рудка 3	4,5 га	4,4
16	с.Плиски, пос. Рудка 1	3 га	4,4
17	с.Кальчинівка, пос. Круглолугівка	4 га	8
18	с.Івангород, городище	-	4,6
19	с.Біловежі, літописне місто посад	2,2 га 8 га	1 1

Рівень дослідженості цього регіону значно поступається попередньому. 16 поселень, для яких відома площа, розподіляються на 7 рангів від найбільшого,

площею 11 га (Березанка 1) до найменшого, площею 1,5 га. За графіком дійсного розподілу виділено 3 типи:

1 тип 1 - 2 ранги, площею 11 - 6 га - 2 поселення або 12 %;

2 тип 3 - 5 ранги, площею 5 - 3 га - 11 поселень або 69 %;

3 тип 6 - 7 ранги, площею 2 - 1,5 га - 3 поселення або 79 %.

Це єдиний регіон, де графіки дійсного та теоретичного розподілу на рівні найменших поселень співпадають. На жаль, цей факт навряд чи може свідчити про відсутність в цьому регіоні поселень площі меншої за 1,5 га. Скоріш за все, це показує низький рівень дослідженості регіону.

За кількісним розподілом, в цьому регіоні переважають як і на правобережжі р.Десни середні за розміром поселення. Третій регіон - це басейн лівого берега р.Сейм. Тут на карту нанесено 13 населених пунктів. Але рівень вивчення території значно поступається всім наведеним вище. Тому, стан джерел не дозволяє провести відповідний просторовий аналіз.

Наступний етап полягає у вирахуванні індекса найближчого сусідства. Для басейну лівого берега р.Десни (площа 3000 кв.м) щільність населених пунктів $A = 0,032$, $D_{\text{спостер.}} = 3$ км, а $D_{\text{очікув.}} = 2,79$. За вирахуваннями індекс наближеного сусідства R становить 1,07.

У басейні правого берега р.Остер, площею 500 кв.м щільність населених пунктів становить 0,038, $D_{\text{спостер.}} = 4$ км, а $D_{\text{очік.}} = 2,57$. Індекс $R = 1,55$.

Таким чином, і обидва регіони Задесення також відносяться до випадкового розподілу.

У рамках сучасної Чернігівської області є ще два регіони, де відомі сільські поселення - басейн правого берега р.Десни, вище впадіння в неї р.Убеди (територія Н.Сіверського та Коропського району), і території південніше Задесення. Але стан джерел та випадковість вивчення не дозволяють провести відповідний аналіз.

Вивчення графіків дійсного і теоретичного розподілу 6 регіонів Чернігівського князівства показало, що всі розглянуті території освоювалися однаково. На заселення впливали в першу чергу, сприятливі природні умови, серед яких велику роль відігравали рівень родючості ґрунтів, звільнення території від лісів, наближеність до великих річок, що слугували транспортними магістралями, корисні копалини тощо.

Незважаючи на досить добре обстеження деяких регіонів на терені Чернігівщини, жодного не можливо віднести до згрупованого типу населених пунктів.

Тому, мабуть, у сприятливих для розвитку комплексного господарства умовах поліської зони поселення виникали одночасно і були, принаймні на початковому етапі свого існування, не пов'язані одне з одним, або пов'язані дуже слабо. В умовах внутрішньої колонізації освоювались наближені до головного поселення ділянки і, відповідно, виникали групи поселень або "гнізда", як їх називають дослідники.

Глава 3. Лісостепова зона

Досліджуючи проблему заселення подніпровської лісостепової зони слід зазначити, що цю територію необхідно розглядати в двох географічних частинах - правобережної та лівобережної, на прикладах яких можна говорити про весь південно-руський регіон. Слід відзначити, що сучасній південній Київщині належала особлива роль буферної зони між двома світами - кочовиками степів і землеробським населенням Лісостепу. Адже за Стугною, всього за 30 верст від Києва у X ст. територія перебувала під контролем печенігів, які з падінням Хазарського каганату фактично стали господарями Причорноморських степів. Початок створення порубіжного кордону пов'язується з діяльністю Володимира Святославича, що підтверджується відомим літописним уривком 988 р. (за ПВЛ) в якому вустами Володимира виголошується необхідність зміцнення Києва: "Се не добро, еже мало городов около Києва. И нача ставити города по Десне, и по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне..." [ПСРЛ, Т. 1, с.121].

Саме з рубежу X-XI ст. за даними археології фіксуються давньоруські поселення вздовж цих річок. В обороні південних рубежів Давньої Русі важлива роль належала Сулі. За уявленнями руських людей XII ст., за Сулою починалися "землі незнані", де хазяйнували вороги-половці. Хоч і за Сулою відомі давньоруські поселення, проте на них не розповсюджувалась державна влада Русі. На правому березі такою прикордонною рікою була Рось.

Постійна військова загроза позначилась на побуті і розселенні населення в прикордонній смузі для якого характерна велика щільність городищ, розташованих по Дніпру, Росі і Сулі переважно на відстані всього 5-10 км одне від одного. А це означає, що сільські поселення вздовж цих річок майже завжди знаходилися в радіусі контролю адміністрації, що проживала на території городища.

Особливістю регіону є його розташування в двох природно-географічних зонах - змішаних лісів і лісостепу, а визначальним фактором в організації сільського господарства та суспільного життя виступала головна водна артерія - Дніпро, з його великими допливами: Ірпенем, Стугною, Россю на Правобережжі та Десною, Трубежем, Сулою і Супосом на Лівобережжі. Це сприяло заселенню регіону з найдавніших часів, а вплив антропогенного фактору на цей край був відчутним вже в давньоруський період. Освоєння території в києворуський час значною мірою відбувалось на староорних землях, що сприяло застосуванню розвинутого землеробства.

Чергування масивів лісів із степовими ділянками дозволяло вести комплексне господарство без великих фізичних зусиль. Хоч і тут, ймовірно існувала потреба в підсічному землеробстві, все ж значні масиви староорних земель відводили йому невелике місце. Розгалужена мережа невеликих річок, ручаїв, джерел, озер, що доповнювали головні великі допливи Дніпра забезпе-

чували населення водою, а Дніпро слугував важливим транспортним шляхом, що з'єднував північний і південний світ.

В спеціальній літературі поширена думка про розповсюдження промислового полювання в поліській зоні. Проте, слід зазначити, що і на південь від Києва, в лісах басейну Дніпра, полювали на куніцію, що водилась як в хвойних, так і змішаних лісах й була більш розповсюдженою хутряним звіром, ніж соболь [Кутепов, 1896, с. 339].

Лісостепове Придніпров'я відрізняється складною мозаїчною ландшафтною структурою. Тут домінує 4 типи ландшафтів: 1) змішано-лісові з піщаними і супіщаними дерново-підзолистими ґрунтами, що сформувались під борами та суборами. Займають північну частину регіону, тягнуться на південь вздовж Дніпра і його великих допливів; 2) широколистяні ліси з легко середньо суглинистими світло-сірими, сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами, що сформувались під світлими ґаями й субґаями. Займають правобережні підвищені розчленовані рівнини; 3) лісостепові і луково-степові з середньо й важко суглинистими чорноземами, деградованими типовими: частково солонцюватими, що сформувались під широколистяним рідколіссям і луково-степовою рослинністю. Вони домінують на Лівобережжі Середнього Придніпров'я, а також разом з лісостеповими розповсюджені і в південній частині правобережного регіону; 4) заплавні алювіальні рівнини з луковими дерновими, луково-болотними ґрунтами і торф'яниками низинними, що сформувались під заплавами ґаями, луковою і болотною рослинністю. Поширені в заплавах всіх річок регіону [Щищенко, Романчук, Щур, 1988, с.42-47].

За даними С. П. Романчука найбільш інтенсивно освоювався другий тип ландшафту - широколистяний лісовий, завдяки багатовіковій практиці підсічного лісового землеробства. Друге місце належало змішаному лісовому. Такий же розподіл освоєння ландшафтів спостерігається на рубежі I тисячоліття (зарубинецька культура) та ранньослов'янський (друга половина I тис.) час. Саме цими ландшафтними особливостями пояснюється велика щільність у заселенні лісостепоного Придніпров'я.

Поселення басейну Ірпеня залучено до масиву лісостепоного Придніпров'я, хоча він і входить до географічної зони Київського Полісся, проте на лівому березі цієї річки знаходяться острівні лесові ерозійні ландшафти з темно-сірими лісовими ґрунтами і чорноземами опідзоленими, а ландшафти з розвинутою мережею ярів і балок належать до лісостепоного [Ландшафти...1983, с.104]. Бралось до уваги також те, що історично Ірпінь, Дніпро, Стугна складали єдиний соціально-економічний регіон, який сформувався ще в слов'янський час і тяжів до Києва.

Ландшафти півдня Київського плато складають Трипільський, Толокунський, Конче-Заспинський, Кийлівський, Остерсько-Дарницький, Козелецько-Бориспільський, Козинсько-Павлівський. Для них характерні лесові ерозійні ландшафти з складною мозаїчною мор-

фологічною структурою [Ландшафти...1983, с. 114-122].

Всього на цій території вдалось зібрати відомості і картографувати 450 селищ (Рис.14). Дослідження відкритих поселень давньоруського часу почалося у 40 роках XX ст. (Т.С.Пассек, М.Ю.Брайчевський, Н.В.Лінка,), на початку 60-х років роботи продовжувались у зв'язку з будівництвом Київського та Канівського водосховища (В.Й.Довженко, М.П.Кучера, П.П.Толочко, Д.Я.Телегін, М.М.Шмаглій, С.О.Петровська, Є.В.Максимов, І.Г.Шовкопляс, Є.Ф.Покровська, Н.М.Кравченко). В Пороссі та на Дніпрі працювали В.Й.Довженко, О.М.Приходнюк, С.С.Березанська, Г.Т.Ковпаненко, О.В.Цвек, С.О.Пачкова [Древнерусские..., 1984].

У 80-90 роках пошукові роботи активізувались у зв'язку з підготовкою багатотомного видання "Звод пам'яток історії та культури України". Саме в цей період відкрита найбільша кількість селищ (Д.Я.Телегін, О.В.Серов, В.М.Зоценко, Г.М.Бузян, П.М.Покас, О.П.Моця, Р.С.Орлов, О.В.Супруненко, Ю.Ю.Моргунов, О.В.Петраускас, Р.Г.Шишкін, В.О.Петрашенко і ін.).

Не дивлячись на значне зростання джерельної бази, вивчення селищ все ще лишається актуальним завданням через відсутність широкомасштабних розкопок. Такі роботи були проведені всього на кількох поселеннях: Комарівка (А.І.Кубишев) та поселення поблизу с.Григорівна на Дніпрі, (В.О.Петрашенко), ще на 20 поселеннях в різні роки досліджено площу від кількох десятків до кількох сотень квадратних метрів.

Інформативність картографованого матеріалу неоднорідна. Так лише 270 поселень містять дані про площу поширення культурного шару. До того ж межі поселень визначались на підставі знахідок підйомного матеріалу, зібраного по ріллі, або в берегових урвищах, методи аерофотозйомки не використовувались. Все ж картографовані поселення містять об'єктивну інформацію, оскільки більшість місцезнаходжень перевірялась кількома дослідниками, що побували на поселенні в різні роки і отримані дані, як правило співпадали. Найбільш повно вивчено берегові тераси Дніпра, в межах Канівського водосховища, де проведено спеціальну розвідку для каталогу археологічних пам'яток [Петрашенко, Козюба, 1999].

При картографуванні використовувались карти у масштабі 1:500000; 1:200000; на Канівському водосховищі - 1:10000. Для останнього вивчався архівний картографічний матеріал 1878-1880, 1890 р., а також архіви Інституту археології 50-60 років після чого відновлена карта цього району до спорудження водосховища.

Для прикладу просторового аналізу, що передбачає з'ясування ієрархії поселень, їх взаємозв'язку, систематизацію за топографічно-функціональними ознаками зупинимось на поселеннях, розташованих безпосередньо на корінному правому березі Дніпра. В наведеній нижче таблиці крім неукріплених поселень містяться дані про городища і могилиники, які необхі-

дно враховувати, щоб встановити відстань до найближчого синхронного населеного пункту. Поселення вва-

жаємо синхронними на тій підставі, що вони всі існували у XII ст., отже відбивають реальну систему заселення саме на цей час (Рис. 15).

Таблиця 1.

Давньоруські поселення на правому березі Дніпра на відрізьку від Києва до Канева.

№ п/п	Назва пам'ятки	Площа	Відстань	№ п/п	Назва пам'ятки	Площа	Відстань
1	Козин 2 (поселення)	-	0,5	34	Монастирок (поселення)	5,0	0,5
2	Козин 1 (поселення)	-	0,5	35	Монастирок (ур. Гончарівщина)	0,5	0,5
3	Рудики 1(поселення)	-	1,0	36	Монастирок (ур. Церковщина)	2,2	0,4
4	Плюти2 (поселення)	-	2,0	37	Монастирок городище, мог-к. поселення	10	0,4
5	Плюти 1 (поселення)	-	0,6	38	Луковиця (поселення)	1,7	1,6
6	Нова Українка (поселення VIII)	-	1,0	39	Григорівка (ур. Чернече)(	10	1,6
7	Трипілля (городище)	-	1,5	40	Григорівка (пристань)	-	1,6
8	Халеп'є (ур. Шанці)	-	2,5	41	Григорівка (ур. Городок)	10	0,4
9	-“(ур. Вовча гора)	1,2	0,4	42	Григорівна (ур. Кут)	14	0,3
10	-“(городище, поселення	-	1,8	43	Григорівка (ур. Під тополеве)	-	0,4
11	-“(ур. Циганка)	3,0	1,8	44	Григорівка (ур.Ревутове)	1,75	0,4
12	Вітачів (городище,могильник, поселення)		1,0	45	Бучак (ур.Підпоятовським)	1,75	0,6
13	Вітачів (поселення)	0,5	1,0	46	Бучак (грунт. могильник)	-	0,3
14	Вітачів гор. Святополк	-	0,4	47	Бучак (городище на г. Туз)	-	0,3
15	Вітачів (поселення)		0,4	48	Бучак (ур.Рожана криниця)	3,75	0,2
16	Стайки (ур. Лиса гора)	50 (?)	2,7	49	Бучак (Козацький шпиль)	1,0	0,3
17	Вітачів (ур. Гончарське)	-	0,7	50	Бучак (ур. Городок городище)	-	0,3
18	Стайки (курганний могильник)	-	0,4	51	Бучак (ур.Гребінець)	0,5	0,7
19	Гребені (ур. Кисленкове коліно)	6	2,3	52	Бучак (ур. Дідів Шпиль ґрунтовий могильник)	-	2,0
20	Гребені (ур. Оністратів шпиль)	2	1,8	53	Селище (ур. Бугайово)	-	6,5
21	Гребені (ур. Янча)	25	0,5	54	Бобриця (поселення)	0,5	0,2
22	Гребені (курганний могильник)	-	0,5	55	Бобриця (городище)	-	0,2
23	Гребені	-	2,0	56	Канів (Новоселиця)	-	3,0
24	Ржиців (ур. Жидова долина)	3,2	2,0	57	Канів (ур.Кістянецький яр)	1,0	0,2
25	Ржиців (ур. Старе містечко)	-	1,8	58	Канів (ур. Берестівський яр)	-	0,2
26	Ржиців (гор. Іван)		1,6	59	Канів (вул. Гагаріна ґрунтовий могильник)	-	0,8
27	-“(Монастирок)	3,0	1,028	60	Канів (городище Успенський собор)	-	0,8
28	Балико-Щучинка (городище)	-	7,0	61	Канів (г. Московка городище)	-	0,8
29	Ходорів (поселення)	-	7,0	62	Канів (поселення і могильник)	-	0,6
30	Ходорів (городище, мог-к. поселення)	-	0,75	63	Пекарі (ур. Княжа гора)	-	0,6
31	Вел. Букрин (поселення)	1,0	2,4	64	Пекарі (г. Пластунка городище і могильник)	-	0,6
32	Трахтемирів (поселення)	2,0	3,0	65	Пекарі (ур. Городище)	-	1,0
33	-“(ур. Вел. Лан)	1,0	2,0				

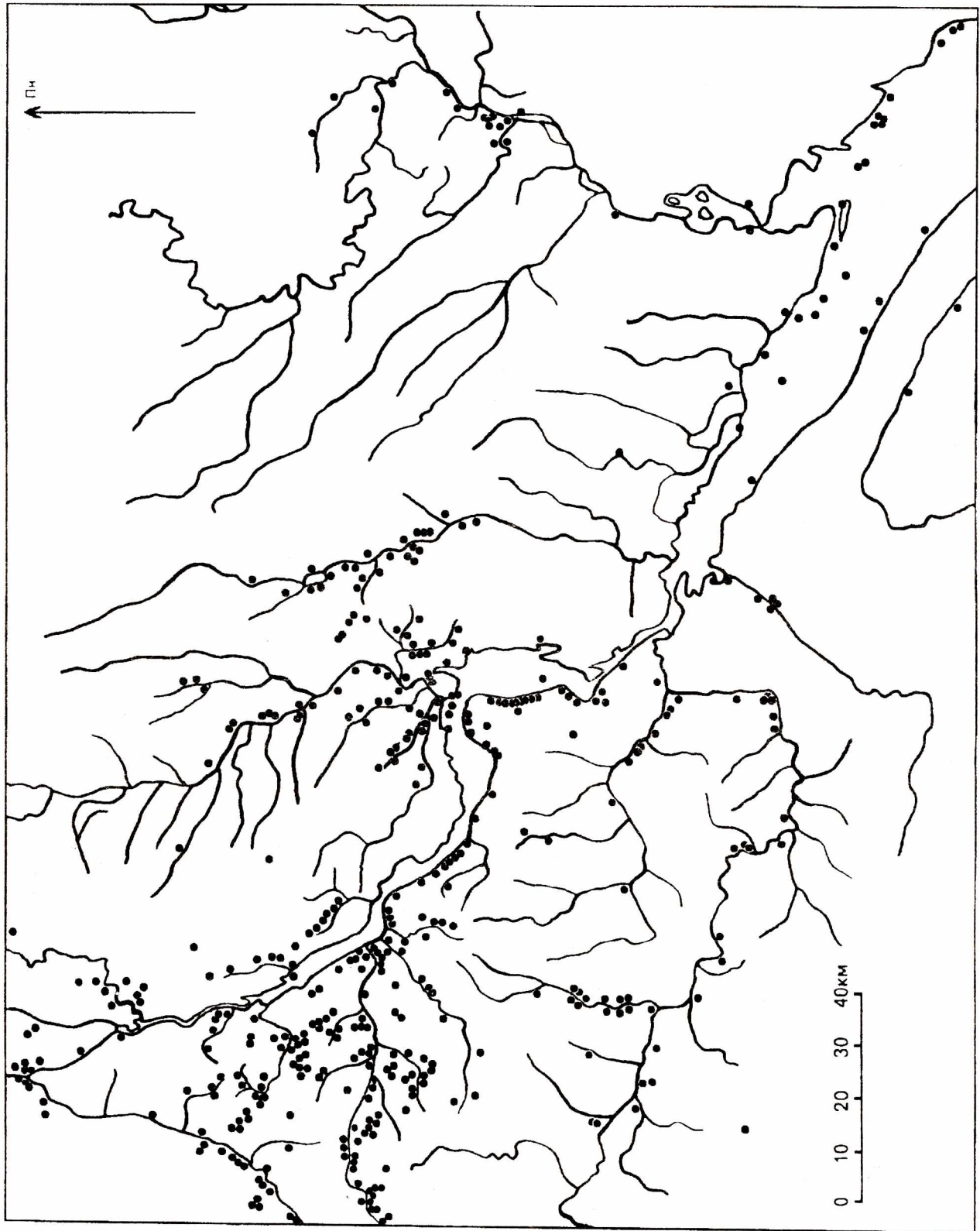

Рис.14. Карта давньоруських неукріплених поселень зони лісостепу Середнього Подніпров'я.

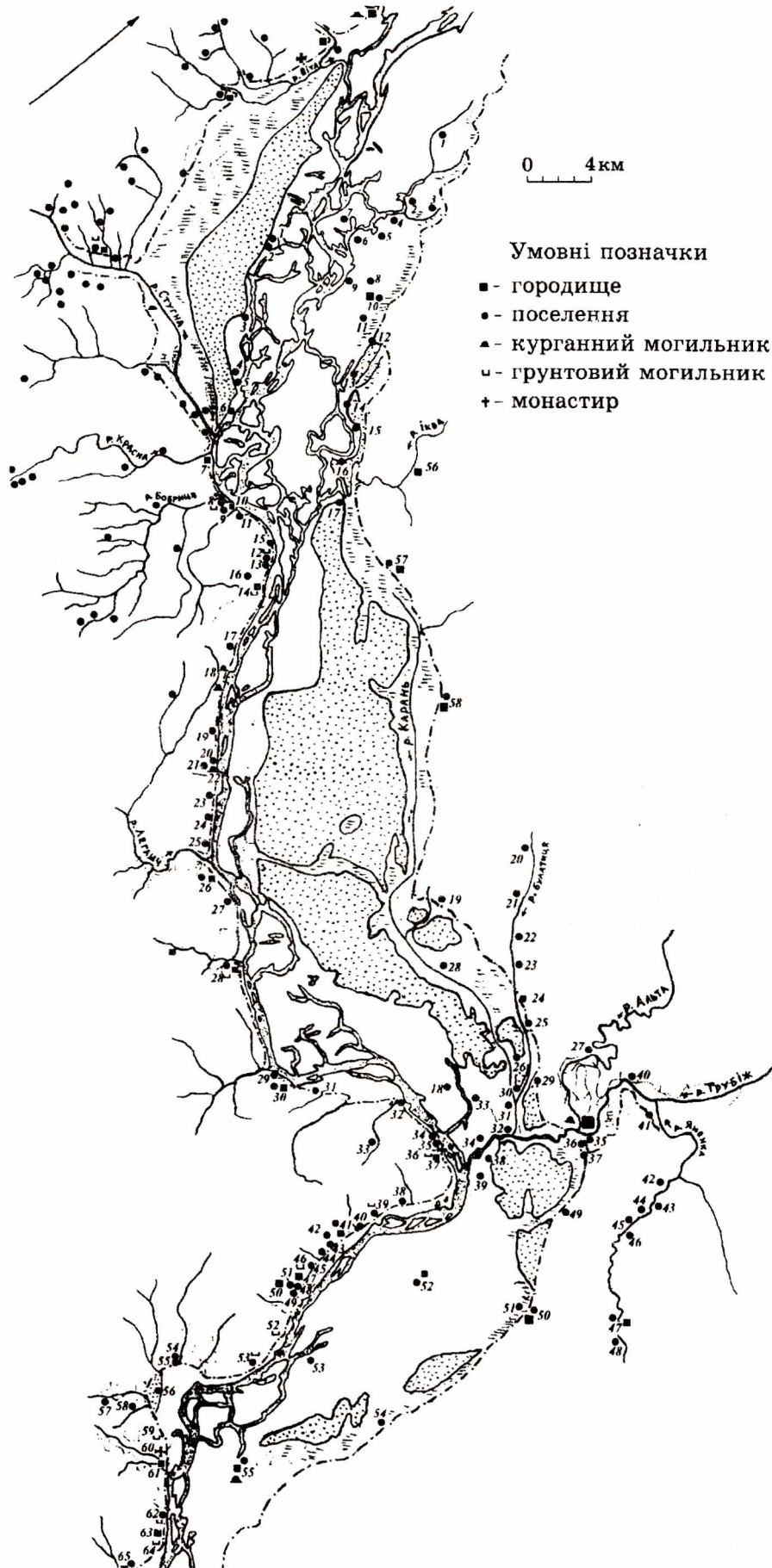

Рис.15. Карта давньоруських пам'яток Дніпровського узбережжя на південь від Києва: 1 - городище, 2 - поселення, 3 - курганний могильник, 4 - ґрунтовий могильник, 5 - монастир.

Для класифікації давньоруських поселень скористаємось методикою розробленою в спеціальній науковій літературі, яка ґрунтується на визнанні взаємозв'язку між розміром поселення і його рангом (значенням) серед інших в даному регіоні [Афанасьєв, 1993, с. 98-109].

Перший етап аналізу полягає у визначенні рангу поселення, для цього вони розміщуються у порядку зменшення їх площі (Рис. 16, 1). В результаті всі пам'ятки розподілились на 10 рангів, починаючи від найбільшого площею 25 га (поселення площею 50 га в Стайках, напевне складається з кількох пунктів, оскільки така площа більше в регіоні невідома) і закінчуючи маленьким площею 0,5 га. На основі цієї процедури побудовано графік дійсного розподілу рангів поселень і графік теоретичного розподілу. Співставлення цих кривих показує значне їх співпадання в верхній частині до 5 рангу, в цьому місці криві перетинаються, тобто формування великих за площею поселень від 25 до 5-6 га відбувалось за принципом правильного розподілу, коли теоретична і дійсна модель співпадали. Середні ж і малі поселення в реальності мали площу значно меншу, ніж в теоретичній моделі. Так, найменше поселення 10 рангу теоретично повинно мати площу 2,5 га, тоді як в реальності вона відповідає площі 0,5 га.

Далі співставимо отримані результати з розподілом рангів поселень за площею всього масиву поселень з Правобережжя, розміщених в басейнах Росі, Ірпеня, Віти, Красної, Стугни, який разом з наведеними вище поселеннями на корінному березі Дніпра складає 190 пунктів для яких встановлена площа. Цей масив розподілився на 12 рангів з найбільшим поселенням в 25 га і найменшим 0,5 га. і демонструє значно більше розходження кривих реального і теоретичного розподілу, криві перетнулися лише між 9 і 10 рангами. Реальну картину заселеності регіону відбивають показники по окремих ріках до аналізу яких ми і перейдемо.

Розглянемо кількісне співвідношення давньоруських поселень Правобережного Придніпров'я, представлених у таблиці 1. Типи поселень за площею виділяються в залежності від нахилу кривої на тій чи іншій ділянці, так для Придніпровських поселень на відрізку від Києва до Канева виокремлюються три відрізки, які можуть відповідати трьом типам поселень.

1 тип характеризується великими поселеннями 1-5 рангів площею від 25 до 5 га. Прикладом такого великого поселення може бути селище поблизу с.Григорівка в ур.Чернече, досліджене на значній площі. Пам'ятка розміщується на березі Канівського водосховища поблизу с.Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення складається з двох ділянок, розрізаних ярмом. Значна його частина затоплена водосховищем, реконструйована площа поселення до затоплення разом з прилеглими до основної частини селищами складала близько 10 га. Розкопано площу 2000 кв. м, на ній виявлено 70 споруд, в тому числі двохярусні житла на теплих і холодних підклітках. Це поселення відрізняється потужним культурним шаром товщиною 2,5-3,0 м,

який утворився завдяки довготривалості заселення урочища та товстим прошаркам намивного ґрунту, що перекривав терасу в періоди, коли життя на ньому на деякий час припинялось [Петрашенко, 1997а, с.116-142]. Знахідки з об'єктів, культурного шару та зібрані у воді за своїм якісним і кількісним складом не відрізняються від археологічного матеріалу міст. На поселенні займались гончарним виробництвом, фіксуються сліди залізобробного та ковальського виробництва, розвинутої воєнної справи. Центральна частина поселення, можливо, була відокремлена оборонною стіною з дерев'яними клітьми. Це поселення на ранньому етапі (Х-ХІ ст.) виконувало функції погосту, у ХІІ ст., стає князівським селом, що належало київському домену. Найближче синхронне городище знаходиться на відстані 2,5 км.

2 тип відбиває відрізок кривої, що включає поселення 6-8 рангів площею 2-4 га. Прикладом об'єкту цього типу може бути поселення в ур.Рожана криниця, розташоване поблизу с.Бучак (виселене) Канівського р-ну Черкаської обл., знаходиться на високій Дніпровській терасі, на значній площі розмитій Канівським водосховищем. Приблизно реконструйована площа пам'ятки становила близько 4 га. Розкопано площу біля 1000 кв. м, досліджено 6 жител ХІ-ХІІІ ст., серед яких є двохярусне житло з печами на обох рівнях. Культурний шар мав товщину близько 1,0 м, насичений великою кількістю знахідок, особливо в межах садиб і окремих будівель. З води і розкопаних об'єктів отримано велику кількість археологічного матеріалу: наконечники стріл, скляні браслети і намистини, шиферні пряслиця, хрестики, різноманітні прикраси, одна ливарна форма для прикрас і інші речі. За характером знахідок і забудовою воно не відрізняється від поселень першого типу. Фіксуються сліди ливарного виробництва, розвинутої торгівлі і значної майнової диференціації. Найближчі синхронні городища ХІІ ст. знаходяться на відстані 0,8 км і 0,4 км.

3 тип об'єднує поселення 9-10 рангів площею 1-0,5 га. Уявлення про цей тип може дати поселення в ур.Ревутове, площею 1 га., розташоване поблизу с.Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. Знаходилося на першій боровій терасі, суцільною площею досліджено 2000 кв. м, де розкопано 7 жител, будівлі господарського і ремісничого призначення. Товщина культурного шару становила близько 0,25 м, хоча через зсувні і змивні процеси місцями сягала 1,5 м. Основну категорію знахідок склали кераміка та сільськогосподарські залізні знаряддя праці, в невеликій кількості траплялись ювелірні вироби з кольорових металів, наконечники стріл, скляні вироби відсутні. Найближче до поселення городище знаходиться на відстані близько 1,0 км. Це поселення відноситься до родових селищ, що належали домовим общинам, коли розділені сім'ї не переселялись на нові місця, а засновували свої двори на цьому ж поселенні [Петрашенко, 1999, с.60-77].

Кількісний розподіл розглянутих типів поселень за матеріалами Правобережжя Дніпровського узбережжя такий:

1 тип-23%
2 тип-37%
3 тип-40%

Тепер розглянемо протилежний лівий берег на цій же ділянці Дніпра на віддалі 7-10 км вглиб плато від узбережжя (Рис. 16, 2).

Таблиця 2. Давньоруські поселення на лівому березі Дніпра на відрізку від Бортничів до Ліпляви.

№ п/п	Назва пам'ятки	Площа	Відстань	№ п/п	Назва пам'ятки	Площа	Відстань
1	Бортничі	-	4,5	31	Трубайлівка (ур. Гниле)	1,35	0,5
2	Гнідин	3,8	1,0	32	Трубайлівка (ур. Хутір)	5,0	1,5
3	Гнідин (оз. Холодне)	-	1,0	33	Андруші	-	1,5
4	Вишенки (р. Золоча)	1,3	1,0	34	Андруші	-	1,0
5	Вишенки (оз. Баклажне)	-	1,0	35	Переяслав-Хмельницький (ур. Луг)	-	0,4
6	Вишенки (ур. Селище)	-	1,2	36	“- (ур. Гора)	1,0	0,4
7	Вишенки (ур. Княже)	-	1,2	37	“- (на схід від ур. Гора)	-	0,5
8	Вишенки (оз. Миничеве)	-	1,5	38	Козинці (ур. Шсюха)	-	0,5
9	Вишенки (ур. Тайчик)	-	1,8	39	Козинці (ур. Загай)	-	2,0
10	Проців (ур. Городище)	-	1,5	40	Гребля (ур. Підгір'я)	2,5	2,4
11	Проців (ліс)	-	1,2	41	Чирське (ур. Шпиль)	-	2,4
12	Проців (півн.зах. край)	1,0	1,0	42	Мар'янівка (ур. Облоги)	0,5	1,5
13	Проців (ур. Річище)	-	2,0	43	Воскресінське (ур. Левада)	0,7	1,0
14	Проців (півд. сх. край)	4,0	1,2	44	Воскресінське (ур. Дуби)	2,0	1,0
15	Жовтневе (ур.Кучакове)	-	1,2	45	“- (ур. Старе)	3,0	1,0
16	Жовтневе (ур. Церковне)	-	1,8	46	Мала Каратуль (городище і поселення)	3,0	1,0
17	Кийлів (ур. Гаї)	0,3	1,8	47	Віненці (городище і поселення)	0,3	1,0
18	Чубук	-	3,0	48	Лецьки (ур. Жуликівське)	0,75	2,0
19	Ковалин (ур. Гора)	-	4,0	49	М. Каратуль (ур. Терни)	3,0	4,0
20	Єрківці (ур. Солонці)	1,2	3,0	50	Циблі (ур. Узвіз городище і поселення)	5,2	0,4
21	Єрківці (Ждани)	0,2	3,0	51	Циблі (Церква св. Іллі поселення)	-	5,0
22	Єрківці (ур. Стави)	2,0	1,5	52	Городище (городище і поселення)	-	7
23	Дівички (ур. Булатець)	1,0	1,5	53	Комарівка (поселення)	10	4,0
24	Дівички (ур. Підгайки)	3,0	1,2	54	Озерище (поселення)	-	6,0
25	Веселе (ур. Поділ)	6,0	1,2	55	Ліплява (городище, поселення, могильник)	-	6
26	Кавказ (ур. Острови)	1,8	1,8	56	Вороньків (городище)	-	4,5
27	Дем'янці (ур. Монаше поле)	-	3,0	57	Головурів (городище)	-	7,0
28	Стовп'яги (ур. Лип'є)	0,5	4,0	58	Старе (городище)	-	8,0
29	х. Комуна	5	0,5				
30	х. Комуна (ур. Кути)	0,9	0,5				

Лівобережні поселення за площею розподілились на 8 рангів, починаючи від найбільшого площею 10 га і закінчуючи найменшим площею 0,5 га. Після побудови графіків теоретичного і реального розподілу поселень за рангами, бачимо, що вони суттєво відрізняються. Криві перетинаються лише в одному місці між 6 і 7 рангами, після чого різко розходяться, демонструючи, як і графіки правобережних поселень різке зменшення площ на рівні останніх рангів при реальному розподілі, порівняно з теоретичним. Порівняння двох масивів демонструють дещо відмінні шляхи освоєння

території. Так, заселення правобережжя Дніпра наближалось до нормального розподілу поселень, принаймні для великих і середніх за площею пам'яток, що відбиває процес урбанізації для якого типова велика територія, складна економічна і політична структура. Натомість лівобережна ділянка Дніпра ближча до змішаного типу заселення, коли селища групувались навколо домінуючих великих за площею поселень, або утворювались незалежно від сусідніх центрів.

Крива реального розподілу рангів площ поселень в залежності від її нахилу ділиться на три відрізки, що

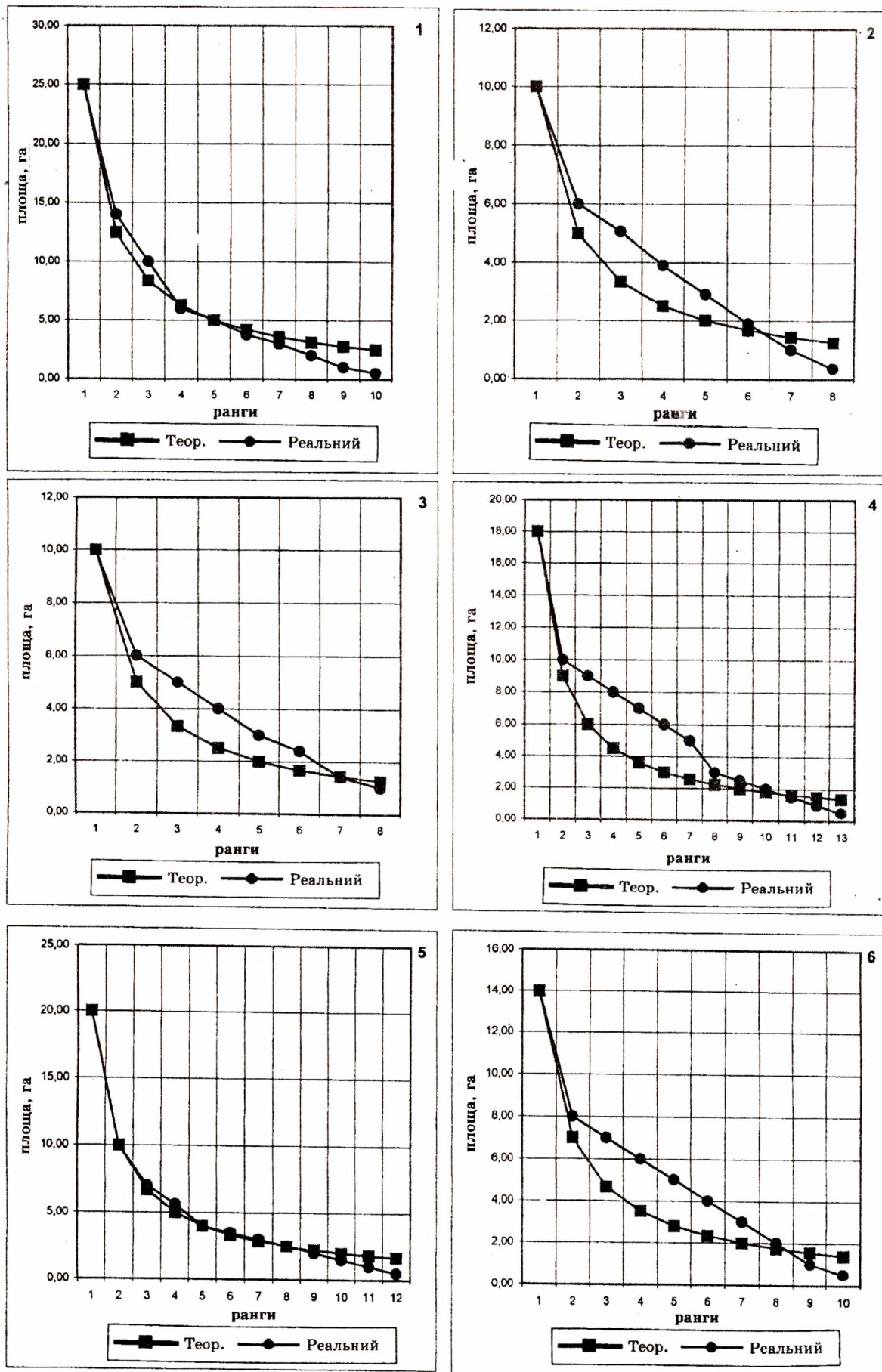

Рис.16. Графіки арифметичного розподілу рангів поселень Дніпровського басейну зони лісостепу:
 1 - правий берег Дніпра від Києва до Канева, 2 - лівий берег Дніпра від Бортничів до Ліпшави, 3 - басейн Віти,
 4 - басейн Стугни, 5 - басейн Росі, 6 - басейн Ірпеня.

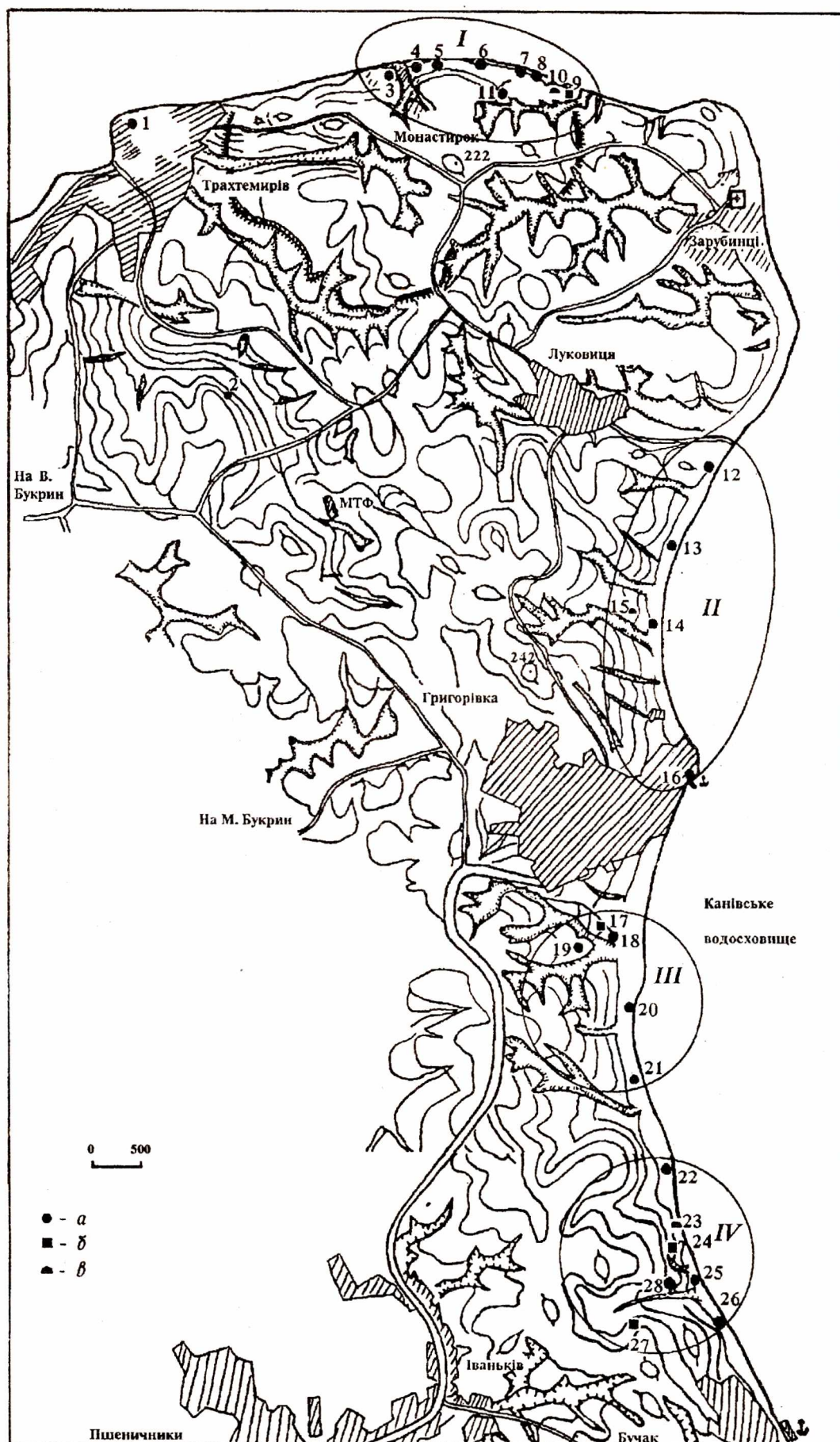
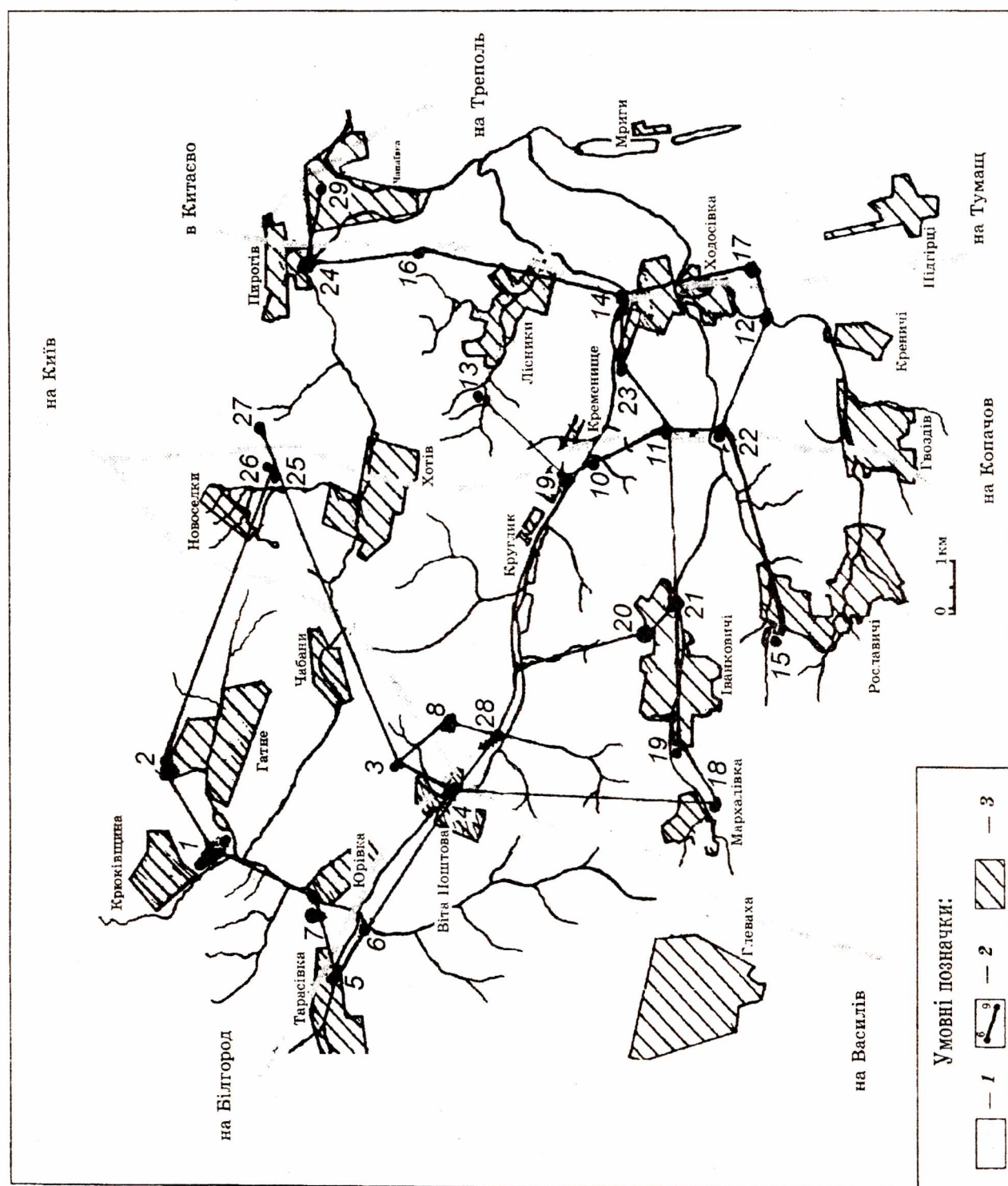

Рис.17. Карта давньоруських пам'яток Бучацько-Трахтемирівського мікрорегіона.

Рис.18. Реконструйована мережа транспортних засобів шляхів басейну Віти у XII ст.: 1 - магістральні шляхи між основними літописними містами мікрорегіону, 2 - шляхові відрізки між давньоруськими поселеннями, 3 - сучасні села.

характеризують три типи поселень. Перший тип відповідає верхньому відрізку, який вміщує поселення 1-3 рангів, йому належать поселення площею від 10 до 5 га, другий прямий відрізок містить поселення 4-6 рангів, площею від 4 до 2 га і до третього типу поселень належать ранги 7-8 площею 1-0,5 га. Кількісне співвідношення типів лівобережних Дніпровських поселень таке:

1 тип-18%

2 тип-32%

3 тип-50%

Як бачимо кількісне співвідношення типів лівобережних і правобережних Дніпровських поселень в межах дослідженої території суттєво не відрізняється, більшість з них мали маленьку площу в межах 1,0 га.

На Лівобережжі широкою площею досліджувалось лише одне поселення - Комарівка, площею близько 10 га. Поселення знаходилось за 6 км від с. Комарівка Перяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. в ур. Васильків на березі затоки Дніпра в заплаві (затоплена) [Бєлясва, Кубишев, 1995]. Досліджена площа складала близько 3,5 га, культурний шар становив 0,4-0,5 м, в місцях розташування споруд сягав 1-2 м, всього розкопано 30 жител, 15 будівель ремісничого і господарського призначення. Досліджені виробничі комплекси, пов'язані із залізобудівним виробництвом, зафіксовано розподіл поселення на житлово-господарську та ремісничу зони.

Тепер перейдемо до аналізу просторових зв'язків дніпровських поселень на досліджуваному відрізку Дніпра. Слід встановити до якого типу розподілу слід віднести цей масив: до згрупованого, випадкового, чи гексагонального розташування. Для цього скористаємось методом статистичного аналізу найближчого сусідства, вирахувавши індекс найближчого сусідства [Афанасьєв, 1993, с.110]

Для визначення середньої відстані між населеними пунктами були просумовані всі зроблені вимірювання і розділені на кількість досліджуваних поселень. В результаті вийшло, що для Лівобережжя середня відстань між двома поселеннями складала: $D_{\text{спостер.}} = 1,9$ км, для Правобережжя - $D_{\text{спостер.}} = 1,28$ км. Щільність (відношення кількості поселень N до площі регіону S -

$A = \frac{N}{S}$) населених пунктів для Лівобережжя така:

$$A = \frac{53}{812} = 0,065, \text{ а очікувана середня відстань між}$$

кожним населеним пунктом і його найближчим сусі-

дом ($D_{\text{очік.}} = \frac{1}{2\sqrt{A}}$), відповідно формули складає $D_{\text{очік.}}$

$$= \frac{1}{2\sqrt{0,065}} = 1,96. \text{ Індекс найближчого сусідства ви-}$$

раховується за формулою: $R = D_{\text{спостер.}} / D_{\text{очік.}}$ Для Лівобережжя отримана величина наближається до 1 ($R = 1,9 / 1,96 = 0,97$), а це означає, що тут існував тип заселен-

ня, при якому поселення виникали випадково і не були зв'язані одне між собою. Зробимо такі ж розрахунки і для Правобережної ділянки, виходячи з кількості поселень 62 і площі регіону 650 кв. км., індекс найближчого сусідства R тут дорівнює 0,72. Як бачимо і тут отримана величина ближча до 1, ніж до 0, який означав би повністю згруповані населені пункти. Отже в розглянутому регіоні як правобережні так і лівобережні поселення утворювались незалежно один від одного, а вибір місця для заселення диктувався, ймовірно, лише природними факторами; фактор близькості інших населених пунктів, який передбачає розвинену мережу комунікацій, існування внутрішнього ринку і інші переваги цивілізації при заселенні, не був задіяний. Проте такий висновок не можна поширювати на весь середньодніпровський регіон. Він стосується лише поселень, розташованих вздовж узбережжя. Цілком ймовірно, що кожне з таких поселень входило в групу населених місць, розташованих в глибині плато.

Не дивлячись на такий песимістичний висновок, щодо всього досліджуваного регіону, слід звернути увагу на ті мікрорегіони, де велися багаторічні цілеспрямовані археологічні роботи і де виділяються протоагломерації населених пунктів, пов'язаних через близькість території соціально-економічними стосунками. Мова йде про Бучаксько-Трахтемирівську ділянку Дніпра, де виокремлюються чотири такі „гнізда” (Рис. 17).

Перше з них знаходиться в урочищі Городок, Церковщина, Монастирок і ідентифікується з літописним Зарубом. Вона складається з городища-фортеці, печер і залишків храмів наземного Зарубського монастиря, могилик на території монастиря і на городищі, а також п'яти поселень площею від 0,5 до 3-4 га. Ці поселення з'явилися набагато раніше ніж фортеця, принаймні два з них містять матеріали XI - початку XII ст., тоді як на городищі знайдено матеріали другої половини XII-XIII ст. На поселеннях культурний шар мав товщину 0,2-0,5 м, одне з них в урочищі Гончарівщина мало виробничий характер, його мешканці займались виробництвом кераміки, а також, можливо і плінфи для потреб монастиря. Залишки виробництва плінфи у вигляді двох великих ям, заповнених браком і товстим шаром вапна досліджені біля підніжжя сусідньої з поселенням гори. Інше поселення з матеріалами XI-XIII ст. розташоване приблизно за 1,0 км від сусіднього мало площу в кілька гектарів. Деякі ділянки цього поселення мали потужний культурний шар із знахідками плінфи, великої кількості кераміки та інвентарю. Ймовірно, ці поселення пов'язані із Зарубським монастирем, хоч до проведення розкопок широкою площею важко сказати чи можна вважати їх монастирськими селами.

Наступна протоагломерація знаходиться на відстані близько 6 км від першої і складається з могилик і чотирьох поселень, витягнутих ланцюжком вздовж берега на 3 км. Центральним селищем цієї групи є поселення в ур. Чернече першого типу про яке згадувалось вище. Воно першим з'явилося тут і вже на ранньому

етапі за характером забудови і матеріальною культурою виділялось як центральне поселення. Можна припустити, що і сусідні були йому підпорядковані, або, принаймні тяжіли до нього.

Третя із вищезгаданих (Григорівка, урочище Кут) віддалена від попередньої на 2 км і складається з городища площею 0,3 га і двох поселень, що прилягають до нього площею близько 25 га. Ще два селища площею 1-2 га розташовані на відстані 0,5-1,0 км від городища. І в цій протоагломерації, як і в першій спочатку виникали селища, а потім пізніше будувалось городище. В цій групі знаходиться описане вище селище третього типу в урочищі Ревутове. Поселення, що знаходились поряд з городищем також виникли раніше від нього. За різноманітністю і кількістю знахідок вони не поступаються знахідкам з городища, а культурний шар на поселеннях місцями більш потужний ніж на городищі.

Четверта протоагломерація розташована в околицях с.Бучак. Вона складається з двох городищ, чотирьох поселень і могильника і займає територію 2 x 1,5 км. На кожному з цих об'єктів проведені розкопки. Обидва городища в цій групі, як і в попередніх датуються XII-XIII ст. Всі поселення виникли вже в XI ст. і мали значні площі. Найбільш повно досліджене поселення в урочищі Рожана криниця, згадуване вище (2 тип), його можна вважати центральним. Значні роботи також проведені на сусідньому поселенні в урочищі під Понятовським площа поселення близько 1,7 га, культурний шар від 0,3 до 0,8 м. Тут виявлено кілька господарських будівель, два житла та гончарний горн XII ст. Знахідки склалися з кераміки, сільськогосподарських знарядь праці, жорен, пряслиць, ножів, кресал, прикрас та інших речей.

Розглянуті протоагломерації займають різні типи рельєфів: миси і окремі пагорби, ділянки верхнього плато і нижні борові тераси, площа цих агломерацій складає 300-400 га. Центральні поселення мають площу до 10 га, невеликі відносно ізольовані поселення площею 1-4 га займають борові тераси і схили балок, зручні для заняття ремеслами, землеробством, скотарством і сільськими промислами.

Виділені скупчення мають одну спільну рису: початок їх формування не пов'язаний з городищами, які з'являються, як невеликі за площею островки серед вже добре освоєної і значної за площею сільської округи. Найбільше поселень (40-50%) площею до 1,0 га, а це означає, що саме вони складали підґрунтя цієї сільської стихії. Питання про соціальний статус таких поселень ще не розроблене, їх можна розглядати і як відносно незалежні родові селища з общинною формою суспільної організації, не виключено, що частина з них могла виступати і як боярські приватновласницькі села, хоча серед розглянутого матеріалу останні поки що не виділені дослідниками. Значно краще досліджені великі за площею поселення, які можуть розглядатись і як селища з функціями погостів, особливо на ранньому етапі, до виникнення на цій території городищ, які візьмуть на себе функції накопичення і перерозподілу

сільськогосподарської продукції.

Важливим питанням у дослідженні поселенських структур є вивчення комунікацій. Перше, на що слід звернути увагу, це обставина, що концентрація лівобережних і правобережних пам'яток відбувається в місцях бродів через Дніпро. Так, описані вище протоагломерації на Трахтемирівсько-Бучакській ділянці Дніпра знаходяться напроти Переяславської, що включає поселення на річках Трубіж, Альта, Булатиця, Карань, Яненка. Саме тут знаходилися два броди, відомі в історичних джерелах як Зарубський та Трахтемирівський. Як на лівому, так і правому березі ще у VIII-X ст. виникають поселення з функціями ранніх міст. Освоєння території в давньоруський час падає на рубіж X-XI ст., а у XII ст. вона стає максимально заселеною для цієї ландшафтною ніші. Для підтвердження висловленої думки звернемо увагу на розташування Комарівки на лівому березі, яка знаходилась всього за 3 км від Бучакської протоагломерації, що на правому березі. Можна не сумніватись в контактах їх жителів, особливо у зимовий період. Не викликає сумніву, що подібна ситуація повинна мати місце і в районі Канева з одного боку та Ліп'яви з протилежного і лише слабка дослідженість цієї території не дає поки що підтвердження цього припущення. Отже можна зробити висновок, що у виборі місця заселення вирішальну роль відіграв природний фактор, головною комунікаційною магістраллю був Дніпро і його основні допливи, саме на берегах річок спостерігається найбільша концентрація поселень. Розміщені вздовж узбережжя поселення, ймовірно, були зорієнтовані на центри, розміщені в глибині плато.

Особливе місце в лісостеповому Придніпров'ї займала територія між Ірпенем, Стугнуою і Дніпром, яка має вигляд трикутника з центром у Києві. Тут картографовано 179 поселень і за густотою заселення вона переважає будь-який інший регіон. Цілеспрямоване дослідження цього району провів О.В.Серов, який дійшов висновку про групове розміщення селищ [Серов, 1997, с.102]. Середні розміри групи, яка складалась з 2-5 селищ не перевищували 2,5-3 км (Рис. 14).

Розглянемо заселення басейну Ірпеня за наведеною вище схемою, що дозволить провести порівняльний аналіз окремих мікрорегіонів. Всього тут картографовано 76 поселень, з них безпосередньо на березі Ірпеня знаходиться 41%, на річках 1-го порядку 50% і на струмках і річках 2-го порядку 9%. Як бачимо переважна кількість пам'яток розташована на корінному березі, або на допливах, освоєння ручаїв і річок 2-3 порядку було незначним. Отже тут, як і на Дніпрі переважав прирічний тип поселень, розміщених на терасах, місцезнаходження у заплаві відсутні, вододільний тип представлений кількома поселеннями, вони увійшли в групу селищ, розташованих на річках і струмках 2-го порядку. Інформацію про площу містили 45 пам'яток. Найбільше поселення має площу 14 га, наступне за площею - 8 га, далі площа рівномірно зменшується в інтервалі 1 га, в значній кількості відомі поселення з площею - 0,5 га. На графіку добре видно, що площа

поселень в реальності, як і на Дніпровських поселеннях зменшується надто повільно, порівняно з теоретичною моделлю, дві криві перетинаються лише після 8 рангу, після якого навпаки площа поселень в реальності різко зменшується порівняно з теоретичним розподілом (рис. 16, 6). Крива реального розподілу має лише два злами у верхній частині на рівні 2 рангу і в нижній - на рівні 9 рангу, центральна частина має вигляд прямої. Це дає підстави центральну частину розділити на рівномірні відрізки, отже весь масив ділиться на 5 типів: 1 тип відповідає 1-2 рангу (14-8 га); 2 тип це поселення 3-4 рангу (7-6 га); 3 тип містить поселення 5-6 рангу (5-4 га); 4 тип відповідно поселення 7-8 рангу (3-2 га); 5 тип складають найменші за площею поселення 9-10 рангу площею 0,5-1 га. Процентний розподіл поселень басейну Ірпеня такий:

- 1 тип - 4%;
- 2 тип - 4%
- 3 тип - 7%
- 4 тип - 29%
- 5 тип - 56%

В цьому регіоні найбільш повно досліджені поселення 5 типу, зокрема спеціалізовані селища по видобутку заліза поблизу с. Колонщина Макарівського р-ну та Дорогинка ІІ Фастівського р-ну [Серов, 1997, с. 113].

Таблиця 3. Давньоруські поселення басейну Віти.

N п/п	Назва пам'ятки	Площа га	Відстань км	N п/п	Назва пам'ятки	Площа га	Відстань км
1	Крюківщина	4	1,2	15	Ярославичі	-	3,2
2	Гатне	6	1,0	16	Чапаївка печерний монастир	-	0,4
3	Віта Поштова	3,37	0,4	17	Ходосівка (городище)	-	1,0
4	Віта Поштова (городище)		0,8	18	Мархалівка	2,4	1,0
5	Тарасівна	1,2	0,8	19	Іванковичі	-	1,0
6	Тарасівна	1,2	0,8	20	Іванковичі	3	0,6
7	Юрівка	10	0,8	21	Іванковичі	6	0,6
8	Юрівка кург. мог-к		0,8	22	Ходосівка	4	0,8
9	Кремени ще	4,2	0,4	23	Ходосівка	3	0,9
10	Кремени ще	5	0,4	24	Пирогів (городище)	-	2,0
11	Ходосівка	1	0,80	25	Феофанія (городище)	-	0,3
12	Ходосівка	1	0,8	26	Феофанія	1,25	0,3
13	Лісники	1,4	2,6	27	Феофанія	3	0,6
14	Ходосівка	-	1,0	28	Віта Поштова (Вал)		0,8
				29	Чапаївка	-	1,2

На графіку арифметичного розподілу поселень басейну Віти видно, що криві реального і теоретичного розподілу досить близькі, хоча і тут площа поселень із збільшенням рангу зменшується повільніше, ніж того вимагає теоретична модель, криві перетинаються на рівні 7 рангу, що відповідає площі 1,4 га і досить близькі на рівні 8 рангу (1; 1,25 га). Такий тип заселення наближається до моделі, для якої характерна велика територія, тривалий процес урбанізації і складна політична структура Рис. 16, 3). Тут виділяється три типи поселень: 1 тип площею 10-6 га; 2 тип площею 5-2,4 га; 3 тип площею 2-1 га. Процентний розподіл типів такий:

- 1 тип-17%
- 2 тип-51%
- 3 тип-34%.

Процентний розподіл типів поселень басейну Віти відрізняється від наведених вище даних по Дніпру та Ірпеню. Якщо там переважали маленькі за площею поселення, то на Віті половина мала середню площу від 5 до 2,4 га.

В цьому регіоні археологічні розкопки проводились на двох селищах: біля Віти Поштової та у с.Кременище, що за площею належать до 2 типу. Поселення біля Віти Поштової знаходиться на схилі балки. На площі

260 кв. м розкопано 3 житла, одну наземну піч, господарські ями. В культурному шарі та об'єктах виявлено велику кількість знахідок: до 40 скляних браслетів, залізні серпи, мотики, ключі, замки. Тут знайдено значну кількість бракованої плінфи та полив'яної плитки, які, ймовірно, вироблялись на місці [Серов, 1997, с.113]. Друге поселення біля с.Кременище знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега р.Віти. Як і описане вище, воно мало виражений виробничий характер.

Ще суттєвіші розходження з Подніпровськими пам'ятками має цей масив при порівнянні індексу найближчого сусідства. Середня відстань між двома поселеннями ($D_{\text{спостер.}}$) склала 0,8 км, щільність поселень (А) відносно площі регіона (27/300 кв. км) дорівнює 0,09, очікувана середня відстань між кожним населеним пунктом і його найближчим сусідом ($D_{\text{очікув.}}$) становить 1,67, відповідно індекс найближчого сусідства (R) - 0,47. Ця величина вже ближча до 0, ніж до 1, а це означає, що розглянутий масив має ознаки згрупованих поселень, що дає підстави реконструювати мережі шляхів сполучення для оцінки вигідності місця розташування відносно річкової мережі і торговельних шляхів.

При моделюванні схеми транспортної лінії між парами населених пунктів були враховані перешкоди рельєфу місцевості (балки, яри, заболочені заплави), а також функціонування середньовічних доріг, що дозволило запропонувати таку схему транспортних шляхів басейну Віти. Як бачимо вона має вигляд майже закритої системи, що об'єднує всі картографовані поселення, кожне з яких віддалене від найближчого городища, або поселення 1 типу площею (10-6 га) не більше як 5 км (Рис. 18). З 22 відкритих селищ регіону на XI ст. припадає шість, хоча слід мати на увазі, що за матеріалами розвідок такі визначення досить умовні, лише після розкопок значної площі можна бути впевненим в датуванні пам'ятки. Це пункти в Кременищах (9, 10), Ходосівці (11, 12, 22) Мархалівці (18). Всі вони знаходяться в південній частині мікрорегіону. Тому, ймовірно, що на час появи тут поселенців лише ця частина не перебувала під контролем городищенських центрів, які вже склались в північній частині (Віта Поштова та Пирогів). Отже в XI ст. заселення регіону мало вигляд трикутника з вершинами Віта-Поштова, Ходосівка, Пирогів. У XII ст. заселяються майже всі придатні для селітебних зон ділянки плато, з'являються ще два городища і два поселення - сателіти у селах Юрівка і Іванковичі і комунікаційна мережа має завершений вигляд, який практично повторює сучасні транспортні можливості. Постає питання чому саме в Іванковичах і Юрівці виникають великі за площею поселення. Пояснення цього явища криється в їх розташуванні. Так, юрівське поселення розміщене всього за 3 км від городища у Боярці, що на шляху до Білгорода, а через це місто відкривається доступ до всього Ірпенського регіону. Поселення в Іванковичах знаходиться якраз на шляху до Василюва, селище в Кремениші стоїть по-середині шляху між Копаловим і Феофанією, через поселення в

Пирогові і Чапаєвці проходить найближчий шлях до Треполя.

Розглянутий мікрорегіон дозволяє стверджувати, що в найближчих до Києва районах комунікаційна мережа мала розвинутий вигляд, принаймні у XII ст. При цьому поселенські структури були активними учасниками цього процесу, які через великі поселення виконували ті ж функції, що і городищенські центри по накопиченню а, можливо, і перерозподілу додаткового продукту.

Розглянемо тепер басейн Стугни, де картографовано 65 поселень, з них 45 мають дані про площу. Тут відоме поселення площею 18 га, воно розташоване у с.Велика Вільшанка на правому березі безіменного струмка, права притока р.Раківка. Крім кераміки XII-XIII ст. тут знайдено три уламки скляних браслетів, оселок, уламок мідного штиря [Петраускас, 1989, с.5, 6]. Наступні за площею поселення мали площу 10, 9, 8, 7, 6, 5 га. Селища площею 4 га невідомі, далі йдуть пункти від 3 до 0,5 га. Всі поселення згруповані нами у 13 рангів (Рис. 16, 4). Криві реального і теоретичного їх розподілу за площею суттєво відрізняються: зменшення її з кожним наступним рангом в реальності відстає від теоретичного розподілу, лише на рівні 11 рангу криві перетинаються, після чого навпаки реальна площа зменшується надто швидко порівняно з теоретичним розподілом.

Злами кривої реального розподілу площ поселень дозволяють виділити п'ять типів: 1 тип - 18-9 га, 2 тип - 8-6 га, 3 тип - 5-3 га, 4 тип - 2,5-1,5 га, 5 тип - 1,0-0,5 га. Кількісний розподіл типів такий:

- 1 тип - 7%
- 2 тип - 11%
- 3 тип - 18%
- 4 тип - 28,5%
- 5 тип - 35,5%.

Як бачимо поселення басейну Стугни, як і проаналізовані вище масиви, були переважно невеликі - 64% поселень були площею від 0,5 до 2,5 га.

Невеликі розкопки в цьому регіоні проводились на великих селищах 1 типу. Це поселення у с.Велика Мотовилівка площею 9 га, де досліджена одна будівля і дві господарські ями та у с.Велика Бугайівка I (10 га), де розкопано 2 житла, одну господарську яму. Обидва виникли ще в XI ст. Виявлені знахідки характерні для селищ такого типу: шиферні прясла, скляні браслети, серп, прикраси з кольорових металів [Серов, 1983, с.4-6; 1982, с.1-7]. Ще одне досліджувалось поблизу Обухова, воно належить до 4 типу (площа 2,5 га). Тут розкопано одне житло і знайдено серп, 2 ножі, замок, кресало, пряжка, бронзовий браслет, шиферне пряслице, намистина [Кравченко, Петраускас, Шишкін, 1986/134, с.37].

На Стугні добре виділяються окремі „гнізда”. Найбільші з таких груп знаходяться між Великою Вільшанкою і Тростинкою (8 поселень), а також між Великою Мотовилівкою і Великою Солтанівкою (8 поселень). В кожній з цих груп є одне поселення 1 типу.

Особливе місце в системі заселення лісостепу займають басейни порубіжних рік - Росі та Сули. На Росі виявлено і обстежено 19 селищ. Найбільша концентрація спостерігається в нижній і середній течіях ріки, в місцях розташування городищ. Відстань між поселеннями в цій частині Росі складає 6-12 км. Найбільші скупчення знаходяться в районі сіл Набутів - Гарбузин та Стеблів - Москаленки, кожна складається з 5 поселень. Вони розташовані, як на лівому, так і правому берегах ріки, займаючи простір в 6-10 км. Площа різна - від 10 до 0,5 га.

На Росаві зафіксовано 10 поселень, вони також концентруються в нижній і середній течіях ріки. Група з шести пунктів розташована між двома городищами в нижній течії річки, займає всього близько 10 км берегової смуги. Їх площа - від 0,75 до 20 га. Відомі також селища на допливах Росави, зокрема на її лівій притоці у с.Кип'ячка. Серед лівих допливів особливою густотою виділяється Гороховатка, де картографовано 11 поселень, що припадають на 4 городища. Селища майже рівномірно розмістились на обох берегах ріки на відрізьку в 20 км, концентруючись групами по 5-6 місцезнаходжень кожна.

Цікавою виявилась картина аналізу поселень басейну Росі за площею. Всього вдалось зібрати відомості про неї на 28 поселеннях. Тут були поширені пункти площею від 20 до 0,5 га, які групуються в 12 рангів. Криві реального і теоретичного розподілу площ майже співпадають, перетинаючись в трьох місцях: на рівні 2, 5, 8 рангів. Розходження, як і в проаналізованих вище масивах, спостерігається на рівні 11-12 рангу. Таке співпадання реального і теоретичного розподілу площ, зафіксоване лише тут, може свідчити про існування системи в заселенні цього регіону, а отже більшої скерованості у виникненні поселень з боку державної влади. Розбудова Пороської оборонної лінії, започаткована Ярославом Мудрим вимагала значних людських ресурсів. Можна вважати доведеним, що значна частка поселень виникла з ініціативи князівської влади. Найбільше їх скупчення в регіоні демонструє протоагломерація поблизу Набутова та Стеблева на Росі, поселення вздовж Гороховатки та група селищ на Росаві, розташована між двома городищами на 10-ти км відрізьку. Будівництво Пороської оборонної лінії завершилось у XII ст., коли городища з'являються через кожні 5-10 км, отже поселення стають частиною городищеских центрів.

Крива розподілу площ поселень має майже плавну форму без різких зламів, а це означає, що їх типи можна виділити, поділивши криву на рівномірні відрізьки (Рис. 16, 5). Тут виділяється 4 типи: 1 площею 20-10 га, 2 - 7-4 га, 3 - 3,5-2 га, 4 - 1,5-0,5 га.

Процентний розподіл типів поселень такий:

- 1 тип-7%
- 2 тип-18%
- 3 тип-43%
- 4 тип-32%.

Жодне з поселень на Росі не розкопувалось широким площами. Невеликі роботи проведено В.Й. Дов-

женком в Миколаївці (Стеблеві), де розкопано під виробничого призначення, одне житло і виробничу будівлю [ДПСЦ, 1984, с.86]. На значній площі розкопувалось поселення XII-XIII ст., розташоване між горами Дівича і Дігтярна у с.Сахнівка, що складає один комплекс з городищем Дівич-Гора. Тут були досліджені господарські ями і житла серед яких одне двохкамерне, в заповненні знайдено трубчастий замок, сокиру, фрагмент мідного блюда [ДПСЦ, 1984, с.90].

Тож можна вважати доведеним, що значна частка поселень на Росі виникла з ініціативи князівської влади. Так, після перемоги над червенськими градами у 1031 р. Ярослав Мудрий частину бранців посадив на Росі, що знаходить підтвердження в археологічному матеріалі: тут фіксуються знахідки типової західної кераміки і прикрас XI ст. [Кучера, Іванченко, 1987, с.70].

Подібну картину можна спостерігати і на другій порубіжній річці - Сулі, де завдяки цілеспрямованим дослідженням городищеских центрів регіон можна віднести до найбільш повно вивчених, що ж до відкритих поселень, вони ще чекають на відкриття. Так, за даними досліджень тут зафіксовано 61 давньоруську пам'ятку, з них 48 укріплених [Моргунов, 1998, с.81]. В нижній та середній течії ріки зафіксовано 12 поселень, розташованих, як і городища, на правому високому березі ріки. На території колишнього Градізьського району (тепер затопленого) Д.Я.Телегін зафіксував 9 давньоруських поселень, жодне з них не розкопувалось. Відмічено, що великі відкриті поселення на Сулі площею 5-6 га є особливістю цього регіону за доби Володимира (980-1008 рр.). До цієї групи відносяться 10 з 12 поселень. Наступної пори, коли розбудовуються городища, селища стають невеликими за площею, вони повністю перебувають під захистом фортець [Моргунов, 1998, с.35].

Біла пляма, яку можна бачити на значній території лісостепу між Супосом і середньою течією Удає не може свідчити про відсутність тут заселення. Географічні умови Сліпороду, Оржиці та їх допливів не відрізняються від інших лісостепових річок. Лише недостатня дослідженість цього району могла стати причиною такого явища.

В результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки. Система заселення лісостепового Придніпров'я в давньоруський час за матеріалами неукріплених поселень підпорядковувалась двом факторам: природно-географічним, які найбільш повно відповідали умовам господарювання, а також потребам функціонування Дніпровської, Стугнянської, Пороської та Посульської оборонних ліній. Перший фактор переважав на ранньому етапі у X-XI ст., коли помітне місце займали великі за площею поселення. На цьому етапі центральні з них, такі як Григорівка на Дніпрі, могли виконувати роль погостів, потреба в яких до будівництва тут городищ реалізовувалась через такі великі центри. В цей період основна кількість поселень не була пов'язана з городищескими центрами, а деякі з них відносились до категорії пам'яток, відомі в літе-

ратурі як протоміські центри, що за багатством знахідок не поступались містам.

Всі статистичні викладки, наведені вище, стосуються другого етапу, який припадає на XII-XIII ст. На цей час кількість великих за площею поселень не перевищувала 7-8% від загальної їх кількості. Найбільшу групу складали поселення площею від 0,5 до 2,0 га (54%). Вони розташовані як скупченнями так і відокремлено, причому групи з 5-7 поселень спостерігаються в місцях концентрації городищ і, ймовірно, пов'язані з ними. Ці групи поселень, як правило розташовані купчасто, тоді як відокремлені від городищ - витягнуті ланцюжком вздовж берега ріки. Групи поселень займають порівняно невеликий простір. Відомі групи, в яких відстань між поселеннями становила всього 0,5-1 км, найчастіше 3-4 км вздовж ріки.

Можна вважати доведеним, що масове заселення лісостепового Придніпров'я відбувалось через поселенські структури селищного типу, яке на першому

етапі мало переважно стихійний характер. На другому етапі цей процес набуває цілеспрямованої державної дії, особливо це стосується порубіжних рік.

Важливим показником для демографічних розрахунків та для вивчення економічного потенціалу Давньої Русі є дані про кількість поселень на 1 кв. км території. Для лісостепового Подніпров'я можна навести такі дані лише для добре досліджених регіонів. Зокрема, у трикутнику між Дніпром, Стугною і Ірпенем на площі близько 3300 кв. км зафіксовано 275 селищ і городищ XII-XIII ст., що дорівнює приблизно одній пам'ятці на 10 кв. км. Вздовж Дніпровського узбережжя від Києва до Канева на Лівобережжі одна пам'ятка припадає на 15 кв. км, на цьому ж відрізку Правобережжя 1 на 10 кв. км, в басейні Віти 1 на 9,5 кв. км. Як бачимо цифри досить близькі, ймовірно, вони відбивають реальну картину заселеності лісостепового Придніпров'я в цей час.

РОЗДІЛ II. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства

Проблема регіональної (територіальної) спеціалізації селянського господарства складна, багаторівнева та багатоаспектна і стає дедалі більше актуальною. Вдало й коректно проведені сучасні спроби методично вірно виконаного палеоекологічного аналізу тих чи інших давньоруських регіонів свідчать про досить суттєві та важливі відмінності і особливості територіально, таксономічно та екологічно різних соціально-господарських систем.

Стандартні розділи шкільних або вузівських підручників і багатьох суто історичних монографій, присвячених господарству, є найбільш тривіальними, безпроблемними, абстрактними і позбавленими часо-просторових визначень та динаміки.

Ми зустрічаємо в таких працях лише констатації типу “слов’яни орали і сіяли” – завжди і всюди, за будь-яких умов, а ще нас обов’язково намагатимуться ритуально переконати, що тільки ця константа і є Прогресом з великої літери. Байдуже, чи це в надрах Прип’ятських торфових боліт, чи серед рівнинних лісових хащ, чи на лучних просторах Лісостепу та Степу. Де ж вперше, які саме, чому, і яким чином слов’яни вийшли в чорноземні обезлісені степові простори, як вони впродовж століть отримували ціною голодувань, неврожайів, кочових набігів, – іноді ціною життя громад – безцінний досвід господарювання на чорноземах? І чи не є комплексне, промислове лісове господарство, підсічно перелогові аграрні системи на Поліссі теж тим самим справжнім прогресом, нашим генетично набутим досвідом народного раціонального господарського природокористування?

Відповіді на ці питання й становлять предмет палеогосподарського, палеоекологічного та палеодемографічного дослідження. Такі дослідження по самій своїй суті не можуть не бути міждисциплінарними і комплексними із залученням географічних, геофізичних геологічних, ботанічних, біологічних, антропологічних дисциплін. Сучасний палеоекономічний аналіз як результат системного синтезу просторової, палеоекологічної та господарської інформації, в своїх неодмінних рисах є методично та технічно складною, тривалою, копіткою працею, що вимагає концентрації значних інтелектуальних та часо-енергетичних затрат і обробки значного масиву спеціально відібраних та організованих вихідних матеріалів. Але тільки за таких умов ми отримуємо можливість доказового пояснення суті і спрямування тих чи інших явищ господарського життя, демографічні та поселенські процеси. Адже вони простежуються не на білому аркуші паперу без жодних часо-просторових координат, а на тлі попередньо реконструйованого реального давнього екологічного середовища, у визначених демографічних умовах заселення і за визначених технологічно-господарських

можливостей конкретного соціального організму. Ясно, що в стислих рамках невеликого розділу ми не в змозі об’ємно висвітлити всі аспекти даної проблематики і зупинимось на декількох суттєвих моментах.

Наші дослідження показали, що одним з найбільш надійних інструментів у вивченні цієї сфери є спеціалізоване картографування ресурсних зон населених пунктів на ландшафтній основі із відтворенням поетапних спектрів ландшафтного освоєння територій. Вони рельєфно демонструють динаміку й спрямованість розподілу основного господарського навантаження в різних природних зонах. Так, наприклад, вдалося встановити, що для Правобережжя Київської землі основний потенціал господарського навантаження перемістився з ландшафтів воднольодовикових рівнин у слов’янську племенну добу VIII-X ст. на лесові рівнини у розвинений давньоруський час. Продуктивність, демографічна ємність, антропогенна стійкість цих основних ландшафтних масивів практично діаметрально різні. Вичерпання ресурсів (перш за все – лісового фонду) ландшафтів водно-льодовикових рівнин спричинило до фактичного обезлюднення басейнів Середньої Случі та корчакського регіону на Середньому Тетереві у XI-XIII ст. Екстенсивне використання поліських ландшафтів мало долатися трансформацією землеробської технології, окультуренням угідь, розвитком тваринництва.

Соціально-політичні, демографічні, агротехнологічні умови для освоєння Лісостепу почали формуватися з X ст., а особливо інтенсивно цей процес розгорнувся в XII-XIII ст. Місцеві угіддя вже здатні були утримувати тривалу родючість за допомогою цілеспрямованих зусиль землеробів. В зонах Лісостепу і суміжного екотону спостерігається також найбільш сприятливий склад угідь для динамічного прогресу тваринництва в давньоруський час. Освоєння вододілів, стримуване відсутністю побутового водного живлення і призаплавним характером галузей тваринництва, так і не набрало сили в межах аналізованого хронологічного проміжку.

Враховуючи результати ландшафтно-екологічного дослідження, окреслилася поетапна динаміка змін системи землеробства і асортименту вирощуваних культур від початково-піонерної підсіки в найменш родючих ландшафтах Полісся через лісовий переліг і окультурення угідь до інтенсивного освоєння чорноземних лісостепових ландшафтів і орно-парової технології. Сільськогосподарське виробництво протягом всіх періодів залишалося базою безпосереднього життєзабезпечення* і основою збільшення чисельності населення, проте, умови для отримання стабільного значного харчового надлишкового продукту з’явилися лише з освоєнням лісостепової смуги.

* Схема застосованого структурного аналізу враховувала зв’язки між галузями господарства, їх відношення до різно-

Під час аграрно-промислового поступового освоєння території здійснювалося дослідження різноманітних ресурсів, формування специфічних знань про якість екологічного середовища та традицій комплексного природокористування. Еволюційний демографічний та господарський розвиток призвів з часом до змін у природному середовищі з локальними екологічними кризами, властивими екстенсивним аграрним системам. Це явище мало своїми наслідками активну доместикацію відповідних ландшафтів. В лісовій зоні проходило окультурення малородючих ґрунтів адекватно можливостям скотарства, а в Лісостепу набирало силу технологічно новітнє освоєння чорноземних степів та створення фонду староорних земель.

Серйозні зрушення в аграрній сфері наочно помітні на прикладі динаміки використання чорноземних масивів. Якщо в X-XI ст. пам'ятки знаходяться лише на кордонах чорноземних степів в межах річкових берегів, то у XII-XIII століттях простежується активний вихід численних громад на вододільні степові простори. Той факт, що ресурсні зони поселень включають різноякісні, часто контрастні, ландшафтні комплекси (тобто, практично знаходяться в екотонах) свідчать про багатогалузевий характер господарства давніх громад. Більшість пам'яток фіксується на межах великих природних зон, лише 1/5 їх – всередині самих цих масивів. А на мікро-рівні, в ресурсних зонах поселень, поєднуються до 10-12 різних за властивостями природно-територіальних комплексів.

Мікрорегіональний рівень дослідження дозволяє детально і максимально конкретно вивчати локальні специфічні особливості господарювання окремих середньовічних громад у конкретних палеоландшафтних умовах.

Цікавий і показовий приклад являє в означеному вище контексті розгляд матеріалів відомих багатолітніх досліджень біля с. Райки Бердичівського району Житомирської області. Хоча цей населений пункт, що обіймав близько 150 га й був одним з найбільших в Болохівській землі XIII ст. і не був безумовно ні селом ні "маленькою прикордонною фортецею", ми можемо бути певні, що переважну більшість його населення (в межах 11-26 тис. чоловік [Томашевський, 1999, с.57-58]) становило селянство.

Прикордонну зонально - ландшафтну позицію Райковецького комплексу на межі лісових та лісостепових масивів відзначав ще його перший дослідник Т.М.Мовчанівський [Мовчанівський, 1935, с.129]. Ландшафтний екотон в цій частині сучасної Житомирщини відзначається виразною строкатістю, контрастністю та переважанням дрібних контурів [Томашевський, 1992, с.53; Томашевський, 1999, с.58, 59]. Болохівський населений пункт, залишками якого є Райковецький комплекс,

знаходився біля північного краю смуги колишніх широколистих лісів, вже чимало зведених навколо Райків в XIII ст. На півночі до обох берегів Гнилоп'яті підходять вузькі смуги-коридори відкритого лучного степу, що витягнулися вздовж великих масивів мішаних та хвойних лісів, простертих ще північніше (Рис. 19). В свою чергу, смуга широколистих лісів, в межах якої було власне розташовано Райки, на півдні межує з широкими степовими просторами. Безпосередньо прикрите широколистими перелісками це поселення контролювало суміжні степові кочівницькі проходи, широтні шляхи вздовж країв лісових масивів і одночасно воно ж контролювало меридіональні комунікації вздовж берегів Гнилоп'яті з півночі на південь. Сукупність перерахованих найсуттєвіших ознак і визначала військово-стратегічне, комунікаційне та адміністративне значення цього значного давнього населеного пункту.

Для нас найбільш важливо, що положення на своєрідному місцевому екотоні визначало й особливості потенційних господарських угідь Райковецького комплексу. Тут, на віддалі кількох кілометрів від жилих будівель поселень, в межах потенційної ресурсної зони населеного пункту, звідки його мешканці отримували основну масу всіх необхідних їм продуктів та ресурсів, присутні дуже контрастні за походженням та палеогосподарськими властивостями природно-територіальні комплекси (Рис. 19).

Така очевидна строкатість угідь співпадає з вражаючим різноманіттям місцевого аграрно-виробничого давньоруського інструментарію. В Райках на городищі знайдено десятки орних знарядь різних типів серед яких: втульчаті вузьколопатеві наральники (5 екз., типи IA1 і IA3 за Ю.О.Красновим); втульчаті широколопатеві наконечники рал (13 екз.) типів IB1, особливо - IB1; "плужні" лемехи (4 екз.) типи IVB1; черешкові наральники (2 екз., типи ЧВ1) та чересла (4 екз.) [Краснов, 1987, с.37, 38-41, 52,54]. Співіснування на одному поселенні таких функціонально різних знарядь можна пояснювати їх послідовним застосуванням для виконання таких різних операцій як оранка, розпушення, загортання ріллі [Довженко, 1961а, с.84]. В.К.Гончаров був схильний "ідеологічно" пояснювати означене явище майновим розшаруванням господарств і дрібним розміром земельних ділянок бідноти [Гончаров, 1950, с.65]. Проте, на наш погляд, іншим, набагато більш адекватним, поясненням факту синхронного співіснування в одних комплексах різнотипних орних знарядь у мешканців давніх Райків є еколого-технологічна доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових і ландшафтних умовах угідь відповідної ресурсної зони. Великий за площею та складний за конфігурацією Райковецький комплекс мав і відповідну об'ємну ресурсну зону з

типних природних ресурсів - угідь, способи привласнення, джерельну документованість даних (археологічних, історичних, географічних, етнографічних). В господарському комплексі виділялися два окремих блоки: культура безпосереднього життєзабезпечення, яка охоплювала виробництво їжі, одягу, функціонування поселення й житла (за С.О.Арутюновим) та спеціалізоване ремісничє виробництво засобів виробництва (група А) і предметів споживання (група Б). [Томашевський, 1993, с.15].

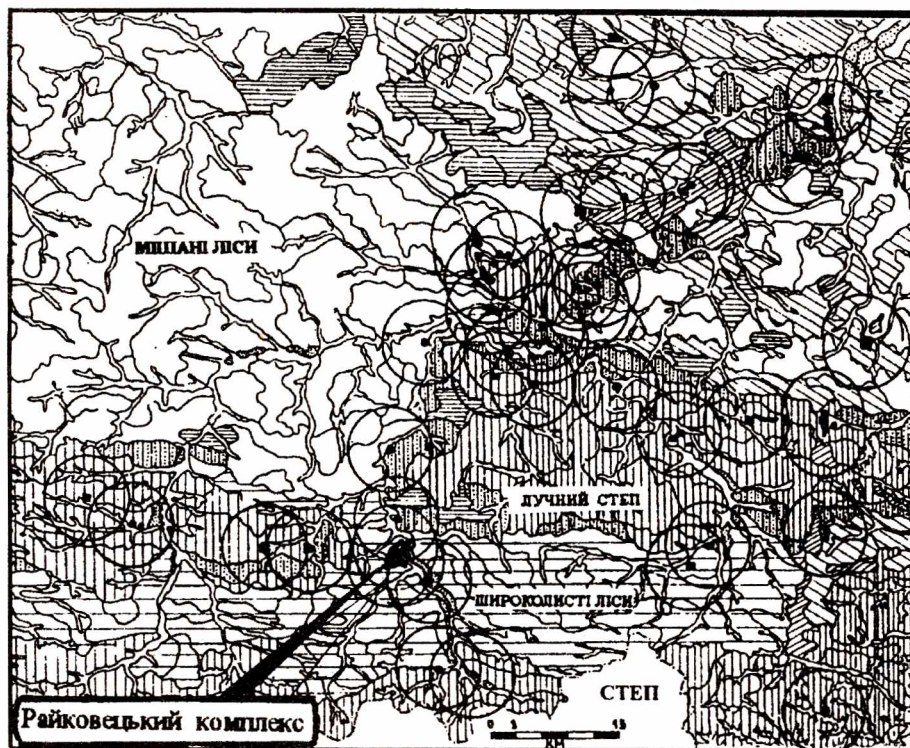
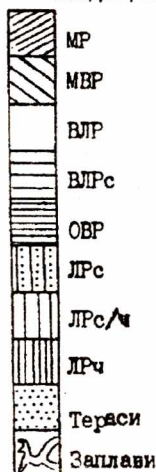
РАЙКОВЕЦЬКИЙ КОМПЛЕКС В СИСТЕМІ ЗАСЕЛЕННЯ XIII ст. В ПРИРОДНОМУ ЕКОТОНІ

Рис.19.

Умовні позначення:

- городища
- поселення
- ▲ могилиники

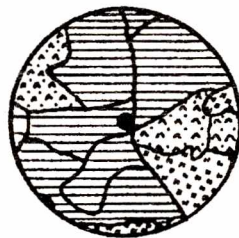
Ландшафти:

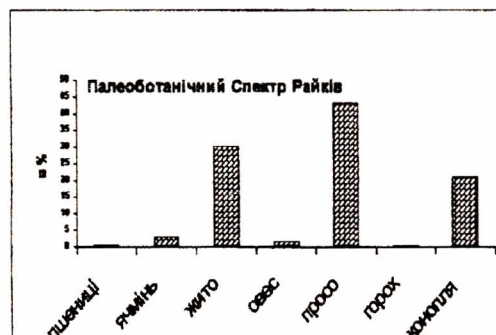
КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ РЕСУРСНОЇ ЗОНИ РАЙКОВЕЦЬКОГО КОМПЛЕКСУ

Рис.20.

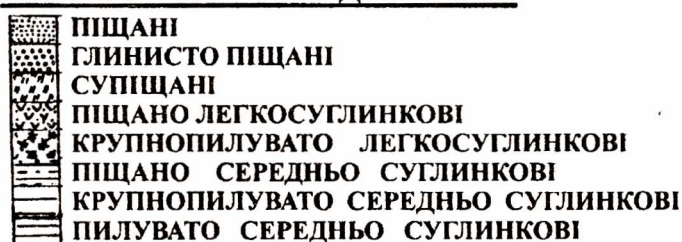
ЛАНДШАФТИ МЕХ.СКЛАД ГРУНТУ

ОРНІ
ЗАРЯДДЯЗАЛІЗО-
ОБРОБКА

СТАДО

МЕХАНІЧНИЙ СКЛАД ГРУНТІВ

Легенда фрагменту ландшафтної карти мікрорегіону /масштабу 1: 300 000/ к.г.н. С.Р.Кияка.

- (МР) Моренні рівнини (МВР) Моренно водольодовикові рівнини (МВРс) Моренно водольодовикові рівнини з сірими лісовими ґрунтами (ВЛР) Водольодовикові рівнини (ВЛРс) Водольодовикові рівнини з сірими лісовими ґрунтами (ОВР) Озерно - водольодовикові рівнини (ЛРс) Лесові рівнини з сірими лісовими ґрунтами (ЛРс/ч) Лесові рівнини з сірими лісовими та чорноземними ґрунтами (ЛРч) Лесові рівнини з чорноземними ґрунтами (Терас) Тераси (Запл) Заплави

типовим радіусом до 5 км від краю селитебних зон. Його розташування в ландшафтному зоно-екотоні зумовлює і значну строкатість ландшафтного складу поля освоєння відповідної ресурсної зони, різноманітність ґрунтового покриву та контрастність в механічному складі місцевих ґрунтів. Ці особливості окремо відображені на схемі (Рис. 20), які корелюються з відповідними землеробськими знаряддями [Томашевський, 1992, с.55, 56; Томашевський, 1999, с.58, 59].

Різнороманітність технологій обробки строкатих різних за властивостями угідь засвідчують і новітні палеоботанічні дослідження Г.О.Пашкевич. У асортименті культивованих рослин переважали просо посівне, жито посівне, ячмінь звичайний, конопля посівна, овес посівний. Вирощували також пшениці м'яку, карликову та тверду, горох посівний, чечевицю, льон звичайний [Пашкевич, 1991а, с.37] (Рис. 19, 20).

Слід зауважити, що з плином часу, порівняно з племінною добою, все більш значну а іноді – й переважну роль у конкретному розташуванні відповідних виробничих осередків та центрів крім природних стали відігравати різноманітні соціальні чинники. Це найбільш стосувалося тієї ж сфери безпосереднього життєзабезпечення окремих поселень.

Просторова конфігурація таких промислів і осередків господарювання визначалася ступенем вивченості тубільцями навколишніх їм природних ресурсів, а значить – конкретною історією заселення, його тривалістю та спрямуванням. Різні природні умови довкілля визначали обсяги та продуктивність відповідних господарських угідь, а отже – і різні способи організації їх використання. Отже навіть у хронологічно синхронних і територіально відносно близьких середньовічних південноруських сільських громад формувалася свій власний, подекуди – унікальний, досвід господарського природокористування.

Відсутність з тих чи інших соціально-історичних причин тривалої нормальної традиції господарського освоєння довкілля обмежувало або звужувало можливості реалізації безпосереднього життєзабезпечення відповідних громад і спільнот. Ці явища досить наочно помітні при дослідженні господарського потенціалу прикордонних зі степом регіонів, таких як ланцюжки оборонних поселень у Пороссі і Посуллі. Заселення тут здійснювалося практично примусово, не мало попереднього підґрунтя. Демографічна структура, етнічний склад і політичний статус поселенців були дуже строкатими і неоднорідними, складалися не в ході тривалого процесу заселення – освоєння, а переважно – на випадковій мозаїчній основі, в обмежені строки і за складних зовнішніх умов. Тому тут, як правило, археологічно спостерігається певна “бідність”, “обмеженість” місцевої матеріальної культури, відсутність розвинених виробництв.

Натомість в ландшафтно строкатому прикордонні на Півдні колишньої Деревської землі на давно заселеному і освоєному природному екотоні ми фіксуємо розвиток потужних для середньовіччя виробничих центрів та, навіть, – цілих спеціалізованих протоагло-

мерацій і регіонів. Вони продовжували давні традиції розробок місцевих природних ресурсів (покладів потрібної сировини), орієнтувалися на задоволення потреб дуже численного ближнього місцевого населення і прилеглих та комунікаційно пов'язаних з ним глибинних структур заселення. Ці ж виробництва створювали предмети для територіально досить віддаленого обміну і торгівлі між мешканцями різних природних зон та політичних утворень, який просторово відбувався теж саме тут, у смузі прикордонного лісостепового екотону.

В суміжних ландшафтно-строкатих смугах екотонів Східної Волині і на просторах Овруцького, Новоград-Волинського, Городського лісових “островів” в XII-XIII ст. сконцентрувалася основна маса населення всієї території. Місцеві природні та соціально-історичні умови сприяли розвитку практично всіх галузей аграрного і промислового виробництва. Досліджені пам'ятки цієї географічної смуги демонструють комплексний характер господарської організації, поєднаний з наявністю орієнтованих на широкий попит спеціалізованих виробництв. Поєднання більшої кількості ландшафтів в ресурсних зонах НП екотонів забезпечувало можливість функціонування тут багатогалузевого господарства.

На Поліссі, в “країні дерев” аграрне виробництво залишалося в структурі комплексного лісового господарства, прогрес якого забезпечувався розгортанням розгалужених промислів і занять лісового господарства [Петров, 1968, с.33] тісно пов'язаних з конкретним місцевим сировинно-ресурсним потенціалом. Тут продукти сільськогосподарської діяльності, виробничих і привласнюючих промислів були легше відчувуваними [Сванидзе, 1985, с.107]. В умовах лісових територій промисли були набагато вигіднішими і доцільнішими, ніж аграрна праця, оскільки дозволяли отримувати продукти, які дорого цінилися, і попит на які був стабільним (хутра, мед, залізо, вироби в каменю, дерева, тощо). Дослідження В.О.Чаянова, проведені на базі селянських господарств північних і нечорноземних (лісових) губерній до-індустріальної Росії, показали, що протягом практично всього річного циклу, окрім нетривалих сплесків сільськогосподарських робіт (оранка-сівба, заготівля сіна, збирання врожаю) основна частина часо-трудових (енергетичних) затрат припадає у населення цих регіонів на промислові заняття [Чаянов, 1989, с.271-273, 347-349]. На яскраво виражений промисловий характер господарства (спеціалізацію) населення основної за площею лісової частини досліджуваної нами території вказують і пізньосередньовічні джерела. При цьому, показово, що після катастрофічних подій другої половини XIII-XIV ст. і занепаду давньоруської державності в литовський період ця територія характеризується як країна, де основним заняттям поріділих мешканців є мисливство, бортництво, рибальство [Клепатський, 1912, с.176, 178, 458, 460-462]. В більш пізні часи XVI-XVIII ст. у зв'язку із відродженням та розвитком структур заселення, економічним підйомом ці терни стали одним з основних

осередків виробничих рудно-металургійних, гутних та інших промислів [Толмачев, 1897, с.102, 103, 389-394; Балабушевич, 1990, с.122, 124, 127].

Природно-господарська виробнича спеціалізація поліських регіонів, що склалася в надрах плеїстогеної території та історії, існувала в давньоруський час і була проявом прогресивного економічного розвитку. Вона свідчила про високий рівень адаптивної "пластичності" суспільства до конкретних природних умов та формувала господарські територіальні особливості державного феодалізму.

Вибіркове ставлення сільських користувачів до певних компонентів біоценозів призводило до утворення на різних етапах локальних вогнищ компонентних еколого-господарських криз. Їх наслідки долалися за рахунок змін в географії розселення, технології сільського господарства та на основі формування виробничої спеціалізації окремих регіонів і зон з відповідним обміном продуктами між ними.

У дослідженні цього важливого явища особливе значення має вивчення процесів виробництва засобів виробництва. Пояснюється це тим, що саме ці галузі складали технічний каркас всього господарства, а їх розвиток визначав рівень продуктивних сил і технічну агрегатну забезпеченість суспільства.

Так Правобережжя Київської землі (Східна Волинь) колишня Деревська земля VIII-XIII ст. демонструє дуже високий рівень насиченості осередками видобутку й обробки заліза та каміння. Залізобробне виробництво зафіксоване вже на селищах V-VII століть. Поступовий розвиток місцевого залізобробного виробництва вже з середини I тис. н.е. призвів до формування в давньоруський час яскравого і потужного ремісничого виробництва з різними просторовими і соціальними формами організації виробництва, від невеликих сезонних селищ аж до потужних металургійних районів і центрів.

Традицію місцевої обробки каміння теж було започатковано в середині I тис.н.е. А найвиразнішим проявом подальшого розвитку цієї галузі стала масова розробка пірофіліту на Овруцькому кряжі, об'єм якої значно перевищував потреби Київської землі.

Сукупність неповторних місцевих природних та історичних умов Овруцького регіону зумовила організацію та функціонування тут в X-XIII ст. н.е. справжньої, регульованої державою, промислової і фінансової монопольної індустрії пірофіліту доби середньовіччя. За часів давньоруської держави на кряжі існувало окреме удільне князівство-волость з центром у Овручі. Воно було спеціально створене великокнязівською владою та відігравало виключну роль в економічному та політичному житті Русі і всього тогочасного світу. В результаті проведених нами робіт виявлено скупчення спеціалізованих промислових селищ X-XIII століть нашої ери, де власне здійснювалися всі складні технологічні стадії обробки сировини та виробництва кам'яних виробів. Спеціальні дослідження показали дуже значну насиченість культурного шару залишками унікальної середньовічної пірофілітової індустрії, що не має світових аналогів. Адже ніде в світі не існувало

подібного виробництва й не збереглося таких пам'яток промисловості середньовіччя. Овруцькою експедицією ІА НАНУ в різних місцях кряжу знайдено давні копальні і кар'єри, де відкрито видобувався пірофілітовий сланець, з якого виготовлялися будівельні, декоративні матеріали, побутові знаряддя і прикраси, які потім розходилися торговими шляхами по всіх найвіддаленіших куточках Русі та Євразії. В.Л.Янін висунув у 50-х роках XX ст. аргументовану гіпотезу, згідно якої стандартизовані прядильні кружечки з отвором для веретена посередині – так звані прясла, виточені з пірофіліту, слугували тривалий час грошовим еквівалентом і розмінною одиницею в Давній Русі. Зараз стає рідкісна можливістю дослідити власне саму соціальну організацію цього давнього промислового центру і окремих майстерень, технологічні стадії та особливості виробництва, стандартизацію виробів, їх вартість, сфери розповсюдження та обсяги виготовлення прясел, що були відомі у всьому тодішньому світі як своєрідна "візитна картка" Київської Русі.

Тенденції

Результати аналізу свідчать, що просторовий та якісний розвиток господарства зумовлювався посиленням дії двох взаємопов'язаних тенденцій. Суть першої полягала в комплексному характері господарства окремих населених пунктів, розширенні галузевого спектру а метою задоволення потреб зростаючого населення. Друга була пов'язана з розвитком спеціалізованого (на регіональному і зональному рівнях) виробництва предметів для позамісцевого споживання, обміну та нерозподілу. Умови для такої спеціалізації створювалися природничими, демографічними та історичними чинниками (наприклад: Середньо та Нижньо-Тетерівський, Нижньо-Ужський залізовидобувний райони, Овруцький пірофілітообробний регіон).

В глибинних типових природних територіях спостерігається оформлення галузевої спеціалізації (сільське господарство в Лісостепу, промислове виробництво на Поліссі) а в смугах ландшафтних стиків відчутна тенденція до комплексного характеру господарської організації, поєднаної з особливими соціально-політичними функціями місцевих населених пунктів. Ці висновки підтверджує також динаміка спектрів ландшафтного освоєння. В глибинних Поліссі і Лісостепу в XII-XIII століттях спостерігається тенденція до зменшення кількості ландшафтів ресурсних зон населених пунктів, за рахунок вибору найбільш оптимальних умов для певних господарських галузей (сільське господарство або промисли). Обидві окреслені тенденції сформувалися в результаті тривалої традиції господарського освоєння території і можуть розцінюватися як прояви раціонального природокористування й адаптивних процесів.

Яскравий і показовий мікрорегіональний приклад поступової еволюції господарської моделі життєдіяльності окремої сільської громади, яка пройшла шлях трансформації від комплексного поліського господарства до високо спеціалізованого промислового селища

дає розкопане давньоруське селище біля с. Автуничі на півночі Городнянського району Чернігівщини.

Перші поселенці мікрорегіону обрали, очевидно, найменш сприятливі для землеробства ландшафтні ґрунтово-ботанічні умови [Моця, Томашевський, 1997, с.32, 33]. Подальше розселення і освоєння мікрорегіону йшло від центру вододілу та верхів'їв вниз за течією річок до масивів потенційно більш сприятливих ландшафтів. Кордони реконструйованої ресурсної зони вододільного селища Автуничі підкреслені річками Глиненька, Тетева та їх допливами. Найбільш оптимальним за тодішніх аграрно-технологічних можливостей був великий масив різновидів дерново-слабо підзолистих супіщаних ґрунтів, що оточував селище з трьох боків. Крім лучних суглинистих земель та заплавлених торфовищ, ця ресурсна зона, площею близько 200 га, складена відносно легкими за механічним складом, ґрунтами. Однак, обробіток ґрунту місцевими землеробами, здійснюваний вузьколезовими прямо- або кривоґрядильними ралами, реконструйованими за кількома знайденими на поселенні фрагментами, натикався на інші перешкоди: льодовикові валуни та невикорчуване коріння. В палеоботанічному спектрі пам'ятки переважали жито та м'яка голозерна пшениця. Використовувалися також овес посівний; просо звичайне, посівне; ячмінь плівчастий; пшениця двозернянка [Пашкевич, 1993, с.100]. Порівняно невисокі агропробудовні характеристики оточуючих Автуницьке селище польових ґрунтів, характер самих знарядь землеробської праці, асортимент та кількість вирощуваних культур свідчать, що аграрна діяльність мешканців мала на меті задоволення безпосередніх потреб життєзабезпечення людей та тварин їжею й сировиною для будівництва, опалення, інших виробництв, зокрема – виготовлення одягу. Очевидно, що з моменту появи тут перших поселенців обробіток землі пройшов певні, властиві йому етапи. Спочатку – піонерне освоєння, вирубування та вивільнення ділянок з-під лісу для побудови селища і організації навколишніх польових ділянок, потім – подальше розчищення площ все далі від оселі й, нарешті, утворення системи лісового перелогу та багатопілля. Фази відпочинку і заростання полів з часом скорочувалися, а ареал малоякісних ділянок-наділів розповсюджувався все далі від селища. Це, в свою чергу, перетворювало аграрні клопоти у чим далі більш збиткову та неефективну справу за місцевих умов.

Потенційно, розвиток місцевого тваринництва міг бути набагато більш потужним, враховуючи сприятливі пасовищні і кормові умови. Місця розташування кормових угідь на вологих луках, грубих пасовищ в лісі та галявинах, на пожнивних ланах теж створювали сприятливе тло тваринництва.

Припущення, що кількість утримуваних на селищі тварин була значно більшою, підтверджує, зокрема, чимале число виявлених розкопками загородок для худоби та інших тваринницьких споруд [Готун, 1993, с.65, 67]. Говорити про високий ступінь розвитку мис-

ливства, рибацтва та їх значення в місцевому балансі життєзабезпечення на сьогодні недоречно.

Виробничо-промисловий сектор місцевого господарства і його спеціалізовані галузі визначали функціональне призначення та сутність поселення, його планувальні та еколого-господарські особливості.

Сировинний та агрегатний потенціал, а саме – обсяг досліджених кар'єрів та кількість і об'єм виявлених на селищі гончарних горнів безумовно свідчить про дуже значний потенціал місцевого гончарства. Це виробництво задовольняло не тільки потреби самого селища і ближньої до нього округи (поселенського мікрорегіону), але й, імовірно, поставляло свою продукцію у досить широкому ареалі.

Автуницьке селище подає певні ознаки комплексного поліваріантного використання природних ресурсів: деревини, деяких різновидів глин, дьогтю, кістки, каміння. Лісохімічні промисли практично утилізували давні відходи лісозаготівель та тваринництва. Мова йде про використання в даному випадку вторинних ресурсів. Для економії часу та сировини тут сумішали в часі та просторі гончарне та лісохімічне виробництво.

Динаміка розвитку селища, його промислової спеціалізації поступово, але неухильно руйнувала комплексний характер лісового розгалуженого господарювання. Це врешті-решт зменшувало або взагалі вичерпувало ресурси як безпосереднього життєзабезпечення мешканців, так і мінерально-паливну базу функціонування ремесел та промислів.

Показовим в цьому аспекті є остаточний баланс площ, звільнених від лісу, який колись оточував перші покоління Автуницької громади. Отже, в абсолютних цифрах, від лісу було вивільнено майже 900 га, що складає половину всієї реконструйованої площі ресурсної зони селища. Залишки лісів знаходилися, імовірно, в найбільш віддалених, не зручних для видобутку та транспортування окраїнних кутках приналежної селищу ресурсної зони. Разом з лісами зникали мисливська фауна і лісові плоди.

Обезлісення тягло за собою зміну водного балансу території, підвищення рівнів ґрунтових вод та підтоплення вже й без того перезвожених ґрунтових масивів мікрорегіону. Кардинально змінювався склад рослинного покриву. Чагарники на пустищах, а головне, – заболочені луки та болота приходили на зміну колишнім лісам. Зміни гідрорежиму, рослинного покриву відкривали шлях процесам ґрунтової ерозії та деградації фізико-хімічних та механічних властивостей ґрунтів. Прямим результатом цього мало бути суттєві погіршення в аграрному господарстві. Перед нами ознаки виразної антропогенно-техногенної локальної екологічної кризи.

Основа збалансованого стійкого життєзабезпечення на Поліссі – комплексне лісове господарювання [Моця, Томашевський, 1992, с.25-27] – було поступово дезорганізоване промисловою спеціалізацією й притаманною їй надмірною експлуатацією природних ресурсів. Схоже, що ця криза могла бути доповнена пев-

ними технологічно-виробничими проблемами й відповідними труднощами у збуті продукції.

Вигідне центральне положення селища в усьому навколишньому угрупованні (рівновіддаленість, комунікаційні перетини) було важливим в часи виникнення місцевої ланки заселення на стратегічно важливих напрямках одержавлення на Лівобережжі та шляхах сполучень (наприклад, літописний шлях “в радимичі”). Згодом, коли ці функції відійшли в минуле, такий серединний статус став, очевидно, шкодити розвитку вже промислового спеціалізованого в цей час селища, лімітуючи необхідні ресурси. Помітно, що поступово формувався також своєрідний вигляд та планувальна структура селища, в яких домінували не житлово-гос-

подарські (власне – сільські), а промислово-виробничі комплекси.

Зміна геополітичного становища Автуницького селища та інтенсивна промислова діяльність за конкретних еко-ландшафтних умов, лімітованих просторово-центральним положенням селища в гнізді поселень – такі вагомі чинники сукупно впливали на історію та долю селища. Посилення дії кризових еколого-господарських факторів зумовило поступове пригнічення життя на селищі та його поступовий занепад. Склад та характер артефактів свідчить про свідоме залишення будівель, ламаних та пошкоджених речей та відсутність серйозних ознак катастрофічного знищення селища в часи монголо-татарської навали середини XIII століття.

РОЗДІЛ III. Землеробство, скотарство, тваринництво, промисли

Глава 1. Землеробство

Землеробство, – панівна галузь сільського господарства Давньої Русі, – привертало увагу багатьох істориків, але водночас оцінка його розвитку протягом тривалого часу залишалась одним з найбільш дискусійних питань історіографії.

Вже з кінця XVIII ст. позначились діаметральні позиції щодо визначення землеробства провідною гілкою сільського господарства, його високого рівня розвитку, або навпаки, заперечення його значення у економіці. Позитивне сприйняття ролі землеробства характерне для істориків I половини XIX ст. – М.М.Карамзіна, С.М.Солов'йова, І.Д.Біляєва, а з середини XIX ст. у праці відомого економіста О.В.Советова, а також українських істориків кінця XIX – поч. XX ст., насамперед М.С.Грушевського, Д.І.Багалія, О.Я.Єфименко. Але така точка зору отримала стійку опозицію у працях М.Арістова, С.Ф.Платонова. Останні та їх однодумці вважали землеробство Давньої Русі примітивним, з екстенсивним типом розвитку.

Перевага привласнюючим формам господарства віддавалась прибічниками “торговельної теорії” (В.О.Ключевський, М.В.Довнар-Запольський, М.О.Рожков). Обидві концепції мали своїх прихильників у 20-30 роках XX ст., і лише з кінця 30-х – середини 50-х років обґрунтування провідної ролі землеробства у господарстві Давньої Русі отримало беззаперечні докази. Цьому сприяло істотне поповнення джерельної бази археологічними джерелами та фундаментальні дослідження П.М.Третьякова, Б.Д.Грекова, Б.О.Рибакова, В.Й.Довженка. Останній присвятив землеробству Давньої Русі окрему монографічну працю [Довженко, 1961а].

Подальше висвітлення комплексу питань з історії сільського господарства та землеробства, зокрема, зроблено О.В.Чернецовим, А.В.Кузою, О.О.Кір'яною [Древняя Русь, 1985].

Особливе значення також мали роботи Ю.О.Краснова, зокрема фундаментальна праця з типологічної та функціональної класифікації орних знарядь [Краснов, 1987].

У 70-80-ті рр. були закладені методичні основи розробки антропогенно-ландшафтних реконструкцій (В.С.Давидчук, С.П.Романчук), які отримали подальше втілення у моделювання антропогенно-ландшафтного засвоєння мікрорегіону Полісся (О.П.Моця, А.П.Томашевський).

В останні десятиліття, завдяки суцільним археологічним обстеженням регіонів та мікрорегіонів Подніпров'я (В.П.Коваленко, О.П.Шекун, О.М.Веремейчик, В.О.Петрашенко, Б.А.Тимошук, О.В.Сухобоков та ін.) мало місце вивчення питань спеціалізації землеробства мікрорегіонів, зональної специфіки лісової

(О.П.Моця, А.П.Томашевський) та лісостепової (С.О.Біляєва) смуги Південної Русі.

Завдяки дослідженням П.П.Толочка, доведена теза про існування оптимального економічного району як основної господарчої одиниці Давньої Русі [Толочко, 1989].

Таким чином двохсотрічний досвід вивчення проблематики землеробства дозволяє уявити становлення та трансформацію найважливішого сектора економіки давньоруської держави, зокрема південноруських земель.

На відміну від первісного пересувного землеробства з розпушувальною технікою, природною системою відновлення родючості, відповідним складом знарядь праці та культурних рослин, із становленням давньоруської державності починається якісно новий етап його розвитку.

Вже в другій половині I тис. відбуваються зміни у всіх компонентах системи землеробства. Має місце формування сукупності взаємопов'язаних елементів принципово нової системи, завдяки якій змінюється структура розселення, складається територія постійної осілості, земля постає джерелом збагачення та могутності держави. Першим кроком до змін у землекористуванні було скорочення перебування ділянок під перелогом і, відповідно, поступове складання парової системи, спочатку з двопіллям, чередуванням у сівозміні озимих та ярових культур. Давня система землекористування – підсічна, використовувалася у лісостепових регіонах для освоєння нових ділянок, а у південних районах, наприклад у Пороссі, могла існувати і перекладна система, для якої потрібна велика площа вільних земель. Таким чином, і під час розселення русичів на вільні території, і пізніше, за часів колонізаційного руху на північ та південь у XII-XIII ст., перелог та підсіка залишалися у вжитку, але вони втрачали суцільну вагу й були лише допоміжними складовими в системі землекористування. Тривалий процес відновлення родючості, характерний для перекладної системи, був неприйнятним у густонаселених районах Руської землі. До того ж орні ділянки цього регіону були розмежовані, про що свідчать багаточисельні статті давньоруського законодавства. Норми права зафіксували те, що склалося на практиці.

Єдиним виходом в умовах зростання населення у лісостепових районах залишався перехід до парової системи з такими її формами як двопілля, трипілля та строкатопілля. Їх існування фіксується в Україні навіть у XIX ст. Використання конкретної форми парової системи залежало від багатьох факторів, в тому числі від мікроландшафтних, кліматичних та інших умов, підтримувалося традиціями землеробства. Найбільш

досконалою формою парової системи було трипілля, у еволюції якого існувала більш архаїчна форма – без суворого дотримання ротації, і трипілля з регулярною сівозміною та обробкою землі [Павлюк, 1991, с.78]. На початку II тис. ця система відома майже в усіх країнах Європи. В Південній Русі, за писемними та археологічними джерелами, вона фіксується вже з XI ст.

В еволюції техніки землеробки відбуваються революційні зміни: перехід від розпушення ґрунту до підрізання, переміщення та обертання шару, для чого були необхідні принципово нові знаряддя, які б дозволяли це зробити. Ще у VIII-X ст. основним знаряддям обробки землі залишалося рало з вузьколезим та широколезим наральниками. За класифікацією Ю.А.Краснова [Краснов, 1987 с.73, 74], для південних земель найбільш характерними були: одноручні прямогрядильні рала зі стійкою між грядилем та наральником (тип 1); також прямогрядильні, але з наральником, який був вставлений у грядиль знизу з прямим (тип 3) або вигнутим наральником (тип 2) та прямогрядильні рала з наральником, що поєднувався із грядилем за допомогою двох стійок (тип 4). Рала відрізняються за сферою застосування: тип 1 – пристосований для праці у різних умовах, тобто був універсальним, (деякі різновиди цього рала із довгим горизонтальним полозом використовувалися для першої оранки староораних ґрунтів), і тип 3 був пристосований для ґрунтів з тонким орним шаром, в тому числі із каміннями та корінцями. Рало як один з видів землеробської техніки залишається у користуванні протягом давньоруського періоду, і у пізньому середньовіччі. Знахідки наральників характерні для деяких поселень, зокрема у межириччі Дніпра і Десни (Автуничі), лісостеповому Лівобережжі та Правобережжі Дніпра (Віта Поштова).

Відзначимо, що з метою переорювання на різну глибину (двоїння та троїння пару) використовувалися саме рала. Комплексне використання рала і плуга водночас, на що вказував Ю.А.Краснов, підтверджується матеріалами археологічних досліджень [Серов, 1997, с. 111](Рис. 21).

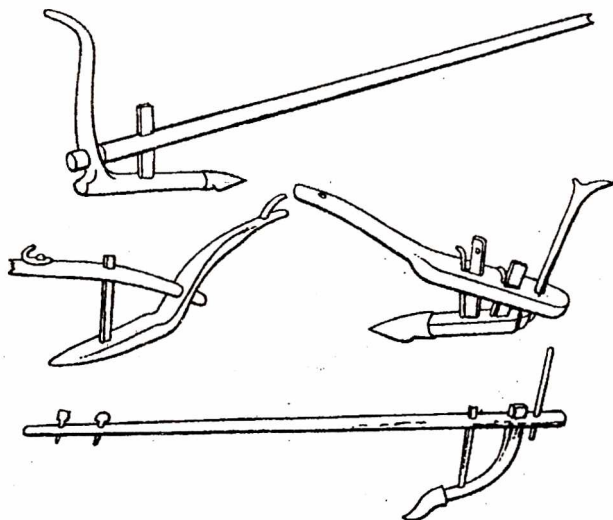

Рис.21. Рала з різних районів України.

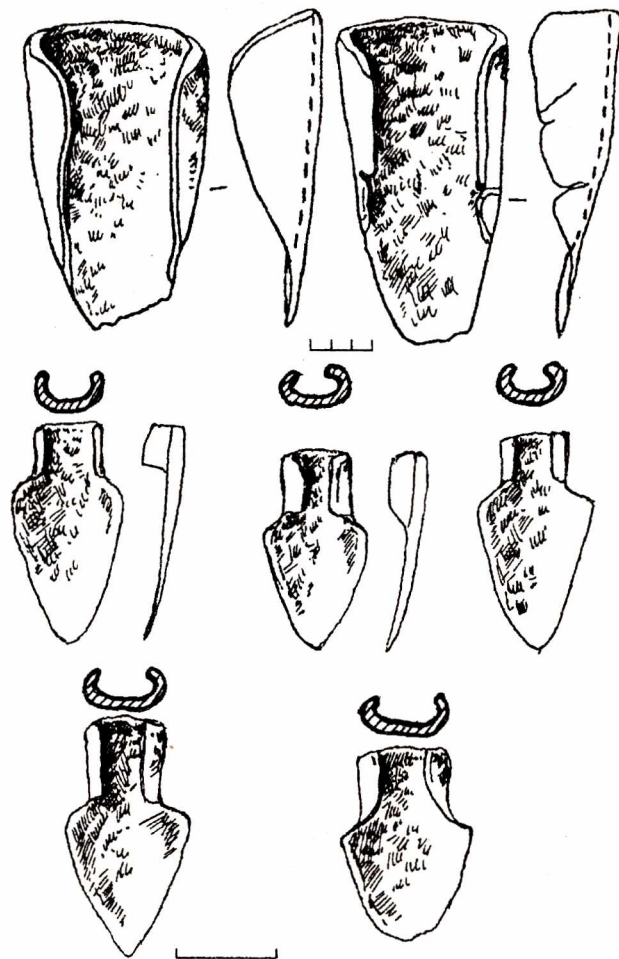

Рис.22. Вузьколезі та широколезі наконечники рал.

Але використання чорноземних ґрунтів лісостепової та степової смуг, вихід на вододіли, введення в культурний обіг значних просторів території України були неможливими за умов існування старої системи землеробки з розпушувальною технікою. Остання поставала вже стримуючим фактором зростання продуктивності землеробства, (хліборобства в першу чергу), засвоєння населенням нових регіонів, динамізації етнічного процесу. Тому було конче необхідним перейти на нову систему землеробки з впровадженням плужної оранки. Саме під час оранки плугом шар ґрунту не розпушується й залишається на місці, а навпаки, відрізається у вертикальній площині череслом й підрізається горизонтально лемешом, піднімається ним, зсувається вбік, а тому більшою частиною або повністю перевертається за допомогою відвалу [Краснов, 1987, с.159]. Саме плужна оранка забезпечувала новий агротехнічний ефект – вона сприяла підйому вологи з нижніх шарів у верхні, а також аерації ґрунту. З початком цього процесу прискорюється й процес мінералізації органічних речовин у ґрунтах, тобто формування гумусу, що було важливим для підняття родючості ґрунтів. Крім того, плуг міг ефективно знищувати коріння трав, зокрема бур'янів шляхом обертання шару, заорювання органічного добрива – гною. Плужна оранка була більш глибокою, а борозни широкими; не залишалися незораними проміжки. Саме всі ці по-

зитивні якості плуга відкривали можливість впровадження в орний фонд нових земель – важких чорноземів, вкритих травною з переплутаними корінцями і недоступних для обробки за допомогою рала [Краснов, 1987, с.159, 160] (Рис. 22).

Найбільш раннє зображення плуга є на мініатюрі Радзівіллового літопису, і, як вважають дослідники, відноситься до оригіналу першої чверті XIII ст. [Довженко, 1961а, с.71]. Але за археологічними знахідками лемеші та чересла – робочі частини плуга відомі вже в шарі XI ст. Отже, саме з цього часу на пам'ятках Південної Русі фіксується поява нового орного знаряддя – плуга (Рис.23).

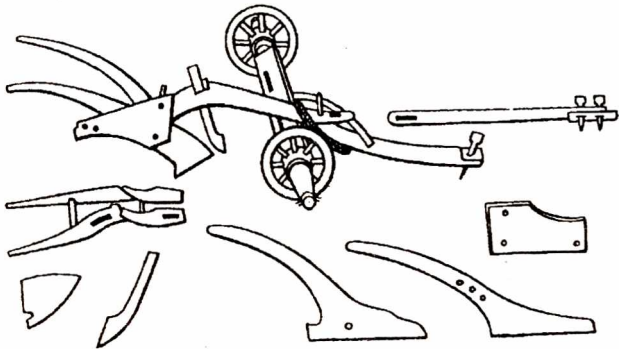

Рис.23. Плуг та його деталі (за Ю.О. Красновим).

За картографічними даними знахідки лемешів охоплюють всю територію лісостепової смуги: від Колодязина та Райків до Білої Церкви. Найбільша за кількістю колекція робочих частин плуга – лемешів та чересел знайдена під час розкопок стародавнього Ізяславля, де знаходився центр виробництва сільськогосподарської техніки, що розповсюджувалася у сільській місцевості. Тут знайдено понад 40 лемешів та 32 чересла.

Еволюція формальних ознак лемеша, що має безпосереднє відношення до змін техніки обробки землі, спостерігається за знахідками знарядь: від симетричних лемешів, які разом із череслами забезпечують глибоку оранку із підрізанням та переміщенням шару, перехідних типів лемешів із певними ознаками асиметрії до асиметричних, здатних на повне обертання шару. Ці зміни спостерігаються протягом XI-XIII ст. Переважна більшість давньоруських лемешів симетричні або з ознаками асиметрії. Асиметричні лемеші зустрічаються у нашаруваннях XIII ст., а також пізніших, про що свідчить знахідка саме такого лемеша на поселенні Дорогінка I [Серов, 1997, с.111]. Класичними прикладами таких лемешів є знахідки з Комарівського поселення в комплексі XIV ст. Вони були знайдені разом з череслами у господарському приміщенні. Крім розвитку ознак асиметрії, протягом XI-XIII ст. має місце збільшення розмірів та ваги лемеша й чересел, що дозволяє обробляти більш важкі ґрунти. Симетричні наконечники – довжиною від 17,6 до 33 см, лемеші з ознаками асиметрії довжиною від 21,5 до 36 см. Розміри чересел в XI-XIII ст. збільшуються від

36 до 55 см, а з другої половини XIII-XIV ст. – до 55-60 см.

Переважна частина наральників втульчасті, але інколи зустрічаються і черешкові, загальною довжиною від 26 до 45 см. Наприклад, такі наконечники знайдені у Райках і Чучині, за віком вони датуються XII-XIII ст. В той же час черешкові наконечники широко розповсюджені на терені Польщі, а лемеші там з'являються лише у XIII ст. [Historia, Т.ІІ, 1978] (Рис. 24).

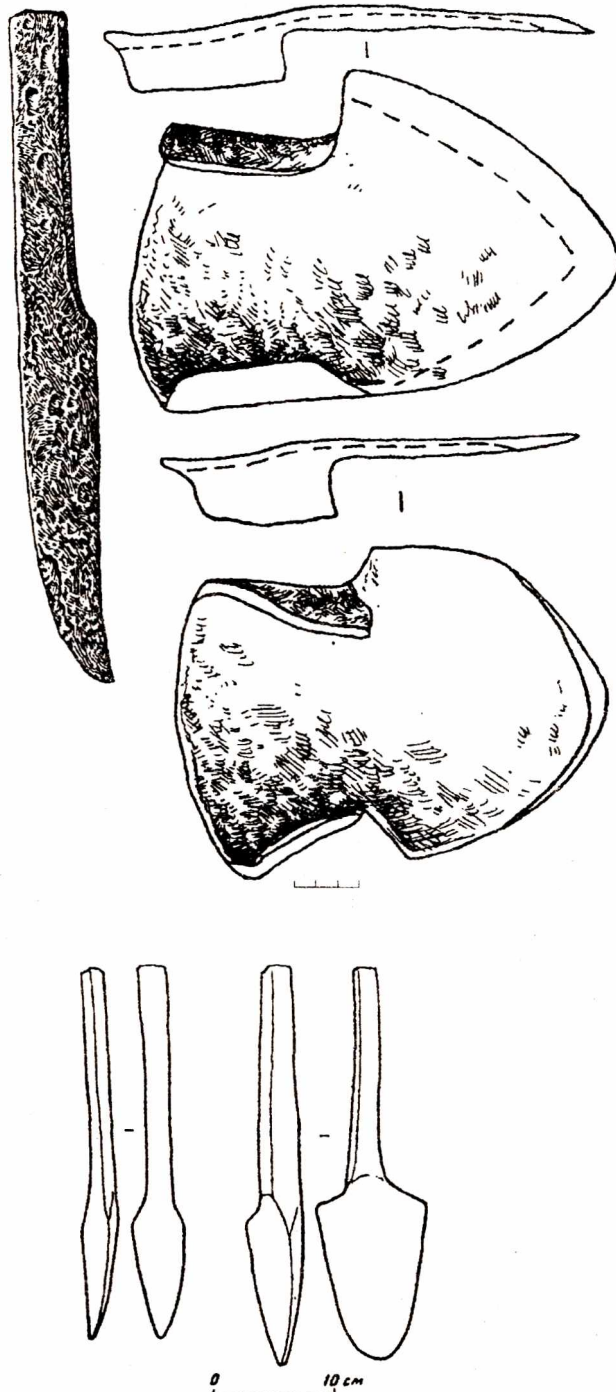

Рис.24. Наконечники плугів, лемеші, чересло.

Замість стандартної для рала парного запрягу, під час оранки плугом застосовувалися дві або більше пар волів чи коней. Це добре простежується за літописними мініатюрами та етнографічними даними. Але не у всіх селянських господарствах була достатня кількість

тяглових тварин. Так, у Переписних книгах 1666 р. з Київщини позначається, що у Переяславському повіті у 13 селах 43 орні сім'ї мали для оранки 33 воли і 23 коня [Переписні книги, 1933, с.211]. До речі термін "орні сім'ї" характерний для XVII ст., а також більш пізнього часу. Він має коріння ще за часів Київської Русі. У тексті Руської Правди зустрічається назва "орющий холоп". До речі, тяглові тварини цінувалися набагато більше ніж інші: 3 гривні за коня князя, 2 гривні – лише на одну нижче, – за коня смерда.

За матеріалами XVIII-XIX ст. орна техніка також була дорогою і не кожна родина могла її придбати, а тому у багатьох були саморобні знаряддя. Забезпечення орними знаряддями, наприклад для Полтавської губернії, складало до 30 % ралом і 33,3 % плугом. За археологічними знахідками кількість орних знарядь на поселеннях нечисельна. Тому, вірогідно, одні й ті ж знаряддя забезпечували різні родини.

Крім упряжних знарядь у рільництві застосовувалися і допоміжні – ручні (мотики та заступи), які на деяких ділянках виконували роль основних. Вони також були основними у городництві та садівництві. Мотики були двох типів: втульчасті з загнутими бортами та мотики з горизонтальним вушком. Деякі мотики другого типу, вірогідно, були зроблені з сокири шляхом повернення корпусу лезом перпендикулярно до втулки [Довженко, 1961а, с.96]. Заступи також двох типів: залізні і дерев'яні з залізним окуттям.

Не дивлячись на наявність різних видів знарядь землеробки, найважливішу роль відігравало впровадження плуга. Завдяки цьому та вдосконаленню його робочих частин стала можливою глибока оранка землі, обробка ґрунтів лісостепу, а пізніше і степу, і відповідно значного розширення ареалу орних земель. Це, на рещті, означало вихід з жорстких меж староораних ґрунтів, які використовувалися ще з неоліту і які не були здатними забезпечити потреби феодального суспільства.

Впровадження плуга сприяло становленню якісної сівозмінної й сучасного видового складу зернових культур. Це, зокрема, простежується за матеріалами Григорівського поселення у Лісостеповому Подніпров'ї.

У VIII-X ст. у Південній Русі перше місце посідає пшениця, яка представлена двозернянкою та м'якою (порівну). Крім того, зустрічається ячмінь і жито (порівну). Як свідчить аналіз матеріалів поселень Середнього Подніпров'я VIII-X ст., в цілому можна впевнено стверджувати про панування пшениці серед інших культур [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с.46-62].

Починаючи з XI ст. спостерігається тенденція до збільшення відсотку жита. Так, на тому ж Григорівському поселенні жито переважає у шарі XI-XII ст. [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с.46-62; Біляєва, Пашкевич, 1990, с.44]. Але в той же час має місце певна регіональна специфіка. У західній частині Правобережного Подніпров'я прослідковується майже рівномірне поширення жита та пшениці на пам'ятках XI-XIII ст., з незначним переважання першого. У південній частині Житомирщини спостерігається переважання проса та

жита над пшеницею (матеріали Райків). На пам'ятках центрального регіону та Дніпровської фортифікаційної лінії переважає пшениця, просо і овес. На Канівщині – жито, в Пороссі – пшениця утримує перше місце. На околиці Києва і далі на північ спостерігається все більше культивування жита.

На Лівобережжі Дніпра (Чернігівщина) жито також переважає у шарах XI-XII ст., хоч у шарі X і навіть на початку XI ст. ще відчувається перевага пшениці (Березанка).

Збільшується запровадження жита і як озимої культури, а згодом, з XIII-XIV ст., жито поступово виходить на перші місця серед зернових культур [Пашкевич, 1991б, с.89]. У добу зростання зволоження клімату, високої водності Дніпра, біологічні якості жита були особливо важливими для розвитку зернового господарства [Пашкевич, 1991б, с.89]. Але швидкий перехід до запровадження жита пов'язаний не лише з природними, а й технічними умовами – введенням глибокої оранки плугом. Істотні зміни мають місце також і у видовому складі пшениці. Як свідчать дослідження Г.О.Пашкевич, плівчасті види поступаються місцем голозерним, яким придатна висока врожайність, швидке визрівання, легка обробка зібраного врожаю, високі хлібопекарські якості та великий вихід борошна [Пашкевич, 1991б, с.88, 89].

Таким чином, протягом X-XIII ст. відбувається перехід до нового етапу розвитку рільництва. На початку давньоруської державності, у IX-X ст., коли землеробська техніка базувалася на ралі з вузьколезим та широколезим наральниками, найбільше поширення мали плівчасті культури, зокрема пшениця як ярова, так і озима, але вони не могли використовуватися на постійних ланах з чередуванням озимих та ярових, тобто не могли забезпечити ефективну систему двопольного та трипольного рільництва. До того ж, через невеликий обсяг борошна вони не забезпечували умов потужного товарного виробництва хлібу, його постачання на внутрішній та зовнішній ринок. На переважання плівчастих і невеликий вихід борошна саме у IX-X ст. засвідчують також знахідки у житлах жаровень; необхідних для підсушки зерна.

З впровадженням плужної техніки, відбувається й запровадження видів рослин, що забезпечували системному землекористуванню з регулярним чередуванням озимих і ярових, з заміною плівчастих культур на голозерні, для яких була потрібною саме глибока плужна оранка. Біологічні властивості голозерних видів забезпечували великий вихід борошна, зменшення витрат на обробку, можливість підсушки у великих обсягах у овинах (клунях). Голозерні культури могли бути впроваджені на великих чорноземних просторах України, з виходом на вододіли завдяки впровадженню плуга. За археологічними спостереженнями і картографуванням, розповсюдження лемешів, як частин плуга, і знахідки голозерних видів пшениць на пам'ятках співпадають у часі та просторі. Таким чином, поступово відбувається і формування нового орного фонду, з відривом від староораних ґрунтів. Аналіз та співставлення писем-

них та археологічних джерел дозволяють зробити висновки, що перехід до товарного виробництва борошна та хлібопродуктів стався не раніше XI ст. і набув значного розвитку у XII-XIII ст. У складі зернових культур широкого розповсюдження також набули інші злаки: ячмінь, овес, просо, а також технічні і масличні культури: льон, конопля та рожій.

Важливим елементом агротехнічної системи давньоруського часу було підвищення родючості за рахунок внесення органічного добрива [Павлюк, 1991, с.101]. Останнє з'єднало у відповідний комплекс дві галузі сільського господарства (землеробство та тваринництво), парову систему землекористування і стійлове утримання тварин. За розрахунками С.П.Романчука [1979, с.70, 71], функціонування комплексу трипільля вимагало утримання чотирьох голів великої рогатої худоби. На чорноземах: одна корова, три воли, на сірих лісових ґрунтах – одна корова та два воли, на дерново-підзолистих – три корови та два воли. Мінімальна норма внесення добрив на один гектар – 5-6 т. Мінімальний рівень засівної площі для забезпечення фізіологічного існування на чорноземних ґрунтах дорівнює 0,3 га на одну людину, або 1,5-1,8 га на середньостатистичну родину, яка складалась з 5-6 чоловік.

Теоретично за сезон плугом можливо було обробити ділянку до 8 га. Відповідно врожайність коливалася в залежності від якості ґрунтів і кліматичних факторів, але в цілому становила на чорноземах 10 центнерів з гектара. Таким чином, загальний обсяг виробництва хліба на родину міг зростати до 8 т, що вдвічі перевищувало потребу у споживанні та насінневу фондів. Отже, це давало можливість забезпечення хлібом населення не зайнятого у сфері землеробства, а також постачання товарного зерна на зовнішній ринок. Можливість забезпечити вищу продуктивність на чорноземах спонукала до переорієнтації використання орного фонду. Завдяки зростанню продуктивності землеробства відбувалася подальша спеціалізація та розподіл праці мешканців сіл, навіть на заняттях, що не завжди були пов'язані із сільським господарством взагалі.

Збирання врожаю, як і раніше, здійснювалося серпами. Вони були двох типів, пристосовані до найбільш ефективного збирання пшениці, жита та інших культур.

Подальша обробка здійснювалася у відповідності до біологічних властивостей злаків. Підсушка: на ранньому етапі з переважанням плівчастих культур у сушарках та жаровнях (Петруши, Григорівка, Березанка, Комарівка та інші), у XII-XIII ст. у снопах на відкритому повітрі та у спеціальних приміщеннях-овинах (Березанка, Ліскове, с.Автуничі). Залишки всіх типів підсушувальних пристроїв засвідчені матеріалами археологічних досліджень [Веремейчик, 1986, с.30, 31].

Зберігання зернових відбувалося відповідно до призначення: довготривале зберігання, зберігання певних обсягів для потреби окремих родин, короткочасове та тривале зберігання для суспільних потреб – забезпечення князівських та феодальних дворів, міського населення, на продаж. Давнім засобом довготривалого зберігання зернових культур була засипка їх у

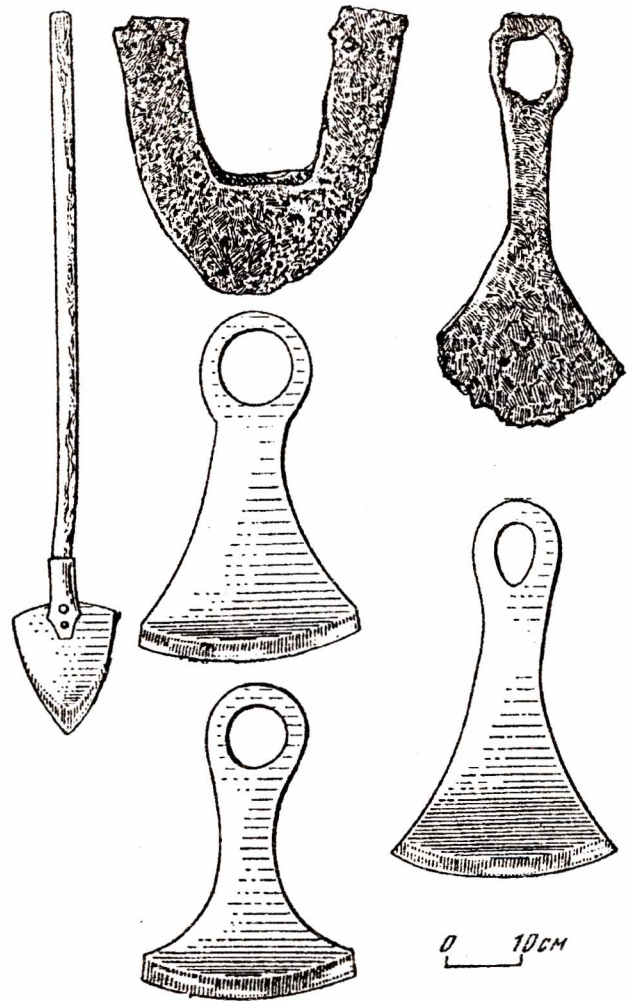

Рис.25. Ручні землеробські знаряддя: лопата та її окуптя, мотики.

спеціальні зернові ями, у яких не заводився хлібний черв'як. В середньому розміри ям у давньоруські часи складали: верхній діаметр – 1,5 м, глибина – 1,7-1,8 м. Загальний обсяг ям дорівнював близько 1,8 куб.м. У кожній такій ямі могло зберігатися до 100 пудів зерна. На деяких поселеннях (Комарівка, Григорівка) ями входили у комплекс садиби, в середньому 2-3 ями на садибу. Тобто, одночасово у кожній садибі зберегалось 200-300 пудів зерна.

На багатьох населених пунктах фіксуються і спеціальні сховища – (Березанка, Григорівка), у яких було відгороджено частину господарчого приміщення дошками, куди зсипалося зерно. У багатьох садибах зерно зберігалось у підклітах житлових будинків у різних дерев'яній тарі (скринях, діжках, лубенках, кадібцях), а також у мішках з грубої тканини [Гончаров, 1950, с.60], керамічній та металевій тарі. Розміри керамічних зерновиків в середньому сягають висоти 30-60 см, при діаметрі тулуба 40-50 см.

Помол зерна здійснювався за допомогою жорнового поставу [Минасян, 1978, с.101-104] з досить великими жорнами, переважно із туфу, або пісковикау чи пірофіліту діаметром 40-50 см. Наприклад на поселенні

Автуничі знайдено кілька десятків уламків саме таких жорнових каменів [Південноруське село, 1997, с.49].

Як засвідчено багатьма писемними та археологічними джерелами, значного поширення набуло городництво і садівництво. До складу городних культур належали: капуста, ріпа, мак, огірки, буряк, редька, морква, цибуля, часник, та необхідний у хлібопекарній справі хміль. Останній відомий за джерелами з X ст. Але за матеріалами археологічних пам'яток більш розповсюджені залишки садових культур. У переліку плодових дерев: вишня, слива, черешня, грецькі горіхи, яблука. За спостереженнями палеоботаніків, можливо до складу рослин, що були об'єктами збиранництва, належали ліщина, кизил, терен, горобина, бузина чорна, калина, малина, ожина, суніці, полуниця, черешня, яблуня, груша (Рис. 25).

Засвоєння орного фонду відбувалося у відповідності із ландшафтними та кліматичними особливостями регіонів. Північна частина Правобережжя, яка розташована у лісовій смузі, лише частково належала до районів землеробського освоєння. У Житомирському Поліссі основний орний фонд вже у IX - на початку XI ст. розташований на півдні, де багато лесових островів. Тут відмічається бурхливе формування поселенської структури по річках Уж, Случ, Тетерів та Уборть [Звіздцький, 1989, с.58]. У Київському Поліссі наявність лесових островів у районі Овруча надавала можливість і певному землеробському використанню ділянок, але в цілому для регіону характерні інші види господарської діяльності.

На відміну від Правобережного Полісся, Лівобережне представляє значно більший інтерес для вивчення землеробства, але і тут спостерігається певна строкатість розташування орного фонду внаслідок ландшафтних особливостей. У північно-західній частині Полісся, у Чернігівському Задесінні, внаслідок заболочення місцевості, землеробське освоєння стосується лише окремих обмежених ділянок.

Основний орний фонд регіону пов'язаний із лесовими плато басейну р.Десни, де розміщені сірі та місцями темно-сірі лісові ґрунти, і в першу чергу в Менському пониззі. Тут розташований великий фонд старораних ґрунтів. Район надзвичайно густо заселений, з високим рівнем сільськогосподарського освоєння. А у Новгород-Сіверському Поліссі орний фонд використовувався значно менше. Тут інтенсивне заселення відмічається лише з кінця XI ст. [Шекун, 1990а, с.73, 74].

Таким чином, у лісовій смузі основними масивами розвитку землеробства була нижня течія р.Тетерів на Правобережжі, що фактично було на межі із лісостепом, та Чернігівське опілля на лівому березі Дніпра.

В цілому для лісової зони Українського Полісся найбільш характерною залишалася підсічна система землекористування, як можливість збільшення ріллі за рахунок лісових ділянок і разом з тим підживлення орних ділянок органічним добривом – попелом, що було надзвичайно корисним на цих ґрунтах. За етнографічними даними підсіка у Поліссі провадилася у

січні, потім їх вирубували у березні, спалювали, обробляли землю мотикою і лише потім ралом [Павлюк, 1991, с.53]. У XVIII-XIX ст. сівозміни відбувалися наступним чином: перший рік висівали просо, другий – ячмінь, третій, четвертий і п'ятий – жито, на шостий – ділянка стояла толокою, на сьомий рік сіяли жито, на восьмий – овес, дев'ятий – горох, десятый – знову толока і т.д. [Русов, 1898, с.371]. Звичайно, зараз важко уявити чи так само проходила сівозміна у давньоруський час, але за палеоботанічними визначеннями всі культури сівозміни та бур'яни, що їх супроводжували, аналогічні етнографічним даним [Пашкевич, 19916].

Еталоном для досліджень процесу формування та основних етапів розвитку давньоруського землеробства є лісостепова смуга Правобережного Подніпров'я, де у концентрованому вигляді знайшли свій прояв найбільш характерні тенденції трансформації сільськогосподарського сектору економіки. Величезний потенціал розвитку землеробства створювали чорноземи Черкащини. Якщо природна родючість Чернігівщини дорівнює 49 балів, а Київщини 56, то Черкащина має найвищу родючість – 65 балів [Киевское Поднепровье, 1988, рис.8]. З VIII по XII ст. освоєння лучно-степового ландшафту Київського Подніпров'я, і Черкащини зокрема, зростає у 2,5 рази.

Потенціальні економічні можливості освоєння чорноземів Подніпров'я сприяли зростанню народонаселення, що засвідчує динаміка заселення, топографічні типи населених пунктів і ступінь концентрації селищ. З 222 поселень Київського Подніпров'я біля 50% відносяться до будівельного періоду XII-XIII ст. У XIII ст. вже близько третини поселень належить до вододільного топографічного типу [Серов, 1997, с.101, 106, 166]. Ця ж тенденція зберігається і в більш пізньому середньовіччі. До XVII ст. було освоєно до 60,5% ландшафту замість 30,4% площі у XII ст. [Киевское Приднепровье, 1988, с.26].

Зауважимо, що у центральному регіоні давньоруської держави спостерігається спадкоємність формування поселенської структури від слов'янських пам'яток до давньоруських. До того ж щільність заселення обстежених ділянок висока. За даними В.О.Петрашенко, лише у невеликому Бучацько-Трахтемирівському мікрорегіоні відомо 19 поселень відкритого типу. Переважна частина їх охоплювала досить великий період існування - від XI до XIII ст., і навіть більш пізній час [Петрашенко, 1998, с.208, 209]. Аналіз археологічних матеріалів та палеоботанічних залишків підтверджує істотні зміни, які мали місце у землеробстві лісостепової смуги Правобережного Подніпров'я; засвідчують наявність парової системи із регулярною сівозміною і можливістю довготривалого використання ділянок, що підтверджується і тривалим існуванням населених пунктів на тому ж самому місці.

На Лівобережному Подніпров'ї, особливо у прикордонних районах, склалася певна специфіка освоєння орного фонду. Навіть сільські поселення, що розташовані у глибинних районах, були під загрозою зовнішніх вторгнень кочовиків. Прикладом такої ситуації є істо-

рія розвитку Комарівського поселення з довготривалим існуванням з рубежу X-XI ст. до XV ст.

Важливою особливістю розвитку землеробства лісостепового Лівобережжя є спадкоємність з ранньослов'янського часу до давньоруського періоду і навіть пізніше та схожість процесу еволюції на Правобережжі та Лівобережжі. І тут і там у VIII-X ст. простежується широке застосування декількох типів рала для староораних і незораних ґрунтів [Приймак, 1990а, с.69-72; Сухобоков, Горбаненко, 2001, с.36-41]. Разом з тим деякі типи знарядь були розповсюджені саме на Лівобережжі, як, наприклад, втульчасті чересла [Приймак, 1990а, с.69-72; Сухобоков, Юренко, 1991, с.77-79]. Але тут не зафіксовано таких потужних центрів виготовлення землеробських знарядь як Ізяславль. Не фіксується тут і така висока концентрація сільськогосподарського виробництва, яка була на Правобережжі, що можливо є певним наслідком прикордонного розташування регіону.

Глава 2. Тваринництво

Важливою ланкою сільського господарства лісостепу було тваринництво. Оцінка його значення знайшла своє відображення в історіографії ще з кінця XVIII ст., але в цілому йому приділялося значно менше уваги ніж землеробству.

Якщо на початку XX ст. у праці М.М.Карамзіна лише с констатація наявності тваринництва як частини господарства [Карамзин, 1862, с.43, 44], вже С.М.Соловйов висловив думку, що воно посідає друге місце після землеробства [Соловьев, 1959, с.250]. Цікавою в плані джерелознавчих студійовань є монографія М.Арістова, в якій був використаний витяг з джерел про ціни на свійських тварин та птахів, але переважна частина свідчень стосується Північної Русі [Аристов, 1866]. Досі зберігає свою цінність термінологічна збірка І.І.Срезневського [Срезневский, 1903], яка пояснює і певні специфічні назви з історії тваринництва.

На початку XX ст. у прихильників "торгівельної теорії" тваринництво не вважалося складовою частиною основи економіки, але в той же час М.В.Довнар-Запольський [Довнар-Запольский, 1911] включав в основні товари торгівлі і продукти тваринництва.

З надходженням археологічних матеріалів у другої половині XIX- на початку XX ст., починається становлення уявлень про скотарський інвентар не лише з етнографічних спостережень. Але селища майже не досліджуються, за виключенням розкопок у с.Студениця С.С.Гамченком [Гамченко, 1899, с.1-93].

У працях вчених радянського часу 20-40 рр. XX ст. вивчення тваринництва обмежувалося лише певним визначенням його місця поряд із землеробством. Але поступове накопичення артефактів за рахунок розкопок городищ, зокрема Райковецького, надало можливість аналізу остеологічних матеріалів з метою вив-

чення стада, вікового та статевого співвідношення тощо [Гончаров, 1950].

Освоєння окраїнних територій активізується у XII ст., коли у центральній частині Правобережжя вже в основному завершилось формування нового типу сільського господарства, а надлишок населення змушений був шукати нових, схожих за природними умовами територій. Це сприяло розвитку окраїни Русі, а з іншого боку створювало передумови до ще більшого прогресу в центральних районах.

Аналіз розвитку землеробства Південної Русі свідчить про важливі зміни, що мали місце у давньоруський час: перехід до нової системи землеробства, на основі нової техніки обробки ґрунтів, нового видового складу культур, регулярної сівозміни, штучного підтримання й зростання родючості за рахунок внесення добрива, виходу рільництва на вододіли із засвоєнням чорноземних ґрунтів. Суттєве збільшення кількості продуктів землеробства, особливо перехід до товарного виробництва хлібопродуктів, були важливим фактором прискореного розвитку феодальної економіки Південної Русі.

Перший стислий нарис розвитку сільського господарства, і скотарства зокрема, зроблений в "Нарисах стародавньої історії України" лише в середині 50-х років [Нариси, 1957]. Найбільш важливим дослідженням історії давньоруського тваринництва на матеріалах Північної Русі була праця В.І.Цалкіна [Цалкин, 1956], яка залишається дуже корисною для порівнянь із південноруськими пам'ятками.

Особливе значення для накопичення джерельної бази і уявлень про розвиток тваринництва мали розкопки першого широко дослідженого поселення біля с.Комарівка [Біляєва, Кубишев, 1995].

У 70-ті роки з'являються також ґрунтовні дослідження з історії тваринництва за матеріалами Середнього Подніпров'я [Тимченко, 1972], узагальнюючі висновки щодо рівня розвитку галузі було зроблено пізніше в багатотомних виданнях з археології та історії України [Археологія УРСР, 1975; Історія УРСР, 1981; Археологія УССР, 1986].

У 70-80-х рр. спостерігається підвищення інтересу до проблем взаємозв'язку сільського господарства, його окремих галузей та природного оточення. Все ще знаходить прибічників і ідея головного значення тваринництва для накопичення багатства князів [Фроянов, 1974], але археологічні джерела не були враховані автором. В той же час, саме завдяки археологічним дослідженням П.П.Толочка, отримує докази теза про певну спеціалізацію сільських поселень, існування окремих тимчасових поселень скотарів [Толочко, 1980а].

Важливим здобутком кінця 70-х-початку 80-х рр. є розробка методики антропогенно-ландшафтних реконструкцій, яка дала реальний інструмент моделювання макро- і мікросистем комплексного господарства [Ро-

манчук, 1979, с.67-75; його ж, 1981, с.69-79]. Але цей напрямок не завжди був використаний дослідниками. Зокрема, у фундаментальному монографічному виданні, присвяченому Давній Русі [Древняя Русь, 1985].

Важливою методичною працею 80-х рр була розробка К.П.Бунятян з питань класифікації та типології скотарства [Бунятян, 1989].

З розгортанням археологічного вивчення сільських поселень у 80-90-ті рр. (О.П.Моця, В.О.Петрашенко, О.В.Серов, О.В.Шекун), значно розширилися можливості ґрунтовних досліджень розвитку тваринництва у різних ландшафтних смугах.

Протягом тривалого часу писемні джерела залишалися основою досліджень питань розвитку тваринництва. Треба відзначити, що вони не втратили інформативності і зараз, коли вже певною мірою накопичені археологічні матеріали, які необхідні для підтвердження і співставлень з літописними даними.

Згадки літопису про чисельні стада коней, заготівлю кормів, зберігання копиць для годування тварин взимку, а, отже, і свідчення про наявність стійлового утримання великої кількості тварин, безумовно є доказом інтенсивного розвитку скотарства. Але в той же час не всі рядові мешканці села мали коней як тяглових тварин. В писемних джерелах згадуються також такі тварини як вівці, воли, або просто "скот" (тут мова йде про велику рогату худобу взагалі).

Важливі та досить докладні свідчення містить "Руська Правда". В ній також є згадка про "коня смерда", надається порівняльний аналіз цінності свійських тварин крізь систему штрафів: "за кобилу - 60 резан, а за вола - гривну, за корову - 40 резан, а за трьохлітку - 15 кун, за двохлітку - півгривни, за теля - 5 резан, за ягня - ногата, за барана - ногата" [Правда Русская, 1947, с.185]. Найбільшу ціну мали кінь та віл, тобто тварини тяглові, але перший був вдвічі дорожчий другого. Так само регламентуються штрафи за свійських птахів: за курку - 9 кун, за качку - 30 резан. Введені штрафи за крадіжку припасів сіна - 9 кун. У ст.30, 40 теж передбачаються штрафи за крадіжку сіна, дрібних свійських тварин, свиней. Зауважимо, що сума штрафу за крадіжку сіна та крадіжку курки однакова - 9 кун, що свідчить про достаток кормів взимку. Також про достаток продуктів тваринництва і відносно невисоку ціну на м'ясо свідчить стаття 42. Зокрема, вирнику, що збирав податки, передбачалося досить непогане продуктове забезпечення на тиждень, коли збиралися податки: півбарана, або половину м'яса двохлітньої корови (або замість них дві ноги на тиждень, у середу - резану або сири, а у п'ятницю - кур по дві на день. Мабуть така велика кількість продуктів передбачалася не лише вирнику, а й іншим особам, які були разом з ним. Крім того кидається в очі дешевизна м'яса - грошовий еквівалент двох ногат для XI ст. складав 1/10 гривні.

У Поширеній Правді, що відображала законодавство XII ст., відзначається грошова заміна вартості сиру - одна куна, що дорівнювала 1/50 гривні. Зростає правовий захист приватної власності у межах садиби. За крадіжку тварин у хліві або кліті штраф накладався у

розмірі від 3 гривень 30 кун, в той час, коли аналогічна крадіжка сталася на пасовиську (вівці, кози, свині) штраф складав 60 кун. Зберігається стара система штрафу за крадіжку коня (3 гривні за коня князя, 2 гривні за коня інших власників). Поступово зростає і сума штрафу за крадіжку тварин з хліва. Особливо важлива стаття 45, що відбиває видовий склад тварин у господарстві: за кобилу - 60 кун, за трьохлітку - 30 кун, за двохлітку - півгривні, за теля - 5 кун, за свиню - 5 кун, за барана - ногата, за необ'їждженого жеребця - гривню кун, за жеребця - 6 ногат, за "коровіє" мале - 6 ногат [Правда Русская, 1947, с.396].

Свідчення іноземних джерел про скотарство Давньої Русі стислі, обмежені та інколи протилежні за змістом. Наприклад, у творах східних мандрівників є згадки про склад стада русичів: "вони пасуть свиней та овець" [Сказания мусульманских писателей, 1870, с.264]. Про розведення свійських тварин згадує візантійський автор Костянтин Багрянородний [Левченко, 1953, с.20, 21].

З розвитком археологічних досліджень поселень створена нова джерельна база. Знайдені будівельні залишки приміщень для утримання тварин, знаряддя праці, предмети побутового вжитку, що були застосовані у тваринництві, кістки, залишки продуктів в ліднях, господарських ямах, житлах та культурному шарі. Також важливі палеогеографічні джерела, зокрема з ландшафтознавства.

Все це дає можливість окреслити основні риси розвитку тваринництва сільських поселень Південної Русі.

Природне середовище регіону було в цілому сприятливим для розведення тварин, їх утримання, але у зонально-ландшафтному розподілі спостерігаються певні розбіжності.

На правобережжі, у лісовій зоні, особливо на півночі, в господарській спеціалізації простежується більша орієнтація на тваринництво, промисли та ремесло. За співвідношенням галузей тваринництва тут переважає свинарство. На другому місті велика рогата худоба [Тимченко, 1972, с.93]. Але на півдні території, на кордоні лісу та лісостепу перше місце належить великій рогатій худобі.

Дещо відрізняється за умовами галузевої спеціалізації лівобережна лісова смуга. Окрім північних регіонів зі значними просторами болот та лісів, наявність великих заплавлених луків була позитивною умовою для розвитку тваринництва, зокрема конярства та розведення великої рогатої худоби. В залежності від мікрорегіональних природних умов, свинарство та розведення великої рогатої худоби поділяють перше-друге місце. На поселенні Автунічі, наприклад, до 60% залишків тварин займала велика рогата худоба [Моця та інші, 1997, с.34-68].

Лісостеп - регіон вологої (на півночі) та недостатньо вологої (на півдні) агрокліматичної смуги. Природне середовище та кліматичні фактори сприятливі для розведення тварин, їх утримання. Середня тривалість безморозного періоду на ґрунті складає тут 140-150 днів, що забезпечує тривалий травостій. Сніговий по-

крив буває протягом 75-115 днів, що дозволяє зменшити сезон стійлового утримання. Також помірна і середня температура взимку, тривалість сонячного випромінювання від 1766 до 1980 годин на рік. Це також позитивно впливає на формування трав'яного покрову поряд із помірно теплим кліматом регіону [Киевское Приднепровье, 1988, с.55-60].

Ландшафт регіону та достатній рівень водних ресурсів складають відповідний баланс природного середовища з лучно-степовими і заплавленими ділянками, що забезпечують обсяг кормової бази. Динаміка засвоєння лугів та заплавлених неухильно зростала. Наприклад, у Київському Подніпров'ї до XII ст. вже було освоєно 30,4% лучно-степових і 55% заплавлених ґрунтів, порівняно із VIII ст. - відповідно 12% та 28% [Киевское Приднепровье, 1988, с.26].

Об'єктивні умови регіону позитивно позначилися на процесі еволюції свійських тварин. Тут отримали розвиток високопродуктивні породи скота, які за біометричними показниками значно відрізнялися від дрібнокістних, невисоких тварин лісової смуги, особливо півночі Русі [Цалкин, 1956; Тимченко, 1972]. Але в цілому, лісовий простір Південної Русі був більш сприятливим для утримання тварин внаслідок більш помірних кліматичних факторів. Під впливом антропогенного фактору відбулися певні зміни: використання тварин за конкретним господарським призначенням; поступово сформувалися певні внутрішньовидові розбіжності, особливо тяглових тварин. Зокрема з'являються великокістні, товстоногі коні, необхідні для оранки чорнозему важким плугом.

За даними археологічних та палеонтологічних досліджень, серед галузей переважає розведення великої рогатої худоби - до 35-37% від загальної кількості стада. Вона належить до породи великих грубокістних тварин. Основу стада складають корови; серед дорослих тварин приблизно однакову чисельність мали бугаї та воли [Тимченко, 1972, с.88, 89; Веремейчик, 1994, с.9]. За визначенням палеозоологів, ріст бика був від 103 до 140 см. Він був вищий за німецького та швейцарського, і наближався до порід тварин Київської губернії початку XX ст [Тимченко, 1972, с.89]. Генетично свійський бик Середнього Подніпров'я пов'язаний із слов'янським і продовжує лінію розвитку від раннього залізного віку. За біометричними показниками він дуже близький до тварин Волзької Булгарії. Як відомо, велика рогата худоба була важливою статтею експорту саме з цього регіону [Волжская Булгария и Русь, 1986, с.27, 28; Моця, Халиков, 1997, с.14].

Забійна вага бика складала до 185 кг, а інколи сягала 250 кг [Тимченко, 1972, с.101], в той час коли, наприклад, у лісовій смугі вона коливалася від 48 до 185 кг, а у середньому біля 80 кг [Цалкин, 1956, с.147]. Тобто обсяг м'яса, яке мало населення лісостепу, був вдвічі більшим, а у перерахуванні кількості тварин та вікового співвідношення набагато більший. Справа в тому, що в остеологічних матеріалах лісової смуги переважають молоді тварини внаслідок суворих кліматичних умов та нестачі кормів взимку й навесні. В той

час коли в лісостепу Середнього Подніпров'я особини великої рогатої худоби віком до 6 місяців складають 4,4%, від 6 міс. до 1,5 років - 6,2 %, від 1,5 років до 2,4 років - 12%, решта кісткових залишків (77%) належали тваринам старше 2,4 років [Потапов, 1990б, с.40; Тимченко, 1972, с.65].

Це свідчить на користь достатньої кормової бази, збалансованого вікового складу стада, яке враховувало м'ясо-молочний напрямок галузі, процес репродуктивності та функціонування в умовах комплексного господарства.

Друге місце у внутрішньогалузевому розподілі належить свинарству. Свині лісостепової смуги також більші ніж лісові і належать до великокістних тварин із значною корисною вагою. Доля дорослих тварин дорівнює 70%, в той час коли у лісовій смугі-50%. [Тимченко, 1972, с.106]. Середня корисна вага свиней лісостепу - 80 кг. Крім м'яса доросла свиня давала значну частку сала, яке широко вживалося населенням і було важливим джерелом калорійної їжі. В цілому продуктивність свинарства в лісостепу у 1,5-2 рази вища лісової.

За біометричними показниками лісостепові свині близькі як черняхівським так і тваринам ранньослов'янського часу, а також свиням Волзької Булгарії [Тимченко, 1972, с.109]. Треба відзначити, що за співвідношенням остеологічних залишків на деяких поселеннях переважає велика рогата худоба (Дорогинка III), а на інших свиня (Комарівка, Григорівка).

Третє-четверте місце поділяють конярство та розведення дрібної рогатої худоби. Відразу ж зауважимо, що залишки кісток вівці або кози знайдені на всіх поселеннях, але переважає перша з них. На зріст вони становлять 62-72 см, тобто на 3 см вище лісових. Переважна кількість самок була комолою. Половина овець мала вік старший за два роки. Вівці дуже близькі до болгарських, монгольських та степових овець взагалі. Порівняно з Центральною Європою вони дещо крупніші [Тимченко, 1972, с.102, 103]. Вівця була важливою у господарстві не лише як джерело м'ясо-молочних продуктів, а, і насамперед, для отримання вовни, про що свідчать знахідки ножиць та залишки тканин.

Що стосується кози, вона практично тотожна в різних смугах і мало змінилася за біотипом від доби бронзи до середньовіччя [Тимченко, 1972, с.104]. Половина кіз також була старше двох років, що свідчить про розведення тварин не лише на м'ясо, а для отримання молока, пуха, вовни.

Особливе місце у скотарстві належить конярству. Це визначається надзвичайно широкими сферами застосування коня: у військовій справі, різних галузях господарства, як тягової сили, як засобу пересування. Ця сфера скотарства мала певні особливості, що були обумовлені не лише природно-кліматичними факторами, а і антропогенним цілеспрямованим впливом на фізичні властивості відповідно до функціонального призначення тварин. Як відомо, генетично кінь лісовий і лісостеповий походив від степового. Але протягом еволюції

він зазнав значних змін. У лісовій зоні - у напрямку дрібнокістності, а у лісостепу - навпаки до укрупнення кісток, збільшення ваги і зросту. Лише 19% поголів'я лісового коня відповідало якостям тяглової тварини, тоді як серед лісостепових коней - понад 50 % мали якості, необхідні для використання їх у господарських цілях [Тимченко, 1972, с.117], що свідчить про велику роль коня як тяглової тварини у рільництві, гужовому транспорті та ін. Це підтверджується і письмовими джерелами. Зокрема у промові Володимира Мономаха згадується кінь як тяглова сила у господарстві селянина-смерда [ПСРЛ, 1962, с.262]. Смердій кінь декілька разів згадується у різних статтях Руської Правди. До того ж, за функціональним розподілом та власністю у писемних джерелах визначається кінь ролейний (княжий та смердій), кінь стадний та сумний [ПСРЛ, 1962, с.262].

Знахідки окремих кісток коня зустрічаються і у кухонних відходах, що свідчить про вживання м'яса коня в харчовому раціоні населення, не дивлячись на заборону їсти конину з прийняттям християнства [Цалкин, 1956, с.146; Потапов, 1990а, с.119, 120; він же 1990б, с.40,]. З іншого боку не можна оцінювати значення конярства лише за кістками на поселеннях (до 15%), тому

що вживання кінського м'яса було лише додатком до іншої м'ясної їжі.

Середній зріст лісостепового коня 135 см. В цілому це дорослі тварини, які поділяються на малорослі та середні - 83 %, дрібні - 11,6 %, великі - 4,5 %. Але тонконогі коні зустрічаються дуже рідко. Зауважимо, що тонконогі та напівтонконогі коні більш придатні для верхової їзди, тоді як товстоногі використовуються у господарстві, насамперед як тяглова сила. Функціональна різноманітність фізичного типу коня у межах одної природної смуги є результатом тривалого культурного розведення тварин і розгалуженої спеціалізації конярства.

У писемних джерелах та за знахідками на археологічних пам'ятках засвідчені також і різні види свійських птахів: гуси, курка, качка, голуб. Знайдені остеологічні матеріали, шкарлупа яєць курки та качки, інколи навіть цілі яйця (наприклад у лідниці в селищі Дорогинка III), [Південноруське село, 1997, с.111]. На поселеннях також зафіксовані кістки собак (Комарівка, Григорівка). Вівчарки, трохи менші за сучасних, використовувалися як сторожові, у скотарстві. Крім того собаки типу "лайки" необхідні під час полювання. Зустрічаються і кістки кішки, яка була корисною для захисту від гри-

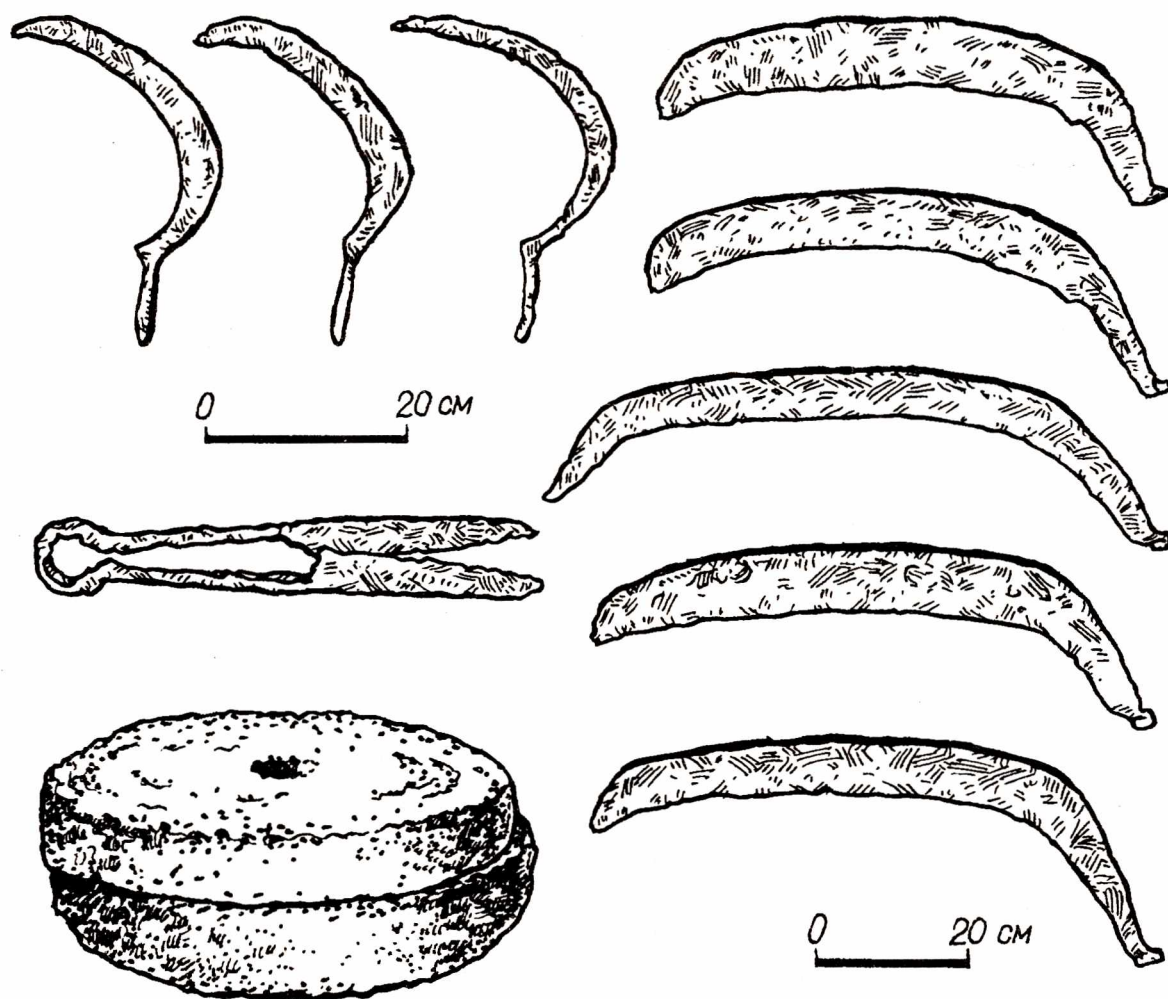

Рис.26. Серпи, коси, ножиці для постригу овець, жорна.

зунів, коли зберігання зернових здійснювалося у наземних сховищах (Комарівка).

Крім остеологічних матеріалів на поселеннях фіксуються залишки приміщень для стійлового утримання тварин. Зокрема, на Комарівському поселенні така будівля входить до складу садиби. На Озарицькому - приміщення розташовано окремо. Лідниці та комори для зберігання м'яса відкрито на поселеннях Дорогінка III, Червона Мотовилівка [Південноруське село, 1997, с.111]. На всіх пам'ятках зафіксовані смітники або господарські ями із кістками тварин – “кухонні відходи”.

В археологічних матеріалах поселень чільне місце належить знаряддям праці та побутовому інвентарю, що використовувався у скотарстві: заготівля кормів, догляд за тваринами, обробка та переробка сировини (Рис. 26).

Серед знарядь праці найбільш велику групу знайдок складають коси. Форма кіс пристосована до ботанічного складу трав, тобто до певного природного середовища [Левашова, 1956, с.91, 92]. Так, під час укосу лісових ділянок використовували косу-горбушу, яка мала невелику довжину вістря (26-30 см). Для роботи на відкритих ділянках, на ріллі, використовували інший тип коси - з вузьким та довгим клинком (45-50 см), із довгим косовищем, що сприяло найширшому прокошу [Миролюбов, 1984, с.84]. Крім того, коси відрізнялися і хронологічно. Порівняно невеликі розміри кіс у X-XI ст., згодом зростає тенденція до збільшення розмірів клинка, відбуваються зміни у пропорціях клинка та довжини леза. Давньоруська коса-горбуша з трохи загорбленою спинкою, коротким та відігнутим держакон була дуже незручною у праці, але вона могла косити як у лівий так і правий бік, що дуже важливо на нерівних та частково зарослих кущами ділянках [Древняя Русь, 1985, с.225]. Тому на лісостеповому просторі все більше розповсюдження отримує коса південноруського типу. На прикордонні лісової та лісостепової зони, а також на південних пам'ятках зустрічаються деякі екземпляри кіс, що поєднують риси коси-горбуши та коси південного типу. Таким чином практично у X-XIII ст. існує три типи кіс. Зауважимо, що за технологічними ознаками вони належали до високоякісних виробів. Як допоміжні використовувалися граблі та вила, зображення яких збереглися у давньоруських мініатюрах [Арциховский, 1944, с.200].

Взимку кормовою основою було сіно, але частково використовувались і зернові культури, зокрема овес для коней, про що згадується, наприклад, в ст. 9 Руської Правди: “ коней кормить овсом”.

З іншого інвентаря, необхідного в скотарстві, представлені цвяхи для підбиття коня, підкови та пута з замком, підкови для тяглових тварин - биків, дзвіночки-калатала, які були необхідні щоб корова не зблукала і не запропала в лісі та кущах, ножиці для стрижки овець, вудила та стремена (Комарівка, Григорівка).

Окремим галузям скотарства відповідала і певна спеціалізація за фахом, про що свідчать назви професій: скотник, конюх, пастух, які неодноразово згадуються у письмових джерелах.

До того ж діяльність сільського ремісника також була частково пов'язана із розвитком скотарства, як джерела різноманітної сировини для обробки кістки, ткацтва, виготовлення одягу та взуття з шкіри тварин, вичинки хутра та інших видів обробки продуктів скотарства. Забезпечення сировиною сільського та міського шевця, шорника, кравця та інших спеціалізованих ремісників, впевнене зростання ремісничої спеціалізації відбувалося і за рахунок подальшого прогресивного розвитку скотарства.

Протягом X-XIII ст. у структурі скотарства мали місце певні зміни, щодо зростання ваги тяглових тварин в цілому, але в той же час відзначається значний відсоток свинарства. Особливо чітко це простежується на прикладі Григорівського поселення, але схожі підрахунки і за матеріалами Комарівки [Біляєва, Кубишев, 1995]. Практично визначається і рівновага стійлового і пасовищного утримання тварин, яка була забезпечена кормовими ресурсами регіону. Зауважимо, що сучасна норма кормів на одну голову великої рогатої худоби становить 3,7 т кормів на час стійлового утримання [Сухобоков, 1975, с.105]. Враховуючи, що середньовічна велика рогата худоба була близькою до сучасної за біометричними параметрами, обсяг необхідного корму також мав бути близьким. На час перебування тварин на пасовиську необхідна маса кормів могла бути отримана з ділянки - 0,75 га добрих та 1,5 га середніх луків. На утримання молодняка до одного року необхідно в чотири рази менше, а для годування дрібної рогатої худоби в 10 разів менше угідь, ніж для дорослої особини великої рогатої худоби. Потреба у сінокошах складає: на чорноземах - 3,5 га, на сірих лісових ґрунтах - 4 га на одну тварину. В середньому з 1 га могло бути отримано до 200 кг біомаси кормів [Романчук, 1979, с.71].

З переходом до парової системи та її подальшим розвитком за часів Київської Русі скотарство напругу було пов'язане із землеробством. Тобто формувалася єдиний сільськогосподарський комплекс. Постійна осілість з тривалим використанням орних ділянок неможлива як без відповідного відпочинку землі, так і без внесення органічного добрива, яке накопичувалося завдяки стійловому утриманню. Норма добрива повинна забезпечувати підвищення рівня продуктивності ґрунту та, у крайньому разі, відновленню втрати родючості, стабілізації ґрунтів, а в крайньому разі накопиченню додаткового гумуса.

Моделювання функціонування комплексу трипільної системи лісостепової смуги свідчить про те, що для забезпечення балансу кількість дорослих особин великої рогатої худоби повинна дорівнювати 4 одиницям. При цьому потреба в сінокошах і пасовищах на одну одиницю складає на чорноземах 14 га. Для нормальної взаємодії комплексу необхідно, щоб площа пасовищ перевищувала площу засівного обігу у 2 рази і більше [Романчук, 1979, с.67-75]. Тому, збільшення орного масиву лісостепу вимагало зростання освоєння лучного ландшафту, що і відбувалося, як ми зазначали вище, протягом існування Київської Русі.

Скотарство виконувало найважливішу роль у харчуванні населення: саме воно все більше забезпечувало біологічну норму тваринного білку (мінімальна – 25 г) та жирів. Виходячи з продуктивності стада лісостепу, на одну людину могло припадати до 125 г м'яса великої рогатої худоби (45,6 кг на рік), а враховуючи додаткові м'ясопродукти: свинина, дрібна худоба, птиці, інколи і конина, загальна кількість м'ясопродуктів свійських тварин могла бути значно вищою [Сухобоків, 1975, с.105]. Звичайно, частина продуктів вилучалася як натуральна рента, потрапляла на торговища. Додаткове забезпечення білковою їжею відбувалося за рахунок мисливської діяльності та рибальства, але скотарство впевнено відіграє все більшу роль у харчовому забезпеченні населення. Про це свідчить і аналіз остеологічних матеріалів: співвідношення кісток диких та свійських тварин на пам'ятках з X по XIII ст.

неухильно змінюється в бік зменшення дикої фауни. Але на сільських поселеннях останніх більше, ніж на городищах та великих містах

Таким чином, скотарство як невід'ємна частина комплексу сільського господарства Південної Русі відігравало важливу роль у стабільності і зростанні продукції землеробства, збільшенні обсягу сировини, участі продуктів скотарства у внутрішній і зовнішній торгівлі. В свою чергу це сприяло піднесенню економічної потужності південноруських земель, зростанню народонаселення, яке збільшилося, зокрема у лісостеповій смузі, і складало за різними підрахунками від 38 до 42 чол. на кв. км. Подальше освоєння південних районів лісостепу і районів заплави Дніпра далі на південь, відток давньоруського населення на північ і північний схід були безперечно наслідками прогресивного розвитку сільського господарства і скотарства зокрема.

Глава 3. Сільськогосподарські та інші промисли

Сільськогосподарські промисли

Важливу роль в господарстві сільського населення відігравали промисли, пов'язані з переробкою продуктів рослинництва та тваринництва для їх подальшого зберігання чи вживання, які виступають свого роду показником ступеню розвитку сільського господарства, визначаючи його ефективність.

Найбільш важливим, загальноновизнано, вважається переробка зерна на крупи та борошно, які часто згадуються в писемних джерелах [Правда Русская, 1940, с.406 та інш.]. Числені знахідки борошна, крупи, інколи в дерев'яній тарі, і навіть випеченого хлібу, відомі за матеріалами з Райковецького городища, Вщижу та на інших пам'ятках [Рыбаков, 1948а, с.421; Гончаров, 1950, с.33, 34].

Перший, більш архаїчний напрямок передбачав обдирання та часткове грубе розбивання зерна проса, ячменю, вівса, рідше пшениці та інших за допомогою ступ. Обдирання плівок, що укривають зерна ячменю та проса було необхідною операцією перед уживанням в їжу. Якщо просо легко шелушилося в дерев'яних ступах, то в ячменю плівки більш щільні та тверді і дану операцію можна було проводити лише при використанні кам'яних ступ (вони були широко розповсюджені в античну добу). Слов'янське ж населення перед тим як товкти, зерно для полегшення очищення підсушувало в пічках. Очищене та розбите зерно йшло на виготовлення різноманітних каш (ячневі вважаються найпоживнішими) [Пономарев, 1955, с.31-33; Левашова, 1956, с.99; Полесьє ..., 1988, с.132; Зеленин, 1991, с.117-119].

В ступах могли отримувати також і борошно грубого розмолу – толокно, для якого, як правило, використовували овес. Згадування макухи (продукту, що залишався після вичавлення масла) в наказах про ступу разом з розповсюдженням використання ступи для товчення льону на волокно, можливо вказує не тільки на обдирання зерен коноплі, льону, а також і на

примітивний спосіб видавлення олії [Даль, 1955, с.292, 349, 413; Лебедева, 1956, 461-542; Зеленин, 1991, с.117-119].

Виділяються ножна та ручна конструкція, зафіксовані етнографічними аналогіями на досліджуваній території [Заглада, 1930, с.24; Українська минувшина, 1994 а, с. 276 інш.]. Н.А.Пономарьов відзначає, що для обдирання зерна необхідні були ступи з заглибленням, по меншій мірі, 30-40 см з верхнім діаметром 25-35 см. Дерев'яні ступи відомі за матеріалами Новгород, мали внутрішній діаметр 22-26 см, та товчачі довжиною 70-120 см з робочим краєм товщиною 8-10 см [Пономарев, 1955, с.31, 32; Колчин, 1968, с.48, 49] (Рис. 27).

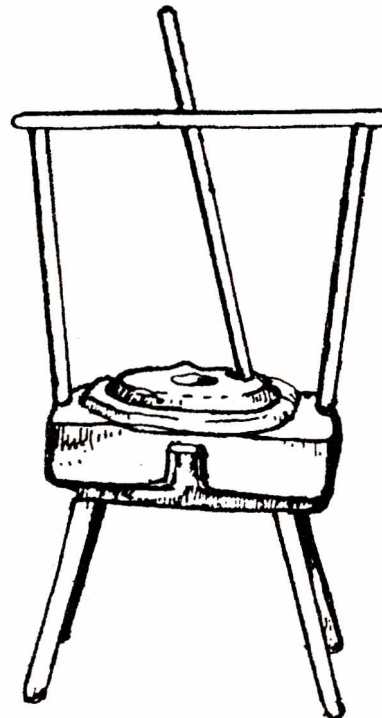

Рис.27. Стародавній ручний млин (за Л. Нідерле).

Для розмелення зерна злакових на дрібну крупу та більш якісне борошно використовувалися ротаційні жорна, виготовлені з каменю, що значно полегшували працю (випадки використання зернотерок не зафіксовані). Їх залишки виявлені на більшості досліджуваних розкопками селищ. Матеріалом для виготовлення жорен, як вже відзначалося, слугував вапняк, пісковик та кварцит, пірофілітовий сланець, аргіліт та інші породи каменю. Жорна з дрібнозернистих порід краще розтирали не тільки серцевину але й оболонку зернини і добре підходили для розмолу жита. Пшеницю краще розмелювали жорна з нерівною ніздріватою поверхнею [Левашова, 1956, с.94, 95]. Можливо, саме цими властивостями пояснюється розповсюдження жорен з пірофілітового сланцю, переважна більшість яких могла бути виготовлена тільки в межах Овруцького князювання, на віддалених територіях, де наявні власні родовища жорнових порід каменю. Наприклад: селища Автунічі, Григорівка, Комарівка, пам'ятки Нижньої течії Дніпра [Козловський, 1990, с.66; Готун, Петраускас, Черниш, 1996, с.84-92; Біляєва, Кубишев, 1995, с.27; Петрашенко, 1999б, с.60-77].

Виявлені знахідки належать верхнім ввігнутим (бігунок) та нижнім опуклим (лежак) частинам жорен діаметром від 35 до 50 см, товщиною від 5 до 11 см. При цьому верхній камінь був більш масивний і мав більший отвір, що слугував для засипання зерна. Для полегшення засипки могли використовуватися різноманітні вдосконалення: навколо верхнього отвору робилося додаткове заглиблення, зверху прилаштовувалося конічне пристосування, через яке зерно засипалося до отвору і далі потрапляло між жорнами [Пономарев, 1955 с.47-107; Левашова, 1956, с.95; Хавлюк, 1977, с.21-28].

Для реконструкції давньоруського жорнового постава важливою подією стало відкриття Б.О.Рыбаковим під час розкопок Вщижу будинку з двома цілими жорнами, в яких збереглися майже всі конструктивні деталі. Виявлені жорна виготовлені з пісковика, діаметр верхняка – 50 см; вага всієї системи – 46 кг. Дослідник зазначає, що для того щоб жінка могла молоти зерно на такому важкому пристрої, необхідно було зменшити силу тертя між верхнім та нижнім каменем. З цією метою нижній камінь за допомогою системи клинів насаджувався на залізне веретено у вигляді тупого списа. Своєю втулкою веретено наглухо набивалося на вертикальний кілок, що стирчав з підполу. Верхній кінець веретена товщиною з олівець був старанно заокруглений і піднімався над поверхнею нижнього жорна на декілька сантиметрів. В широкому отворі верхнього жорна (через нього засипалося зерно), майстер прорізував по каменю два паза, куди вставлявся знайдений залізний підп'ятник – порхлиця. Вся вага верхнього каменю спиралася на цей підп'ятник. В центрі його з нижньої сторони робилося невелике напівсферичне заглиблення в 6-8 мм, що відповідало вершині веретена [Рыбаков, 1948а, с.420-422].

Верхнє жорно надівалося на веретено таким чином, що спиралося на нього лише в одній точці (як спирається

стрилка компасу на вісь). Через це тертя зводилося до мінімуму – важкий верхняк легко та плавно обертася над нижнім каменем, а між ними залишався невеликий зазор [Рыбаков, 1948а, с.422]. Даний принцип “підвішування” верхнього каменю ротаційних жорен на спеціальному підшипнику для відцентровування обертання, зменшення тертя та регулювання зазору використовувався у різних конструкціях жорен (за виключенням, хіба що архаїчної форми – перехідної від зернотерки), починаючи з античного періоду [Пономарев, 1955, с.47-107].

В дію верхній камінь приводився дерев'яною жердиною, верхній кінець якої закріплювався під стелею, а нижній збоку жорна (в новгородських старожитностях за допомогою прив'язаних лозою, мотузкою, шкіряним ремінцем спеціальних дерев'яних бокових підшипників, куди встромлялася нижня частина). Подібне пристосування вдалося встановити завдяки дерев'яним знахідкам з Новгорода. Це знаходить також підтвердження серед численних етнографічних даних для слов'янського населення [Колчин, 1968, с.25, 26; Бодник, 1976, с.98-101 та інш.].

В переважній більшості знайдених верхніх каменів отвір має просту круглу форму. Залізна порхлиця виявлена Г.А.Кузнецовим на пам'ятці Селище [1985/136, с.4]. Навіть при можливості використання дерев'яних порхлиць, виявлених серед матеріалів з Новгорода, рідкість жорен із спеціальними пазами для її кріплення свідчить лише про появу і незначне поширення конструкцій з регульованим таким чином зазором між верхнім та нижнім каменем на давньоруських селищах, що вже відзначалося дослідниками [Колчин, 1968, с.17, він же 1985, с.272]. Було запропоноване припущення, що вони надівались на вісь без порхлиці і щільно прилягали до нижнього каменю [Левашова, 1956, с.95].

Проте в такому випадку виникає цілий ряд проблем, і деякі з них зовсім унеможливають експлуатацію найбільш поширеного типу пристрою. Нез'ясовано лишається система кріплення осі: якщо верхняк вільно обертася навколо осі, то беручи до уваги більший діаметр отвору в порівнянні із нижнім він би мав не центроване, а дещо зміщене обертання навколо свого геометричного центру. В результаті збільшуються зусилля для обертання каменю. Характер боріздки, що фіксуються на робочій площині жорен мав би бути відмінним від концентричних, які відомі на сьогодні.

Загальновідомий факт, що використання ротаційних жорен значно підвищило продуктивність розмелювання зерна в порівнянні із зернотерками в декілька разів. Але навіть в такому випадку це була важка праця, яку в рабовласницьких державах античності виконували раби та підлегле населення [Пономарев, 1955, с.47-107]. Якщо ж припустити можливість щільного (без зазору) прилягання верхнього та нижнього каменю один до одного, то сила тертя і необхідні зусилля для обертання значно виростуть [Рыбаков, 1948а, с.421]. Треба враховувати значну площу робочих частин жорен, а також вагу в декілька десятків кілограмів (дані наведено вище). В такому варіанті конструкція наближається

до архаїчних жорен – перехідної форми від зернотерки [Пономарев, 1955, с.47-107].

Наведені зауваження можна було вирішити за рахунок зменшення ефективності використання і значного збільшення прикладених зусиль. Складніше (практично неможливо) було вирішити проблему подачі зерна на робочі площини. Засипане до центрального отвору верхняка, який щільно припасований до нижнього каменю, воно не зможе потрапити між каменів, якщо немає регульованого зазору. Створений цілеспрямовано нерегульований зазор “на конус” між каменів в процесі експлуатації через деякий час зітреться і, в будь-якому випадку, не дасть можливості проходження зерна в процесі розмелювання по площині жорен від центру до країв. П.І.Хавлюк досліджуючи конструктивні особливості жорнового постапу відзначав, що ніяка “центробижна” (як вважалося деякими дослідниками) сила не дасть змоги проходження зерна та борошна між щільноприпасованими одне до одного каменями [Хавлюк, 1977, с.21-28]. Для вирішення проблеми у відомих конструкціях ротаційних жорен використовувалися різноманітні види додаткових пристосувань, які слугували також для зменшення сили тертя між робочими поверхнями [Пономарев, 1955, с.47-107].

Запропоновано декілька варіантів реконструкцій [Хавлюк, 1977, с.21-28; Минасян, 1978, с.101-112]. Найбільш простою і повною та наближеною за конструктивними деталями видається реконструкція запропонована П.І.Хавлюком, розроблена для жорен черняхівського часу. Вона передбачає утримування та обертання бігуна на лежку за допомогою залізного стержня, запресованого наглухо в дерев’яну основу. Це була складна дерев’яно-залізна вісь, що забивалася у центральний круглий отвір бігуна і повинна була мати форму підпрямокутного чи підквадратного бруска. Вона утримувалася своїми ребрами в кряях отвору і по боках її залишалися отвори для засипання зерна. Нижній залізний край осі впирався в ненаскрізний (в більшості випадків) отвір черняхівських жорен, що виконував роль підп’ятника [Хавлюк, 1977, с.21-28].

Давньоруські жорна мають наскрізні отвори, що можливо являють продовження розвитку саме даного типу кріплення осі (в процесі тривалої експлуатації отвір стає наскрізним). Край осі міг спиратися в дерев’яний брусок з твердої деревини, забитий в отвір нижнього жорна, або ж в дерев’яну основу на якій знаходився лежак. Зазор між каменями легко можна регулювати вибиванням осі на потрібну висоту в отворі верхньої частини жорна.

Кількісне та якісне співвідношення жорен на селищах різних природно-географічних зон не має чітких відмін, що може опосередковано вказувати на широке розповсюдження даного знаряддя та повсюдність виготовлення борошна, навіть в малосприятливих для землеробства районах: Автунічі, Ліскове, селища Нижньої течії Дніпра [Шекун, Веремійчик, 1999; Біляєва, Кубишев, 1995, с.27; Козловський, 1990, с.66].

Зазначимо, що жорна мали становити для свого часу значну цінність. П.І.Хавлюк на підставі експеримен-

тально отриманих даних підрахував час, необхідний реміснику на виготовлення одного жорнового постапу – 24 години безперервної роботи [Хавлюк, 1980, с.33]. Інші дослідники наводять дані про те, що жорна забивалися загарбниками разом з іншими цінними речами місцевого населення [Рыбаков, 1948а, с.565; Пономарев, 1955, с.47-107].

На підставі дослідження даних письмових джерел, топонімики, назв давньоруських літописних міст Б.О.Рыбаков висунув припущення, що в давньоруський час вже могли набуті певного поширення водяні млини [Рыбаков, 1948а, с.565-569]. Широке застосування водяного колеса західними слов’янами в X-XII ст. не виключає даного припущення. Ручна конструкція жорен із незначними видозмінами (розповсюджується використання залізної порхлиці для кріплення, перевага віддіється піщаниковим породам різної зернистості) продовжувала побутувати серед сільського населення до початку XX ст.

Розмелення на жорнах злаків не завжди давало борошно необхідної якості, тому для виділення більш тонко змеленої фракції її могли відсівати використовуючи сита, відомі для більш раннього періоду. Побічне підтвердження цьому дає згадка літописом висівків: “овса или пшенице ли отруб”. Аналогічні етнографічні знаряддя нескладні у виготовленні, для них використовуються шкіра, тканина, луб [Александрович, О.В., с.24; Заглада, 1930, с.23; Пономарев, 1955, с.47-107].

Високий рівень розвитку зернового господарства і часті літописні згадки пива вказують на можливість широкого розповсюдження виготовлення цього напою із ячменю сільським населенням. Можливо, певна частина бондарних виробів, залізні частини яких досить часто трапляються на сільських пам’ятках, використовувалася саме для приготування та зберігання цього продукту. Н.А.Пономарев вважає, що більша частина вирощуваного стародавнім населенням ячменю використовувалася саме на виготовлення пива [1955, с.47-107]. Включення солоду до списку продуктів на утримання вірника місцевим населенням дало підставу Н.А.рістову зробити припущення, що виготовлення пива набуло широкого розповсюдження задовго до давньоруського часу [Аристов, 1866, с.73, 74].

З технічних рослин – льону та коноплі могли виготовляти, окрім волокнистих речовин, також олію. Для давньоруської мови відома лампадна - “дерев’яна олія” та олія для споживання в їжу [Срезневский, 1989, с.112]. Знахідки керамічних світильників на селищах, вказують на можливість використання рослинної олії місцевого виробництва [Шевцова, 1992, с.15-18]. Можливо, знахідка великої кількості насіння коноплі із залишками мішка на Райковецькому городищі, якраз і відображає заготовлений для цього матеріал [Гончаров, 1950, табл.II].

Тваринне масло, відоме для давньоруського часу за писемними згадками, могли виготовляти з молока за допомогою подібних знахідкам з Новгороду маслобійок [Правда Русская 1940, с.353; Срезневский, 1989, с.112; Колчин, 1968, с.28].

Молоко могли переробляти також на сир, шляхом скислювання та відцідження. Для IX-поч.Х ст. відомі керамічні посудини лійкоподібної форми з отвором в придонній частині, що на думку дослідників використовувалися для відцідження сиру. Сир, як продукт з молока та сир – як міра цього продукту згадуються письмовими джерелами [Правда Русская, 1940, с.353, 406, 407; Срезневский, 1989, с.112].

М'ясо для довгого зберігання могли тримати замороженим взимку, сушити, в'ялити чи коптити. Окремі знахідки гачкоподібних знарядь пов'язуються деякими дослідниками саме з коптінням [Кучінко, 1979, с.105; Шеун, 1983/159, с.5]. Н.Аристов використовує літописну згадку, в якій оточений воевода готується до втечі "велел порезать всех коней и солить мяса", пише про давнє знайомство слов'ян із солінням м'яса [Аристов, 1866, с.78]. Проте через дорожнечу солі воно навряд чи могло набути розповсюдження серед широких верств населення.

Певній обробці піддавалася також і риба. Так, Н.Аристов наводить літописні приклади давньоруського часу, коли значна кількість риби транспортувалася аж із Нижнього Дніпра [Аристов, 1866, с.78, 79]. Без спеціальної підготовки вона б не витримала такої довгої подорожі. А.Шафонський повідомляє що в кінці XVIII ст. до Чернігівщини завозилася в великій кількості в'ялена риба з Дону та Нижнього Дніпра [Шафонский, 1851, с.232, 535]. Повсюдне розповсюдження даного простого способу консервації риби фіксується етнографічними дослідженнями [Заглада, 1930, с.42, Полесьє..., 1988, с.148-155].

Видобуток та використання допоміжних матеріалів

Окрім дерева, глини, заліза та інших матеріалів, обробка яких виділилася в окрему галузь виробництва, в господарстві сільського населення широко застосовувався ряд природніх допоміжних матеріалів, насамперед барвників та дубителів в обробці шкіри та ткацтві. Сліди використання таких природніх барвників зафіксовані під час досліджень залишків давньоруських виробів із шкіри, вовни та рослинних тканин [Левашова, 1959а, с.47, 48; Левинсон-Нечаева, 1959, с.35, 36]. При цьому відзначено використання фарбників чорного, коричневого, червоного, зеленого, синього та жовтого кольорів різних відтінків та сполучень. Тобто у сполученні з різним природнім забарвленням оброблюваного матеріалу сільські виробники могли оперувати майже повною гамою кольорів.

В.П.Левашова досліджуючи використання природніх барвників виділила близько 54 рослин, що утримують фарбуючі та дубильні речовини, які потенційно могли використовуватися давньоруським сільським населенням. Серед них такі широко розповсюджені рослини, як кропива, кора дуба, берези, вільхи, яблуня, череда, колган. Властивості природніх фарбників інколи підсилювались додаванням у розчин штучних домішок - сполучень відповідних металів. Частина рослин могла використовуватися разом і для фарбування, і для дубління (наприклад кора дубу). З різних

частин деяких рослин могли отримувати різні фарби. Так, наприклад, чотири різні кольори давала крушина: нестиглі висушені та розмелені ягоди давали яскраво-жовтий колір; стиглі висушені та розтерті в порошок ягоди давали стійку зелену фарбу; перестиглі – яскраво синю, а кора крушини – коричневу [Левашова, 1959в, с.95-103; Этнография восточных славян, 1987, с.497, 498]. А.Шафонський відзначає, що населенням Чернігівщини широко застосовувалися для фарбування хелідонія, філовник, девясил, дрок, зеленка, материнка, кора вільхи та молоді березові листя [Шафонский, 1851, с.232, 332]. Автором засвідчено також використання населенням вказаної території особливої «алої» фарби, що видобувалася з черви. Комахи (*coccus polonikus*) на стеблинах рослин (жита, суніці і деяких інших), а здебільшого біля коріння утворюють нарости, з відкладеними в них яєчками. В середині літа, коли нарости досягають розміру горошини, жінки виходили в поле збирати їх разом із стеблинами рослин. Після обов'язкового висушування в печі нарости використовувалися для отримання яскраво червоної фарби. Продукт використовувався для власного споживання, а також для збуту, "особливо великоросійским купцам" [Шафонский, 1851, с.233].

Потреби шкіряного виробництва в дубильних речовинах за етнографічними даними задовольнялися вживанням кори дерев, в більшості випадків дубу, верби, ялини, могли використовувати також кору берези та вільхи [Святловский, 1894, с.20; Левашова, 1959а, с.46]. Можливо з цією метою використовувався також широко розповсюджений на досліджуваній території колган, який не тільки давав коричневу фарбу, а й служив для дубління і перевершував своїми властивостями визнаний в світі дубитель – корінь ратаній [Этнография восточных славян, 1987, с.498].

Збиральництво

Збиральництво (разом з ловами) – одне з найстародавніших занять людства, навіть при визнаному пануванні відтворюючих форм виробництва воно відігравало значну роль в господарстві давньоруського сільського населення. Значення примітивної привласнюючої форми підвищувалося з прийняттям християнства, яке на певні періоди забороняло вживання тваринної їжі, і різко зростало під час частих збройних конфліктів і стихійних негараздів, що нищили врожай, на що вже давно зверталася увага дослідників [Третьяков, 1948, с.47-77]. С.І Бараш досліджуючи історію неврожайів та погодніх умов відзначає, що у Східній Європі з IX по XIII ст. зафіксовано більше 200 років із несприятливими умовами, які призводили до недородів. З них більше 60 років мали загальний для всіх територій характер [Бараш, 1989, с.27-94, 226].

Більшість його напрямків майже в тій самій архаїчній формі збереглися до сьогодення. Різноманіття істівних дикоростучих рослин, ягід, плодів, (навіть не враховуючи гриби, що донедавна вживалися виключно дикоростучі) багатократно перевищує відповідні культурні форми і за кількістю видів і в абсолютному вимірі. Зазначимо, що навіть наслідки страшного го-

лодомору 30-тих років XX ст., спричиненого недородом та примусовим вилученням в селян сільськогосподарської продукції, були набагато меншими в Поліській зоні, де збиральництво відіграє значу роль в господарстві, аніж в традиційно сільськогосподарських, зернових районах (за результатами робіт Житомирської археологічної експедиції 1994-1999 рр.).

Серед збирання різних видів їстівних дикоростучих (не вирощуваних людиною) рослинних продуктів умовно можна виділити: збирання та споживання на місці в сирому вигляді без додаткової обробки; збирання, яке передбачає необхідну обробку (приготування); та заготівлю продуктів для тривалого зберігання. Природні продукти, які могли вживатися під час сильного голоду, ми не будемо розглядати (бруньки та кора більшості дерев, листя та інш.), а зупинемось тільки на тих, споживання яких відзначено за звичайних, не екстремальних умов життєдіяльності сільського населення.

Значна кількість диких рослин, плодів і навіть деякі види грибів споживалися в сирому вигляді прямо на місці. Перші весняні рослини після зими становили свого роду ласощі, які особливо старанно збиралися дітьми. Це стосується молодих побігів хвощу (п'ятишій чи пеструх), папороті (орляк), шавелю, заячої капусти, дикої цибулі та часнику тощо. В деяких випадках їх могли піддавати додатковій обробці, але в більшості зафіксованих випадків обходилися без неї. Рання весною збирали солодкий на смак сік берези чи клена. Назва місяця – березень свідчить про давнє знайомство населення з цим продуктом. Його могли також заготовлювати в значних кількостях та шляхом зброжування отримувати березовий квас. В деяких народів лісової смуги березовий сік слугував символом достатку та порівнювався з напоєм, виготовленим з меду [Никольский, 1929, с.54-63].

Для населення лісової смуги відзначено також вживання навесні, вважавшихся ласощами, молодих бруньок сосни та т.з. «соснового соку» - шару незатверділої молододеревини під корою (камбію), якій зрізали з молодих дерев ножем чи «струною». Інколи пласти соку збирали в великій кількості в посудини і забирали для споживання додому (для зберігання продукт не придатний) [Феноменов, 1925, с.122; власні спостереження автора]. На місці споживалася також більшість відомих ягід (деякі використовували також для зберігання), а суниці та смородина - майже виключно на місці. В їжу сирими використовували м'ясисті стебла літніх зелених рослин, квітки клеверу; плоди дерев – диких груш, яблука, горіхи тощо. На місці в сирому вигляді могли вживатися також деякі види грибів, наприклад, білі та підберезовики, проте більшість їх вживалися після певної додаткової обробки. Етнографічні дані фіксують також збирання восени лісових горіхів [Кобільник, 1937, с.6]. Знахідки цілих та великої кількості фрагментів плодів ліщини зафіксовані на селищі Автунічі, відомі також на Райковецькому городищі [Моця, Коваленко, Готун та інш., 1995/9, с.150, 151; Гончаров, 1950, с.145].

Певна частина продуктів потребувала необхідної додаткової обробки перед вживанням. Так, дику форму лободи мололи та додавали як домішку до хліба. Так само використовували підсушені коріння кіпрею, жолуді та інш. Більшість видів грибів вживалися лише після додаткової обробки (вимочування, ошпарювання, виварювання, соління, тощо). Шляхом кип'ятіння отримували різноманітні відвари з трав, ягід та плодів, що використовувалися як напій та як лікувальний засіб. Слід згадати також розповсюджену до сьогодні практику застосування сільським населенням різноманітних лікарських рослин, більшість яких дикоростучі. А.Шафонським наведено список, що нараховує 76 видів, характерних для Чернігівщини [Шафонский, 1851, с.23, 231]. Не виключено, що реальний перелік застосовуваних в лікарських цілях трав був значно більший. Дикий хміль, що росте по лісах, використовували для приготування пива та хмільних напоїв з меду [Шафонский, 1851, с.233].

Частина природних дарів збиралася та заготовлювалася для довгого зберігання. Гриби, особливо в лісовій зоні, збиралися в великій кількості і заготовлювалися на зиму. Вирігдно, найбільш поширеним способом консервації було просте висушування. За етнографічними даними, селянські родини таким чином заготовлювали на зиму більше пуда відбірних білих грибів. Не виключено, що мало місце засолювання, проте через дорожнечу солі воно навряд чи набуло широкого розповсюдження в давньоруський час. Таким же чином могли заготовлювати черемшину, малину, чорницю, ожину; дику яблука, груші, ліщину, глід, горобину, терен, шипшину (останні збирали після приморозків) та інші. Клюкву, брусницю та калину можна зберігати на протязі року в прохолодному місці. Перші два види в місяцях їх широкого розповсюдження збирали в великій кількості (інколи по 10-15 відер). Відзначені навіть випадки зберігання їх на зиму в земляних ямах в лісі (деякі селяни мали до 80 таких ям-сховищ) [Феноменов, 1925, с.120-122; Кобільник, 1927, с.1-7; Этнография восточных славян, 1987, с.496, 497; Полесье ..., 1988, с.174-176].

Збиральництвом, особливо його першими різновидами (з уживанням в сирому вигляді на місці), на протязі року займалися, як правило, діти, або також і дорослі у вільний від інших господарських занять час. Для масового збирання з метою заготівлі продуктів на зиму відправлялися всією родиною, коли досягали певні ягоди, гриби чи інш. За великої кількості грибів їх інколи перевозили возом [Феноменов, 1925, с.120-122; Кобільник, 1927, с.1-7; Этнография восточных славян, 1987, с.496, 497; власні спостереження літом 1993 р. в с.Автунічі].

Лісохімічний промисел

Продукція лісохімічних промислів - смола, дьоготь, деревне вугілля використовувалися в різноманітних галузях господарства та побуту середньовічного населення. Смола та дьоготь застосовували як ліки для загоювання ран, просочували ними рибальські сітки, мотузки, човни, а інколи розплавлену смолу викорис-

товували для захисту – під час облоги виливали на голови нападаючим. У великій кількості дьоготь розходився при обробці шкіри. Деревне вугілля було необхідне в чорній металургії і т.п. Можна зазначити, що розвиток певних галузей виробництва сільського давньоруського населення (виготовлення та гаряча обробка заліза) був неможливий без розвитку лісохімічного промислу. В.П.Левашова, аналізуючи числені згадки в письмових джерелах продуктів смолокуріння, вказувала на потребу в смолі для міського будівництва, військової справи, будівництва суден і т.д. Вона навіть зробила припущення про можливість виділення смолокуріння в окрему галузь та існування окремих селянських артільей, що спеціалізувалися на цьому [Левашова, 1959в, с.94, 95].

Природно, що смолокуріння було найбільш поширене серед жителів лісової зони досліджуваної території не лише в давньоруський час. Воно з незначними змінами технологічного обладнання проіснувало до середини ХХ ст. [Сержпутовский, 1914, с.1; Рождественская, 1987, с.343; Українська минувшина, 1994 б, с.70]. Виробничий процес полягав, у випадку використання більш архаїчного ямного способу, в тому, що сировина (осмол в смолокурінні, береста у вигінці дьогтю) підпалювалася і тліла без доступу повітря. В іншому випадку використовувалося закладання сировини в спеціальні посудини, які нагрівалися ззовні. В обох випадках під дією високих температур виділявся продукт, який стікав донизу [Рождественская, 1987, с.343; Зеленин, 1991, с.171]. Зазначимо, що в деяких випадках зафіксовано злиття смолокуріння та вигінки дьогтю в один процес, коли сировина обох видів закладалася разом для отримання продукту з необхідними властивостями. Найбільш якісним продуктом вважався чистий дьоготь, який в більшості використовувався для жирування шкір [Зеленин, 1991, с.170].

Сама споруда для смоло- та дьогтьокуріння влаштуовувалась у вигляді лійкоподібної ями з під'ямником для збору продукту. В останньому ставилась посудина-приймач, а іноді просто підмазувалися глиною стінки споруди. Такі об'єкти відомі під назвою "майданів" [Зеленин, 1991, с.171]. Споруди, аналогічні їм за конструктивною схемою, зафіксовані на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я: Автуничі, Льговка, Ліскове та інших [Веремейчик, 1985, с.102; 1989, с.88; 1989/46, с.8; 1994, с.10; Шекун, Веремійчик, 1999, с.54; Готун, 1992, с.13; Моця, Готун, Коваленко, 1993а, с.75, 1993б, с.98]. Більшість з них розташовані в поліській зоні. Найбільше лісохімічних об'єктів виявлено на Автуницькому селищі.

Дослідження виробничих споруд лісохімічного промислу дозволило встановити, що вони мали вигляд ями, як правило, циліндричної, напівсферичної, урізано-конічної форми, та, переважно, циліндричного під'ямника. В ряді випадків навколо виробничої лісохімічної будівлі фіксуються стовпові ями – залишки навісу над об'єктом, чи також і стін навкруг нього [Готун, 2000, с.26]. Дослідником зроблено також спостереження, що в більшості випадків давньоруські смолокурні досяга-

ли значно більших розмірів ніж дьогтьярні, і в цьому подібні лісохімічним спорудам ХІХ ст.

Слід відзначити, що смолокурінням та вигінкою дьогтю займалися також серед лісу на спеціально підготованих майданчиках – де знаходилась основна частина виробництва, на що неодноразово вказувалось в літературі [Никольский, 1929, с.162; Рождественская, 1987, с.343; Левашова, 1959в, с.95]. Залишки лісохімічних об'єктів безпосередньо в зоні житлової та господарської забудови – скоріше виняток, ніж правило [Готун, 2000, с.27]. Це необхідно враховувати при визначенні розповсюдження даного промислу та його масштабів.

Дослідниками відзначалися не лише окремі ями, але й комплекси будівель, які розташовувалися поруч та інтерпретовані як склад сировини та готової продукції на селищі Ліскове, де знайдені сувої обгорілої берести, дужки відер, просмолені уламки великих горщиків [Веремейчик, 1989, с.88; Шекун, Веремійчик, 1999, с.26, 54].

Залишки використання другого способу вигонки дьогтю та смоли фіксують знахідки посудин із наскрізними отворами у дні та слідами смоли на стінках. Вони відомі в матеріалах селищ Віта Поштова, Колонщина, Обухів II, Ров II, Автуничі, Ліскове та інш. [Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.22; ПРС, 1987, с.113; Шекун, Веремійчик, 1999, с.54]. Цікавий випадок фіксації разом верхньої посудини з отворами у дні та нижньої, вкритих з внутрішнього боку смолою відомий за матеріалами з Віти Поштової [Серов, 1989/207, с.9]. Їх розташування детально співпадає з корчажним способом видобутку смоли та дьогтю, коли на дно витягнутої ями ставилося декілька великих корчаг і їх закривали спеціальними глиняними кришками з воронкоподібними отворами в центрі. На кришки зверху ставили догори дном таку ж велику корчагу або замість них використовували казан чи корчагу з отвором внизу, заповнену сировиною. Все це закидували землею, щоб незасипаною залишилася більша частина верхньої посудини і розводили над ними вогонь [Зеленин, 1991, с.170, 171].

Зафіксована нижня посудина слугувала приймачем, в який стікав готовий продукт. Верхня ж частина, як і знахідки придонних частин чи днищ горщиків з отворами, являла собою або своєрідний фільтр, на який ставилася наповнена сировиною і перевернута догори дном посудина, або ж тільки нижню частину верхньої посудини з отворами, що збереглась, яка наповнювалась сировиною та відповідала за своїм призначенням верхній розширеній частині смолокурної чи дигтьярної ями [Зеленин, 1991, с.171]. Випадок використання спеціально виготовленої посудини-приймача дьогтю на селищі Автуничі свідчить про високий рівень спеціалізації промислу [Шевцова, 1992, с.17]. Проте випадки фіксації посудин чи фрагментів з отворами у дні, можливо, вказують на використання їх певної частини як фільтрів при ямному способі вигонки дьогтю [Моця та інші, 1997, с.58-60]. Більш складну конструкцію смолокурної будівлі зафіксовано на селищі Ліскове. Вона включала в себе залишки наземної частини у виг-

ляді розвалу масивної тепло-технічної споруди, заглибленої споруди із ямою-приймачем та канавки між ними, по якій стівав готовий продукт. Стінки ями та канавки були просякнуті дьогтем [Шекун, Веремейчик, 1999, с.20].

Важливим напрямком лісохімічного промислу було випалення деревного вугілля, без якого неможливий був розвиток металургії та металообробки. Воно утворювалося як побічний продукт смолокуріння та вигонки дьогтю, могли його отримувати і в рамках самостійної галузі [Рождественская 1987, с.343; Полесьє..., 1988, с.247]. За сировину використовували, як правило, породи твердих дерев: дуба, берези, могли вживати також сосну та ялину. Етнографічно зафіксовані архаїчний ямний спосіб випалу та в купках (багаттях). Процес випалу тривав за різними даними від 7-14 до 16-20 днів [Полесьє..., 1988, с.247-248; Гошко, 1991, с.91-94]. Складно виділити залишки випалювання лише вугілля (коли воно не становить побічний продукт смолокуріння): це робилося, як правило, в лісі, лише іноді неподалік від поселення [Готун, 2000, с.28; Полесьє..., 1988, с.248; Вознесенская, Недопако, Паньков, 1996, с.77]. Тим не менш, на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я зафіксовано ряд об'єктів, які інтерпретовані дослідниками як складові видобутку деревного вугілля [Березовец, 1962, с.84; Кубишев, 1971, с.240; Серов, 1984-1985/162, с.18; Біляєва, Кубишев, 1995, с.24, 25, с.93; ПРС, 1987, с.15, 16, 111 та інші]. Практично всі вони входять до складу металургійних комплексів, досліджених на вказаних пам'ятках. Показовий у цьому відношенні комплекс із Лісового, де досліджено ями з обпаленими стінками, залишками обвуглених деревин і потужного шару вугілля, розташовані поруч із ямою для зберігання готового вугілля та залишками металургійного горну [Шекун, Веремейчик, 1999, с.12].

Досліджуючи виробничі споруди, пов'язані з виробництвом вугілля, І.А. Готуном відзначено, що на пам'ятках, аргументовано визнаних виробничими поселеннями, жителі яких займалися чорною металургією та металообробкою, ями із запасом деревного вугілля могли бути також і просто місцем складування палива для горна, а не однозначно виробничими ямами вуглярів, тим більше, що інформація про пропечені стіни цих об'єктів та ознаки, які неминуче відобразили б високотемпературні процеси, відсутня [Готун, 2000, с.30]. Проте в будь-якому випадку це достатнє свідчення розвитку даної галузі незалежно від того, виготовлялося вугілля на місці чи довозилося з ближньої округи.

Задokumentовані випадки залишків давньоруського вугільного виробництва в вигляді неглибоких ям обстежені А.В.Успенською на суміжній території. Ями розташовувались в лісі поруч з місцем видобутку руди та металургійними спорудами. В одній з них було виявлено значну кількість вугілля, потужний вугільний шар, який заповнював яму майже до половини, тут же відзначені обпалені довгі вуглини. Під вугільним шаром простежено шар сильно обпаленої матерікової

глини. В плані яма овальна, майже кругла, діаметр її біля 3,5 м, глибина – 1 м. Аналогічні споруди, зафіксовані для інших територій та часу, мають схожу форму та розміри і обов'язково крім вуглистого заповнення несуть сліди взаємодії з високою температурою на дні та стінках [Успенская, 1959, с.109].

Дослідниками відзначається сезонний характер (березень-травень, вересень-листопад) лісохімічного промислу – у вільний від польових робіт час, навіть при використанні вже більш розвинених та модернізованих засобів виробництва [Никольский, 1929, с.8].

Полювання

Значення полювання в господарському комплексі давньоруської держави важко переоцінити. Дичина становила невід'ємну частину харчування сільського населення, про що свідчать знахідки кісток диких тварин на селищах. Літописні згадки княжих бенкетів надають перелік великої кількості диких тварин, що вирогідно, підкреслювало багатство трапези. Хутра диких тварин складали чи не основну і найціннішу частину імпортованих з Русі товарів.

Досліджуючи остеологічні матеріали давньоруських міст та городищ, В.А.Потаповим відмічено значний процент кісток диких тварин по відношенню до свійських. Подібний розподіл остеологічних знахідок зафіксовано при дослідженні В.І.Цалкіним матеріалів роменських та боршевських городищ. При цьому залишки диких тварин з посадів давньоруських міст значно поступаються за співвідношенням показникам з дитинців (в шість разів для Чернігова). Археологічні матеріали засвідчують переважання в мисливській здобичі диких копитних видів. Нерівномірність вказаних показників пояснюється «феодалним обмеженням права полювання» для рядового населення [Цалкин, 1956, с.138; Потапов, 1989, с.91, 92]. Літописні згадки полювання, особливо цінних місць полювання пов'язані, в більшості, з княжою владою. Вирогідно, саме через такі дані складається враження, що полювання пов'язане, головним чином із представниками верхівки давньоруського суспільства

Проте, полювання для феодалної знаті було, скоріше, видом привілейованої розваги, як і для пізніших часів. Очевидно, що «ловища» княгині Ольги «суть по всей земле ... и по Днепру перевесища и по Десне» відображають належні їй мисливські угіддя. Більшість їх знаходилась в сільській місцевості і обслуговувалась саме сільським населенням. Як і для більш пізнього часу, представники державних структур здійснювали, головним чином, контроль за використанням мисливських угідь (інколи виступаючи безпосередніми організаторами ловів) та перерозподілом здобичі [Сафонов, 1980, с.64-73; Силантьев, 1898, с.6, 7; Беляева, 1996, с.97]. Припущення, що навіть у князів полювання при їх безпосередній участі було не стільки спортом та відпочинком, скільки важливою статтею їх господарства видається не достатньо обґрунтованим [Кириков, 1979, с.11]. Так, немає жодних підстав для припущення про зв'язок князя та його оточення з хутрянним полюванням, що за своїм характером передбачало не

тільки довге і копітке стеження за звіром (часто сезонне), а й обробку виловленого хутра [Сафронов, 1980, с.64-73].

Вірогідно, що і більшість трудів полювання заради м'яса навіть у княжих угіддях виконувалося підлеглим населенням, що проживало в сільській місцевості, часто на спеціалізованих селищах. Подібні випадки відзначаються дослідниками за даними письмових джерел для XV-XVI ст. [Аристов, 1866, с.2-20].

За остеологічними знахідками з давньоруських пам'яток для Середнього Подніпров'я виокремлюються наступні види диких звірів: тур, зубр європейський, лось, олень благородний, косуля, сайга, свиня дика, кулан, тарпан, ведмідь бурий, вовк, лисиця, хорьки лісовий та степовий, куниця, перевязка, барсук, видра, кішка лісова, бобр, заєць русак [Тимченко, 1972, с.22-61]. Напевно, що через особливості полювання за хутром, коли брали лише шкуру, а тушку здобичі лишали на місці, кістки хутрових тварин: білок, соболів, норок та інш., відомих за письмовими даними тварин майже не потрапляли в матеріали поселень [Мальм, 1956, с.107]. Певною мірою це посилювалось християнськими заборонами на вживання м'яса деяких тварин. Відзначимо також, що одна з найцінніших і найвразливіших хутряних порід – соболь, вже в давньоруський час розміщувалась значно далі на північний схід від Південної Русі [Силантьєв, 1898, с.12]. Буквально за декілька сот років мисливцями, які не використовували вогнепальної зброї середовище його існування було звужене ще більше – до молодосажних районів Сибіру. Згадувані літописом хутра соболів становлять, вірогідно, данину з населення суміжних з давньоруськими територій, на що вже зверталася увага дослідників. Хоча і не можна повністю виключати можливість безпосередньої участі давньоруського населення у досить віддалених мисливських походах, на зразок подібних промислів більш пізнього часу [Сафронов, 1980, 64-73; Беляева, 1996, с.97].

Полювали заради м'яса також і на птахів: лебедів, журавлів, гусей, качок, гоголів, рябчиків, тетеревів, глухарів, перепілок, коростелів, черенедів (чирків) [Мальм, 1956, с.107].

Зброя для полювання, в переважній більшості, використовувалася звичайних типів та спеціалізована. Найбільш поширеними за кількістю на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я є наконечники стріл. Переважна більшість – виготовлена з заліза. За способом кріплення – втульчасті та черешкові. Всі відомі на селищах види стріл, навіть спеціалізовані – бойові броньовані стріли могли ефективно використовуватися і для полювання. Відомо декілька екземплярів спеціалізованих виробів з кістки втульчастого та черешкового типу з тупим краєм, наприклад з селищ Ров II, Ліскове та Автуніч та інш. [Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.22; Веремійчик, Шекун, 1999, с.12, 13, 83, 84; Моця та інш., 1994/12, с.196]. Знахідки з перших двох пам'яток додатково оздоблені прокресленням на поверхні геометричним орнаментом. Подібні знаряддя, що використовувалися для полювання за хутром,

щоб не псувати шкуру тварини, відомі на синхронних давньоруських селищах [Силантьєв, 1898, с.122; Мальм, 1956, с.109]. Певна кількість наконечників, могла виготовлятися з дерева [Колчин, 1985, с.240]. Не можна повністю виключити можливість вторинного використання крем'яних наконечників стріл, що інколи трапляються серед матеріалів давньоруських селищ. Так, на селищі Ров II така знахідка була виявлена в заповненні будівлі в комплексі із звичайним “втульчастим наконечником” [Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.22].

Лук і стріли були, вірогідно, найрозповсюдженішою мисливською зброєю. Дослідники відзначають, що до розповсюдження вогнепальної зброї лук становив невід'ємний атрибут мисливця, коли він відправлявся на полювання. Для полювання у лісі з собою, як правило, брали також сокиру для виготовлення пасток чи використання безпосередньо як зброї [Силантьєв, 1898, с.122; Никольский, 1929, с.54, 55].

Знахідки наконечників дротиків та списів мають поодинокий характер [Серов, 1984-1985/162, с.5; Степаненко, Блажевич, 1976, с.153; Шекун, 1983/170, с.6]. Напевно, що вони могли бути використані під час полювання, наприклад, для добивання здобичі; на ведмедя – як наверх рогатини (відмічено використання для цього навіть звичайних залізних ножів з довжиною леза всього біля 20 см), але навряд чи подібні знаряддя відігравали значну роль в цілому серед інших способів [Силантьєв, 1898, с.122].

В полюванні також використовується безліч інших способів з участю людини чи без неї, де зброя не вживається взагалі, або ж їй відводиться другорядна, допоміжна роль і які вимагають меншої витрати часу та сил. В археологічному матеріалі вони не фіксуються, проте письмові та етнографічні дані вказують на їх широке розповсюдження. Зазначимо, що ми не можемо в більшості випадків співвіднести писемні згадування мисливських пристосувань з відповідним знаряддям, зважаючи на їх величезну різноманітність і, часто, вживання одної назви для різних пристроїв (Рис. 28).

Найбільш простий та ефективний спосіб, що широко практикувався в лісовій зоні навіть на початок XX ст. – загін тварини до виснаження по весняному насту. Мисливці на лижах женуть тварин середнього та великого розміру, які провалюються крізь шар кригоподібного насту у сніг. При цьому тварина дуже швидко стомлюється і калічить себе, розриваючи ноги об наст до кісток. Знесиленого звіра добивають звичайним ножем чи палкою. Не менш ефективний, хоч і не такий жорстокий, загін на лижах по глибокому снігу. Даний спосіб більш вигідний тим, що його могли використовувати на протязі всієї зими, за умови великої кількості снігу, тоді як по насту лише в короткий проміжок часу, як правило, на початку березня. Близько до них за ефективністю та шкідливістю для тваринного світу стоїть вигін тварин (копитні середнього та великого розміру) на лід озер чи річок, де вони втрачають можливість пересуватися. Знищення величезної кількості диких

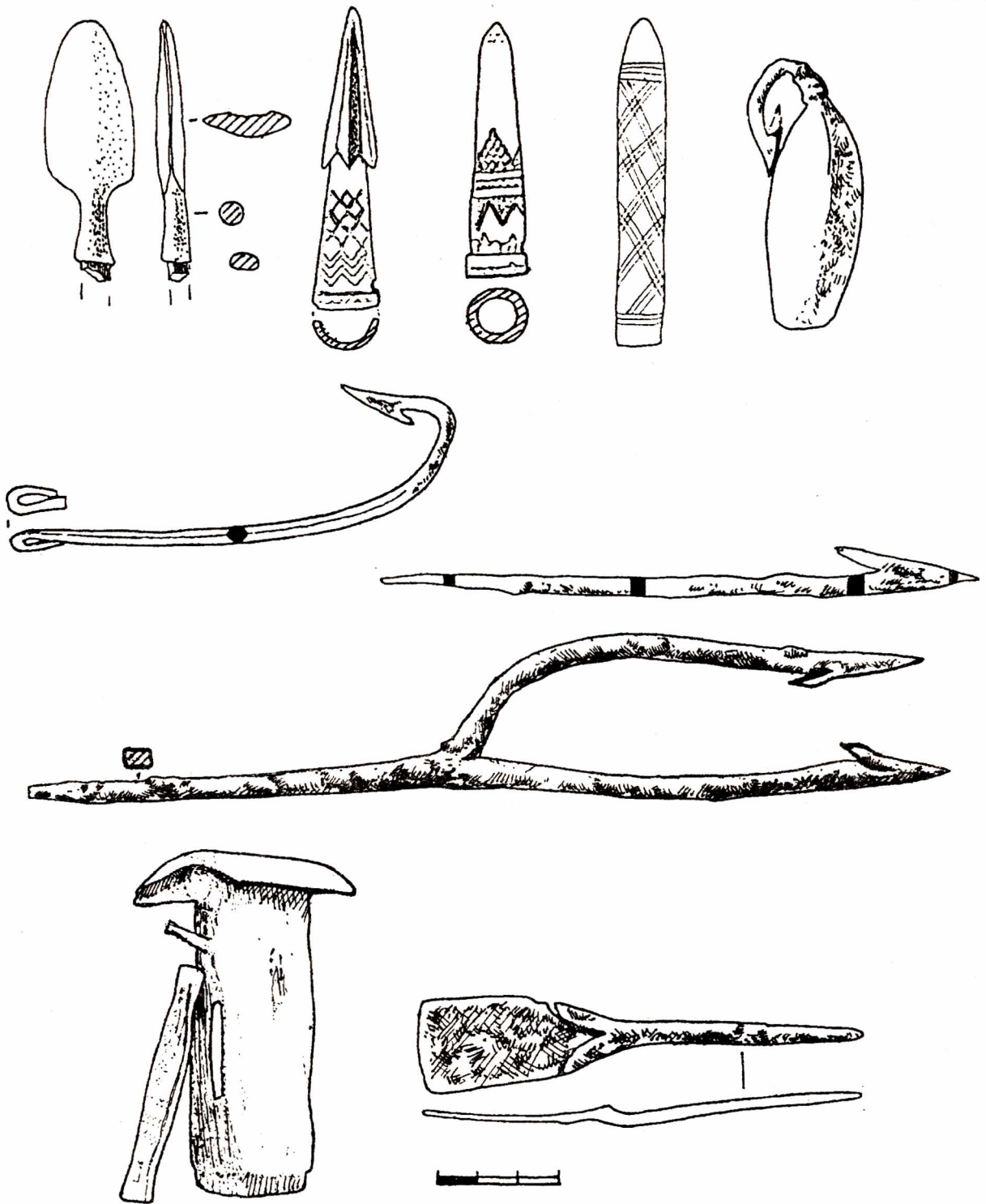

Рис.28. Мисливські й рибальські знаряддя, вулик та медорізка.

тварин та їх неефективне використання (більшість здобичі залишалася в лісі, бо мисливці навіть не могли її забрати з собою) разом із зменшенням мисливських угідь в кінці XIX- на початку XX ст. призвели до засудження даних способів та віднесення їх до розряду браконьєрства [Силантьєв, 1898, с.125-129, 146].

Замасковані ями-пастки застосовувалися ще на ранніх стадіях розвитку людства для полювання на великих та середніх звірів. Напевно широко застосову-

валися пастки ударної дії, основані на силі ваги (типу "пасті"), різні петлі, які приводились в дію рухом самого звіра чи птиці, що намагалися звільнитися з пастки. Вовків, серн та інших могли ловити тенетами, заганяючи до них звірів [Силантьєв, 1898; Кобільник, 1937, с.9-11; Полесьє ..., 1988, с.155-164].

Для полювання на бобрів, які були дуже цінним звірем (штраф за вкраденого бобра – 12 гривень, до-рівнювався штрафу за вбитого холопа) – використову-

валися “рожна”, сітки, коші, “собаки”, інші пристосування [Правда Русская, 1947, с.434].

На ловах птахів використовувалися перевіси, осановані на звичці гусей, качок та інших перелітати з озер чи річок на поля та назад по одній і тій самій дорозі. Останні являли собою досить ефективне знаряддя, ушкодження якого каралося законом: “Аже кто подотнет вервь в перевесе, то 3 гривны продажи, а господину за вервь гривна кун” [Правда Русская, 1940, с.438]. Деякі з них контролювалися безпосередньо княжою владою. За етнографічними даними за один раз мисливець міг спіймати більше 100 птахів [Мальм, 1956, с.113; Полесьє, 1988, с.160].

Не виключено, що за наявності в давньоруській час на території Середнього Подніпров'я великих лісових масивів могли мати поширення так звані путики та горотби (засіки) відомі для північного сходу Європейської Росії. Перші являли собою мисливські лісові стежки, з розставленими вздовж них пастками, а другі спеціально влаштовані довгі огорожі із системою проходів з пастками [Силантьєв, 1898, с.155, 156].

С.В.Кіріков зважаючи на велику кількість зубрів у східноєвропейському лісостепу навіть у XVI та XVII ст. і згадку в письмових джерелах XVI ст. “плавій воловів”, висунув припущення, що звірів могли ловити також дуже архаїчним способом – при переправі через річки: на плаву, під час сезонних міграцій [Кириков, 1979, с.39]. Поодинокий характер остеологічних знахідок зубрів на давньоруських пам'ятках вирогідно пов'язаний з тим, що з місця вполювання здобичі, зважаючи на величезні розміри, забирався тільки м'ясо. Це опосередковано підтверджується також дуже великим процентом кісток зубра на спеціалізованому мисливському селищі Борки 3, яке до того ж розташоване в заплаві річки [Антипина, Маслов, 1994, с.60-65].

Необхідно також відзначити, що невід'ємним супутником мисливця на полюванні була собака, що наздоганяла і затримувала звіра, переслідувала його по сліду, наганяла чи виганяла його на мисливця, відволікала увагу великого звіра від мисливця, розшукувала вбиту чи поранену дичину тощо. Дослідники полювання вважають (навіть відносно безпородних собак), що і у випадку “коли собака являє собою повну бездарність у всіх відношеннях, то і в такому випадку вона все ж таки є правою рукою промисловця, який без неї в багатьох випадках зовсім не може обійтись” [Силантьєв, 1898, с.118].

Серед вказаних видів полювання можна виділити індивідуальні, та такі, що потребували організованих зусиль великого колективу. Мисливські угіддя дуже цінувалися, вони в порівнянні із сільськогосподарськими в Правді Руській згадуються значно частіше. Окремо слід назвати існування спеціалізованих мисливсько-рибальських поселень, які розташовувались безпосередньо поруч з мисливськими угіддями – типу пам'ятки Борки 3 [Антипина, Маслов, 1994, с.60-65].

Необхідно також звернути увагу на розподіл остеологічного матеріалу диких та свійських тварин на селищах. Найбільш повно їх можна охарактеризувати за даними селищ Автунічі, Ліскове та Борки 3. За мате-

ріалами Автунічів диких тварин 16%, свійських 84%. На селищі Софіївська Борщагівка свійські тварини складали 92%, дикі 8% (підрозрахунки на даних пам'ятках проводились за кількістю особин) (матеріали досліджень 1992 та 1993 рр.). На селищі Велика Снітинка IV всі досліджені рештки належали 14 особинам свійських тварин (звіти за 1992-1997 рр.). Дослідниками селища Ліскове відзначено, що переважна більшість кісткових залишків належить домашнім тваринам (92,2%) [Шекун, Веремейчик, 1999, с.52]. Схожа картина відзначається Н.Г.Тимченко в цілому для матеріалів Південної Русі [1972, с.171-173]. Навпаки, в остеологічному матеріалі селища Борки 3 переважну більшість складають кістки диких тварин, серед яких багато кісток зубрів, які на інших пам'ятках Південної Русі становлять одиничні випадки [Антипина, Маслов, 1994, с.60-65]. Спеціалізований мисливський характер останнього селища пояснює переважання диких тварин. Для інших селищ він складає незначний відсоток – до 16%.

В.В.Щеглова, досліджуючи роль полювання в забезпеченні населення м'ясом на території Білорусі в X-XIV ст., провела розрахунки по співвідношенню середньої ваги диких та свійських тварин. Отримані результати засвідчують, що навіть у багатій на лісові угіддя (вони й на сьогодні становлять один з найбільших заповідних мисливських районів Східної Європи) північній частині Білорусі на археологічних пам'ятках остеологічні залишки м'ясних копитних диких тварин (розрахунки за кількістю особин) становлять 18,2-34,4% в мисливській здобичі. Проте зафіксована кількість особин (для диких тварин характерні значно більші показники розмірів по відношенню до середньовічної свійської худоби) давала населенню від 51,6 до 74,1% м'яса (Щеглова, 1993, с.74-82).

Процент кількості особин диких тварин для давньоруських селищ Середнього Подніпров'я значно менший, проте при проведенні відповідних розрахунків по переведенню у вагові показники, очевидно, що доля дичини в загальній кількості м'яса збільшиться у декілька разів.

Цілком очевидна і різниця у споживанні м'яса дичини рядовим населенням та феодалною знаттю відзначені дослідниками. В.І.Цалкіним висловлено припущення, що в кінці I тис.н.е. виникає і в II тис.н.е. набуває широкого поширення феодалне обмеження на право полювання, особливо на велику дичину; багаті мисливські угіддя стають власністю князів та монастирів. Рядовому населенню для власного споживання в заповідних ловищах дозволялося лише полювання на дрібну дичину. Н.Арістов аналізуючи літописну згадку вбивства Олегом Люта дійшов висновку про вірогідність вбивства сина київського дружинника в древлянських лісах Олегом тому, що місця полювання здавна були розмежовані та недоторканні [Аристов, 1866, с.3; Цалкин, 1956, с.124-138; Потапов, 1989, с.91, 92].

Рибальство

Рибальство займало важливе місце в господарстві сільського населення. Ефективне добування риби по-

требувало великої витрати сил, енергії та часу. Це була важка, цілорічна, часто нічна праця. Її необхідність диктувалася тим, що хліборобство та скотарство не завжди гарантували прожитковий мінімум. Після частих збройних конфліктів, що знищували врожай та поголів'я худоби, інші джерела харчування (полювання, рибалка та інші) ставали єдиним засобом існування [Куза, 1970, с.132-137]. Його значення зростало також і у зв'язку із прийняттям християнства, яке в періоди частих релігійних постів забороняло вживання іншого м'яса, а лише рибу. Зазначимо, що її кількість, яка споживалася населенням європейської частини Росії в кінці XIX ст. складала за вагою майже половину м'яса великої рогатої худоби, що споживалося [Мальм, 1956, с.117].

Дослідниками відзначається 29 видів риби, які були охоплені промисловим ловом в давньоруській державі. Для IX-X ст. дослідниками відзначається як найбільш часто виловлювані хижі породи: щука, судак, сом та окунь. Відзначені також знахідки таких риб, як лящ, сазан, жерех, окунь, краснопірка, плотва, карась, лин, карп, осетр (останні ще в кінці XVIII ст. із Дніпра заходили в Десну і зустрічалися навіть у її притоках) та деякі інші [Шафонский, 1851, с.7; Мальм, 1956, с. 116; Куза, 1970, с.132-137; Куза, 1972, с.315, 316]. Напевно, що використовувалися також інші види риби та річкової живності: повсюдно розповсюджені та широко вживані за етнографічними даними в'юни (особливо в великій кількості виловлювалися на території Полісся); дніпровські вугрі; раки; для селищ Нижньої течії Дніпра відзначені навіть кістки дельфінів, проте дані для більш точного визначення видового складу виловлюваної сільським населенням риби відсутні [Козловський, 1990, с.130, 131; Сабанєєв, 1965; Полесьє ..., 1988, с.149]. Для вилову риби використовувалися різноманітні знаряддя, пристосування, штучні споруди, які більшою частиною не збереглися.

Найбільш часто на селищах Середнього Подніпров'я зустрічаються залізні гачки для лову. Розміри коливаються від маленьких, що пов'язуються з використанням вудки, до досить великих, наприклад, гачок підокруглої форми з Тарасівки – 78х53 мм [Лисенко, Гаскевич, Готун, 1996-1997/21, с.66]. Останні використовували для вилову крупної риби за допомогою різноманітних гачкових пристосувань, вірогідно, подібних жерлицям, переметам, донкам. Найбільша кількість даних знарядь походить з селищ, що розташовані на Дніпрі, де вони нараховуються десятками [Телегин, 1986, с.316; Козловський, 1990, с.130, 131]. Не виключено, що використовувалися також гачки, виготовлені з дерева, подібні, виявленим в Новгороді для лову хижих риб, що глибоко заковтують наживу: сом, налим (меньок), рідше, щука. Слід відзначити, що в цілому гачкові знаряддя за етнографічними даними мають значно меншу питому вагу серед інших рибальських пристосувань [Древняя Русь..., 1985, с.228; Полесьє ..., 1988, с.154].

Знахідки блесен для хижої риби мають поодинокий характер. Виготовлені вони цілком із заліза чи з свинцю і впаяного в нього залізного гачка. А.В.Куза за ана-

логами з сучасними відніс використання їх, відповідно, для лову на "доріжку" (блесна з довгим поводком пускалася на ходу слідом за човном) та для зимової пори через ополонку чи в глибоких озерах з човна [Древняя Русь..., 1985, с.228]. Блесна з селища Кириївка виготовлена з заліза та обміднена, для підвищення ефективності знаряддя [Простантинова, 1987, с.398, 399]. Свинцеві блесни відомі з поселень Автунічі, Григорівка та деяких інших [Моця..., 1993/25, с.307; ПРС, 1997, с.130]. В великій кількості вони представлені на пам'ятках нижньої течії Дніпра. Переважна більшість старанно виготовлена із свинцю, виробам надано форми стилізованої рибки [Козловський, 1990, с.130, 131].

До поодиноких знахідок, які традиційно пов'язують з рибальством відносяться залізні двозубі гаки специфічної форми, які за визначенням В.А.Мальм використовувалися як "кішки", для витягування сіток, що заплутались та зачепилися [Мальм, 1956, с.125]. Проте останні дослідження подібних знахідок заперечують дане припущення та вказують на функціональну невизначеність даного знаряддя [Zoll-Adamikowa, 1998, s.312-321]. Зазначимо, що на користь цього свідчить також дуже дбайливе ставлення рибалки до сітки, виготовлення якої досить трудомісткий процес – її дуже обережно, щоб не пошкодити, вручну "вибирають", а не тягнуть з води. М.М.Кучінко на підставі власних спостережень в Західній Україні, вказує навіть на можливість використання даних гачків для копчення м'яса [Кучінко, 1979, с.105]. Якщо ж не відкидати зв'язок вказаного знаряддя з рибальством, то найбільш близько за конструкцією до нього стоїть так звана кішка чи живодер, але і при такому трактуванні предмету непоясненим лишається напрочуд стійка на протязі багатьох століть форма знаряддя та виключно перпендикулярне розташування осі отвору вешка до лінії загнаних зубців і паралельне лінії, проведеній через кінці зубців [Zoll-Adamikowa, 1998, s.312-321].

Рідше трапляються залізні гарпуни та ості [Південно-руське село, 1997, с.44; Беляєва, Кубишев, 1995, с.28]. Останні, судячи з характеру знахідок та аналогів з Новгороду мали як багатозубу, так і зіставну конструкції. Вони могли використовуватися для лову риби великих розмірів протягом року різними способами (з човна чи берега, вдень, вночі, в ополонці). Д.К.Зеленін відзначає, що найбільш поширеним способом було використання ості при нічному лові з вогнем, який приманював та сліпив рибу [Зеленин, 1991, с.101].

В незначній кількості відомі також грузила для сіток. Для їх виготовлення використовували глину, свинець, камінь [Приходнюк, 1979, с.83-96; Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.21; Кузнецов, 1987, с.357-359]. Розміри коливаються від маленьких до досить великих, що відповідно могли використовуватися для різних типів сіток чи неводів, які отримали широке розповсюдження в давньоруський час [Моця та інші, 1992/3, с.510; Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.21]. Зазначимо, що невід великих розмірів (наприклад, озерний) – досить дороге та трудомістке знаряддя, яке потребує для виготовлення великої кількості ниток, мотузок, поплавків, грузил, смоли та деяких

інших матеріалів. Обслуговується невід великих розмірів гуртом в десять та більше чоловік (відзначено випадки, коли в якості феодалної повинності одне крило панського неводу тягне одне село, а друге – інше) із залученням одного чи більшої кількості човнів. Максимальний час його експлуатації за умов своєчасного та відповідного ремонту і нагляду (осмолювання, латання, сушіння) не перевищує трьох років [Рябков, 1896, с.129-155; Полесьє, 1988, с.148-155].

Штучні споруди зводилися для того, щоб спрямувати напрямок руху риби до пастки, звідки вона самостійно не вибереться і її звідти вибере рибалка. Вони можуть бути недовговічні, легкої конструкції з рогожі, комишу, тонких дощочок (кітці чи коти), або стаціонарні, більш капітальні із кілків чи навіть стовпів (гатки, заколи, ези). Хоча відзначені випадки використання для великого заколу комишу. Перші достатньо прості та дешеві у виготовленні і використовуються, як правило, у заплаві річки під час повені, в умовах, де знаряддя лову майже не придатні. Гатки ж перетинали річку цілком чи її частину (прибережні форми) і для їх спорудження потрібні значні зусилля великого колективу. Часто вони використовувалися у поєднанні із іншими плетеними чи в'язаними рибальськими знаряддями [Рыболовство у гребенцов, с.179; Полесьє, 1988, с.148-155]. Дані споруди є досить ефективним знаряддям лову, яке може поступатися певною мірою хіба що лову риби великими неводами. Так, на кінець XIX ст. котами на Нижньому Дніпрі виловлювалося риби трохи менше, ніж неводами [Рябков, 1896, с.167-183]. Гатки в цьому відношенні були не менш ефективні. В деяких зафіксованих випадках (до речі, використовувалася не стаціонарна споруда, а відносно швидко збудована з кілків та гілок) вилов тривав лише декілька днів, за які населення цілого села забезпечувало себе рибою на весь рік [Рыболовство у гребенцов, с.179]. Мальм В.А., досліджуючи даний спосіб лову, також відзначав його високу ефективність та спільний характер володіння подібними спорудами, в деяких випадках навіть певний контроль за розподілом виловленої риби князівською владою [Мальм, 1956, с.106-138].

Більша за чисельністю та різноманітністю частина рибальського знаряддя виконувалася з поєднанням сітки та жосткого каркасу (широко розповсюджені ятері (жаки), мережі, верші, зафіксовані серед матеріалів Новгород та за етнографічними даними). Деякі ж повністю виготовлялися із лози та гілок, з яких, в більшості, виготовлялися різноманітні пастки для риби: топтухи, комлі, морди, скрипки, коші та інш., що використовувалися самостійно, або разом із штучними спорудами чи сітками [Заглада, 1930, с.37; Древняя Русь, 1985, с.228-230; Полесьє ..., 1988, с.148-155; Зеленин, 1991, с.103].

Напевне, що використовувалися й способи лову, які не відображаються в археологічному матеріалі. Деякі способи, зафіксовані етнографічними даними, розповсюджені навіть у сьогоденні, мають дуже архаїчні риси і, напевно, використовувалися в давньоруський час. Найпростіший – спосіб лову руками на міліні чи в посушливі літа. Глушіння риби сокирою,

“довбешкою” чи іншим знаряддям по першому, ще тонкому і прозорому льоду (зауваження Д.К.Зеленіна про відсутність даного способу на території України не зовсім вірні [Заглада, 1930, с.36-38; Полесьє, 1988, с.148-155]). На “придуху” в морозні зими – дуже ефективний та малозатратний спосіб. Д.К.Зеленін відзначає, що в штучних чи природних відслоненнях криги набивається стільки риби, що кіл, встромлений між ними, стоїть наче вбитий в землю, залишається лише витягувати її на лід [Зеленин, 1991, с.100, 101].

Вказані знахідки, очевидно, не характеризують повною мірою всіх знарядь, пристосувань, способів лову риби через специфіку цього промислу, проте погані умови для зберігання органічних решток в шарах селищ не дозволяють зробити це.

Бортництво

Бортництво – одна з найважливіших галузей промислів сільського населення. Воно являло собою збирання меду бджіл із природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Величезні масиви лісів в ряді районів Південно-Західної Русі, особливо її поліської зони з широкими річковими заплавами (в Житомирському та Київському Поліссі з вересковими полями) створювали сприятливі умови для розвитку бортневого бджільництва. Топоніми Бортничі, Варовичі і подібні відображають місця розповсюдження стародавнього бортництва (бортники – населення, що обслуговувало княжі борті, вари – місця виготовлення медового напою – Аристов, 1866, с.31-40). Перші згадки даного промислу за письмовими джерелами відносять до X ст. [Мальм, 1956, с.13-131]. Цілком очевидно, що початок збирання меду диких бджіл, а також джмелів відноситься до більш раннього періоду і, вірогідно пов'язаний з освоєнням людиною даного природного регіону. Зауважимо, що збирання джмелиного меду та воску, іноді навіть в значних кількостях, зафіксовано і для початку XX ст. Проте його не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Віск використовувався лише в магічних цілях [Сергпутовский, 1914, с.4; Заглада, 1930, с.64; Кобільник, 1937, с.8].

Мед та віск дуже цінувалися і часто фігурують як предмети данини та зовнішньої торгівлі Київської Русі. Вони накопичувалися княжою владою в величезній кількості в “медушах” та “медв'ницях” (комора для меду чи погріб для медів та вин) – “В погребах было 500 берковцев меду» (5000 пудов или 90 000 кг) [Срезневский, 1989, с.119-121]. Залишки подібних споруд виявлені в деяких великих міських центрах [Рыбаков, 1964, с.21-23; Моця, Коваленко, 1986, с.295-299; Коваленко, Куза, Моця, 1983, с.269, 270].

Найпростіша форма бортництва, що проіснувала до XX ст., полягала в збиранні дикого меду. В лісі спочатку відшукували ушкоджені трутовиками дуплясті дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг, їх було легко помітити також за характерним сміттям, що вони викидали з дупла [Сергпутовский, 1914, с.7; Зеленин, 1991, с.108]. На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: “Аще кто борть раззнаменае, то 12 гривне продажи”

[Правда Русская, 1947, с.434]. Подібні знаки власності нових знайдених бортей використовувалися білорусами ще на початку XX ст. [Сержпутовский, 1914, с.7].

Бджіл після цього не турбували до тих пір, поки вони не зберуть достатнього запасу сот. В кінці літа, частіше в серпні відправлялися за медом. Щоб вилізти до дупла, яке знаходиться високо над землею в старому товстому дереві могли використовувати спеціальне пристосування яке складається з довгих шнурів, плетених з ременю – “пліть” із прикріпленою до неї дощечкою – “кріслом” та закріпленням на одному кінці пліті крюком (в білорусів дане знаряддя називається лезиво чи астрога). Подібні дерев’яні знаряддя відомі за матеріалами з Новгороду [Колчин, 1985, с.240]. З цією метою користувалися також розташованим поруч молодим, гнучким деревом потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати і завалити в пстрібному напрямку, щоб використати як драбину. В крайніх випадках дерево з роєм валили на землю [Сержпутовский, 1914, с.7]. Щоб дістатися дупла, могли застосовувати й пристосування, подібні зафіксованому в матеріалах з Віти Поштової О.В.Серовим “залізного шипу на розкованій пластині”, який міг використовуватися для “древолазання” [Серов, 1989/207, с.14]. За своїми ознаками він дуже схожий на відповідні пристосування з інших регіонів Давньої Русі [Мальм, 1956, с.133].

Наступним кроком затуляли літок і за допомогою інструменту (могли використовуватися сокира, стамеска, свердло, пила) виготовляли продовгуватий отвір, через який витягували соти, не зачіпаючи самого бджолиного гнізда, що знаходилось зверху. Мед виймали з бортей за допомогою спеціальних трапецевидної форми лопаточок-ножів – медорізків з колінчатим руків’ям. Могли користуватися для цього і звичайними ножами. Залізні медорізки відомі за матеріалами з селищ Криниця, Живці, Клонів, Ліскове та інших [Шекун, 1995б, с.11, ; він же 1989/90, с.21; він же 1987/47, с.20; Шекун, Веремійчик, 1999, с.53]. Більшість селищ із вказаними знахідками розташовані в зоні Чернігівського Полісся.

Процес вилучення меду з природної борті міг відбуватися і без збереження бджолиного рою, більш грубим способом, в результаті чого бджоли гинули. Подібний “роебойний” промисел був розповсюджений ще до початку XX ст. в Чернігівському Поліссі, глухих кутках Білорусії та Литви [Сержпутовский, 1914, с.4; Заглада, 1930, с.43].

Отвір у борті затуляють щільно підігнаною дерев’яшкою, що має назву “довж” (должея), яку зверху додатково закривають берестою або закріплюваною дощечкою – сніттю, щоб вберегти від зимового холоду [Сержпутовский, 1914, с.7; Заглада, 1930, с.45]. Зазначимо, що всі вказані деталі борті мають спільну назву у всіх трьох східнослов’янських народів, що підтверджує висловлене припущення про значну архаїчність даного промислу.

Це збігається із висловлюваною раніше дослідниками думкою про можливість багаторазового використання бортей, що підтверджувалося відзначенням в

давньоруський час бортей знаками власності та розрізненням в письмових джерелах бджіл з яких вже збирали мед та ще ні [Чернецов, Куза, Кирьянова, 1985, с.233]. На користь цього свідчить також значно суворіше покарання (3 гривни проти 10 кун) за знищення, можливо, навіть крадіжку борті, аніж за самий мед з неї [Правда Русская, 1940, с.434]. Відзначимо, що високий попит на продукти бортництва привів в давньоруський час навіть до встановлення покарання за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: “Аже бортъ подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево пол гривны”. Подібне трактування повністю збігається із заборонаю рубати “бортного дерева и холосцов (порозжих деревьев), которые впредь в бортне пригодятся», відзначеною серед чувашів, в яких бортництво становило чи не головний вид господарства [Никольский, 1929, с.62]. Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М.Арістовим: “а хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатитъ» [1866, с.37].

Штучні борті для бджіл починають виготовлятися тому, що готових для використання дупел дерев в лісі дуже мало. На вибраному стовбурі розширювалася природна чи вирубувалася штучна бортъ, в ній вирізали льоток та довж. Процес трудомісткої підготовки тривав біля двох тижнів. Оформлені таким чином борті вже мало відрізняються від звичайних вуликів-колод з домашніми бджолами. Використовувалися також інші способи: наприклад, у вибраного дерева зрубали верхівку (разом це слугувало також своєрідним знаком власності на бортъ) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення щоб збиралася вода і вигнивала середина. Через декілька років середина вичищалася, видовбувався льоток та довж, верхній отвір закладався берестою та товстими дошками [Сержпутовский, 1914, с.8; Полесье ..., 1988, с.166; Зеленин, 1991, с.108]. Дикі рої оселяються в штучних бортях та починають будувати соти, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Прямі свідчення виготовлення в давньоруський час штучних бортей відсутні. Проте величезна кількість продуктів бортництва, що фіксується літописами, розроблена система покарань правопорушень в даній галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду і воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок – вказують на значний рівень розвитку бортництва та на існування в суспільстві значного попиту на дані продукти, що мало підштовхувати інтенсифікацію їх отримання. На це ж вказує знахідка на синхроній пам’ятці спеціалізованої сокири для вирубування штучних бортей [Мальм, 1956, с.132].

Переносні борті або вулики-колоди мають таку ж конструкцію, як і ті, що виготовленні в самому дереві і в деяких випадках (наприклад, коли дерево з бортю звалювали) виготовлялися простим відокремленням від стовбура дерева. В таких випадках, які можливо відображають перехідну форму до виготовлення переносних вуликів, бортъ часто при падінні важкого трухлявого дерева на землю розколювалася і рій гинув. Більш ефективним було відшукування в лісі дерева з напіввиг-

нилою серединою, розрізання його на окремі колоди, в яких вже виготовляли борті. Відзначено, що бджоли не люблять жити низько над землею і часто можуть навіть кинути готові соти, якщо поруч є пуста колода, високо піднята над землею. На цій особливості бджіл і ґрунтується звичай підвішувати пусту бортю високо на дереві, тоді в ній обов'язково розміщується домашній чи дикий рій. Даний принцип відлову "нічійних" роїв в лісі широко розповсюджений і використовується деякими пасічниками навіть зараз. Для більш ефективного приманювання бджіл всередину готової борті чи пастки для рою кладуть траву меліси, шматочки старих сотів [Сержпутовский, 1914, с.9, 10; Заглада, 1930, с.43; Полесьє ..., 1988, с.168].

Виготовлені та встановлені таким чином колоди краще можна захищати від нападу ведмедів, розмістити значно більшу кількість на меншій площі, розташовувати ближче до оселі. Безпосередні свідчення розповсюдження даного способу відсутні. Проте згадка в Руській Правді "межі бортної" та високого штрафу за її порушення (12 гривень) відображає формування бортних угідь [Правда Русская, 1940, с.434; Чернецов, Куза, Кирьянова, 1985, с.219-233]. Приймаючи до уваги загальну власність на лісові угіддя для давньоруського часу, в даному випадку, вірогідно, йдеться про територію з великою кількістю бортей та сприятливими умовами для бджільництва. Інакше достатньо було б обмежитись означенням окремих бортей і не треба було їх відмежовувати. Подібні віддалені від житла лісові пасіки зафіксовані у білорусів ("поцераби") та мордві [Сержпутовский, 1914, с.16; Никольский, 1929, с.62]. До початку ХХ ст. вулики-колоди складали основну масу вуликів в бджільництві, що вірогідно пояснюється простотою виготовлення та майже повною відповідністю природним умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою [Александрович, О.В., с.26].

В поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала в своїх самих архаїчних видах майже до сьогодення. Навпаки, на територіях з малою від природи чи штучно знищеною кількістю відповідних лісів (Лісостеп та, частково, Полісся) для більш пізнього часу ми знаходимо повне чи переважне панування пасічного бджільництва [Шафонский, 1851, с.20, 228, 239]. Подібна ситуація зафіксована для мешканців білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва на зміну архаїчним пов'язане із зведенням лісових масивів. Напевно, що саме в цій зоні, перш за все, міг відбуватися процес наближення розташування бортей до оселі та зародження примітивного пасічного бджільництва, припущення існування якого для давньоруського часу висловлювалося деякими дослідниками на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев'яних дощечок із сотами [Гончаров, 1950, с.76; Мальм, 1956, с.132]. Останні за описанням не мають чітких ознак для визначення як частини вулика і можуть бути інтерпретовані також як залишки дерев'яного пристосування для зберігання сот.

Н.Аристовим, на підставі дослідження даних писемних джерел, поява пасік на території Південно-Західної Русі відноситься до XIV ст. [1866, с.32].

Вирізані соти з медом зберігалися за аналогіями в керамічному чи дерев'яному посуді (діжці чи видовбаній посудині). Відціджений через сито мед зберігали в дерев'яній, часто видовбаній чи керамічній посудині в коморах [Сержпутовский, 1914, с.18; Гончаров, 1950, с.76]. На селищі Живці О.В.Шекуном зафіксовано яму із залишками двох широкогорлих посудин та медорізкою, яка проінтерпретована дослідником, як місце для зберігання посудин з медом [Шекун, 1989/90, с.24]. Віск очищали шляхом перетоплювання та відфільтровування через полотняну торбинку.

Мед в чистому вигляді і в сотах був найулюбленішими ласощами, використовувався за етнографічними даними для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар), які вживалися у всіх найважливіших подіях життя людини, для багатьох інших страв та напоїв, як ліки окремо чи як складова частина, значна частина сплачувалася сільським населенням у вигляді податків. Віск із розповсюдженням християнства в великій кількості використовувався для виготовлення свічок, в медичних цілях, для ворожіння. Зафіксовані випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед та віск вимінювалися всі необхідні товари та продукти харчування [Сержпутовский, 1914, с.3, 18-21; Никольский, 1929, с.63].

Значення бортництва підкреслюється також суворими покараннями за нанесене пошкодження: штраф за роззнаменення борті та перетинання бортної межі дорівнював 12 гривнам – штрафу за вбитого холопа, тобто дорівнювалося життю, хай і залежної, людини [Правда Русская, 1940, с.71, 72]. Етнографічно зафіксовані випадки в деяких місцевостях покидання пасік напризволяще без догляду – настільки страшним гріхом вважалося видирання бджіл, що злодії не наважувалися їх зачіпати. Можливо, це пояснюється значно суворішими (часто на смерть) мірами за подібні злочини порівняно з покараннями за крадіжки, іноді занадто жорстокими (злодію розрізали живота і ганяли з вивалюючимися внутрішностями, доки він не вмирав) [Бутурлиновка О.В. с.59; Зеленин, 1991, с.113].

Про значимість бджільництва свідчить також згадка в Правді Руській не тільки бортей, що належали смердам, а й княжих (штраф за ушкодження останньої значно перевищував ціну за бортю смерда – 12 проти 3 гривень)[Правда Русская, 1940, с.339]. Цілком ймовірно, що княжі борті обслуговувалися окремою категорією населення – бортниками, які за визначенням дослідників становлять для XIV ст. вже широко розповсюджене явище. Серед них виділяються вільні та залежні особи. В будь-якому випадку представники цієї професії становили сільське населення, що проживало в сільській місцевості (чого не можна впевнено стверджувати відносно "медовара", що, вірогідно, лише епізодично виїзжав до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини) [Аристов, 1866, с.32, 33].

РОЗДІЛ IV. Ремесла

Глава 1. Залізодобувне виробництво

При визначенні основних рис в розвитку залізодобування давньоруськими сільськими майстрами-ремісниками ми повинні охарактеризувати його технічну базу (металургійні горна, що використовувалися та їх типи, допоміжні пристрої і знаряддя залізовиробництва), технологічний рівень (сировина, способи її отримання і підготовки до сиродутного процесу, хід процесу відновлення заліза і результативність його наслідків, використання флюсів тощо), питання організації залізодобування (ступінь його диференціації і спеціалізації, залежності майстрів-металургів, їх відношення до результатів праці і шляхи їх збуту, роль металурга-коваля в сучасному йому суспільстві).

Необхідно зазначити, що вивченню стародавньої східноєвропейської чорної металургії на її давньоруському етапі присвячено багато праць, що почали з'являтися ще з середини XIX ст. [Забелин, 1853; Аристов, 1866; Хмыров, 1875]. Поза сумнівом, великі досягнення у цій галузі були отримані у середині XX ст. з появою таких “знакових” робіт, як “Ремесло Древней Руси” Б.О.Рибаківа (1948) та “Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси” Б.О.Колчина (1953), які не лише узагальнили відомий на той час археологічний матеріал, пов'язаний з давньоруським залізодобуванням, але й інтерпретували його відповідно вимогам сучасної науки.

Відносно організаційних засад давньоруського залізодобувного виробництва, останній з названих дослідників, базуючись на відомих на середину 50-х рр. XX ст. археологічних даних та, як видно, поширеній і на сьогодні тезі про існування “протипожежної” адміністративної заборони видобування заліза у ранньофеодалних містах, прийшов до висновку, що “...на Русі металообробна промисловість була вільним міським ремеслом, а металообувна промисловість являлася сільським промислом” [Колчин, 1953а, с.199]. Цю ж тезу про залежність міського ремісника-коваля від сільського металурга-общинника і селянина Б.О.Колчин підтвердив і у своїй праці 1985 р. [Колчин, 1985, с.246].

На відміну від Б.О.Колчина, Б.О.Рибаків ще у 1948р., характеризуючи співвідношення між давньоруською металургією та металообробкою заліза та їх територіальний розподіл між містом і селом для IX-XI ст., відзначав, що: “...якщо в селах сиродутні горна часто встановлювали ближче до місця добування руди..., то в містах вони завжди знаходяться всередині міських стін, як правило, біля валу або воріт...”, а для XII-XIII ст.: “Міська доменна справа... уявляється нам високорозвинутою і технічно досконалою...” [Рыбаков, 1948а, с.209, 210]. Отже, дослідник зовсім не заперечував на-

явність залізодобування серед переліку ремісничих професій давньоруського міста.

У ґрунтовній праці, присвяченій залізообробному ремеслу давньоруського Києва, П.П.Толочко разом з Г.О.Вознесенською цілком поділили позицію Б.О.Колчина у цьому питанні, інтерпретуючи залишки майстерень, виявлені як у Верхньому місті, так і на Подолі, виключно як кузні з ковальськими горнами і відходами виробництва у вигляді ковальських шлаків (звісно ті майстерні, де були зафіксовані залишки металургії та металообробки заліза). На їх думку: “Немає сумніву, що Київ отримував готове залізо з сільської округи”, а також: “Виплавкою заліза займалися... і вочинні ремісники, що проживали у сільській місцевості, але постачали продукцію князівським і боярським майстерням у міських центрах. Для Києва... таке (“вотчинне”) джерело постачання заліза могло бути доволі значним” [Толочко, Вознесенская, 1981, с.267-284].

Нарешті, в останній за часом монографії, присвяченій історії чорної металургії та металообробки населення східноєвропейського лісостепу доби ранніх слов'ян та Київської Русі, автор розділу, пов'язаного із залізодобуванням на території південно-руських земель IX-XIII ст., аналізуючи накопичені на початок 90-х рр. XX ст. дані, приходить до висновку, що: “...залишки залізодобування фіксуються як в містах, городищах, так і на селищах. До того ж, якогось переважного зв'язку залишків залізодобування з сільською околицею не спостерігається. Навпаки, найбільш масштабні залишки, пов'язані з виробництвом заліза, розташовуються на території міст і городищ... Складається навіть враження, що найбільш інтенсивне залізодобування велося на території городищ, які входили до складу захисної системи південно-руських земель... аналіз пам'яток чорної металургії наявно показує, що залізодобувне виробництво не було справою виключно сільського населення... Основними виробниками заліза були міські ремісники, і саме в містах та на городищах Київської Русі функціонували центри товарного виробництва металу, тоді як у сільській околиці концентрувалися дрібномасштабне залізодобування, рудодобування та випал деревного вугілля [Паньков, 1996, с.61-79].

Зазначимо, що пам'яток південноруського сільського залізодобування, виявлених у стані, придатному до технічної та соціально-економічної інтерпретації й аналізу, дуже мало. Серед них можна виділити селище та металургійний центр VIII-IX ст. поблизу с.Григорівки Вінницької області, селище кінця I тис. поблизу с.Лопатна в Молдові з залишками двох залізодобувних майстерень, селище в урочищі Пустиха поблизу с.Колонщина Київської області з залишками споруд, пов'язаних із залізодобувним та обробним виробництвом,

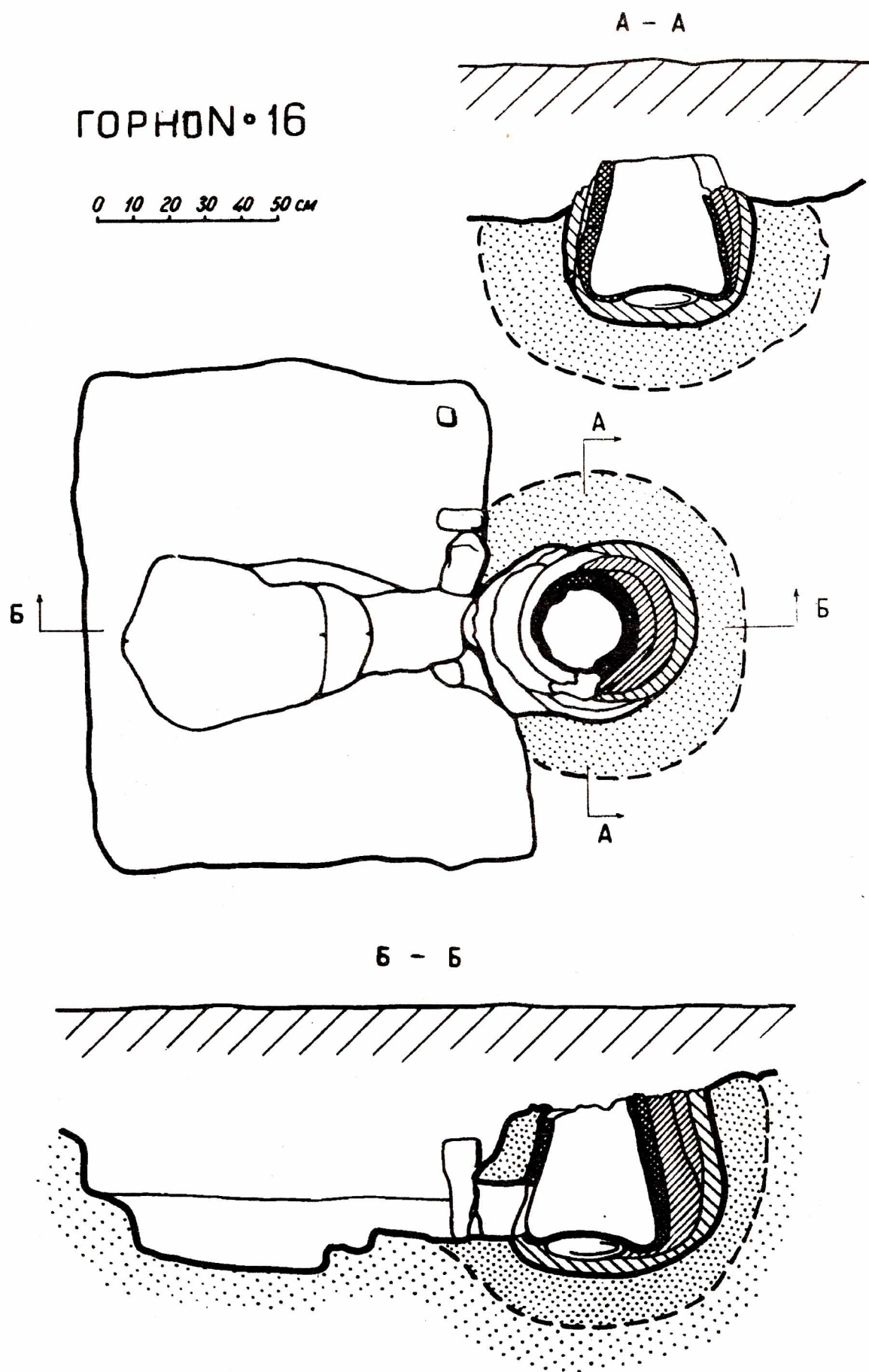

Рис.29. Горно №16 Григорівського поселення. Загальний план та перерізи.

що датуються кінцем X – першою половиною XI ст., селище поблизу с.Кременише Київської області з 4 залізодобувними майстернями, що датуються близько середини XII ст. Таким чином, перелічені пам'ятки часом свого існування охоплюють майже увесь період історії Давньоруської держави і можуть послужитися певним показником технічного і соціально-економічного розвитку залізодобувного виробництва в південноруській сільській зоні.

Значна частина матеріалів, зафіксованих на багат шаровому Григорівському поселенні й пов'язаних з металургійним виробництвом, відноситься до старожитностей слов'ян. До них необхідно віднести передусім 6 напівземлянок з печами-кам'янками в куті. Дві з них розташовувалися у центральній частині поселення. Характерні ознаки жител та їхній керамічний комплекс дозволяють відносити поселення до етапу існування культури типу Луки-Райковецької і цим часом необхідно датувати також залишки залізодобування, залишені безумовно мешканцями слов'янських жител.

Григорівське поселення відоме за літературою як один з потужних східнослов'янських металургійних центрів останньої чверті I тис.н.е. У короткій попередній публікації його першодослідник М.І.Артамонов згадав про існування 25 сиродутних горен, що були відкриті у 1952-63 рр. [Артамонов, 1955]. У 1954 році К.В.Дьошкіною було досліджено ще 5 горен, про які не згадується в літературі, а отже, в наш час загальна кількість відкритих на поселенні горен складає 30. Горна розташовувалися поодинокі та групами – по 2-3 разом. Деякі з них мали сліди перебудови, коли на місці покинутого або поруч з ним влаштовувалося інше горно, а потім на його місці ще й третє (Рис. 29).

Григорівські горна являли собою округлі за планом ями у формі конусу глибиною близько 40 см з верхнім діаметром 25 і нижнім 40 см. Аркові устя горен розмірами 25 x 20-30 см виходили до передгорнових ям. Внутрішня поверхня була вимощена декількома шарами обмазки, особливо на протилежній устю стінці, де вони досягали 20 см товщини. Загалом, усі досліджені горна однотипові й мають суворо витримані робочі об'єми. Різниця в їх улаштуванні простежується у формуванні дна. У деяких з них воно має випуклу поверхню, що досягалося покладенням плоского овального каменя під глиняну обмазку. Інші мали плоске дно з незначним поглибленням під тильною стінкою. Ще одною відмінністю горен є їхній профіль. Декілька з них мають вертикальний переріз грушоподібної форми – вузька горловина-колошник кулеподібно розширялася поблизу дна, але у більшості випадків профіль має форму зрізаного конусу. Ця незначна різниця в улаштуванні горен, на наш погляд, не впливає на їхню типологічну однорідність.

У багатьох випадках у передгорнових ямах, поблизу горен, а часто і в самому усті горен знаходилися уламки, а іноді й цілі сопла. Ці знахідки – свідчення штучного подавання повітря до горна за допомогою міхів. Переважна більшість сопел мала круглу у перерізі форму з дещо більшим діаметром на одному кінці. Круглі

сопла виготовлялися ручним способом і досягали довжини 35-36 см при середньому діаметрі 5-6 см. Діаметр внутрішнього каналу складав близько 1 см. Окрім сопел, виготовлених способом ручної ліпки, траплялися і сопла, виготовлені за допомогою спеціальних форм. Сформовані сопла зустрінуті трьох різновидів – круглі, квадратні та трикутні у перерізі. Більш тонкий кінець усіх сопел, що входив до топкової частини шахти горна, був ошлакований.

Завершуючи аналіз фактичного матеріалу металургійного комплексу поселення Григорівка, звернемо увагу на неодноразові знахідки кісток тварин безпосередньо поблизу сиродутних горен. Без сумніву, кістки мали пряме відношення до технологічного процесу і використовувалися в якості флюсів, що є свідченням достатньо високого рівня володіння технологією виробництва сиродутного заліза місцевими слов'янськими ремісниками-металургами.

Таким чином, розкопки Григорівського поселення і центра чорної металургії східних слов'ян періоду утворення Давньоруської держави є яскравою ілюстрацією тези про помітне піднесення виробничого потенціалу місцевого населення останньої чверті I тис.н.е. після певного занепаду, що охоплював третю чверть того ж тисячоліття.

Вдаючись до характеристики виробничо-планувальної структури розглянутого поселення, в першу чергу необхідно наголосити на тому, що принцип, покладений у її основу, обумовлювався виробничими потребами і забезпечувався функціонуванням окремих залізодобувних майстерень. Можна вважати, що у Григорівці було відкрито 17 металургійних майстерень, з яких 4 великих, де працювало по три горна одночасно, та 13 малих з одним сиродутним горном. Кожна майстерня, очевидно, належала окремій родині, а кожне горно обслуговувало щонайменше троє металургів.

Наявність добре збережених металургійних горен, їхня реконструкція, надали можливість визначити продуктивність залізодобувних печей, а отже, і загальну потужність цього центра.

Основним показником у визначенні продуктивності горна є його робочий об'єм. Усереднені розміри григорівських горен складають від 0,04 до 0,06 м³. Це надавало можливість виробити за одну плавку 3-4 кг сирцевого заліза. Приймаючи до уваги те, що григорівські горна були спорудами стаціонарними і використовувалися багаторазово можна вважати, що кожне з них за період експлуатації видало близько 25-30 кг металу, а усі 30 відкритих горен відповідно 900-1000 кг заліза. Зрозуміло, що ці розрахунки не абсолютні, а є лише визначенням орієнтиром для оцінки виробничої потужності Григорівського металургійного центра. Для повноти картини слід мати на увазі, що досліджена частина поселення складає не більше 15-20 % усієї його площі і тому, оцінюючи пам'ятку загалом, можна відповідно збільшити і кількість видобутого на комплексі заліза. Такі масштаби виробництва, без сумніву, ставлять Григорівський центр на чільне місце серед пам'я-

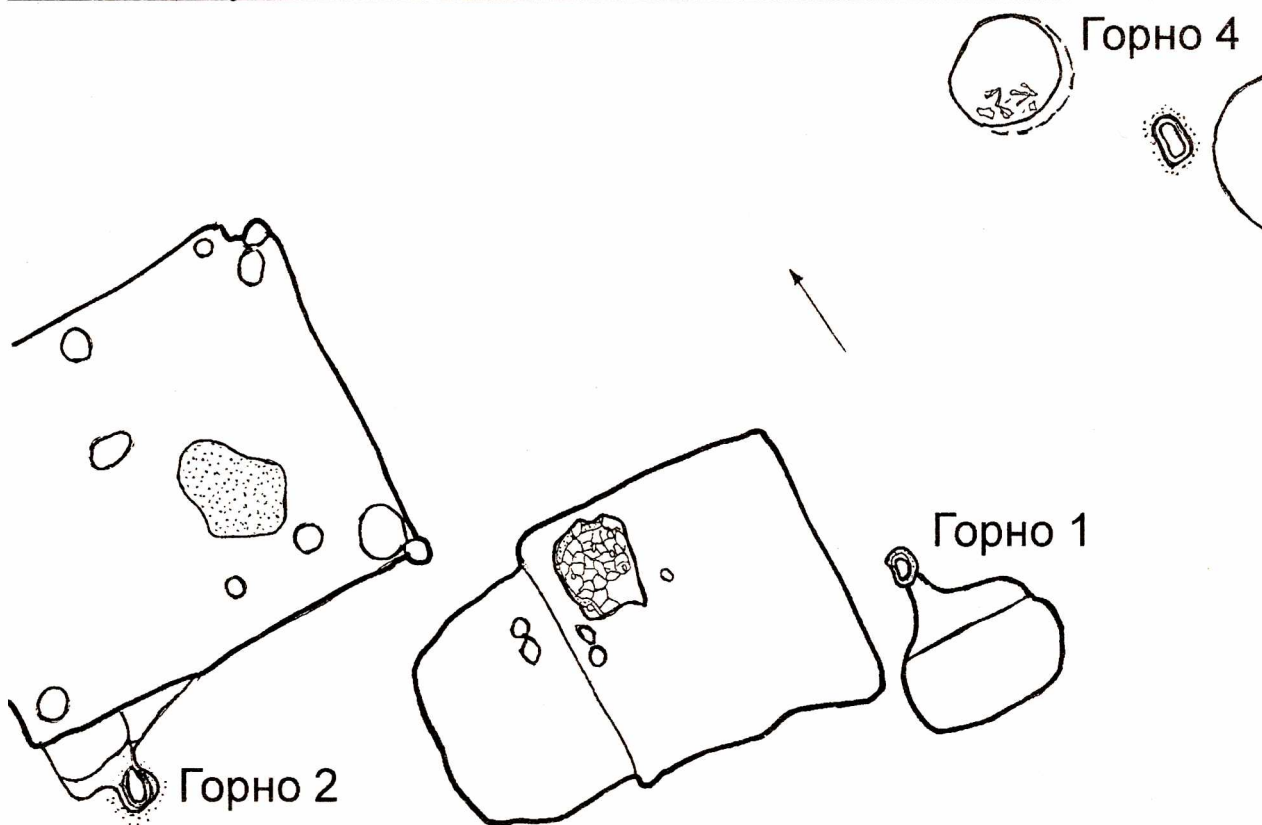

Рис.30. План розташування горен №№ 1, 2, 4 на поселенні Кременище.

ток чорної металургії східнослов'янського населення останньої чверті I тис. н.е.

На відміну від вищерозглянутої пам'ятки, зовсім інший характер мають залишки залізодобування, зафіксовані на слов'янському селищі Лопатна, що відноситься до кінця I тис.н.с. [Федоров, 1960, с.205-206]. Тут залізодобувний комплекс з горнами №№ 2 та 3 займав площу більше 120 м. Для спорудження горна № 2 (Рис. 30) у материковій глині був виритий прямокутний за планом котлован розмірами 300 x 330 см та глибиною 120-180 см. Дно котловану було викладене вапняковим камінням, а у його центрі споруджене горно також з вапнякового каміння на глиняному розчині. За планом воно мало прямокутну форму розмірами 180 x 130 см. Отвір для завантаження і вивантаження горна, як видно, знаходився у його південно-західній стінці, де знайдено найбільшу кількість шматків залізного шлаку. Горно № 3 за конструкцією було подібним до вищеописаного, але знаходилося на відкритій поверхні.

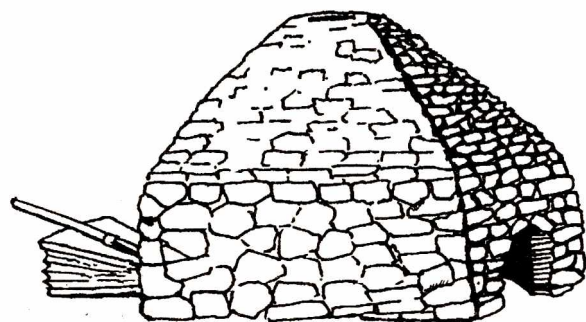

Рис.31. Реконструкція металургійного горна з поселення Лопатна.

Характеризуючи техніко-технологічні показники "лопатинських" горен, зазначимо, що вони являють собою найбільш розвинутий тип наземного стаціонарного горна зі шлаковипуском, улаштування якого з вапнякового каміння та великий робочий об'єм (близько 0,7 м³) надавали можливість тривалої експлуатації та отримання до 17 кг заліза за одну плавку. Про інтенсивність і тривалий час роботи цих горен свідчить і величезна кількість фрагментів глиняних сопел (до 500 екз.), виявлених поруч із ними.

Розвиток залізодобувного виробництва у сільській південноруській околиці початку II тис.н.е. репрезентує спеціалізоване виробниче поселення кінця X – першої половини XI ст. поблизу с.Колонщина, яке розташовувалося на правому березі р.Бучанка. Його площа дорівнювала 900 м², на якій було розкопано 22 об'єкти (житла, наземні споруди, господарчі ями) та ямне залізодобувне горно багаторазового використання без шлаковипуску [Серов, Філюк, 1990, с.73-74].

Більш показовою пам'яткою залізодобування початку II тис.н.е. є металодобувний осередок середини XII ст., зафіксований поблизу с.Кременище. Розкопки поселення проводилися у 1995 р. експедицією під керівництвом В.І.Бідзілі. Датування поселення було встановлене за знахідкою вислої свинцевої печатки київського митрополита Михайла (1138-1143 рр.) та керамічним матеріалом. Попередньо автором розкопок було запропоновано вважати поселення митрополичим хутором.

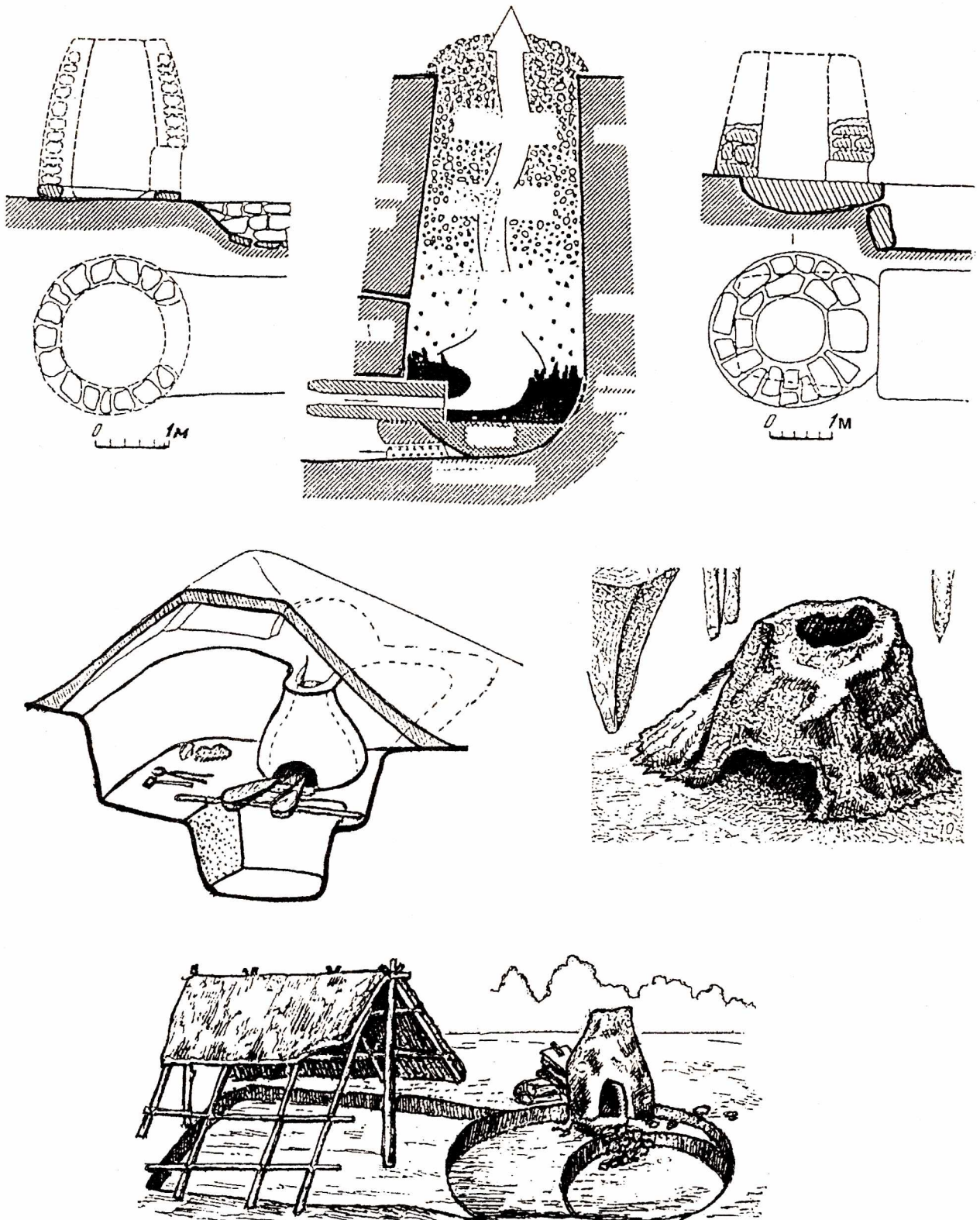

Рис.32. Залізоплавильне виробництво. Реконструкції.

Особливий інтерес становлять залишки залізодобувного виробництва, репрезентовані 4 залізодобувними майстернями з 4 горнами, розташованими у південній частині поселення поблизу жител (Рис. 31). Кожна майстерня складалася з власне металургійного горна, каналу, що поєднував його устя з передгорновим робо-

чим майданчиком, робочого передгорнового майданчика, який переходив до передгорнної ями.

Саме металургійне горно за своїм влаштуванням, параметрами та конструктивними особливостями було практично ідентичне тим, що використовувалися на Григорівському поселенні й відносилось до типу так званих ямних багаторазового використання зі шлако-

випуском. Воно складалося з конусоподібного, овального за планом котловану, що викопувався в ґрунті та зсередини вимашувався глиною. Після кожної плавки і звільнення робочого простору від залізної губки та шлаків, горно знову вимашували глиною, готуючи до наступного циклу видобування заліза.

Робочі об'єми горен, що збереглися, надають також можливість визначити і їхню продуктивність, тобто кількість заліза, що могла бути видобута за одну плавку кожним горном, та загальну кількість металу, що був отриманий усіма залізоторобними майстернями протягом їхнього існування. Підрахунки показують, що у середньому робочі об'єми горен з поселення Кременище досягали 0,04 м³. Це, практично, відповідає робочим об'ємам Григорівських горен і надає можливість визначити їхню продуктивність у 3-4 кг сирцевого заліза за одну плавку. Отже можна вважати, що усі 4 майстерні з поселення Кременище при мінімальній кількості проведених плавок (4 на одне горно) могли виробити близько 50 кг сиродутного заліза.

Наступний елемент металургійної майстерні – це ґрунтовий відкритий канал, що поєднував устя горна з передгорновим робочим майданчиком. Як видно, цей канал слугував для випуску шлака з горна, а передгорновий робочий майданчик – для встановлення міхів, за допомогою яких в горно надходило повітря. Необхідно зазначити, що у матеріалах цього залізодобувного комплексу, як і у матеріалах з Колонщини, на відміну від пам'яток з Григорівки та Лопатни, відсутні керамічні сопла. З одного боку, це може бути свідченням роботи горен на природній тязі, а з іншого – використання для виготовлення сопел матеріалів що не збереглися, наприклад, деревини. При мінімальному контакті з розпеченими шлаками, що відбувається при експлуатації ямних горен, такі дерев'яні, обмашені глиною мундштуки замість звичайних керамічних сопел цілком могли використовуватися.

Сам металург, що проводив плавку на поселенні Кременище, як і Григорівці, знаходився у передгорновій ямі, яка слугувала і для скидання шлаку, що випускався з горна по закінченню процесу відновлення заліза та вилучався з нього для підготовки до наступної плавки (Рис. 32).

Можна також припустити, що на передгорновому робочому майданчику знаходилися і якісь плоскі каміння-ковадла, на яких проковували щойно отриману розпечену залізну губку і перетворювали її у крицю. Зокрема, поруч із горном 2 був виявлений плоский шматок залізного пісковика зі слідами обпаленості, що може свідчити про його використання як ковадла для попереднього проковування губки, а у заповненні горна 4 – кістки свійських тварин, які, можливо, використовувалися як флюс.

Таким чином, матеріали, отримані при розкопках пам'яток залізодобування, що розташовувалися у південноруській сільській околиці, не дивлячись на їхню обмеженість, надають можливість певною мірою охарактеризувати як рівень техніко-технологічного забезпечення цього різновиду виробництва, так і ті

організаційні та соціально-економічні засади, на яких воно базувалося.

Наявні матеріали дозволяють стверджувати, що при видобуванні заліза сиродутним способом південноруські сільські майстри-металурги, на відміну від північноруських, надавали перевагу використанню так званих ямних горен зі шлаковипуском (або без) багаторазового використання, що свідчить про стійку техніко-технологічну традицію, яка бере свій початок у зазначеному регіоні з рубежу нашої ери і фіксується в пам'ятках ранніх слов'ян середини – третьої чверті I тис.н.е. [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.32-33]. До цього необхідно додати, що помітного технічного удосконалення та збільшення продуктивності цих ямних горен, якими користувалися південноруські сільські майстри-металурги як на початку останньої чверті I тис.н.е., так і наприкінці першої чверті II тис.н.е., не відбувається. Залізодобувні горна з поселення Кременище за своїми параметрами і технічними характеристиками ідентичні тим, що експлуатувалися металургами з Григорівки декількома століттями раніше.

На тлі таких пам'яток як Григорівка, Колонщина, Кременище, наочно вирізняється залізодобувний комплекс з поселення кінця I тис. н.е. Лопатна на території сучасної Молдови. Горна, що експлуатувалися на цьому поселенні, відносяться до типу шахтових наземних зі шлаковипуском, спорудження яких здійснювалося за допомогою каміння на глиняному розчині. Тут також простежується певна техніко-технологічна традиція, яка фіксується у західних і південно-західних регіонах розселення східнослов'янських племен з черняхівського часу [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.28-33]. Використання при спорудженні “лопатинських” горен каміння безумовно подовжувало термін їхньої експлуатації, а, отже, робило їх більш продуктивними.

Як показало вивчення місцевості в районі розташування пам'яток залізодобування, зокрема, Григорівки та Кременища, джерелом сировини для видобутку заліза слугували місцеві болотяні та дернові руди (лімоніти), які після певної обробки (збагачення) змішувалися у визначеній пропорції з деревним вугіллям і разом із флюсами (подрібнені кістки тварин) завантажувалися до горен. Сам процес відновлення заліза здійснювався за допомогою штучного подавання “сирого” (не підігрітого) повітря міхами через керамічні сопла або їхні замітники, і по його закінченню з горна виймалася залізна губка, яка у розпеченому стані оббивалася, як видно, дерев'яними молотками на спеціальних плоских каміннях-ковадлах і, ушільнюючись, перетворювалася на металеву крицю-напівфабрикат, вже придатну для виготовлення ковальських виробів. Аналіз шлаків-відходів залізодобувного процесу, що походять з давньоруських пам'яток, показує, що за вмістом невідновленого заліза (42-64 %) вони практично не відрізняються від тих, що залишилися на пам'ятках рубежу н.е. Це є свідченням практичного вичерпання техніко-технологічних можливостей сиродутного способу залізодобування у давньоруський час, хоча

підвищений вміст окису кальцію у давньоруських шлаках свідчить про більш активне використання давньоруськими металургами флюсів, які зменшують температуру плавки руди, а отже, більш оптимізують хід самого процесу редукції заліза [Паньков, Недопако, 2000, с.124].

Таким чином, залишки залізодобування, зафіксовані у південноруській сільській зоні, загалом, у техніко-технологічному відношенні відповідають стану розвитку залізодобувної індустрії рубежу I-II тис.н.е., хоча і базуються на більш примітивних металургійних горнах, аніж ті, що зафіксовані у давньоруських містах і на городищах. Саме тут ми спостерігаємо використання найбільш досконалих у технічному відношенні залізодобувних пристроїв, які являли собою наземні шахтові печі зі шлаковипуском, що споруджувалися, або з глинобитною шахтою (Вишгород, Райковецьке городище), або з шахтою, викладеною з каміння, глиняних вальків (чи з того й з іншого разом) на глиняному розчині, скріпленою дерев'яними плахами-каркасом (Ленковці, Городеськ). Робочі об'єми цих горен досягали 0,5 м³, що надавало можливість отримувати до 15 кг заліза за одну плавку.

Аналіз наявних на цей час пам'яток чорної металургії показує, що з рубежу I-II тис.н.е. великомасштабні центри залізодобування, подібні до Григорівки, поза межами південноруських міст і городищ, зникають, а замість них у сільській місцевості фіксується лише дрібномасштабне залізодобування, що і відбиває існування дрібних сільських металургійних осередків типу Кременище з дуже обмеженим колом споживачів їхньої продукції. Обсяг виробництва металу на цьому центрі був невеликий, порівняно з горнами, виявленими на території південноруських міст і городищ. Рабо-

чий об'єм "кременищенських" металургійних печей не може не свідчити про те, що тип залізодобувного виробництва, який був провідним в останній чверті I тис. н.е. (Григорівка), не міг забезпечити "залізомісткий" розвиток давньоруської економіки і виробництва у першій чверті II тис.н.е. Це, а також наявність великомасштабних центрів залізодобування, що базувалися на більш технічно довершених і продуктивних металургійних пристроях, зафіксованих у містах, ставить під сумнів тезу про залежність міського виробництва від сільського металурга.

Як видно, принаймні на території південноруських земель і князівств з рубежу II тис.н.е. у сільській околиці концентрується дрібне залізодобування, рудодобування та випал деревного вугілля. Тут залізодобувні горна і центри типу "григорівських" та "кременищенських" зберігаються лише тому, що їхня конструктивна простота та мала продуктивність цілком задовольняли потреби у залізі селищ, на території яких вони експлуатувалися, або й декількох невеличких навколишніх селищ. У випадку, коли такий залізодобувний осередок, як припустимо, Кременище, належав до поміснотчинного господарства, він за своїми виробничими потужностями міг забезпечувати потреби в залізі лише своїх власників. Тому теза про те, що "таке ("вотчинне") джерело надходження заліза" до киеворуських міст "могло бути досить значним", поки що викликає сумніви. Скоріше за все, сільський металург був більше селянином-землеробом, аніж майстром-ремісником, і масштаби його ремісничої діяльності у першій чверті II тис. н.е. визначалися обсягом потреб у залізі його односельців або натурального господарства володаря вотчини, помістя.

Глава 2. Рівень розвитку ковальського виробництва

Визначення технологічних особливостей ковальської продукції з сільських поселень - необхідний етап в детальному порівнянні ремесла міського, сільського і вотчинного, що вважається найважливішим завданням для дослідників давньоруського виробництва. По суті, мова йде про співвідношення зварних і цільно-металевих конструкцій і про використання вторинної цементації в ковальському виробництві.

Технологічна характеристика південноруського ковальського ремесла складена за матеріалами сільських поселень Чернігівщини (Автуничі, Ліскове і Очеретяна Гора) і Канівщини (поселення навколо с.Григорівка - в ур. Чернечий ліс, Бучак і Ревутово). В колекцію для аналітичного дослідження відбиралися знаряддя праці, переважно господарські ножі, як найбільш масова і інформативна категорія при технологічному вивченні. Матеріал датується переважно XI-XIII ст.

Технологічне вивчення ковальської продукції базувалося на мікроскопічному дослідженні проб, взятих на поперечному перерізі робочих частин знарядь праці та вимірюванні мікротвердості структурних складових. Результати вивчення представлені в таблиці 1 (вер-

хня частина). Включення до таблиці аналогічних аналітичних матеріалів із міських центрів Південної Русі дозволяє провести порівняльну характеристику технологічних особливостей сільської і міської ковальської продукції.

Отже, вивчення 336 ковальських виробів із 5 сільських поселень Південної Русі дозволило встановити, що вони виготовлені за кількома технологічними схемами. Як видно з таблиці, переважають цільнометалеві конструкції. Група цільнозалізних виробів включає в себе господарські ножі, ножиці, коси і серпи, наральники, ремісничий інструментарій: долота, коловорот, побутові інструменти: шила, кресала. Всі вони викувані із кричного заліза звичайної якості: з наявністю шлакових включень, різновеликим зерном, мікротвердість коливається в межах 122-254 кг/мм навіть на одному зразку. Зрідка на окремих пробах відзначена підвищена твердість ферриту: в районі 300 кг/мм. В майбутньому, при визначенні хімічного складу досліджуваних поковок можна внести більшу ясність в характеристику кричного заліза. У всякому разі, поєднання таких структурних ознак як

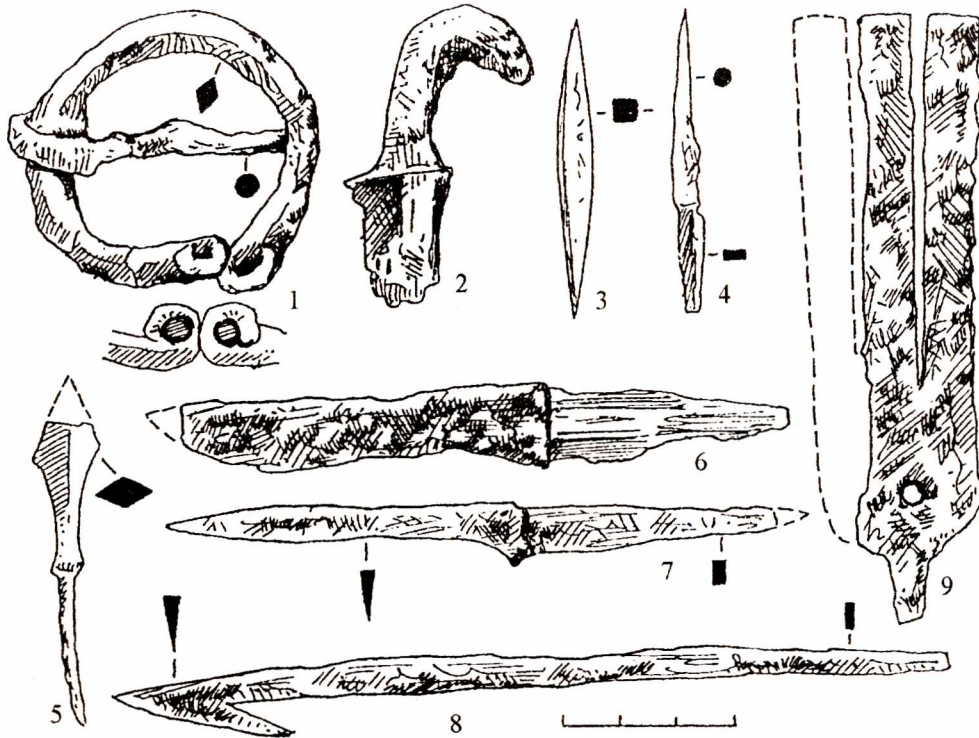

Рис.33. Вироби залізоробного ремесла з Автуницького поселення.

крупнозернистість ферриту і висока його мікротвердість часто пов'язане з підвищеним вмістом фосфору. В цілносталіних виробах не відзначено ніяких технологічних прийомів, котрі могли б покращити їх механічні властивості. Виковувалися вони звичайними прийомами вільної ковальської ковки, якими майстри володіли досконало.

За технологічними особливостями до цілносталевих інструментів, репрезентованих ножами, серпами, інструментами по дереву й металу (різці, скобелі, свердла, пила, напилки, ножиці по жести, зубило, пробійник), шилами, риболовними гачками, наконечниками стріл. Для цілносталевих поковок використовувалась у більшості випадків сирцева сталь з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю, однак, трапляються вироби, ковані зі сталі високої якості, з підвищеним і рівномірним розподілом вуглецю. Як правило, цілносталеві вироби загартовувалися і це встановлюється за наявністю мартенсито-троситних структур; в деяких випадках можливість термообробки визначається за характером дрібнодисперсної феррито-перлітної структури, де перліт має сорбітоподібну форму і підвищену мікротвердість.

Найскладнішу технологію виготовлення демонструють вироби, виконані в техніці тришарового пакетування. До цієї технологічної групи входять ножі, серп, долото. Викувані вони за класичною схемою: в центрі клинка з виходом на лезо йде смуга високовуглецевої сталі, з її боків - смуги заліза. Більшість виробів загартовано. Ймовірно, долото з поселення Автуничі виготовлено за технологією глибокої зварки сталюого леза з наступним загартуванням. Оригінально виглядає технологія виготовлення одного три-

шарового ножа з Автуничів: в центрі з виходом на лезо йде смуга ферриту підвищеної твердості, з боків - смуги м'якої сталі. У даному випадку тверде (високофосфористе?) залізо відіграє роль високовуглецевої сталевий смуги.

Наступний етап в розвитку зварних конструкцій ковальських виробів - технологічна схема наварки сталюих лез на залізну основу інструмента. Це зафіксовано у ножів, а також долота, зубила і серпа (Григорівка, ур. Чернечий ліс). Форма наварки переважно торцева. На лезо йшла, як правило, високовуглецева сталь. За рідким винятком, всі вироби з наварним лезом загартовані. Один з таких ножів (Автуничі) репрезентував оригінальну технологію використання в середині клинка вставки твердого заліза, яка на поверхні йде блискучою смугою вздовж клинка.

До виробів зі зварною конструкцією слід віднести нечисленну групу двошарових предметів (смуги заліза і сталі, що виходить на лезо) і викуваних з пакетного металу: ножі і долото (Автуничі, Ліскове, Григорівка). Ця технологічна схема дуже архаїчна і продовжує зрідка використовуватися в середньовіччі.

Вторинна цементация - науглецювання робочих частин знарядь праці та інструментів - зустрічається в кількох варіантах: наскрізна і поверхнева цементация лез з наступним загартуванням в обох випадках, поверхнева цементация всього клинка також із наступним загартуванням. Цементувалися клинки ножів, лезо сокири, серп і коса, клинок шаблі (Автуничі, Ліскове, Очеретяна Гора, Григорівка) (Рис. 33).

На особливу увагу заслуговує знахідка на поселенні Бучак в житлі другої половини XII ст. ножа, клинок якого виконаний в техніці зварочного дамаска. Кли-

нок складався з трьох частин: спинка, серединка і лезова частина клинка, викувані з брусочків зварочного дамаска, розділені між собою тонкими прокладками високофосфористого заліза. На вістрі клинка - наварне лезо із твердої сталі. Брусочки зварочного дамаска складаються із перевитих і зварених прутиків сталі різного ступеню науглекльованості. Клинок загартований. Середньовічні клинки ножів зі вставками із зварочного дамаска, з їх високими експлуатаційними якостями - вершина ручної ковальської техніки. Такі ножі в європейському ковальському виробництві відомі з XI ст., але найбільшого розповсюдження вони набули в XIII ст. [Pleiner, 1979]. На сьогоднішній день відомо трохи більше п'ятидесяти екземплярів таких клинків (ножі і одні ножиці), знайдених на території Середньої і Східної Європи. Що стосується візерунчастих клинків, виявлених в давньоруських землях, їх слід, мабуть, віднести до привізних виробів: всі вони знайдені в містах і поселеннях, що лежали на основних напрямках торгових шляхів із Західної Європи на схід. Потрібно відзначити, що західноєвропейські ножі із Скандинавських країн, Англії, Німеччини і Чехії на протязі всього середньовіччя були помітною статтею ввозу на руському ринку [Вознесенская, 1990].

Порівняльний аналіз даних показує безумовна перевага цільнометалевих конструкцій в ковальській продукції як південноруського села, так і міста. Це співвідношення вірне як для періоду X-XI ст., так і для XII-XIII ст., що встановлено при аналізі ковальських виробів із добре датованих об'єктів і шару.

Принципової різниці у використанні зварних конструкцій в ковальському виробництві міста і села немає. Проте, що стосується тришарового пакету, то ця технологія в сільських матеріалах зустрічається вдвічі частіше, ніж в місті. При всьому спектрі даних стосовно використання технології наварки сталених лез деяке переважання її в міських матеріалах відчувається, і в цілому такі вироби навіть в продукції південноруського міста практично не перевершують 1/4 від загального числа.

Вторинна цементация вживана в ковальському виробництві Південної Русі як в X-XI ст., так і в більш пізніші часи. Зустрічається вона в ковальських виробах як міських, так і сільських, навіть з деяким переважанням в місті. В загальному обсязі ковальського виробництва її питома вага (4-12%) незначна і падає вона, ймовірно, з XIII ст., коли різко зростає маса ковальських виробів з наварними сталеними лезами.

Роботами Б.О.Колчина 50-х років було встановлено, що як в давньоруському місті, так і в селі ковальські вироби мають однакові форму і конструкцію, однакову техніку і технологію виготовлення. Дослідник вважав, що виробництвом якісних ковальських виробів міг володіти лише спеціалізований міський коваль, а сільський не міг виготовити вироби в складній техніці, що базувалася на конструктивному зварюванні заліза і сталі в одному предметі, у тому числі і в техніці

тришарового пакетування. Тому сільський смерд якісні сталені знаряддя праці отримував по лінії вільного обміну між смердом і міським спеціалізованим ремісником [Колчин, 1953а, с.190-193]. Виготовлення якісних знарядь праці сільським ковалем Б.О.Колчин припускає лише як виняток [Колчин, 1953а, с.194].

На наш погляд, констатація того факту, що ковальські вироби міста і села мають не лише однакову форму, але й однакову техніку і технологію виготовлення, що визначають, зрештою, якість інструмента, може мати зовсім інакше тлумачення, а саме, що на ранньофеодальному етапі розвитку ковальське ремесло південноруського міста і села, принаймні в плані технологічному, було ідентичним.

Дослідження південноруської ковальської продукції показали, що в місті і селі однаково домінують цільнометалеві конструкції. Для виготовлення як якісних, так і неякісних цільнометалевих виробів потрібно було однаковою мірою володіти лише прийомми вільної ковальськоїковки і відпадала практична необхідність торгового обміну між містом і селом однаковими за якістю інструментами.

Привертає увагу також та обставина, що технологія тришарового пакетування, застосовувана переважно в ковальській техніці X-XI ст., в південноруських селищах зустрічається частіше, ніж в місті. І це в епоху раннього феодалізму, коли село жило натуральним господарством, товарне виробництво було розвинуте дуже незначно і зв'язок міста і села залишався слабким. На ранньофеодальному етапі розвитку давньоруського міста ремісниче виробництво було зосереджене в руках залежних майстрів, включених до господарської структури феодального помістя і обслуговуючих його потреби; в цьому полягала суть вотчинного ремесла. Форма роботи вотчинного ремісника - переважно на замовлення. В такому випадку досить проблематичним є припущення, що якісні ковальські вироби, виконані в техніці тришарового пакетування, потрапили в сільське поселення риночним шляхом. Більш реальна точка зору, що сільські ковалі самі володіли цією складною технікою, яка передбачає виготовлення подібної продукції в обмеженій кількості (на замовлення). Про це ж свідчить панування технології тришарового пакетування в доміський і додержавний період в ковальському виробництві неслов'янських народів, а також тривале її побутування на окраїнних землях давньоруської держави, яких не торкнувся ще бурхливий розвиток економіки і ринкових зв'язків.

В історичній літературі, присвяченій технологічному вивченню середньовічного ковальського виробництва, починаючи з роботи Б.О.Колчина і до цього часу, цільнометалеві вироби вважаються не стільки технологічно простими, скільки певною мірою примітивними в порівнянні зі зварними конструкціями, які вбачаються завжди прогресивними. Однак, з точки зору зростання продуктивності праці і розвитку товарного виробництва, найбільш економічно вигідною

Таблиця 1.

Пам'ятка	Технологія (в %)						
	Суцільнозалізни	Суцільно-сталеві	Тришаровий пакет	Наварка сталевих лез	Двошарові і пакування	Цементация	Зварний дамаск
Автуничі XI-XIII ст. (106 предм.)	30	34	13	16	3	4	
Ліскове та Очеретяна Гора X-XIII ст. (70 предм.)	19	54	3	7	1	16	
Ревутово XI-XII ст. (27 предм.)	3	48	15	4			
Григоровка (Чернечий ліс) XI-XIII ст. (104 предм.)	32	46	3	14	2	6	
Бучак XI-XII ст. (29 предм.)	27	34	8	27			4
Міста Новгород-Сіверської землі XI-XIII ст. (150 предм.)	42	16	4,5	26	4,5	7	
Київ XI-XIII ст. (67 предм.)	21	33	9	14	11	12	
Вишгород XI-XIII ст. (47 предм.)	9	66	9	6		10	
Ізяславль XIII ст. (497 предм.)	36	29		23,5	5	5	1,5

є конструкція цільнометалевого виробу. Згідно з Б.О. Колчиним, з появою технології наварного сталюого леза знизилась трудомісткість затрат і зросла продуктивність праці коваля в порівнянні з виготовлен-

ням тришарових клинків. В такому випадку оцінка трудової місткості затрат на виготовлення цільнометалевого ножа в порівнянні з будь-якою зварною конструкцією має бути ще нижчою, оскільки кількість опе-

рацій при його виконанні теж значно зменшується. Значить, цільнозалізні і цільносталеві ножі можна вважати масовою і дешевою продукцією дрібнотоварного виробництва. Давньоруське міське ремесло лише поступово набирає дрібнотоварного характеру, коли зростає роль вільного посадського ремесла, котре працює в основному на ринку і обслуговує потреби не лише горожан, але й сільської округи. Ці зрушення у розвитку міського ремісничого виробництва знаменують собою початок другого періоду розвитку давньоруського ремесла, який приходить на другу третину XII ст. і характеризується різким розширенням асортименту продукції, значною раціоналізацією виробництва, внутрішньогалузевою спеціалізацією. Лише з цього часу спостерігається археологічно уловимий рух виробів міських ремісників в село.

І лише тоді, мабуть, починає відчуватися нарастаюча відмінність між сільським і міським ковальським ремеслом як в плані технологічному, так і в соціально-економічному. Саме з середини XII ст., за

Б.О.Колчиним, міські ремісники переходять до виготовлення ножів з наварним сталевим лезом, забезпечуючи масовий випуск своєї продукції. Здається, що для сільських ковалів не було технічно складним виготовлення інструментів з наварними лезами, але все таки в сільських поселеннях вони зустрічаються рідше, ніж в міських. В силу більш консервативного побуту села взагалі, сільські майстри довше зберігали старі виробничі традиції виготовлення цільнометалевих виробів. Дається взнаки і брак високоякісної сировини (твердої сталі, можливо, значною мірою, довізної), яка йшла на наварні леза. Але з розширенням товарних зв'язків між містом і селом на сільський ринок все активніше проникає дешева продукція міського виробництва, в тому числі і якісні ковальські вироби з наварними лезами. Звичайно, що на сільських поселеннях поблизу крупних міських центрів чи на торгових шляхах цей процес протікає більш наглядно.

Глава 3. Номенклатура виробів із заліза.

Крім слідів залізоробного виробництва (сиродутні горни, камені для подрібнення руди, агломераційні ями, печі для науглецьовування заліза, уламки керамічних сопель, шлаки і т. ін.) найбільш повну інформацію про залізоробну справу на давньоруських поселеннях несуть самі вироби із заліза. Ці знахідки відомі на кожному з розкопаних поселень і за своєю кількістю вони поступаються лише кераміці, отже належать до масової категорії археологічного матеріалу.

Номенклатура предметів із заліза з сільських поселень складається майже з усіх відомих для Давньої Русі видів цієї продукції. Кількість інвентаря вражає не лише масовістю, а і різноманітністю номенклатури. Так, на Григорівському поселенні розпізнаних залізних виробів нараховується 3202 предмети, що складають майже 60 найменувань. І це лише частина зафіксованих знахідок, адже значна їх кількість потрапила до рук збирачів і втрачена, сотні предметів не вдалось розпізнати через погану збереженість (Рис. 34).

Знаряддя праці сільського господарства та промислів

Серед цієї категорії знахідок відомі орні знаряддя, вони знайдені на Григорівському поселенні (один наральник, два лемехи, два чересла), на поселенні в Автунічах (два цілих наральника, два фрагменти втулки і лопаті), на Комарівському поселенні (один фрагмент наральника), в Лісковому (три уламки наральників) на поселеннях Київського Подніпров'я знайдено чотири наконечники орних знарядь, одне чересло. Серед цих знахідок відомі як вузьколезі, що використовувались поряд з плугом як допоміжні знаряддя праці для обробки парового клина так і широколезі для плуга з од-

нобичним фіксованим відвалом з череслом. Знахідки плужних ножів-чересел, однієї з основних і характерних частин плуга, як інструмента, що підрізає шар ґрунту свідчить про використання в селянському господарстві досконалого і більш продуктивного плуга, поряд з ралом, що використовувався для неглибокої оранки або для розрихлення верхнього ґрунтового шару.

Два наконечники з Автунічів майже цілі і однакові за розмірами, довжина їх 15 см, довжина втулки 9, ширина 8 см, бокові грані лопаті асиметрично загострені, вони найближчі до знахідок з Райковецького городища та Новгородка і датуються XII—XIII ст. [Південноруське село..., 1999, с.43]. Близький за розмірами до Автунічських знарядь наконечник з Григорівки (довжина 15 см, довжина втулки 5 см, ширина 6 см). Другий екземпляр з цього поселення (розміри відповідно: 25,5; 14,5; 14) мав наварний робочий край за формальними показниками близький до знахідок з Княжої гори і Дівич-гори. В Григорівці знайдено масивний леміш з вираженою правосторонньою асиметрією (розміри: 46; 9,5; 3,3 см), краї лопатей наварні. Такі великі наконечники досить рідкісна знахідка, Ю.А.Краснов зібрав дані про три екземпляри, один з яких походить з Болгарського городища, золотоординського шару, інший відноситься до випадкових знахідок [Краснов, 1987, с.53]. Григорівський екземпляр також піднято з води, проте поширення асиметричних лемехів на давньоруських пам'ятках Південної Русі, зокрема таких як Княжа гора, Райковецьке городище і Колодяжин не виключає його датування домонгольським часом.

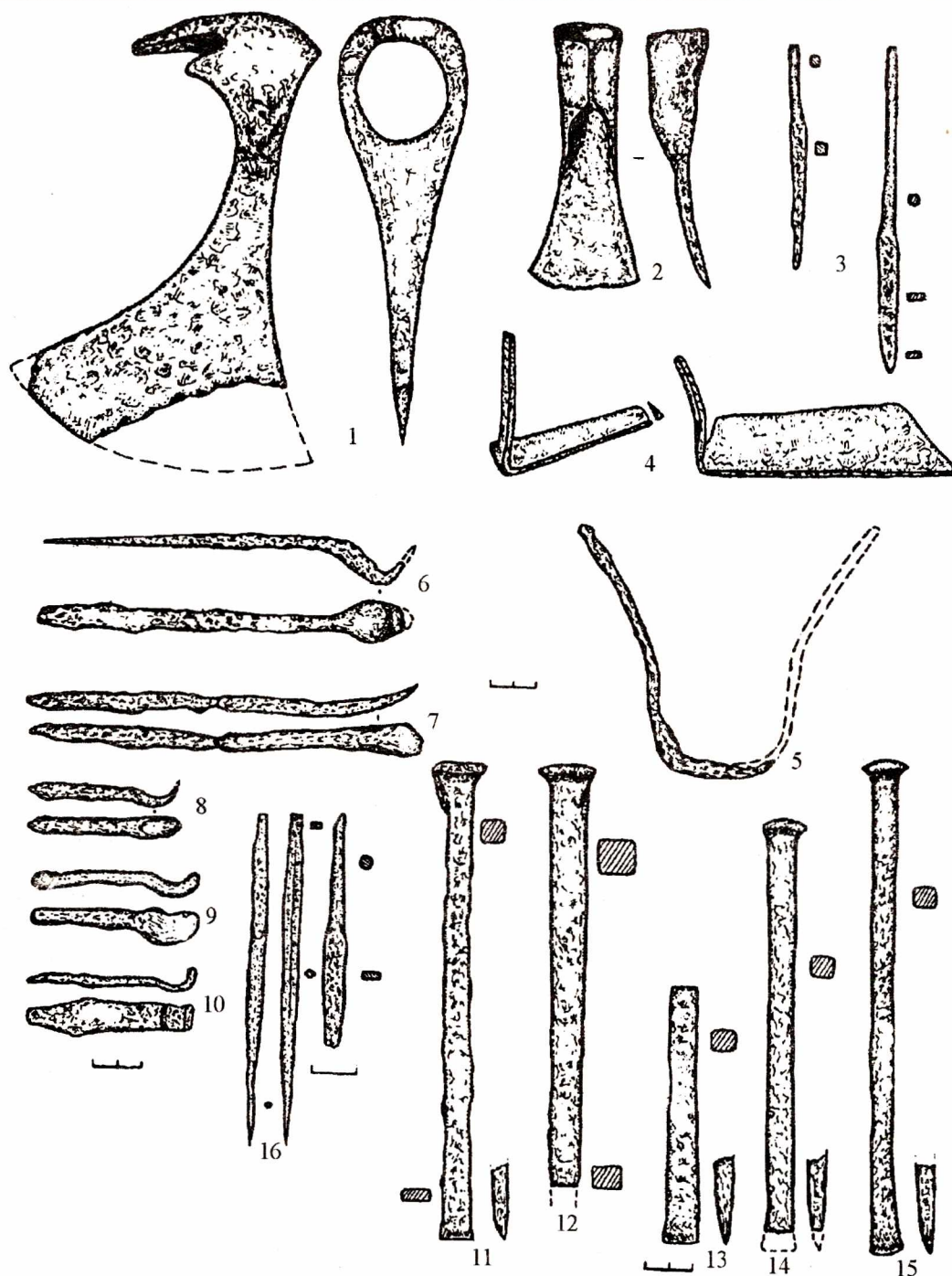

Рис.34. Вироби із заліза (Григорівка).

Такий же масивний леміш знайдено на березі Канівського водосховища поблизу х.Монастирьок (розміри: 32; 10,8; 21 см), краї лопатей і її центральна частина наварні. Два лемехи піднято поблизу Григорівської пристані. Перший з них також масивний з добре вираженою асиметрією (розміри: 33; 8; 19 см), другий значно менших розмірів (21; 9; 14 см).

Обидва лемеші з київського Подніпров'я знайдені на селищі Дорогинка I і Дорогинка III. Один з них симетричний, другий асиметричний з подвійним наварним лезом [Південноруське село, 1999, с.111]. Два наральника асиметричної форми знайдені на селищі XI—

XIII ст. поблизу с.Козаровичі Київської обл. на Дніпрі [Степаненко, Блажевич, 1976, с.154].

Аналіз цих виробів вказує, що вони відносяться до досконалих типів з високою продуктивністю праці, особливо це стосується знахідок з канівського і київського Подніпров'я, де використання плуга підтверджується знахідками лемехів та чересел. Технологія виробництва сільськогосподарських знарядь праці і рівень сільського ковальського ремесла дозволяє припустити можливість виготовлення орних знарядь на деяких сільських поселеннях. Можливо такими поселеннями були Дорогинка III на Київщині та Григорівка на Канівщині. Разом з тим слід відмітити, що кількість

орних знарядь, знайдених під час розкопок сільських поселень значно поступається цій категорії знахідок з давньоруських городищ, особливо міст, що на перший погляд виглядає парадоксально. Пояснення цього явища лежить в царині суспільної організації праці в давньоруський час. Орні знаряддя в силу своєї дороговизни, ймовірно були доступні далеко не кожній сільській родині, до того ж обробітка орного клина, здійснювалась за участю всіх членів общини, принаймі під її контролем. Тому плуг зберігався в руках сільської верхівки і надавався для оранки іншим її членам. Можливо цим пояснюється і поширення орних знарядь в містах, які могли надавати, а отже і контролювати орні землі їхньої сільської периферії.

Значно більше знайдено на давньоруських поселеннях серпів, кіс, мотик. Так, на Григорівському поселенні виявлено 29 серпів, серед яких три екземпляри збереглися повністю, 20 серпів виявлено на поселенні у Лісковому, вони знайдені майже на кожному поселенні київського Подніпров'я, Верхнього Подністро-в'я і Волині.

Зупинимось на характеристиці цілих знахідок, що походять з датованих комплексів Григорівки. Два екземпляри знайдено в комплексах рубежу X—XI ст. Перший з них має довжину основи 28 см, лінія АС становить 9,5 см, СД — 9,0 см, кут різання в межах 45—48°, кінець клинка відтягнуто і дещо розклепано. Цей серп за В. П. Левашовою належить до серпів московського типу. Другий екземпляр близький до описаного вище (розміри: 28; 8,5; 9,5 см), кути різання дещо нижчі, проте рівномірні і лежать у межах 44—51°. Вигин початку клинка крутий, кут А майже прямий (96°), кут кінцевої частини клинка дорівнює 56°, кінець клинка відтягнутий і дещо розклепаний. За технологічними ознаками він наближається до серпів новгородського типу.

Близькі до описаних цілі серпи з Козаровичів та Дорогинки.

Найменш досконалий серп з Григорівки виявлено в шарі IX—X ст. (розміри: 22; 5,2; 9,4 см), кут різання на більшій частині клинка складає всього 30—40° і лише в кінці клинка гострий (43°), кут кінцевої частини клинка всього на 2° більше кута А.

Уламки кос знайдені на різних поселеннях (Григорівка, Дорогинка, Ревутове поблизу Григорівки), один цілий екземпляр походить з Григорівки, його знайдено у житлі X—XI ст. Довжина основи — 33 см, найбільша ширина близько 4 см, товщина леза 3-4 см; знахідка належить до південного типу для якого характерні менші розміри і короткий черенок [Колчин, 1953а, с.171]. Фрагмент з Ревутового виявлено в будівлі першої половини XII ст., він має довжину 28 см, ширину леза 3,6 см, ширину спинки 4-5 мм. Ці коси відносяться до кос-горбуш, що добре відомі на всіх сусідніх територіях в XI—XIII ст. від Прибалтики до Південної Русі, їх знайдено на Райковецькому городищі, Княжій горі, Колодяжині [Коробушкіна, 1977, с.56].

З розвинутим скотарством пов'язані знахідки пружинних ножиць для стрижки овець (Ліскове, Григорів-

ка-Ревутове, Григорівка-Чернече, Комарівка), ботало, що навішувалося на корів і телят при відгонному випасі (Григорівка-Чернече).

Кожне поселення, розташоване поблизу ріки містить знахідки рибацького обладнання: рибацькі гачки різної форми, блесни, остроги. Так, на поселенні в Григорівці (Чернече) знайдено близько 50 гачків, 4 блесни, 2 остроги. Ці категорії знахідок відомі на кожному з досліджених давньоруських поселень, розташованих на березі Дніпра (Бучак, Ревутове, ур.Кут, Комарівка). Різноманітні деталі для рибної ловлі знайдені в Автуничах і Лісковому: гачки типу "кішки" для витягування рибацьких сіток, гачки.

Найбільш масовою знахідкою серед виробів із заліза на давньоруських пам'ятках справедливо вважаються ножі. Так, на поселенні в Григорівці зібрано 317 екземплярів цих виробів, на Лісковому 178 цілих і 128 уламків, кілька десятків зафіксовано на Автуницькому поселенні, 23 на поселенні в ур.Ревутове на Дніпрі. Цей матеріал завдяки своїй масовості виступає основною категорією при співставленні металографічних аналізів з різними пам'ятками і регіонами. Спинки ножів прямі або дещо скошені від руків'я до вістря, клинки у розрізі трикутні висотою від 8 до 20 мм, розповсюджені клинки висотою від 10 до 16 мм, товщиною 3-6 мм. Довжина клинка стабільна і рівняється 5-10 см, переважають клинки довжиною 6—8 см. Рідко трапляються дуже маленькі екземпляри з лезом 2,8—4,0 см і дуже великі з лезом до 13 см з виїмкою вздовж спинки. Нерівномірність знахідок в різних шарах не дозволяє простежити еволюцію форм ножа впродовж всього давньоруського періоду. Можна лише відмітити, що в середньодніпровських серіях, як і в новгородських, ширина леза ножа X—XI ст. не перевищувала 14 мм, в той час як в більш пізній час вона перебуває в межах 8—20 мм, різниці в інших параметрах не спостерігається. Трапляються ножі великих розмірів з довжиною клинка від 130 до 160 мм, товщина обушка 4-6 мм, вздовж леза міститься борозенка, вістря обоюдогостре.

Подекуди на поселеннях дослідники відмічають знахідки медорізків, вони знайдені у Григорівці та Лісковому. Це колінчасті ножі, цілий екземпляр з Ліскового мав довжину 16,5 см, ширину леза 3,5 см.

Ремісничі інструменти

Особливо важливими для вирішення питання про заняття ковальством безпосередньо на поселеннях виступають знахідки ремісничих інструментів. Наведено опрацьовані дані по номенклатурі цієї різноманітності виробів із заліза за матеріалами Григорівки (Чернече).

Ремісничі інструменти з розкопів і змиву з поселення Григорівка

Назва предмета	з розкопу	із змиву
долота	2	3
пробійники (бородки)	1	
сверла	2	
напильники		3
зубило		1

наковальня	1	
різці-ложкарі	3	3
різець-штихель		4
тесло		1
струг	2	1
ножиці по металу		1
пінцети з кольорового металу	2	2
ножі по дереву	4	6
чоботарський ніж	1	
ножі-різакі	2	3
Всього	20	28

На інших давньоруських поселеннях також дослідники відмічають знахідки ремісничих інструментів: напилки, зубила (Автуничі), долота, струг, свердло (Комарівка), зубила, ножівка, напилки (Ліскове), ковальський молоток (Колонщина). Металообробні інструменти (напилки, бородки, ножиці по металу) свідчать про заняття цим ремеслом населенням поселень, де вони виявлені. В Григорівці збереглась половина ножиць по металу, загострений кінець яких забивався в чурбан, довжина дуги — 140 мм, ширина 7—10 мм. Бородки використовувались під час ковальських робіт для пробивання отворів. Вони складного профілювання довжиною 106 мм, обухок прямокутної форми розміром 6х12 мм, робочий кінець вигляді заокругленого деформованого вістря діаметром 2—3 мм. В Григорівці знайдено циркульне свердло або різець-штихель для нанесення орнаменту на виробах з кольорового металу. Він має зубчики розміром 3,5 мм кожний. Робочі частини різців—штихелів і сліди, які вони залишають на виробах, наводяться у роботі Т. І. Макарової [1986, с.10, рис. 3].

Деревообробні інструменти виявлені в значно більшій кількості ніж описані вище знахідки, що цілком природно, оскільки широке використання дерева у побуті та будівництві вимагало великої кількості спеціальних інструментів. Фрагменти сокир, долот, тесел, токарних різців знайдені на багатьох поселеннях (Григорівка-Чернече, Григорівка-Ревутове, Григорівка-Підтополеве, Ліскове, Комарівка). В Григорівці знайдено 5 долот, їх загальна довжина від 112 до 205 мм, всі вони відносяться до цільнозалізних литих. Свердла відносяться до поширеного в Давній Русі типу пероподібних. Більший екземпляр з Григорівки має довжину 135 мм, довжину пера 65 мм, діаметр 8 мм, менший — 92 мм, довжину пера 55 мм, діаметр робочої частини 4 мм. Сокира з Григорівки відноситься до I типу (за Б. А. Колчиним) і датується X—XI ст. Це масивний екземпляр з широким лезом і виїмкою, провушним обухом і одним внутрішнім виступом. В Лісковому знайдені як масивні сокири, що використовувались лісорубами для рубки дерев, так і невеликі для теслярських і бондарських робіт.

Провушні тесла з поселень поблизу Григорівки мають розміри 115—135 мм, ширина леза 46 мм — 35 мм, ширина втулки близько 20 мм. В одному з екземплярів втулка швом повернута назовні, можливо зварена по шву. Для роботи з деревом широко вживаним інструментом був струг. Вони кувались з однієї смуж-

ки трикутної у перетині, присутність шипа вказує на використання інструмента не лише у горизонтальному, а і у вертикальному положенні. Струги були різних розмірів, ширина ручки складала від 45 до 100 мм.

Поширеним токарним інструментом були різці. Всі шість екземплярів, знайдених у Григорівці мають характерну робочу частину. Серед них два ложкарі з довгою товстою ручкою, що характерно для токарних різців. Один з них знайдений у культурному шарі X—XI ст., другий у змиві, чотири інших мають невеликі ручки, зручні для руки. На поселенні Ліскове зібрано колекцію різців з 13 екземплярів завдовжки від 7 до 20 см, з довжиною робочої поверхні від 3,5 до 8 см., вони двох видів: для обточування зовнішньої поверхні, у вигляді стамески з прямим лезом і виточування внутрішньої поверхні з гачкуватим лезом і прямим держакком (один екземпляр).

Серед ножів спеціального призначення виділяються ножі для роботи по дереву. Це, як правило, невеликі за розмірами інструменти з лезом від 30 до 50 мм, вістря опущене донизу, зрідка трапляються чоботарські ножі, а також ножі-різакі. Вони мають дугоподібне лезо, кінець якого оформлений у вигляді короткого опущеного донизу дзьоба, вони могли використовуватись для розкроювання шкіри. В давньоруський час відомі також ножі у футлярі, цілий екземпляр такого виробу знайдено у Григорівці. Його лезо близько 60 мм, спинка пряма з отвором для кріплення клинка до футляра, протилежний відносно вістря кінець загорнутий у петлю. Залізний футляр прямокутної форми розміром 18—92 мм, складається з двох пластин, один кінець наглухо заварений. Не виключено використання такого ножа як бритви, конструктивно він близький до новгородських бритв I типу [Колчин, 1959, с.57-58].

Предмети домашнього вжитку

Велику кількість виробів із заліза складають предмети домашнього вжитку: замки, ключі, скоби, петлі від дверей, цвяхи, кресала, швайки, шила, дужки від цебер, петлі від котлів і цебер, оковки і т. ін. Вони зустрічаються на всіх давньоруських поселеннях. Особливо велику колекцію речей зібрано в Григорівці, наприклад цвяхів знайдено близько 2 тисяч, з них безпосередньо в розкопах — 283 екземпляри. Вони представлені всіма відомими на Русі формами і розмірами— від будівельних до чоботарських. Довжина будівельних цвяхів коливається від 6 до 8,5 см, форма шляпки грибоподібна або пласка. В поодиноких випадках трапляються цвяхи більших розмірів (Рис. 35).

Найбільшу колекцію замків і ключів зібрано на Григорівському поселенні. Вона складається з 4 висячих замків, 30 ключів для висячих замків, 5 механізмів для нерухомих замків, одного ключа для нерухомого замка, 2 замочних лічин, 2 дверних петель. Всі висячі замки збереглися фрагментарно, в культурному шарі XII—XIII ст. виявлені денця від великих циліндричних замків з мідною обтяжкою корпуса типу Б, що відносяться до XII—середини XIV ст. [Колчин, 1982, с.160]. Знайдені замки з “секретом” з ускладненими схемами. Вживаними були також нутрянні дерев’яні зам-

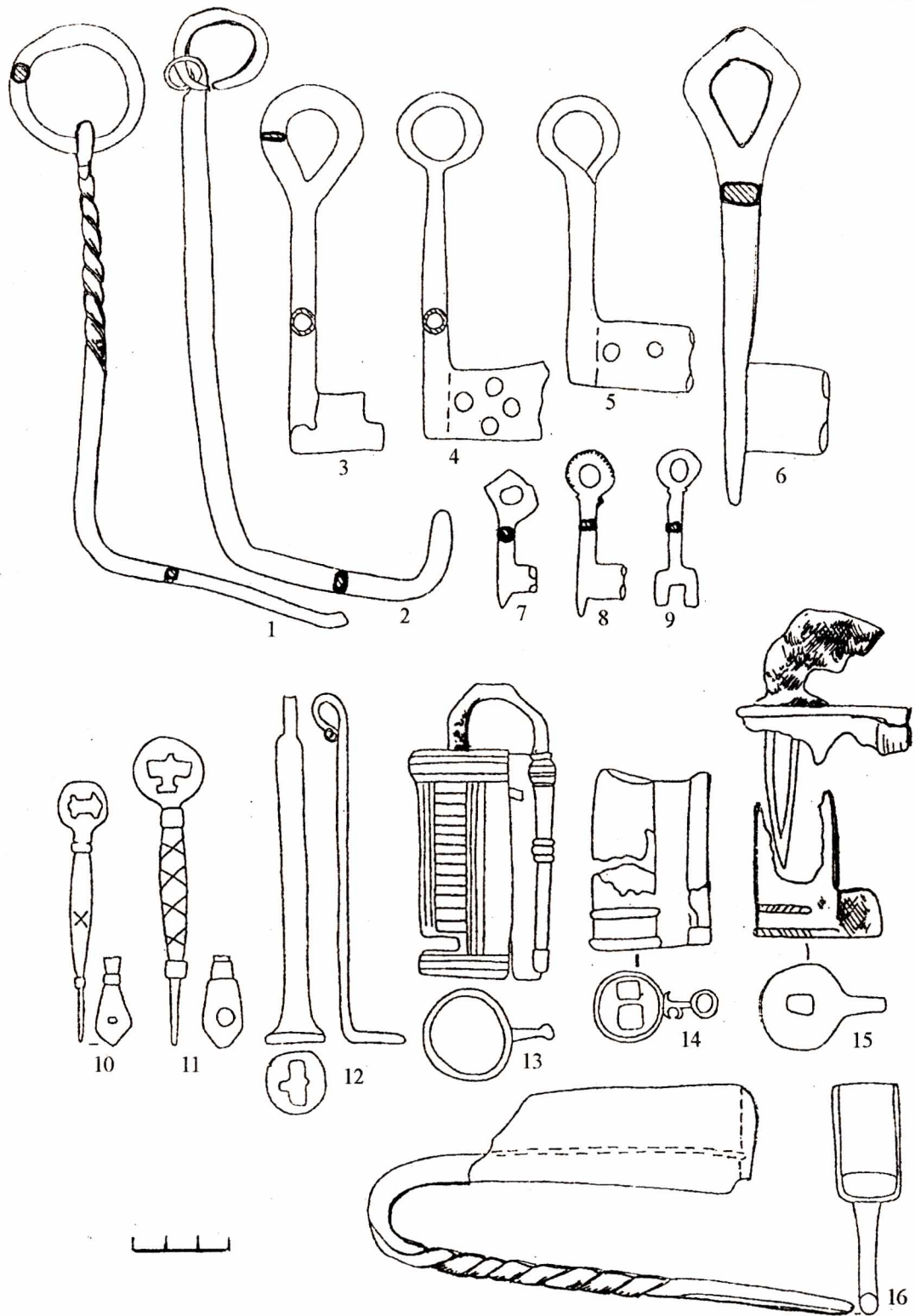

Рис.35. Ключі та замки з поселення Ліскове.

ки. Деякі ключі також ускладнені “секретом” у вигляді двох або трьох паралельних залізних прутів. Трапляються ключі для цільнометалевих замків від ларчиків і сундучків, відомі також ключі від дерев’яних замків з штифтами—“жолудями”, стержні від путних замків. На ранніх поселеннях зустрічаються кубічні замки X—XII ст. з поздовжньою ключовою віссю, саме такий замок знайдено у Ревутовому. Коробка збереглась повністю,

її висота 60 мм, розміри головки з прорізами для ключа 38 x 54 мм. Серед поширених предметів домашнього вжитку були кресала двох видів — більш ранні (X—сер. XII ст.) калачеподібні з язичком (розміром 2 x 5 см) та більш пізні (XII—XIV ст.) овальні без язичка (розміром 1,5-2 x 6-7 см). В Григорівці знайдено 9 екземплярів кресал овальної форми, калачеподібні кресала відомі з Ліскового та Ревутового.

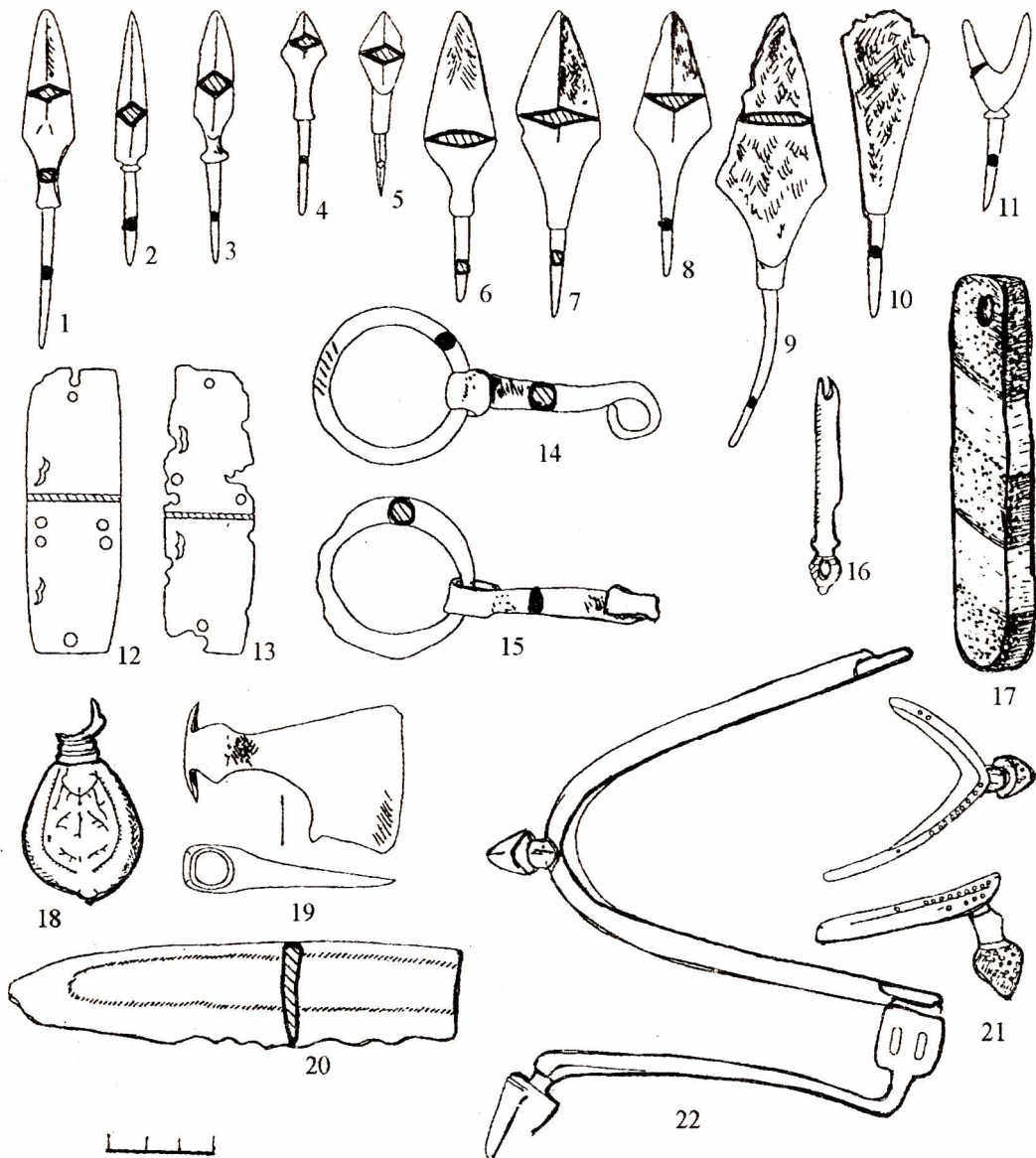

Рис.36. Зброя і спорядження вершника з поселення. Ліскове.

З заліза вироблялись також пряжки і булавки, що використовувались в чоловічих костюмах, інколи такі вироби прикрашались “золоченням” з кольорових металів. Одна булавка з Григорівки по-середині перевернута смужками з латуні, пряжка XI—XII ст. вкрита “позолотою”

Найбільшу кількість швайок знайдено в Автунічах. Серед них виділяється одна завдовжки 5,5 см, з черешком прямокутним у перерізі, завдовжки 2 см, трапляються вироби без черешка, в перерізі квадратні. Майже на кожному давньоруському поселенні відомі уламки обручів від дерев'яних діжок і цеберок, а також дужки та петлі. Дужки від цебер були у перерізі ромбоподібні, квадратні, перекручені, сегментоподібні. Більшість з них від цебер діаметром 200—300 мм, зрідка трапляються маленькі діаметром 120 мм, діаметр дроту 5-6 мм. Обручі виготовлялись з залізної смужки шириною 5—8 мм, завтовшки 1,5—2,0 мм. Залізні петлі для цебер виготовлялись з круглого або підпрямокутного дроту діаметром 3 x 5 мм, висота пе-

тель 48—54 мм або із залізної смужки розміром 3 x 6 мм, висота петель 66 мм. На придніпровських давньоруських поселеннях досить часто трапляються петлі від мідних котлів, вони відрізняються від описаних вище формою кріплення: якщо петлі для цебер забивались в дерев'яне тіло, то петлі для котлів кріпились за допомогою клепок, вони завжди виготовлялись із залізної смужки.

Зброя і спорядження коня

На всіх давньоруських поселеннях зустрічаються залізні вироби, пов'язані з воєнною справою, різниці лише спостерігається в кількості цього матеріалу. На всіх придніпровських поселеннях, досліджених поблизу с. Григорівка (Чернече, Ревутове, Бучак, Підтополеве) їх кількість досить значна, що пов'язано з розташуванням цих поселень в зоні активних дій кочівників. На цих поселеннях могли проживали, або перебувати деякий час воїни-професіонали. Особливо велика колекція зброї зібрана на Григорівському поселенні в ур.

Черенче. Номенклатура і кількість цих виробів наведена у таблиці.

Зброя на поселенні Григорівка (ур. Черенче)

Назва предмета	к-ть з розкопу	к-ть із змиву
вістря стріл	11	45
кільця кольчужні (одиночні) —		60
фрагменти кольчуги	—	7
наконечники сулиці	—	1
сокира бойова		1
уламок меча		1
дротик		1
Всього	11	116
Спорядження коня		
стремена	2	4
вудила	1	8
пряжки підпружні	1	2
Всього	4	14

Найпоширенішим типом наконечників на цьому поселенні були бронебійні стріли з масовою бойовою голівкою XI ст. (6 екз.), пірамідальні XII ст. (5 екз.) та кілеподібні сплюснені з шийкою, що побутували у X—XI ст. (4 екз.). Звертають нашу увагу знахідки дворогих “срезнів” з упором (3 екз.) ранніх типів X ст., найбільший з них виявлено в ранньому житлі рубежа X—XI ст. За формою пера значну групу складали ромбічні наконечники типів 40, 41, 42, 47, 49.

На інших подніпровських поселеннях знайдені наконечники цих же типів: на комарівському 4 екземпляри, у Ревутовому також 4, серед них всі мають аналогії серед наконечників з Григорівки. Таку ж велику

кількість наконечників стріл зібрано з поселення поблизу с.Бучак (Рожана криниця), всі основні типи також співпадають з матеріалом з Черенчого.

З шести стрем’ян, знайдених на поселенні, три виявлено в будівлях; цілий екземпляр з будівлі XII—XIII ст. з боковими виступами “кулачками”, що виконували роль шпор. Фрагмент шпори з житла XI ст. майже круглої форми також з виступами “кулачками”, проте вони ледь виражені. З інших деталей спорядження коня знайдені гризла, що відносяться до IV типу дволанцюжкових вудил, поширених у XII—XIII ст.

На поселенні Ліськове знайдено бойову сокиру, кистінь, уламок шаблі, панцирі “ремінного скріплення”, вудила, шпори, панцирні пластини, вістря стріл (14 екз.), що за думкою дослідників є ознакою феодально організованих кінних воїнів, що належали до пануючого класу [Шекун, Веремейчик, 1999, с.65]. На багатьох селищах Київщини також знайдені вістря до стріл, списа, дротика, стремена, вудила, перехрестя шаблі [Серов, 1997, с.114] (Рис. 36).

Розглянутий матеріал засвідчує широке використання залізного інвентаря в господарстві, побуті і у воєнній справі. Великий список речей, серед яких виділяються орні знаряддя досконалих форм, зброя вказують на їх довівний характер, ймовірно вони потрапляли на селища з міст. Разом з тим можна не сумніватись, що на цілому ряді поселень були не лише свої майстерні по виробництву заліза, а проживали професіонали-ковалі про що красномовно свідчать спеціальні ремісничі інструменти, виявлені на поселеннях Чернігівщини і Канівщини.

Глава 4. Кераміка та гончарна справа

Вивчення кераміки все ще лишається на стадії накопичення матеріалу і пошуку найбільш інформативних і досконалих методик її дослідження. Традиційно розробка цієї категорії археологічних знахідок йде у двох напрямках: 1) дослідження організаційних форм гончарного виробництва з ціллю отримати інформацію про соціальну організацію та економічний рівень давньоруського гончарства; 2) систематизація і типологія керамічних виробів для реконструкції етнокультурних процесів окремих регіонів та періодизації і хронології пам’яток. Перший напрямок ґрунтується на аналізі двох основних компонентів гончарної технології — робочого місця гончаря та теплотехнічної споруди, що використовувалась для випалювання кераміки [Бобринський, 1978; 1989, с.11—41].

Другий напрямок репрезентують два підходи у дослідженні керамічних виробів: традиційний і формалізований. Традиційний метод ґрунтується на типології найбільш інформативної верхньої частини посуду (вінчика і шийки) найповніше розроблений для території Середнього Подніпров’я М.П.Кучерою, а для Галицької Русі М.В.Малевською [1975, с.346-352; 1969, с.27-34]. Цей метод підтриманий багатьма дослідниками давньоруської кераміки і продовжує займати про-

відне місце серед досліджень цієї категорії матеріалу [Толочко, 1981б; Іванченко, Орлов, 1976; Блажевич, 1992; Петрашенко, 1992; 1999а; Беляєва, Кубишев, 1995; Шекун, Веремейчик 1999]. Формалізований метод набув поширення серед українських дослідників завдяки розробкам В.Ф.Генінга [1973]. Дослідження давньоруської кераміки з використанням цієї методики було здійснене як на матеріалах сільських поселень, так городищ і міст [Пачкова, Петрашенко, 1982; Калюк, Сагайдак, 1988; Петрашенко, Пархоменко, 1997; Прищепа, 1996; Возний, 1998]. Як показують розробки обидва ці методи є необхідною умовою всебічного дослідження кераміки, оскільки кожний з них містить цілком об’єктивну інформацію про цю категорію археологічного матеріалу. Саме такий підхід реалізується в дослідженнях кераміки та гончарного виробництва з давньоруських поселень впродовж останнього десятиріччя, що стало можливим завдяки багаторічним розкопкам давньоруських селищ, розпочатих в середині 80-х років на Чернігівщині, київському Подніпров’ї та Подністров’ї і Волині. Це загальновідомі і частково опубліковані матеріали з поселення Автунічі і Ліськове на Чернігівщині, поселень поблизу Григорів-

ки (ур. Чернече та Ревутове) в Канівському Подніпров'ї та давньоруських поселень на Львівщині.

Розробка кераміки з цих пам'яток із застосуванням традиційного типологічного методу, статистичного та деяких елементів моделювання форми за окремими фрагментами дозволяють уточнити і значною мірою розширити наші знання про керамічні вироби і рівень гончарної справи давньоруського села. Загальна картина розвитку керамічного виробництва протягом X—XIII ст. на сільських поселеннях не відрізняється від закономірностей становлення цього виробництва в городищенських центрах. Починаючи з другої половини X ст. відбулися суттєві зміни, що призвели до повного витіснення ліпної і примітивно-кружальної кераміки типу Луки Райковецької і поширення кераміки так званого курганного типу. Головна причина, що призвела до змін форми вінець, товщини стінок і більшої стандартизації посуду полягала у повсюдному застосуванні круга та появи гончарних горнів, що падає на рубіж X—XI ст. Проте старі традиції ручного виготовлення посуду і випалювання його в звичайних печах або теплопристроях ямного типу з “костровим” випалюванням продовжують на окремих поселеннях співіснувати з нововведеннями, особливо на ранньому етапі.

Загальні тенденції розвитку форми посуду виглядають так: приблизно в середині X ст. на поселеннях (за археологічною класифікацією вони відносяться до культури типу Луки Райковецької на Правобережжі) з'являється кераміка курганного типу. Поверхня виробів стає рівною, часто з вмістом піску, у зламі черепок трьохколірний, глиняне тісто шарує з домішкою карбонату, інколи залізистих включень. У зламі добре помітні смуги висотою 2–2,5 см. Така кераміка за технологією виготовлення все ще нагадує примітивно-кружальну IX—X ст. Найбільш характерний вінчик у вигляді “манжета” загальноновизнаний елемент X ст.

На рубежі X—XI та в першій половині XI ст. “манжет” стає приблизно в два рази ширший, з'являється вінчик у вигляді “дзюба”. Впродовж XI ст. пошуки найбільш досконалих способів виготовлення кераміки сягають свого апогею. Починає широко вживатись ангоб, що надавав виробам яскравих жовтих, червоних або світлих до білого кольорів. Частина посуду виготовлялась з добре відмученої жирної глини майже без домішок, лише з невеликим вмістом піску. З другої половини XI ст. звичайні кухонні горщики мають всі ознаки масового ремісничого виробництва: стінки посуду стають тонкими 3–6 мм, вінчик має складну конфігурацію, днища тонкі, особливо в центральній частині, як правило тонкіші за стінки горщика, орнамент вживається рідко.

Впродовж XII ст., особливо в першій половині продовжують існувати горщики описаних вище типів, проте техніка їх виготовлення змінюється. “Манжет” повністю робиться на крузі, він утворюється не шляхом наліплювання смуги з глини, як це було у попередній час, а утворюється за рахунок напливу формовочної маси, яка підправляється спеціальним ножем.

Горщики XII ст. відрізняються великою різноманітністю профілювання горловини, в помітній кількості з'являється посуд з циліндричною шийкою, із заокругленим вінчиком, в невеликій кількості поширені шийки нахилені до середини. Орнаментується 70—80% горщиків, найпоширеніший тип орнаменту — насіння-подібні заглиблення з хвилюю і візними паралельними лініями.

Для характеристики горщиків за формою і профілюванням скористаємось опублікованими колекціями з поселень Автуниці і Григорівки, опрацьованими за однією методикою. Вибірка з Григорівки складалась з 14 цілих форм, 160 уламків верхніх частин і 88 придонних частин, з Автуниців опрацьовано 364 уламків верхніх частин. Переважна кількість горщиків з Григорівки (90%) має маленький і середній діаметр вінець, в Автуничах (83,5%) — середній і великий за діаметром шийки і по тулубу в обох комплексах переважають середні і маленькі форми. Абсолютна більшість горщиків мала діаметр дна 8–10 см, що в цілому характерно для давньоруського посуду. В Григорівці в основному поширені горщики невисокі або середні в межах 10–24 см, в Автуничах в межах 8—30 см. За висотою шийки, колекції ідентичні, переважали горщики з висотою шийки від 1 до 2,5 см

Переважна кількість (58%) форм з Григорівки характеризується дуже низькими плічками (від 1,5 до 3 см) або низькими (36,5% від 3,5 до 5 см). Середні плічка, висота яких 5—7 см зустрічались дуже рідко, в Автуничах майже такий розподіл цієї величини. За висотно-горловинним показником колекція ділиться на чотири групи: низькогорлі 34,5%, дуже низькогорлі 0,6%, найбільше (49,4%) горщиків з середнім горлом. В Автуничах відповідно — 57,14%, 0,27%, 40,38% (Рис. 37).

Особливістю горщиків з Григорівки є значна кількість посуду із слабопрофільованою шийкою, нахиленою всього на 4—6° (34,8%) і середньопрофільованою (34,5%), кут нахилу яких не перевищує 17–25°, сильнопрофільовані шийки склали всього 30,7 %. В Автуничах переважали горщики із середньо і сильнопрофільованою шийкою. За пропорцією плечової частини колекції складають досить компактну групу з дуже маленьким (29% і 15,9), маленьким (50% і 60,7%) і середнім (21% і 21,7%) плечем. За показником опуклості плеча більшість (66,5% і 77,2%) складає середня група, хоч значна кількість посудин мала слабоопуклі плічка (21% і 12,1%).

Отже за основними показниками форми автуницькі горщики співпадають з посудом з Григорівки. Враховуючи ту обставину, що поселення знаходяться в різних ландшафтних зонах і на досить значній відстані одне від одного, хоч і з'єднані однією водною артерією, така подібність вимагає пояснень. Можливо таке співпадання показників характерне для будь-якої давньоруської пам'ятки з синхронним керамічним матеріалом і тоді запропонована методика нічого не дає для співставлення горщиків з окремих пам'яток. Для відповіді на ці питання співставимо горщики з Григорівки, Автуниців,

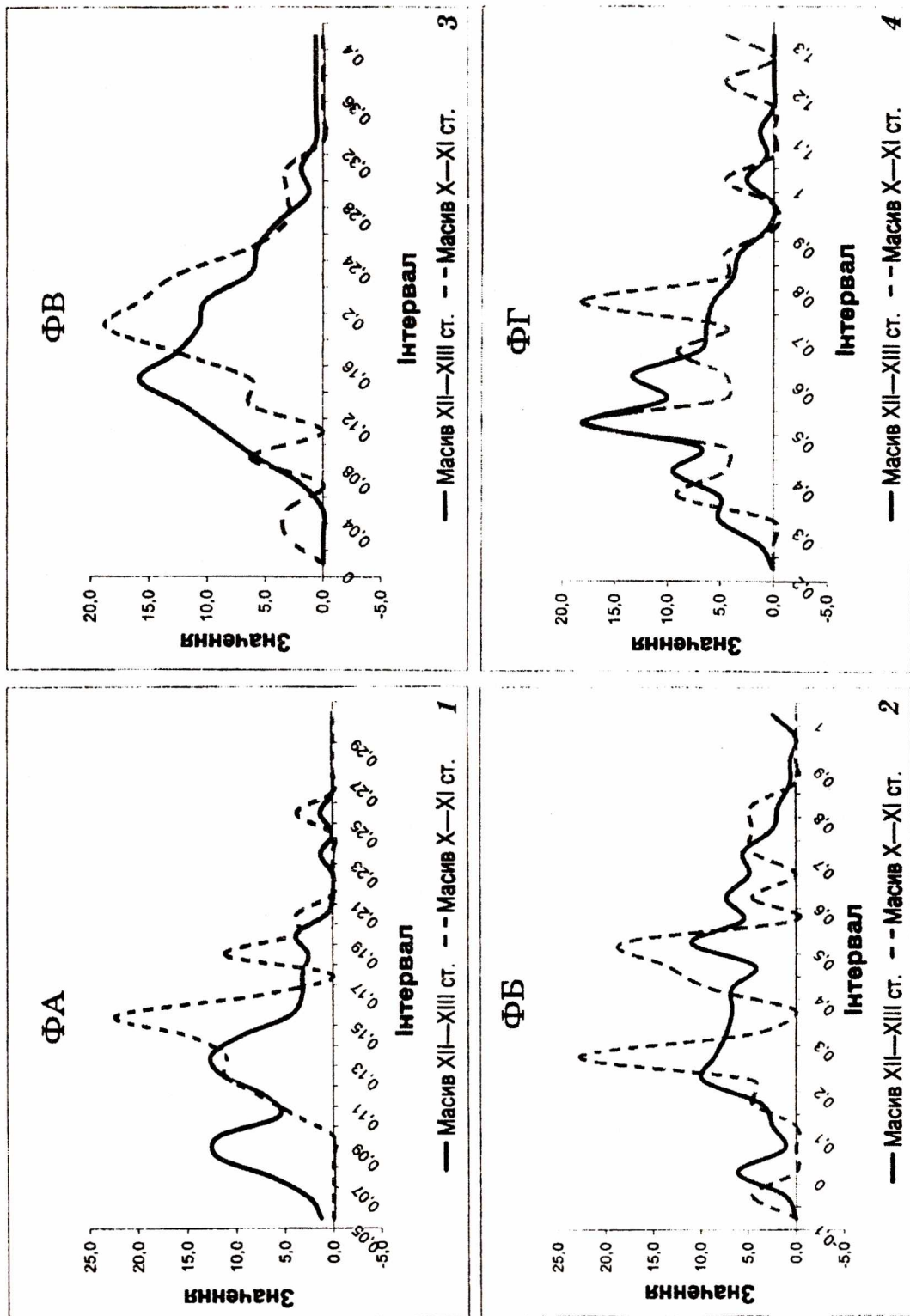

Рис.37. Григорівка. Гістограми розподілу горщиків за показниками форми верхньої частини посудини.

з поселення Ревутове (розташоване за 6 км від Григорівки), Ржищева (городище Іван-гора розкопки Н.В.Блажевич), Києва (склад керамічної продукції, розкопки М.А.Сагайдака), розташованих на Дніпрі і Гринчука — на Дністрі, опрацьовані за однією методикою. Для чистоти експерименту Григорівську колекцію розіб'єм на три хронологічні періоди: X—XI, XI—XII і XII—XIII ст. На гістограмах добре видно як з часом змінюється форма горщика. Так, за висотно-гор-

ловинним показником (ФА) в X—XI ст. можна відмітити поодинокі форми з низькою шийкою, пік падає на третій інтервал, тоді як повністю переважали горщики із середньою шийкою. В XI—XII ст. посудини з низькою і середньою шийкою розподілились практично порівно, приблизно така ж картина спостерігається і в XII—XIII ст. Показник профільовки шийки (ФБ) не дає помітної різниці в розподілі інтервалів, що вказує на слабку залежність цієї ознаки від хронології, на

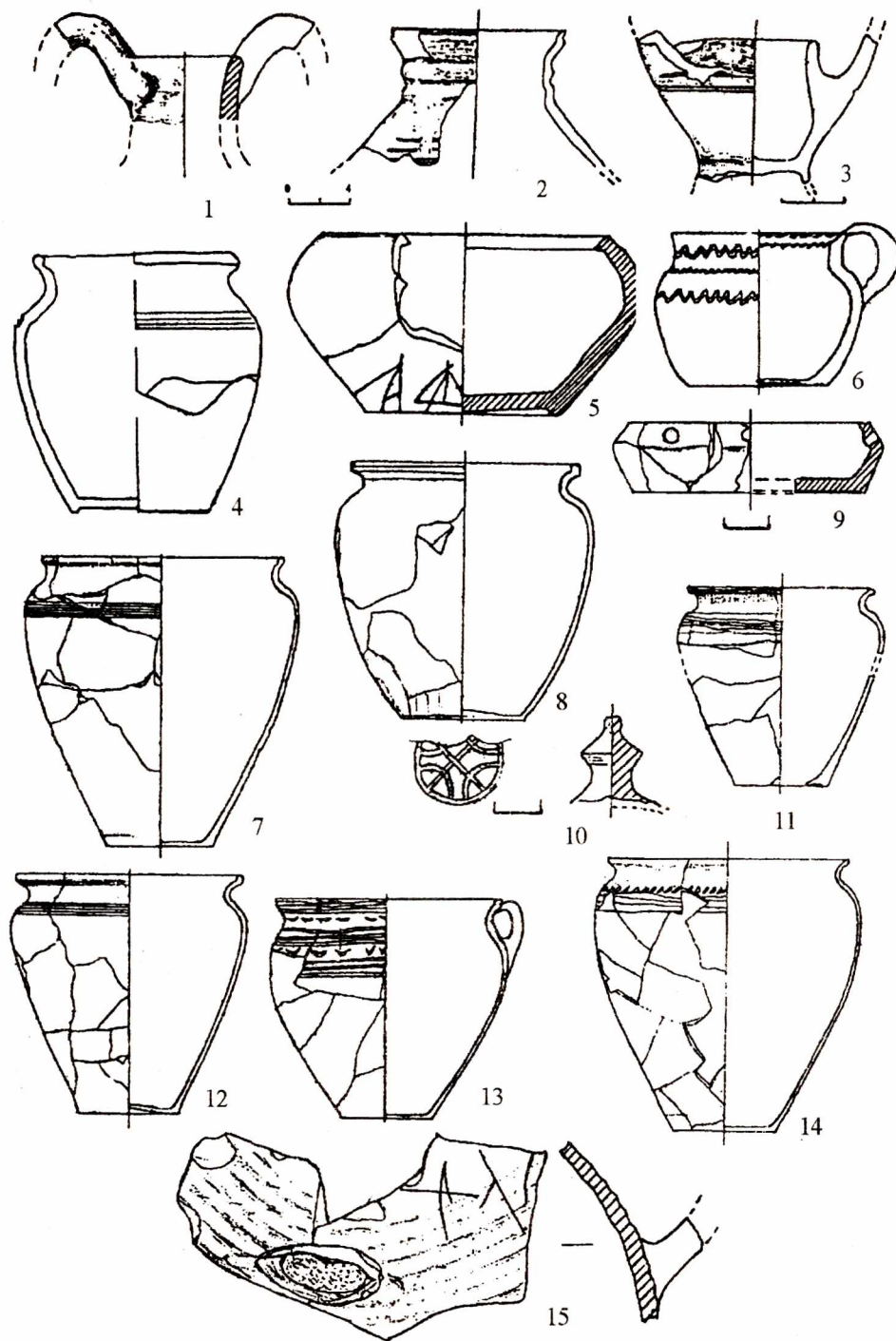

Рис.38. Основні форми кераміки з Ревутового.

Таблиця. Парні середні коефіцієнти подібності за всіма показниками форми верхньої частини горщика (%).

Пам'ятник	Київ	Григорівка I	Григорівка II	Автуничі	Ревутове	Ржищів	Гринчук
Київ XII ст.	—	74	76	80	77	80	54
Григорівка XII-XIII ст.	74	—	90	84	82	73	50
Григорівка XI-XII ст.	76	90	—	87	87	70	36
Автуничі XI-XIII ст.	80	84	87	—	84	86	52
Ревутове XI-XII ст.	77	82	87	84	—	78	48
Ржищів XII-XIII ст.	80	73	70	86	78	—	53
Гринчук XI-XIII ст.	54	50	36	52	48	53	—

відміну від ліпного посуду, де вона несе основне навантаження. Все ж слід відмітити відсутність в ранньому горизонті посуду з прямою горловиною, вертикальною шийкою. За показником довжини плеча (ФВ) помітна тенденція до його зменшення. Так, якщо для ранніх періодів пік падає на величину 0,20 — то для пізнього він переміщується на інтервал 0,14—0,16 (Рис. 38).

Побудуємо кореляційну таблицю парних коефіцієнтів подібності керамічних комплексів збережених вище пам'яток за основними показниками форми.

Коефіцієнт подібності між керамікою Григорівки і Ревутового склав 87%, Григорівки і Автуничів для XI—XII ст. — 84%; Григорівки і Києва відповідно 76% і 74%; Григорівки і Гринчука відповідно 36% і близько 50%. Отже з цих викладок ясно, що найменшу подібність до всіх Подніпровських комплексів має Гринчук, що цілком відповідає реальності, оскільки галицька кераміка має свої помітні відмінності як в оформленні вінець, так і форми і суттєво різниться від посуду Середньої Наддніпрянщини. Крім того, це дозволяє стверджувати, що запропонована методика відбиває реальну картину розподілу керамічних комплексів як у часі так і в просторі.

Григорівський комплекс територіально найбільш близький до керамічного масиву з поселення Ревутове, розташованому поряд, та до Ржищева, що знаходиться на 35–40 км північніше. Як видно з таблиці Григорівська кераміка має високий коефіцієнт подібності як з найближчим поселенням, що цілком природно, так і з віддаленим від нього Автуницьким.

Зовсім інша картина спостерігається при порівнянні з іншим сусіднім комплексом — Ржищівським, коефіцієнт подібності яких 70—73%. Опублікований Н.В. Блажевич аналіз форм вінчиків дозволяє співставити ці колекції за основними типами вінець. Таке співставлення показало співпадання основних типів вінець лише на 40%. Отже близькість пам'яток не обов'язково гарантує подібність їх керамічних комплексів. З цього випливає, що кераміка з городища Іван, яка виготовлялась на місці (на городищі досліджені залишки горнів) мала інші традиції формотворення горщиків ніж Григорівка, де також існувало гончарне виробництво.

Натомість близькість Автуницької кераміки до всіх Подніпровських керамічних комплексів очевидна і пояснюється це особливим місцем, яке займає це промислове поселення у Подніпров'ї (Рис. 39).

Крім кухонних горщиків на сільських поселеннях були поширені інші види посуду: корчаги, амфори, глечики, миски, сковороди, невеликі черпачки, накривки, амфорки київського типу.

Амфори представлені численними уламками кількох типів — грушоподібних з високим вузьким горлом і широким рифленням по плічках, сфероподібних з широким корпусом, разтрубоподібним горлом. Як тарний посуд використовувались також піфоси великих розмірів, вони мали яскраво-червону поверхню і дугоподібні ручки. Розвал такого піфоса знайдено в

Григорівці, фрагменти траплялись на інших поселеннях канівського Подніпров'я, за формою і кольором вони аналогічні київським. Спеціальні дослідження червоноглиняної і сіроглиняної київської кераміки довели, що для їх виготовлення використовувались різні глини і технології. Тому імпортний характер червоноглиняних амфор і корчаг не викликає сумніву, можливо вони виготовлялись в центрах Північного Причорномор'я [Толочко, 1981б, с.288].

Глечики — це горщики з вузькою (7–12 см) циліндричною шийкою, висотою 3,5–5 см, вінчики навскіс або горизонтально зрізано. В помітній кількості вони зустрічаються на поселеннях в Канівському Подніпров'ї і в Автуничах. Частина цих горщиків прикрашена "гофрируванням" по шийці, що має аналогії в середньовічних пам'ятках Польщі. Цей тип посуду більшість дослідників слідом за М.П.Кучерою пов'язує з впливами мазовецької кераміки, або прямим імпортом з Польщі. Інколи такі глечики орнаментувались однією широкою хвилюю або кількома, розташованими смугами. В Ревутовому знайдено глечик з псевдоручками "вушками". Фрагменти таких псевдоручок зустрічаються на багатьох поселеннях, зокрема їх знайдено в Автуничах і в Григорівці.

Миски - ця категорія посуду порівняно рідко трапляється на давньоруських поселеннях, ймовірно потреба в них задовольнялась за рахунок дерев'яного посуду. На канівських поселеннях відомі лише поодинокі їх знахідки, в більшій кількості (14) вони знайдені на Автуницькому поселенні та Лісковому (10); їх діаметр 12—18 см, висота 4–8 см, діаметр денця 4—10 см, края косо зрізані або заокруглені.

Сковорідки - категорія посуду зовсім невідома на поселеннях Канівщини, але була поширена, хоч і в незначній кількості на Чернігівщині. Так, на Автуницькому поселенні їх знайдено 49 фрагментів, діаметр виробів 12—26 см, краї бортиків заокруглені, іноді прямозрізані. В Лісковому відомі сковороди з ручками [Шекун, Веремейчик, 1999]

Черпачки-кухлі — це умовна назва невеликих посудин, деякі з них мали петлеподібну ручку. В невеликій кількості вони знайдені на всіх давньоруських поселеннях, найбільша колекція зібрана з поселень канівського Подніпров'я, де збереглися цілі форми. Діаметр вінець майже в два рази перевищує їх висоту, вінця горизонтально або навскіс зрізані до середини.

Зрідка серед керамічного матеріалу траплялись накривки, вони в поодиноких випадках відомі на всіх давньоруських поселеннях. Інколи вони прикрашались хвилястим орнаментом, насічками або прямими лініями. На поселенні в Ревутовому знайдено накривку у вигляді церковної маківки.

На поселеннях канівського Подніпров'я були поширені горщики-глечики, що увійшли в літературу як амфорки київського типу. Це невеликі посудини витягнутих пропорцій з двома ручками-вушками. Цілі екземпляри цього посуду вдалось виявити на поселенні в Ревутовому і Григорівці.

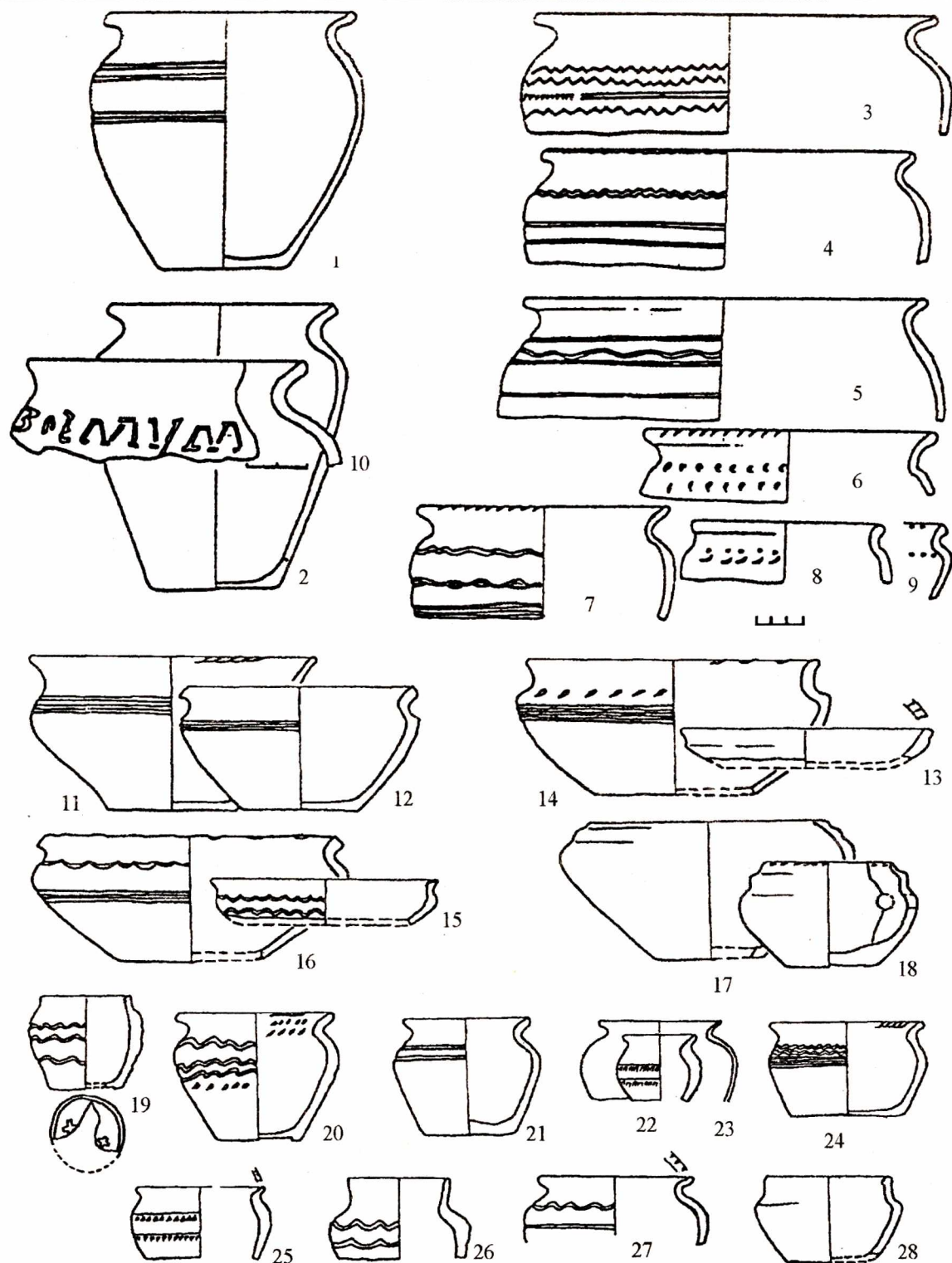

Рис.39. Основні форми кераміки з поселення Автуничі.

Частина давньоруського посуду на дні мала клеймо. Як відомо клейма починають з'являтися на гончарній кераміці курганного типу у X ст., на примітивно-кружальному посуді типу Луки Райковецької вони відсутні. Навколо смислового навантаження цього явища точаться дискусії, їх розглядають як знаки майстра за якими можна було б розрізнити продукцію майстра, як магичні знаки-обереги, як тавро для кількісної оцінки об'єму горщика, який в такому разі виступав своє-

рідною міркою для збору продуктової ренти. Остання версія передбачає клеймування посуду державними чиновниками з ціллю тарифікації податків на користь держави, вона передбачає концентрацію тарної кераміки з клеймами в пунктах зосередження продукту від кожного "диму" [Орлов, 1987, с.239]. На користь цієї версії говорить певна стандартизація давньоруських горщиків. Так, розподіл Григорівської кераміки за об'ємами виявив п'ять груп посуду: від 0,5 до 1,0 л (7%),

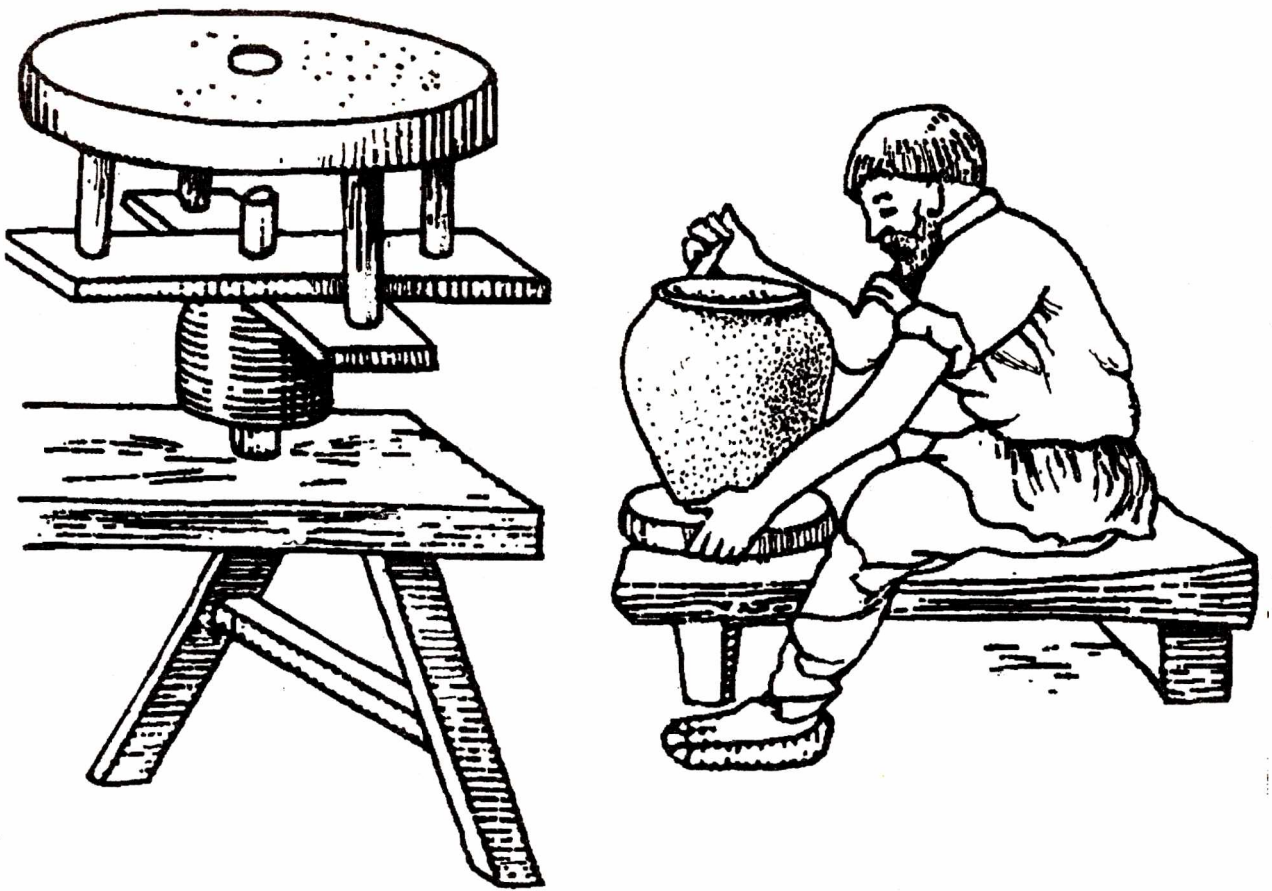

Рис.40. Реконструкція гончарного кола кінця I тис. н.е.

від 1,5 до 3 л (36%), від 3,5 до 7 л (42,4 %). У значній кількості (11,4%) поширені горщики великих розмірів (7,5—12,5 л) і в поодиноких випадках зустрічаються посудини місткістю до 20 л. Проте перевірка залежності стандартного об'єму горщика і присутності на ньому клейма передбачає певну кількість цілих горщиків з клеймами, щоб одержати статистично обґрунтовану відповідь. Натомість зібраний на всіх поселеннях матеріал дуже фрагментарний, навіть підрахунки відсотка клеймованого посуду складає серйозну проблему. Для цього придатні цілі або майже цілі денця. Так, в Григорівці було проаналізовано 88 цілих екземплярів, на 40 з них присутні рельєфні зображення, причому кількість клеймованого посуду в XI - першій половині XII ст. склала 36,1%, а кераміка XII—XIII ст. клеймувалась лише на 8%. Таку ж тенденцію зменшення клеймованого посуду з другої половини XII ст. відмічено і в Києві. Причину поступового зникнення клейма дослідники бачать в зміні характеру виробництва, яке стає більш орієнтованим на ринок [Толочко, 1981б, с.298]. Особливо наочно цю тенденцію демонструє опублікований склад керамічної продукції з Києва першої половини XII ст., де клеймований посуд складав 75,2%. Серед зображень значну частку займали клейма "князівський знак". Такий високий відсоток тільки частково пояснюється хронологією виробів, цілком можливо, саме на цьому складі зосереджувалась значна кількість посуду спеціального призначення.

Слід також звернути увагу на досить значний відсоток клеймованого посуду на Григорівському поселенні, де також є зображення "князівський знак", що до певної міри може слугувати на користь висловленої Р.С. Орловим версії. Оскільки це поселення на ранньому етапі належало типу погостів, де накопичувався податковий продукт. На поселенні Ревутове, куди, можливо потрапляла кераміка з Григорівки, кількість клеймованого посуду складала 25%, серед клейм також присутні князівські знаки.

Значна частина давньоруських горщиків прикрашалась орнаментом, найбільш поширені були сполучення лінійно-хвилястого, лінійно-нігтьового або лінійно-хвилясто-зубчатого орнаменту. Спостерігається збільшення орнаментованого посуду у XII—XIII ст., порівняно з попереднім часом. За підрахунками орнаментованої кераміки з Григорівки це співвідношення склало 20% для XI ст. і 86% для XII—XIII ст. Відмітимо, що в Києві в першій половині XII ст. (склад керамічної продукції) орнаментувалось 91,8% горщиків. Порівняння орнаментальних мотивів з різних територій вказує на деякі регіональні відмінності (Рис. 40).

Так, якщо для горщиків з поселень канівського Подніпров'я характерне поєднання насінняподібних заглиблень з врізними лініями, то для посуду з Подністров'я хвилі і лінії, для київської кераміки (врізні горизонтальні лінії) для Полісся — лінійного, хвилястого і зубчатого штампу.

Крім посуду на давньоруських поселеннях відомі світильники різних конструкцій: прості у вигляді чаші з невеликим заглибленням (Автуниці), багатоярусні з ручкою (Ревутове) та світильники-фонарики (Григорівка). Відомі також глиняні іграшки, сопла, навершя для руків'я канчука, інколи трапляються глиняні прясла. На Григорівському поселенні знайдено два екземпляри писанок. Одна з них виявлена в ранній будівлі рубежа X—XI ст. доброї збереженості, вкрита жовтою поливою і дужкоподібним орнаментом. Слід відмітити, що кераміка з жовтою, зеленою поливою в поодиноких випадках трапляється і на сільських поселеннях (Григорівка, Ліскове). Напевне ці знахідки з'явилися на поселеннях в результаті торгівлі і є довізними.

Найбільш повне уявлення про гончарне виробництво на давньоруських поселеннях містять залишки гончарних горнів. Нині досліджено 13 таких об'єктів: 9 на поселенні Автуниці, три в Канівському Подніпров'ї і один в Львівській обл. Всі автуницькі горни з вертикальною подачею гарячого повітря у теплопровідних каналах, вони належать до двох видів: з розсікачем, що ділив топку на дві камери (6 екз.) і однокамерні без опорного стовпа (3 екз.). Найкраще збереглися і найповніше опубліковані горни № 2, 6, 7 [Готун, 1993, с. 60-63; Моця і ін. 1997, с. 40-42].

При спорудженні горнів використовували кілки, каркас з дошок або глиняні блоки, навколо зводили плетені стіни з перекриттям. Дослідникам вдалось простежити і реконструювати етапи спорудження одного з горнів з розсікачем. У викопану під тіло горна яму по периметру стін та розсікача забивали невеликі кілки, в центрі — великий кіл, стіни ями обмазувались глиною. Потім, відступивши від стін ями на 15 см, вбивались кілочки для тину, який також обмазувався глиною, а простір між котлованом і тинном забивався материковою глиною. Наземна частина горна будувалась з глиняних вальків. Ця конструкція обпалювалась, потім споруджувався розсікач, який в цьому горні (№2) одночасно був опорним стовпом ("козлом") для череня з продухами, який зводився на висоті 40 см від дна. При спорудженні розсікача використовувались дошки-опалубки.

Горн без розсікача (№6) було споруджено в колишньому кар'єрі-глинищі. В заглибленій частині розміром 2,9 x 2,6 в материковій ніші шляхом горизонтальних нашарувань глини зводили тіло горна. Топкова камера разом з топливним каналом мала розміри 0,75 x 1,85 м, висоту 0,3—0,4 м. Обпалювальна камера розміром 1,45 x 1,3 м збереглась на висоту близько 30—35 см, черинь з продухами вдалось зафіксувати по її контуру на ширину 30 см, його споруджено на каркасі з прутів. Опис і реконструкція цієї споруди наведена у статті І.А.Готуна. Особливістю автуницьких горнів є те, що розсікач (наприклад в опублікованому горні № 7) не завжди використовувався як опора для череня з продухами, що робило ці споруди дуже вразливими, оскільки без такої опори решітка не могла витримати значного навантаження у центрі. До того ж розміри череня-решітки отоплювальних камер цих горнів були знач-

ними. Це підтверджується частими ремонтами і реконструкціями горнів, які простежені дослідниками під час розкопок.

Гончарні горна та керамічний матеріал з поселення Автуниці дають найбільш повне уявлення про гончарне виробництво і його обсяги на давньоруських поселеннях. Крім залишків від дев'яти горнів тут виявлено 20 кар'єрів для добування глини, причому 4 з них утворювали досить компактну групу. Деякі з цих об'єктів оточені стовповими ямками, що свідчить про існування перекриття над цими розробками. Крім цього виявлені житла-майстерні, ями для відходів виробництва, глиняники [Шевцова, Готун, 1995, с. 96].

Цікаві дані про обсяги керамічного виробництва на автуницькому поселенні отримані в результаті співставлення знайдених за всі роки дослідження фрагментів кераміки (133000), середньої ваги одного горщика і одного фрагмента (експериментально встановлено, що горщик б'ється приблизно на 60 фрагментів). Підраховано, що на поселенні за всі роки дослідження виявлено приблизно 2000 цілих горщиків [Моця, Томашевський, 1997, с. 38-39]. Таку кількість посуду спроможна випустити одна гончарна піч, а в Автуничах їх виявлено 9. Отже обсяги виробництва за 200 років існування поселення повинні бути приблизно в 10 разів більші. При цьому тільки десята частка продукції лишалась на місці, решта вивозилась на продаж.

Гончарні горни досліджені автором у Канівському Подніпров'ї мають свої конструктивні особливості, які вдалось простежити завдяки добрій збереженості двох таких споруд. Горн з поселення Григорівка (ур. Чернече) досліджений не лише в нижній частині, а і в наземній, що збереглась на висоту майже 60 см.

Нижня камера кругла, розміром 1,3 м, висотою близько 0,4 м. Товщина стін до 10 см, дна 6-7 см. У центрі повністю зберігся опорний стовп-розсікач клиноподібної форми (37 x 78), зроблений із спонділової глини. Нижню камеру перекривала решітка-черинь завтовшки 10-15 см. Поверхня череня правила за майданчик випалювальної камери (1,3 x 1,4 м), він мав 7 продухів, діаметром 8-10 см, розташованих по колу, края продухів закінчувались невеликими валиками, які перешкоджали безпосередньому контакту посуду з вогнем нижньої камери, чим забезпечувався більш рівномірний випал. Особливістю горна є чіткі відбитки від дерев'яних дошок на поверхні опорного стовпа і нижній поверхні глиняної решітки, що дозволило простежити процес його спорудження.

Горнова яма обмазувалась товстим шаром глини, посередині споруджувався опорний стовп-розсікач і топка на каркасі з лози. Над нею клали дошки, що спирались у центрі на "козел", а краями — на стінки горнової ями. На опорному стовпі збереглися відбитки двох таких деревин завширшки 5—6 см, ймовірно продухи робили також за допомогою вертикально поставлених паль, що підтримувались горизонтально покладеними дошками. Зверху вся конструкція перекривалась соломою і тонкими гілками, на які накладався шар глини і випалювалась.

Давньоруські гончарні горна з опорним стовпом добре відомі в різних регіонах Давньої Русі, зокрема в Білгородці Київської обл. Г. Г. Мезенцевою досліджено цілий квартал, що складався з восьми горнів і семи майстерень [Толочко, 1980а, с.139]. Дуже близький за конструкцією до Григорівського горна горн XIII—XIV ст. з поселення Каменное, де також вдалось простежити етапи його спорудження [Матвеева, 1980, с.99—103].

Збереженість наземної частини горна дає можливість реконструювати об'єм випалювальної камери і встановити кількість посуду, що міг в ній розміститись, а враховуючи, що горни такого типу за час свого існування витримували до 50 циклів можна розрахувати кількість всієї продукції, що випалена в даній печі [Моця, Томашевський, 1997, с.28-42]. Загальний об'єм корисного приміщення Григорівського горна перевищував 0,5 м³. Враховуючи процентний розподіл посуду за об'ємами, що побутував на поселенні, в камері одночасно могло розміститись 7 горщиків об'ємом 7,5—12,5 л, 11 об'ємом 3,5—7 л, 20 об'ємом 1,5—3 л і більше 10 об'ємом 0,5—1 л. Отже за один цикл в цьому горні можна було випалити близько 50 посудин різного об'єму, а за час його функціонування в ньому могло бути випалено до 2500 горщиків.

За сучасними уявленнями давньоруські гончарні горни були маломісткими. Так, сучасні гончарні печі Чернігівщини за один технологічний цикл випускали 500—800 посудин [Зинченко, 1992, с.73].

Ймовірно більш потужні гончарні горна неможливо було виготовити лише з глини, необхідно було використовувати цеглу, з якої виготовляли печі в пізньосередньовічний час. Саме цим пояснюються численні сліди ремонту давньоруських гончарних горнів, зафіксовані дослідниками під час розкопок.

Крім двохкамерного горна з опорним стовпом в Григорівці в першій половині XI ст. існували примітивні однокамерні горни “кострового” типу. Це кругла яма діаметром 1,10 м з добре випаленим, укріпленим дрібним камінням дном і стінами, що збереглись на висоту 11 см. Дно було перекрите шаром (6-7 см) попелу, вугликів і печини, над ним зафіксовано другий черинь товщиною 3-4 см перекритий зверху завалом від склепіння. Така споруда могла використовуватись для випалювання кераміки безпосередньо у багатті з деревного вугілля. Використання теплопристроїв ямного типу без спорудження другої камери з черенем-решіткою розповсюджене у слов'янський час, у VIII-X ст. Дослідники цих пам'яток не раз відмічали можливість використання нішоподібних печей в житлах для випалювання кераміки.

Крім описаних типів горнів в капівському Подніпров'ї були відомі двохкамерні горни з вертикальною подачею гарячого повітря без опорного стовпа. Горн XII—XIII ст. такого типу розкопано автором на поселенні в ур. Під Понятовським. З кам'янистому материковому ґрунті викопувалась кругла яма діаметром близько 1,5 м, глибиною 0,5 м від денної поверхні, яка в середині вимазувалась товстим шаром глини і випа-

лювалась. На висоті 40 см від дна споруджували дерев'яний опалубок, який спирався на кам'яні борти ями, в нього вставляли круглі кілки для продухів (п'ять по периметру горна і один у центрі). Ця конструкція обмазувалась товстим шаром глини з включенням дрібних камінців і випалювалась. Над черенем з продухами споруджували куполоподібне склепіння, воно збереглося на висоту 30-40 см. Глиняний черинь-решітка діаметром близько 1,0 м спирався на края ями, без опори залишалась центральна частина у діаметрі близько 0,5 м, яка могла витримати власну вагу і вагу закладеної кераміки. Ясно, що така конструкція часто прогорала і вимагала постійного ремонту, сліди від якого добре помітні під час розчистки горна.

Горн XII—XIII ст. без опорного стовпа досліджено також на Львівщині [Оприск, 1997, с.149, 150]. Його конструкція і розміри близькі до описаного вище горна з Канівщини. Діаметр дна нижньої отоплювальної камери 1,26 м, висота 0,74 м, діаметр череня-решітки з шістьма продухами 0,86 м. Черинь-решітка спирався на края нижньої камери, його товщина становила 25-28 см. Склепіння опалювальної камери збереглося на висоту 0,48 м. Цей горн було оточено каркасом з кілків типу тину.

Горни без опорного стовпа характерні для салтівського Подоння. Вони такої ж конструкції, як описані вище з діаметром решітки приблизно 1,0 м. Поширення таких горнів на Північному Кавказі, степовому Подніпров'ї, Болгарії, Югославії, Німеччині свідчить про життєздатність такої конструкції [Михеев, 1985, с.83]. Добре відомі такі горни на Дністрі, зокрема вони досліджені на посаді літописної Бакоти, де були поширені горни, вирізані у материк [Винокур, Грішний, 1994, с.165].

Важливий матеріал про соціальну організацію гончарного виробництва містять залишки садиб гончаря. Таку інформацію отримано під час розкопок Григорівського поселення, де досліджено залишки двох таких садиб рубежу XI—XII ст. та першої половини XII ст. Рання садиба складалась з описаного вище двохкамерного горна з опорним стовпом, господарських ям, виробничого приміщення і житла майстерні, де відбувалось безпосереднє виготовлення посуду і його просушка. Цей комплекс займав простір 15 x 20 м: гончарна піч разом з робочим приміщенням для обслуговування горна (5 x 2 м), поряд приміщення-комора (1,2 x 1,8 м) стовпово-каркасної конструкції, можливо під одним дахом з горном, і житло-майстерня в чотирьох метрах від цих споруд. Це заглиблене житло (3,4 x 4,2 м) з масивною глинобитною піччю виробничого призначення (1,4 x 2,2 м). На рівні череня (0,9 x 1,0 м), перед челюстями було прибудовано добре випалений дещо заглиблений майданчик, завдяки чому піч витягнуто у довжину понад 2 м. Вона використовувалась дуже інтенсивно і постійно перебудовувалась, про це свідчать шість черенів, завтовшки 3-6 см. Після кожного ремонту піч збільшувалась у висоту завдяки прошаркам піску між черенями та залишками прогорілих черенів (Рис. 41).

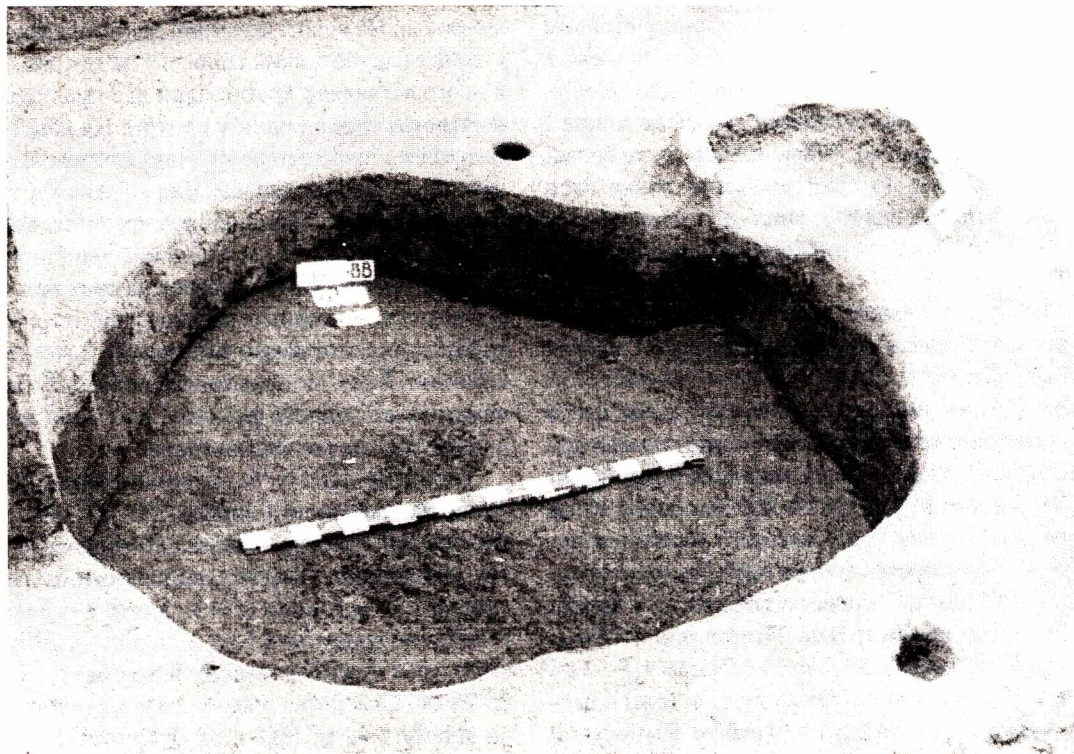

Рис.41. Гончарна майстерня IX ст. з поселення Григорівка.

Долівка житла вимазана глиною, зліва від печі, майже у центрі знаходився круглої форми добре випалений майданчик, який нагадував черинь печі. На його поверхні зафіксовано невеликі отвори діаметром 5-6 см, можливо сліди від закріплення гончарного кола. Вздовж однієї з стін розчищено завал глини товщиною до 30 см, який є всі підстави пов'язувати з виробництвом глиною для виготовлення кераміки. Вона пропеклась в результаті пожежі, що призвела до загибелі житла і в ній не зафіксовано відбитків від каркасу стін, до того ж мала чисту однорідну структуру. Така глина за етнографічними даними часто зберігалась в середині житлових приміщень на долівці під лавами, або в дещо заглиблених ямах [Бобринський, 1989, с.25]. В житлі знайдено дуже мало матеріалу: фрагменти кераміки, ніж, шиферне прясло, уламок ключа, цвяхи і ніяких слідів якогось іншого виробництва.

Отже перед нами гончарне виробництво з постійним робочим місцем всередині житлового приміщення, де для нього виділено окреме місце. Крім того така масивна глинобитна піч, корисний об'єм якої наближається до об'єму випалювальних камер горнів, могла використовуватись не лише для підтримання рівної температури для просушування гончарної продукції перед випалюванням, а і сама слугувала за гончарну піч. Етнографічні матеріали незаперечно вказують на використання різних побутових теплопристроїв для випалювання кераміки, що функціонували одночасно, а поширене серед дослідників переконання, що для цього використовувались виключно гончарні печі помилкове [Бобринський, 1989, с.10].

Інша садиба зі слідами гончарного виробництва займала простір 15 x 15 м. Вона складалась з заглибле-

ної будівлі (1,5 x 4 м) для зберігання замоченої глини та наземної споруди з глинобитною піччю, зафіксованою на денній поверхні. Неподалік знаходились дві заглиблені невеликі будівлі-ями (2,2 x 1,4; 1 x 1,6) заповнені виключно уламками кераміки. Житло, що стратиграфічно пов'язується з цим комплексом розташовувалось на відстані 5 м від глинища. Це звичайна заглиблена на 0,9 м будівля розміром 3,4 x 4,0 м, оскільки її східна частина знищена урвищем, невідомо чи була тут піч. Проте, добре підмазана випалена долівка, що характерно лише для житлових споруд робить припущення про її існування саме в знищеній частині ймовірним. Крім цілого горщика середини XII ст. та фрагментів кераміки тут знайдено ніж, цвях, точильні бруски, фрагмент залізного стремена.

Отже ця садиба представлена глинищем і піччю для підтримання рівної температури під час просушування кераміки, що, ймовірно знаходились під одним перекриттям в будівлі наземного типу. Крім залишків глини про виробничий характер цієї ділянки розкопу свідчать знахідки керамічного шлаку, виявлених поблизу будівель. Тут виготовлення кераміки відбувалось за межами житлового приміщення, ймовірно в майстерні наземного типу. Випалювання продукції могло відбуватись і в описаному вище горні, оскільки використання цих споруд кількома майстрами засвідчено етнографічними матеріалами.

Отже виробництво кераміки на давньоруських поселеннях починаючи з рубежу X—XI ст. носило виражений ремісничий характер і обсяги цього виробництва були значними. Матеріали дослідження Автуньцького поселення незаперечно свідчать, що керамічному виробництву на цьому промисловому поселенні нале-

жало одне з провідних місць. Щоб реалізувати будь-яку продукцію потрібно мати потребу в ній, як в городищенських центрах так і в селах. Керамічне виробництво розвивалось далеко не на кожному поселенні, точно відомо, що воно було відсутнє на поселенні Ліскове на Чернігівщині і в Ревутовому на Канівщині, оскільки ці пам'ятки розкопано широкою суцільною площею і ніяких слідів керамічного виробництва тут не зафіксовано.

Традиції розвитку керамічного виробництва своїм корінням сягають в попередній слов'янський час, як це добре засвідчують матеріали Григорівського поселення.

Аналіз найбільш поширеної категорії кераміки — кухонних горщиків з поселень в різних регіонах дозволяє зробити висновок, що і вони були предметом

торгівлі, що міняє усталений погляд на обов'язкове домашнє виробництво горщиків на кожному поселенні.

За якістю і різноманітністю форм сільська кераміка не відрізнялась від міської. Залишається відкритим питання про розвиток виробництва на сільських поселеннях полив'яної кераміки, знахідки якої поодинокі, слід відмітити, що це стосується і городищенських центрів.

Для остаточного вирішення питання про переміщення партій кераміки з центрів їх виробництва в інші населені пункти, можливе лише на підставі співставлення хімічних аналізів глини і вивчення технології. Це справа майбутніх досліджень, проте вже зараз ясно, що сільські ремісники були повністю залучені до формування давньоруського ринку і їх продукція була конкурентоспроможною і займала помітне місце.

Глава 5. Сільське ювелірне ремесло

Давньоруське сільське ремесло вивчається приблизно із середини XIX ст., тобто з того ж часу, як і взагалі середньовічне ювелірне ремесло Східної Європи, а саме з праць І.Є.Забеліна і Н.П.Кондакова. Але рівень вивчення його суттєво відрізнявся від рівня вивчення ремесла давньоруського міста і виробів з курганних поховань. Причиною цього була складність у виявленні і відповідно у проведенні розкопок сільських поселень. Проте методи вивчення і міського, і сільського ювелірного ремесла не мають суттєвих відмінностей. Основи методів, закладені в монографіях і статтях дослідників XX ст., є вирішальними і для нинішнього етапу розкопок сільських поселень широкими площами, переважно на території Дніпровського Лівобережжя. Першою пам'яткою, дослідженою широкою площею в межах низини Десни і Дніпра є поселення Ліскове [Шекун, Веремейчик, 1999]. Тут на площі 13 825 кв. м, в десятиках житлових споруд і в господарчих ямах знайдена значна кількість виробів з кольорових металів. Особливий інтерес полягає в тому, що поселення існувало довгий час — з середини IX по середину XIII ст.

Вивчення типів ювелірних прикрас з поселення Ліскове вказує на їх типовість для кожного з вивчених 4 етапів його існування. Але відмінність між наборами прикрас чітко пов'язується з хронологією різних напрямків зв'язків населення регіону і організацією ремесла. В першому періоді другої половини IX — першої половини X ст. ювелірних знахідок не виявлено, що відповідає початку залюднення території і слабкістю зовнішніх зв'язків, так необхідних для отримання сировини: міді, олова, свинцю, срібла тощо.

Зовсім інша ситуація спостерігається в другому періоді середини X — середини XI ст. Проходить бурний процес заселення території на правому березі р.Білоус. З'являються перші знахідки характерні для пам'яток цього регіону: звичайні скроневі кільця з мідних сплавів і білону, гудзики, аналогічні виробам шестовицького могильника, поясні пряжки ліроподібні і пря-

мокутної форми, підковоподібні фібули, бляшки з рослинним орнаментом. В цілому аналогії речам вказують на поширення типів прикрас близьких до так званих дружинних типів (Рис. 42).

Особливо далекі зв'язки проступають в трьох виробках: 1) ажурній пластинчастій фібулі XI ст., аналогія якій походить з Гомельської області, 2) бронзовому гудзику типу "гомбіка" XI ст., який вироблений у Волзькій Булгарії, 3) бронзовій поясній накладці з карбованим орнаментом та позолотою, що вважається старожитністю прусів (аналогія в могильнику Ірзекапінісі).

Пояснення явища криється в контактах сільського населення з представниками інших етносів, що характерне для часів великих переселень за князя Володимира Святославовича. Певну роль, мабуть, відіграв і торговий шлях, відрізок якого міг пройти по р. Білоус.

Третій період, або друга половина XI — початок XII ст. представлений одним гудзиком і кільцем з мідних сплавів і тих же типів, що у попередньому періоді. На нашу думку, вузька дата при виділенні періоду, до якої прагнули дослідники, матеріалом не мотивована.

Найбільш цікавий період — четвертий (XII — перша половина XIII ст.), який при співставленні з другим, дає змогу уявити принциповий характер зміни в типах речей і організації ювелірного виробництва. Крім традиційних для цього часу бронзових дротяних браслетів, скроневих кілець, бубонців з лінійним прорізом, поясних пряжок і кілець, серед знахідок трапляються речі суто міського вжитку. Це хрестик-тільник трьохлопатікінцевий з жовтою виймчастою емаллю, який традиційно вважається виробом київських ювелірів [Мальм, 1966]. Крім того, знайдено писало з прямою лопаточкою, оздоблене срібною інкрустацією, срібна з позолотою застібка від книги. Можливо до виробів смоленського або міського ювелірного ремесла відноситься білонова підвіска із зображенням оленя в обрамленні зубчастого штампу.

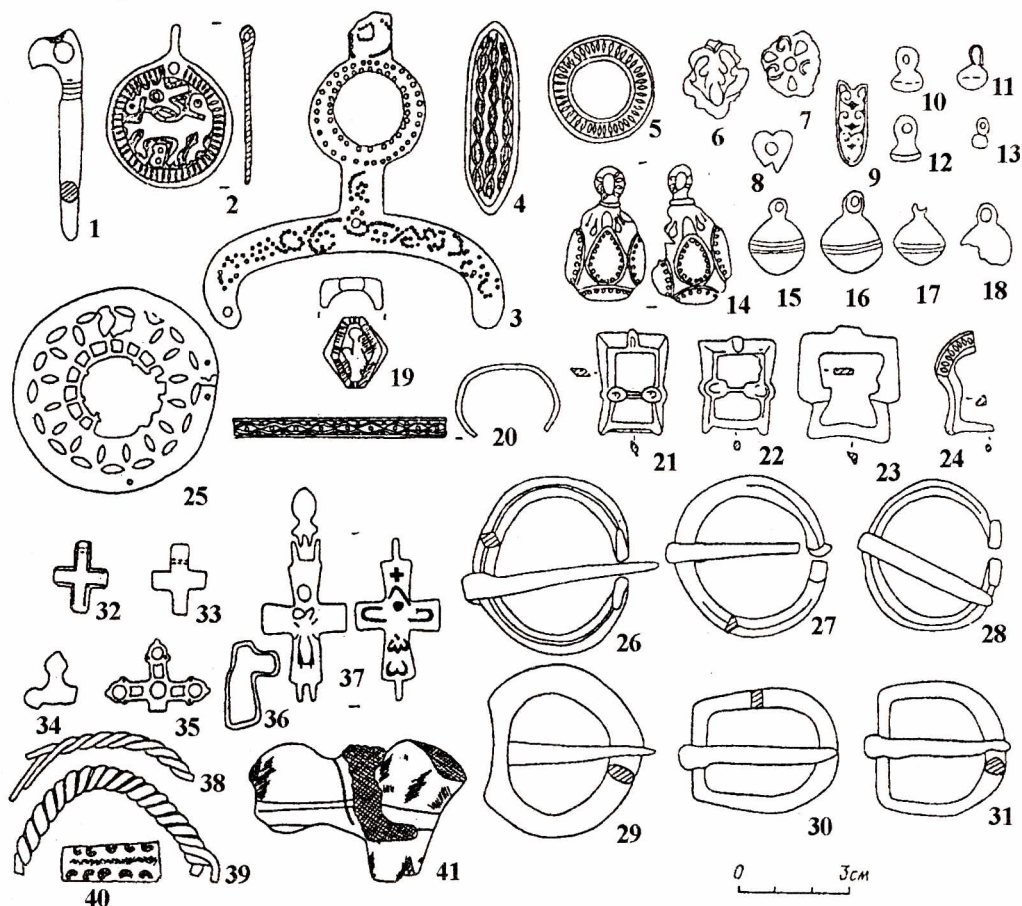

Рис.42. Прикраси, культові речі та пряжки з Ліскового.

Поруч з житлами, на поселенні досліджені три виробничі споруди з ознаками ювелірного ремесла, чого не було до цього часу на сільському поселенні Ліскове. В них є такі знахідки: мідне ситечко, шматки дроту з міді та олова, необроблена заготовка для бронзової прикраси, шлаки, різець, бруски з овручського пірофіліту та пісковіку (будівля № 1 на поселенні Ліскове – 1).

Серед знахідок, які посередньо свідчать про ремісничу діяльність саме в цій будівлі, були уламки візантійських амфор, кримського глечика; сама конструкція печі, дуже масивна, з увігнутим відшлакованим черенем. Поруч з піччю знаходилася яма з вуглинями твердих порід дерева.

В сусідній будівлі (№21) теж виявлені ознаки ювелірної справи: невеликий горн, ювелірний пінцет, борідок, частина слюсарного зубила та шарнірної ножиці, краплеподібні плавни тигельної бронзи. Знахідка, яка посередньо свідчить про заняття її власника – фрагмент фаянсового келиха з двосторонньою прозорою поливою. Автори публікації вважають, що аналогічний посуд є в Байлакані (Азербайджан).

За їх спостереженнями, дещо пізніше двох попередніх виникла споруда №3. В її центральній частині – залишки ковальського горну, в якому було 4 черені. Тут же були ковальські шлаки, виплески кольорових металів, плавлений бронзовий хрестик. Унікальною конструктивною особливістю горну є розташування

черенів на залізному колі діаметром 18 см і шириною 2 см. Такі ж кола знайдені в сусідніх будівлях №№1 і 64. Чи могли вони мати конструктивне призначення? На нашу думку це напевно своєрідний оберіг найціннішого процесу в ювелірній справі – ливарного, а форма кола означає сонце і вогонь. Згадане писало теж походить із заповнення споруди №3.

Таким чином, тяжіння унікальних виробів (книжкової обкладинки, писала, амфор, глечика кримського походження, фаянсового келиха), вже не кажучи про візантійські амфори, інструментарій, замків з ключами тощо до ювелірних майстерень очевидно.

Зрозуміти процеси, які призвели до утворення на сільському поселенні по суті осередку міського ювелірного ремесла, допомагають матеріали забудови протилежного лівого берега р.Білоус – Ліскового – 2. Тут на дослідженій ділянці в XII – першій половині XIII ст. існувало три садиби, розділені огорожею. Споруди були розміщені за периметром подвір'я. Виділяється група комплексів навколо трикамерного житлового підкліту (№ 6), який був ядром садиби А і являв унікальний для сільської місцевості варіант житлового підкліту, холодної кліті і сіней. Такий тип житла відомий тільки в містах, наприклад у Києві. Поруч була реміснична споруда з ковальським горном, з відходами виробництва у вигляді ковальських шлаків і пластин з міді і залізу, бронзовим бубонцем, ножами, точильними брусками. В самому підкліті №6 знайдений юве-

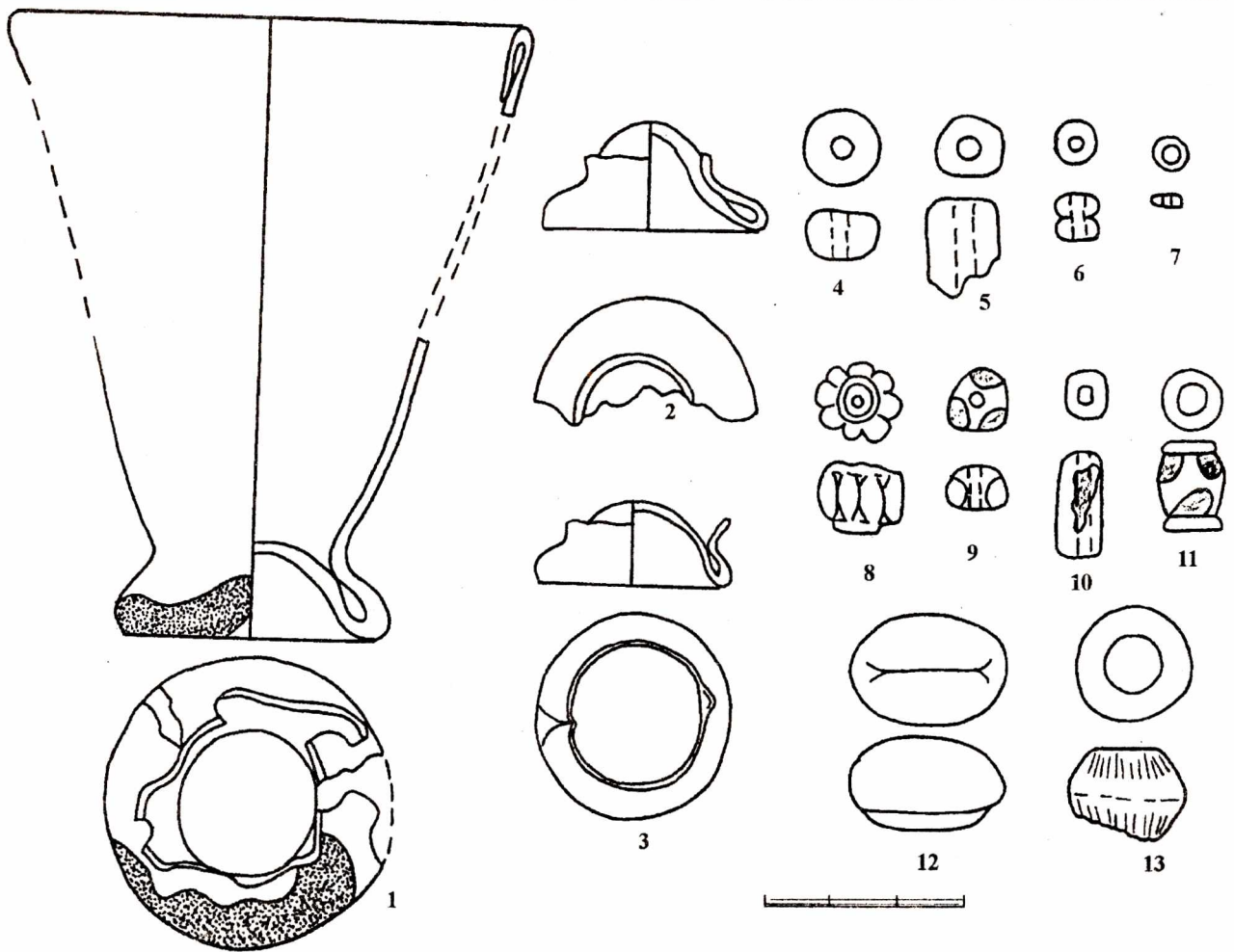

Рис.43. Скляні вироби із Ліскового.

лірний пінцет з фіксатором та кільцем для підвішування. В обох будівлях були скляні браслети, уламки скляних келихів, бронзовий браслет у вигляді пластинки з карбованим орнаментом. Дослідники комплексу вважають, що поява тричастинної структури житла в оточенні двох господарських комплексів з 24 споруд свідчить про соціальний статус господаря (Рис. 43).

Перераховані ознаки ювелірного виробництва на думку О.В.Шекуна і О.М.Веремейчик вказують на вироблення на поселенні Ліскове технічно нескладних прикрас і на можливість проводити ремонт речей з кольорових металів майстрами, які працювали на замовлення. Проте доказів на розуміння саме такого характеру ремісничої діяльності явно не вистачає.

На нашу думку сама поява професійних майстрів відноситься до останнього періоду життя на поселенні і водночас виникають великі садиби з дворово-господарськими комплексами. Садиба А має ознаки міської за своїм архітектурно-планувальним рішенням, а з соціальної - водночас боярської. Знахідки далекого імпорту предметів розкошу вказує на великі зміни в структурі села і появу нового населення, яке має можливість отримувати цей імпорт. Саме ювелірне ремесло вимагало далеких зв'язків з Візантією, Кримом, Закавказзям з метою отримувати сировини. Скоріше в

цьому випадку ми маємо приклад вотчинного ремесла.

Знахідок виробів на поселенні Ліскове значно більше перерахованих. Авторі дослідження згадують, що їх понад 90. До рідкісної знахідки відноситься хрест-енколпійон з зображенням розп'ятого Христа і Богоматері на звороті, який знайдений на садибі Б вздовж огорожі з садибою А. Він невеликий, 4,5 x 2,5 см, його контурні зображення були інкрустовані сріблом. Датується в межах другої половини XII – середини XIII ст. В сусідній садибі В знайдений шиток від перстня-печатки з свинцево-олов'янистого сплаву з зображенням птаха. У авторів монографії в додатку № 7 згадується частина хоросу.

Нами був виконаний спектральний аналіз серії речей з Ліскового (1988 р.), з яких доцільно привести дані по двом унікальним знахідкам. Спочатку про вже згаданий гудзик – “гомбик” з шару середини X – середини XI ст. (будівля №68). Зовнішньо гудзик відтворює форму глечика, який прикрашений медальйонами з фризом з “перлин” і каплеподібними виступами, які за формою нагадують східної іранської (хорасанської) традиції. Аналогічний гудзик з шару Ізмерського селища на Середньому Поволжі Є.П.Казаковим був переданий автору, що дозволило шляхом кількісного спект-

рального аналізу зіставити хімічний склад двох виробів - з Лісового і Измерських селищ. Сплав співпав за рецептурою Cu – 77 %, Zn – 20 %, олова і свинцю було біля 1 %, а також за мікродомішками: Ag до 0,03 %, Bi – 0,001 – 0,02 %, Ni – 0,1 і 0,12 %, Au – 0,006 і 0,015 %, As – 1,0 %. Тобто це практично латунь, яка не є характерним сплавом для Середнього Придніпров'я. Імпорт, а не місцеве наслідування східної прикраси з Волзької Болгарії, очевидний.

Друга досліджена унікальна знахідка – енкалпійон із садиби Б, розміри якого (з вушком) 60 x 24 мм. Сплав енкалпійону Cu – 74 %, Pb – 12 %, Sn – 2,5%, Zn – 8 %, з великою домішкою Sb – 2 %. Такий сплав можна знайти серед енкалпійонів київського виробництва, серед звичайних хрестиків та інших категорій виробів. Не можна виключати факт місцевого виготовлення хреста-енкалпійона (Таблиця 1).

Таблиця 1. Хімічний склад ювелірних виробів поселення Лісове. Спектрограма №52, 53, Лісове, №№35-64

№	Cu	Ag	Ni	Co	Pb	Sn	Sb	Bi	Zn	As	Au
1	44,0	52,	0,008	-	0,5	0,08	0,025	0,08	0,1	0,1	0,5
2	44,0	54,0	0,008	-	0,6	0,008	0,14	0,18	0,01	0,04	0,6
3	70,0	24	0,016	-	0,8	0,45	0,14	0,015	3,5	0,14	0,45
4	12,0	86,0	0,001	-	0,3	0,05	0,005	0,25	0,1	0,002	0,6
5	22,0	70,0	0,0003	-	0,9	0,02	0,007	0,2	0,01	-	0,1
6	12,0	84	0,001	-	0,4	0,009	0,007	0,4	0,5	-	0,6
7	33,0	50,0	0,03	-	1,5	0,65	0,025	0,06	7,0	0,16	0,25
8	30,0	68,0	0,003	-	0,2	0,01	0,035	0,05	-	-	0,5
9	20,0	72,0	0,002	-	1,6	0,1	0,03	0,156	0,06	-	0,4
10	16,0	80,0	-	-	1,6	0,03	0,012	0,6	0,02	-	0,6
11	47,0	50,0	0,015	-	1,0	0,04	0,1	0,06	-	0,06	0,12
12	48,0	44,0	0,01	-	0,9	0,005	0,09	0,06	-	0,07	0,15
13	47,0	47,0	0,004	-	0,7	0,002	0,1	0,04	-	0,07	0,12
14	31,0	62,0	0,003	-	1,0	0,2	0,1	0,25	0,02	0,02	0,2
15	27,0	70,0	0,001	-	0,3	0,05	0,04	0,2	0,01	0,015	0,12
16	0,03	0,002	-	-	100,0	0,2	-	-	-	-	-
17	0,03	0,002	-	-	100,0	0,1	-	-	-	-	-
18	45,0	54,0	0,006	-	0,35	0,15	0,08	0,25	-	0,01	0,1
19	87,0	0,03	0,008	0,005	1,6	1,6	0,01	0,005	10,0	0,06	-
20	38,0	60,0	0,008	-	1,2	0,008	0,04	0,3	0,01	0,02	0,12
21	6,0	92,0	-	-	0,6	0,45	0,004	0,2	0,06	-	0,6
22	49,0	50,0	0,007	-	0,9	0,02	0,1	0,06	0,008	-	0,1
23	6,0	94,0	-	-	0,03	0,005	-	0,06	-	-	0,14
24	57,0	40,0	0,04	-	1,0	0,3	0,14	0,5	1,0	1,0	0,25
25	60,0	39,0	0,03	-	0,7	0,009	0,06	0,15	0,06	0,15	0,15
26	45,0	54,0	0,025	-	0,45	0,01	0,14	0,1	0,03	0,1	0,06
27	83,0	0,03	0,008	0,01	2,5	2,5	0,009	0,002	12,0	0,03	-
28	92,0	0,03	0,02	-	0,6	7,0	0,14	0,03	0,02	0,11	-
29	55,0	43,0	0,01	-	0,4	0,1	0,12	0,15	0,02	0,07	0,1

Значні темпи християнізації сільського населення в районі р. Білоус безумовно відбилося на розвитку ювелірного ремесла, яке вийшло, судячи з матеріалів поселення Лісове, на рівень близький до міського. Це простежується на категоріях виробів, в широких міжнародних зв'язках майстрів, їх праці у вотчинних господарствах.

Дослідження сільської округи давнього Чернігова, до якої відноситься і поселення Лісове, на сьогоднішній день залишається найбільш повним. Матеріали для вивчення сільського ювелірного ремесла отримані на 80 вивчених в тій чи іншій мірі сільських поселеннях, 4 з яких вивчалися широкими площами (Деснянка, Криниця, Овраменків Круг, Рів-2). Масовий матеріал засвідчує, що кількість поселень різко

зростає після утворення Чернігівського князівства. Виникають князівські та боярські села, з якими можна пов'язати знахідки скарбів жіночих прикрас, наприклад Львовського 1879 р. В приміській зоні в заплаві Десни існують невеликі сезонні поселення, і деякі з них могли бути феодалними садибами.

На одному з сезонних промислових селищ риба-лок біля с. Анисів (урочище Селище) були знайдені грузила і листові обрізки з свинцю. Цей факт легко пояснити характером промислу. Пояснити знахідку унікальної ручки від бронзової чаші або кацеї із рельєфним (відлитим) зображенням двох павичів навколо рослинного пагону. Остання антигетична композиція характерна для візантійського мистецтва, зокрема для дорогіших шовкових тканин. Відомі і давньоруські

репліки цього сюжету. На поселенні знайдена кругла срібна монетоподібна привіска з зображенням розквітлого хреста. В жіночому костюмі ці підвіски поширюються з початку XIII ст. Ця знахідка може бути зрозумілою через наявність поблизу садиби господаря “рибних ловів”.

Не менш цікаві знахідки на поселенні в урочищі “Овраменків Круг” (с.Березанка). Тут крім луниці з псевдозерню по краю і круглої підвіски з рослинним пагоном – речей типових для села, була знайдена листоподібна бляха, яка прикрашала кінську зброю. Вона відлита з мідного сплаву, рельєфний візерунок утворює мотив великої п’ятипелюсткової квітки, а тло вкрито емаллю синього і зеленого кольорів. Стилистичні особливості виробу вказують скоріше за все місцеве чернігівське походження. Знахідка бляхи разом кінським спорядженням (вудила, стремена, псалії) може вказувати на князівську чи боярську належність селища.

Ознакою цього є і наявність парафіяльної церкви, від якої залишилося металеве начиння. Це каця без кришки. Вона виготовлена з сплаву $Cu + Pb + Sn$ з надзвичайно високим змістом свинцю – до 30 %. Це вказує на глибоке розуміння середньовічним майстром технологічного призначення металу виробу – слугувати жаровню. Другий виріб – нижня частина підсвічника (з ніжкою). Тип сплаву той же ($Cu + Pb + Sn$), але

з меншим, звичайним відсотком свинцю – 7 %. Саме з таких сплавів виготовлена більшість давньоруських ювелірних виробів масового вжитку: пряжок, скроневих кілець, гудзиків, бубонців, різних підвісок тощо. Саме лом таких виробів візантійського ремесла був джерелом сировини і для сільських майстрів.

Цікаве те, що за мікродомішками (враховуючи різницю відсотку свинцю) сплав настільки тотожний, що вказує на одну майстерню або навіть на одного майстра двох виробів. Очевидно начиння для цієї церкви було здобуто спеціально з однієї партії товару одного виробника. Це аргумент на користь належності пам’ятки одному господарю.

Неабияке значення для розуміння процесу забезпечення сировиною сільського ювелірного ремесла Дніпровського Лівобережжя, починаючи з X ст. є знахідки комплексів подібних до Звенического скарбу 1971 і 1985 рр. куфічних монет X ст. (Коваленко, Фомін, Шекун, 1992). Він відноситься до епохи формування шляху в землю Радимічів через Замглайські болота. До складу скарбу, крім злитка-гривни, 3–х цілих і кількох уламків литих ромбічних в перетині браслетів, входили 112 цілих монет, 11 уламків та 14 обрізаних по колу. Хімічний склад арабських дирхемів (проведено спектральний аналіз 16 монет) показав важливе значення монетної сировини для таких комплексів, як Автунічі і Липове, в меншій мірі Журавного (Таблиця 2).

Таблиця 2. Хімічний склад дирхемів Звеничецького скарбу.

Спектрограма №37, Звеничев – 1985.

1	8,0	90,0	1,0	-	-	-	0,45	-	-	-	0,05
2	3,0	96,0	0,7	-	-	-	0,1	-	-	-	0,3
3	5,0	94,0	0,5	-	-	-	0,5	-	-	-	0,08
4	9,0	89,0	0,12	0,003	0,004	-	0,4	1,0	0,007	-	0,06
5	6,0	92,0	1,4	0,001	-	-	0,5	-	-	-	0,2
6	9,0	89,0	0,4	-	0,004	-	1,0	-	0,002	-	0,05
7	9,0	80,0	0,3	-	-	-	0,5	10,0	0,005	-	0,12
8	8,0	89,0	0,9	-	-	-	2,0	0,01	-	-	0,09
9	3,0	96,0	0,08	-	-	-	0,4	0,01	-	-	0,16
10	9,0	88,0	1,0	-	-	-	1,5	0,01	0,01	-	0,2
11	8,0	89,0	0,9	-	-	-	1,2	-	-	-	0,8
12	2,0	97,0	0,02	-	-	-	0,6	0,01	-	-	0,002
13	2,0	98,0	0,03	0,002	-	-	0,04	0,01	-	-	0,16
14	9,0	87,0	2,2	-	0,002	-	1,8	-	-	-	0,3
15	1,0	98,0	0,035	0,002	-	-	0,8	-	-	-	0,05
16	15,0	80,0	2,6	0,005	0,04	0,035	1,6	0,01	0,006	-	0,06

Проте інтерес становлять інші прикраси з Звеничева, наприклад з сьомого кургану: ажурна накладка від замка сумки – “ташки” і серцеподібної орнаментованої бляшки (Рис. 44). Орнаментальний мотив, який відтворений прорізом засобом лиття – це мотив двопелюстки вписаної у форму бляхи, яка в свою чергу відтворює форму шкіряної сумки. Мотив накладки і трьохпелюсткової бляшки свідчать про очевидну орієнтацію майстрів на ісламські центри тореваики. Належність виробів до одної майстерні, а тобто і серійності виробництва, встановлюється за хімічним складом речей [Орлов, 1986, с.55, 56]. Накладка від замка сумки і наремінна трьохпелюсткова бляшка виготов-

лені з багатокомпонентного сплаву типу $Cu + Sn + Pb + Zn$. Мікродомішки свідчать про серійність виробів: $Pb - 2,8$ і $2,8 \%$, $Ag - 0,1$ і $0,1 \%$, $Sb - 0,06$ і $0,08 \%$, $Bi - 0,01$ і $0,02 \%$, $Zn - 1,6$ і $1,8 \%$, $Sn - 5,5$ і $6,0 \%$, $As - 0,11$ і $0,14 \%$.

Використання такого сплаву характерно для ювелірного мистецтва Чернігівської землі X–XII ст. З нього відлиті бубонці (Льгов, Ліскове, Очеретяна гора, Моревск, Шумлай, Шестовиці). “Ліроподібні” пряжки як з дружинних комплексів, так і з сільських поселень (Хмельниця, Клонов, Очеретяна гора, Ліскове) виготовлені з аналогічного сплаву. Для пряжок характерні мотиви орнаменту у вигляді насічок, псевдозерні,

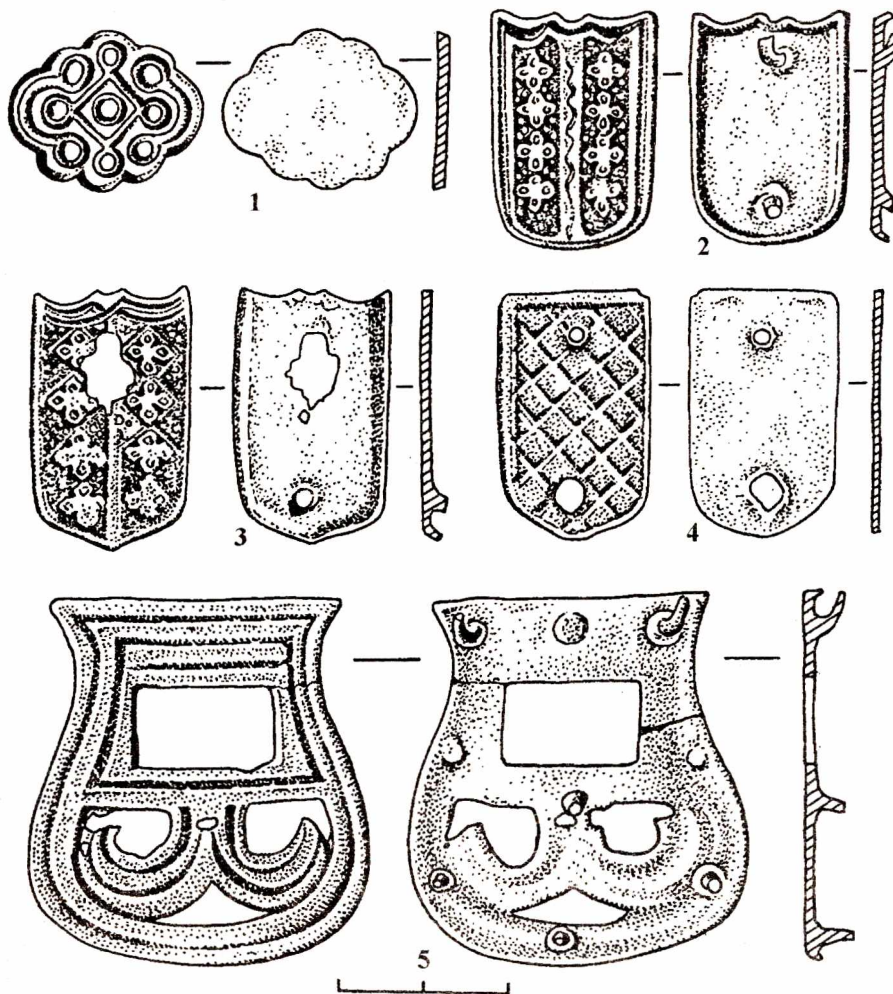

Рис.44. Бляшка-замок від сумки-„ташки” із Звеничева в колі ювелірних виробів Чернігівщини.

квіток, пелюстків. В протилежність цим виробам місцевих ювелірів, частина прикрас зроблена в традиціях прибалтійської зони з сплаву $\text{Cu} + \text{Zn} + \text{Pb}$. Це підковоподібні застібки з Клонова, Сібережа, Деснянки, а також гривна з Ліскового.

Багатокомпонентний сплав широко використовувався місцевими ювелірами для різних прикрас і виробів: від гудзиків до кістень (Ліскове) і церковного начиння (Шумлай). Такий тип сплаву – давня традиція, і пальчаста фібула з Мошенок VI-VII ст. відлита з такого металу.

Другим за часом, але найбільшим за площею сільським поселенням, вивченим на великій площі є Автунічі на півночі Чернігівської обл. Мешканці давньоруського селища інтенсивно займалися гончарством, промислами і залізобробним і залізообробним виробництвом. Уявлення про набір ювелірних виробів, який був у використанні, дає також інвентар поховань (Рис. 45).

Одна з численних категорій прикрас – скроневі кільця. Більшість з них простого типу з круглого дроту, з кінцями, що заходять один за одного. Серед кілець є кілька варіантів S – подібних. В одному випадку на кільце надіта ажурна намистина так званого дреговичського типу. Більшість знахідок походить з курган-

них поховань. Хімічний склад кілець настільки різний, що заперечує наявність сталої ювелірної традиції: від багатокомпонентних сплавів на основі міді до білону і практично чистого срібла, подібного до куфічних монет високої проби. Кілька кілець з олова, що повинно імітувати срібло.

Серед білонових кілець можна виявити дві групи різного походження за лігатурною домішкою, що вказує на різних майстрів. Для першого майстра або майстерні характерний сплав металу, в якому 50–70 % срібла. Друга група кілець містить дуже високий відсоток срібла – біля 90 %. Цей факт вказує на використання другим майстром монетного срібла подібного до того, який був у Звеничеському скарбі. Не заперечуючи можливість роботи ювеліра на сировині замовника, яка відрізнялася за походженням, значний розбіг свідчить про більш професійну роботу першого майстра.

В результаті співставлення з серіями ювелірних виробів інших пам'яток цього часу, можна зазначити, що в цілому типи скроневих кілець, рецептура сплавів, середня концентрація срібла, а тобто стилістичні і технологічні традиції, дуже нагадують серію ювелірних виробів з могильника поблизу с. Липове. Всього було виділено 9 типів прикрас: 1) скроневі кільця з заходя-

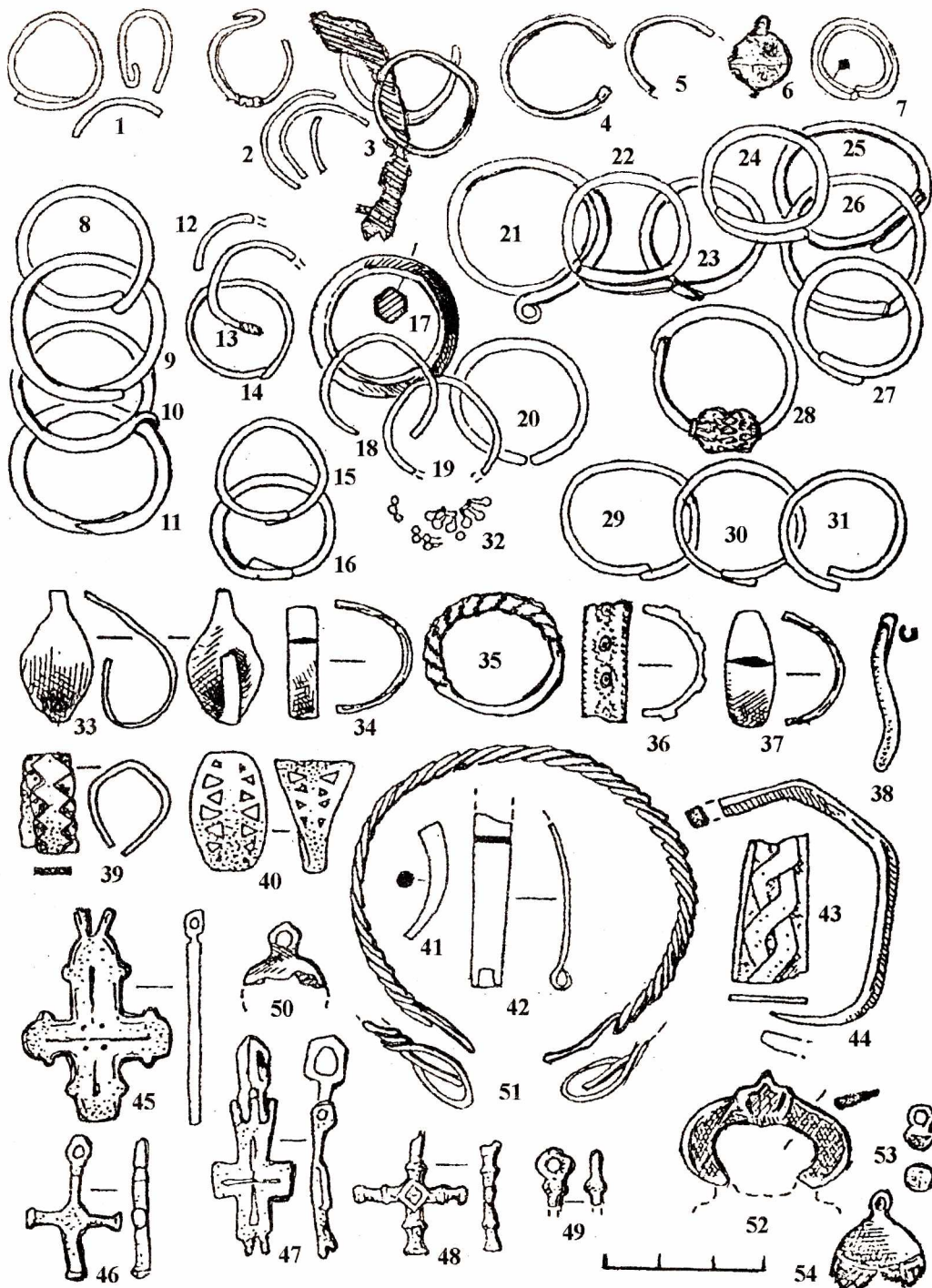

Рис.45. Вироби ювелірного ремесла з Автуничів.

чими кінцями – 54 екз., 2) скроневі кільця з S – подібними кінцями – 3 екз., 3) плоскі кільця – 2 екз., 4) перстень рубчастий, 5) перстень плетений, 6) буси зернини циліндричні – 7 екз., 7) бусина зернина сферична, 8) пряжка пояса “ліроподібна”, 9) браслети пластинчасті з овальними головками – 2 екз.

Для порівняння з автуницькою серією в першу чергу можна використати скроневі кільця, а потім інші білонові вироби. В Липовому більша частина кілець – 36 екз. Виготовлена з білону, в основі якого Ag + Cu з домішками Pb (до 4,5 %) і Zn (до 1,4 %). 6 кілець були зроблені з металу аналогічного складу, але з більш

високим змістом Zn (до 9 %) і Sn (до 2%). Домішки і мікродомішки вказують на серійність у виготовленні кілець з кургану 16 (1984 р.) і 15 (1981 р.). З одного поховання в кургані 20 (1984 р.) походять 5 кілець зі сплаву Cu + Zn + Sn + Pb з незвичайно високим змістом цинку – до 10–16%. Ще два скроневих кільця аналогічного хімічного складу знайдені в курганах 10 і 12 (1982 р.). Очевидно, що майстер міг відмовитися від звичайного для нього сплаву типу білона внаслідок переробки сировини замовника. Може на це вказує в двох випадках високий вміст золота – 6,3% і 4% (Таблиця 3). Подібно до цього високий вміст золота в скро-

Таблиця 3. Хімічний склад прикрас з могильника в с.Липове
Спектрограма №28. Липове – 1984, №№1-33.

№	Cu	Ag	Pb	Sn	Sb	As	Bi	Zn	Ni	Co	Au
1	64,0	0,1	1,5	3,0	0,08	0,03	0,015	14,0	0,02	-	-
2	81,0	0,05	0,6	4,5	0,1	0,04	0,003	12,0	0,025	-	-
3	77,0	0,04	1,0	4,0	0,15	0,06	0,005	16,0	0,03	-	-
4	75,0	0,04	1,2	5,5	0,2	0,1	0,008	12,0	0,06	-	-
5	83,0	0,03	1,2	4,0	0,1	0,06	0,008	10,0	0,03	-	-
6	45,0	52,0	0,5	0,002	0,2	0,1	0,03	0,01	-,006	-	0,16
7	30,0	64,0	1,6	0,015	0,04	0,04	0,08	0,05	0,004	-	0,3
8	26,0	68,0	4,0	0,001	0,3	0,2	0,08	-	0,006	-	0,6
9	30,0	65,0	1,5	0,06	0,2	0,04	0,4	0,7	0,004	-	0,9
10	30,0	65,0	1,3	0,15	0,025	0,04	0,5	0,6	0,005	-	0,5
11	31,0	62,0	1,3	0,03	0,4	0,06	0,15	0,02	0,005	-	1,0
12	24,0	72,0	1,8	0,04	0,1	0,025	0,12	0,06	0,004	-	0,4
13	24,0	70,0	2,2	0,25	0*,15	0,02	0,15	0,1	0,004	-	0,3
14	24,0	72,0	1,8	0,06	0,1	0,015	0,1	0,3	0,006	-	0,2
15	24,0	70,0	3,5	0,06	0,04	0,006	0,1	0,5	0,001	-	1,0
16	34,0	64,0	1,0	0,1	0,04	0,04	0,12	0,3	0,004	-	0,2
17	46,0	46,0	1,8	0,02	0,15	0,05	0,05	0,05	0,004	-	0,16
18	36,0	46,0	4,5	1,0	0,1	0,05	0,1	9,0	0,006	-	0,16
19	21,0	71,0	3,6	0,1	0,04	0,015	0,5	0,3	0,002	-	0,2
20	25,0	72,0	0,4	0,005	0,025	0,006	0,1	0,01	0,0003	-	0,11
21	30,0	66,0	0,7	0,06	0,05	0,025	0,1	0,8	0,004	-	0,1
22	86,0	0,06	0,4	7,0	0,1	0,6	0,015	0,2	0,008	-	0,002
23	27,0	54,0	2,3	0,4	0,04	0,16	0,2	5,6	0,1	-	6,3
24	8,0	90,0	0,4	0,001	0,01	-	0,06	0,01	-	-	0,03
25	44,0	45,0	2,5	0,1	0,15	0,2	0,15	8,0	0,012	-	0,18
26	36,0	60,0	1,8	0,1	0,09	0,06	0,1	0,8	0,006	-	0,3
27	39,0	56,0	1,4	0,6	0,06	0,07	0,5	1,0	0,015	-	0,6
28	53,0	41,0	0,9	0,01	0,25	0,2	0,05	0,03	0,01	-	4,0
29	26,0	71,0	0,9	0,01	0,2	0,12	0,1	0,02	0,01	-	0,3
30	30,0	63,0	4,5	0,03	0,2	0,04	0,2	0,03	0,007	-	0,4
31	41,0	50,0	3,4	2,0	0,2	0,1	0,06	2,2	0,01	-	0,5
32	38,0	50,0	3,3	2,0	0,25	0,1	0,06	2,2	0,015	-	0,6
33	46,0	51,0	0,6	0,002	0,1	0,02	0,1	0,02	0,005	-	0,16

невих кільцях Автуничського могильника ми пояснювали використанням монетного металу який залишився від запасів попереднього часу, тобто сировини арабських дирхемів.

Скроневе кільце з кургану 10 (1982 р.) виготовлене з бронзи, а подібне до нього з кургану 7 (1982 р.) – з білону з вмістом Ag до 60 %. В цьому ж похованні скроневе кільце і рубчаста обручка містять найбільшу кількість срібла в усій колекції ювелірних виробів могильника Липове – 94 % і 92 %.

Ювелірне ремесло могильника Липове представлено, як було зазначено вище, ще кількома категоріями виробів. Плетена обручка (курган 5, 1982 р.) і 5 зернистих циліндричних бусин з 5 різних курганів виготовлені майстрами з сплаву типу білона. Хімічний склад сферичної зерненої бусини з кургану 15 (1981 р.) аналогічний складу циліндричних бусин – це одна серія виробів одного ювеліра (Рис. 46).

Стосовно інших речей з могильника – вони є поодинокими знахідками, які небагато вносять в наше розуміння ювелірної справи. Так поясна “ліроподібна” пряжка (курган 3, 1981 р.) відлита з звичайного для

цієї категорії виробів сплаву Cu + Pb + Sn. Два овальні кінцевих браслети (курган 10, 1982 р.) відлиті практично з чистого свинцю – 99,8 %.

В досліджених курганах скроневі кільця найбільш поширеного типу і мають численні аналогії серед комплексів сільських поселень Середнього Придніпров'я. В інших категоріях виробів у формах і орнаментальному декорі простежується залежність від основних (міських) центрів художньої обробки, хоча безумовно це зразки місцевого ремесла. Так плетена обручка відтворює схему плетених браслетів з прокованими кінцями, які відомі з XI-XII ст. Свинцеві рубчасті браслети, які за аналогіями поширюються з 30-х років XII ст., відлиті в односторонню кам'яну форму. Виготовляючи їх, майстер прагнув до імітації срібних витих браслетів, які поширюються з XI-XII ст.

На відміну від білонових виробів Автуничського поселення, колекція виробів з Липового демонструє тільки один пік зростання концентрації срібла, що свідчить про більшу однорідність серії прикрас, більшість з яких виготовлялася не в двох, а однієї техніко-металургійній традиції. На гістограмі концент-

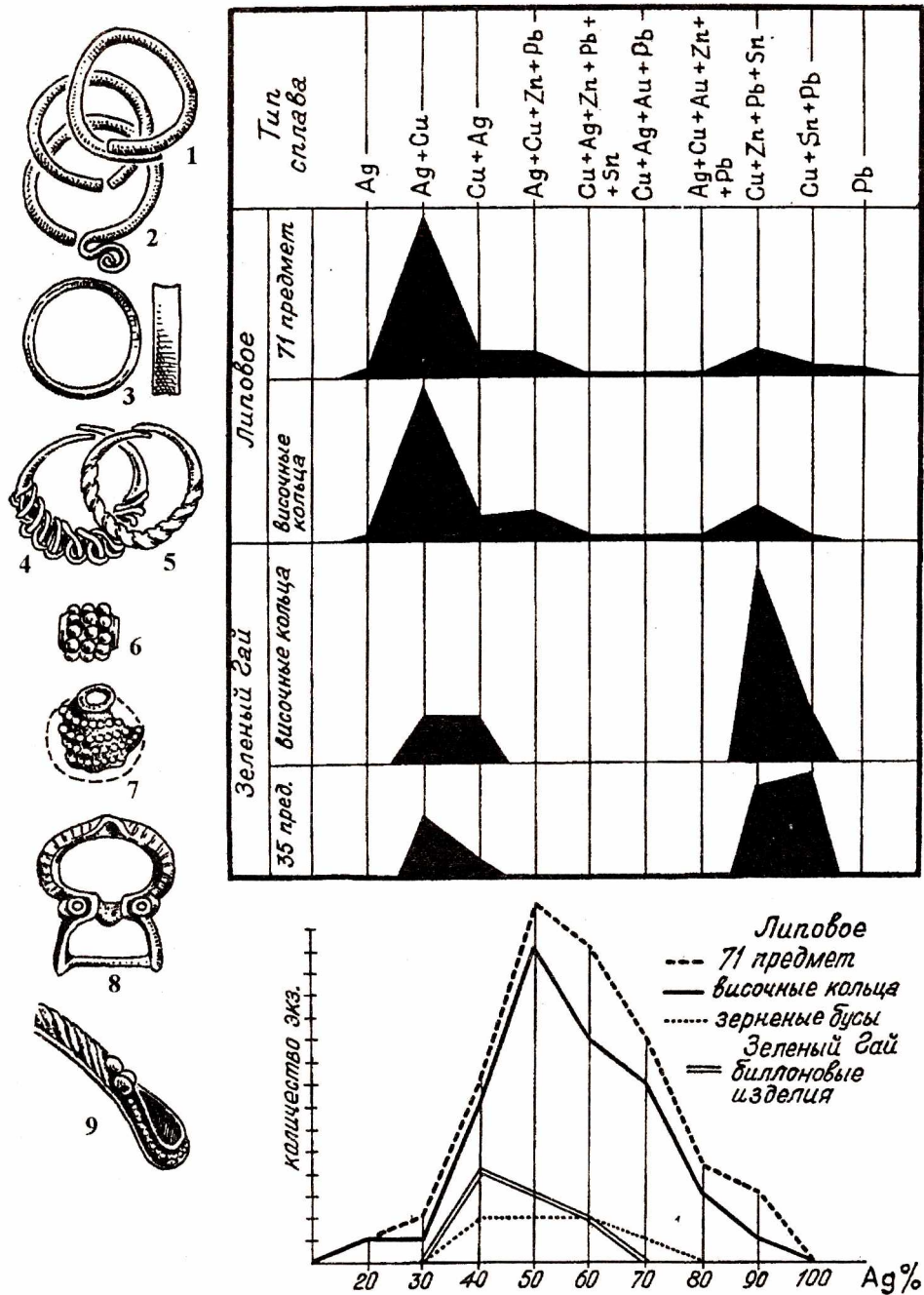

Рис.46. Прикраси з могильника в с.Липове.

рації срібла видно, що більшість виробів розташована в межах від 40 % до 80 % змісту срібла. Але пік зростання концентрації срібла, який корелюється з кількістю виробів, приходить на 60 %.

Пояснити прагнення ювелірів до певного співвідношення срібла до інших металів в середньому становить: 60 % - для всіх виробів, 58,6 - для скроневих кілець, 61,6 - для зернених намистин.

Серед типів прикрас з могильника Липове переважає тип скроневого кільця з відокремленими кінцями, в яких зміст срібла коливається, але в 19 випадках, тобто в більшості випадків, наближується до 70 % - тобто до стану евтектичної системи. Цей сплав характеризується значною пластичністю і порівняно низькою температурою плавлення - біля 779 град. С, а втрата стійкості

відбувається тільки біля 400 град.С. Евтектичний сплав двофазної структури Ag - 28 % Cu з введенням цинку, олова або свинцю (навмисно чи випадково - ?) для зниження температури плавлення, має значні переваги перед чистим сріблом. Такий сплав має вузький інтервал кристалізації, що особливо важливо для лиття. Він дуже добре піддається обробці в гарячому і холодному вигляді. При обробці виробів з такого сплаву використовується холодна ковка з відпалом [Малышев, Румянцев, 1987, с.133].

Таким чином, потяг сільських ювелірів до простої пластичної евтектики в Середньому Придніпров'ї має дуже давню традицію, яка сягає по менший мірі VI - VII ст. Прикраси з вільховчикського скарбу пенківської культури і прикраси з давньоболгарських поховань

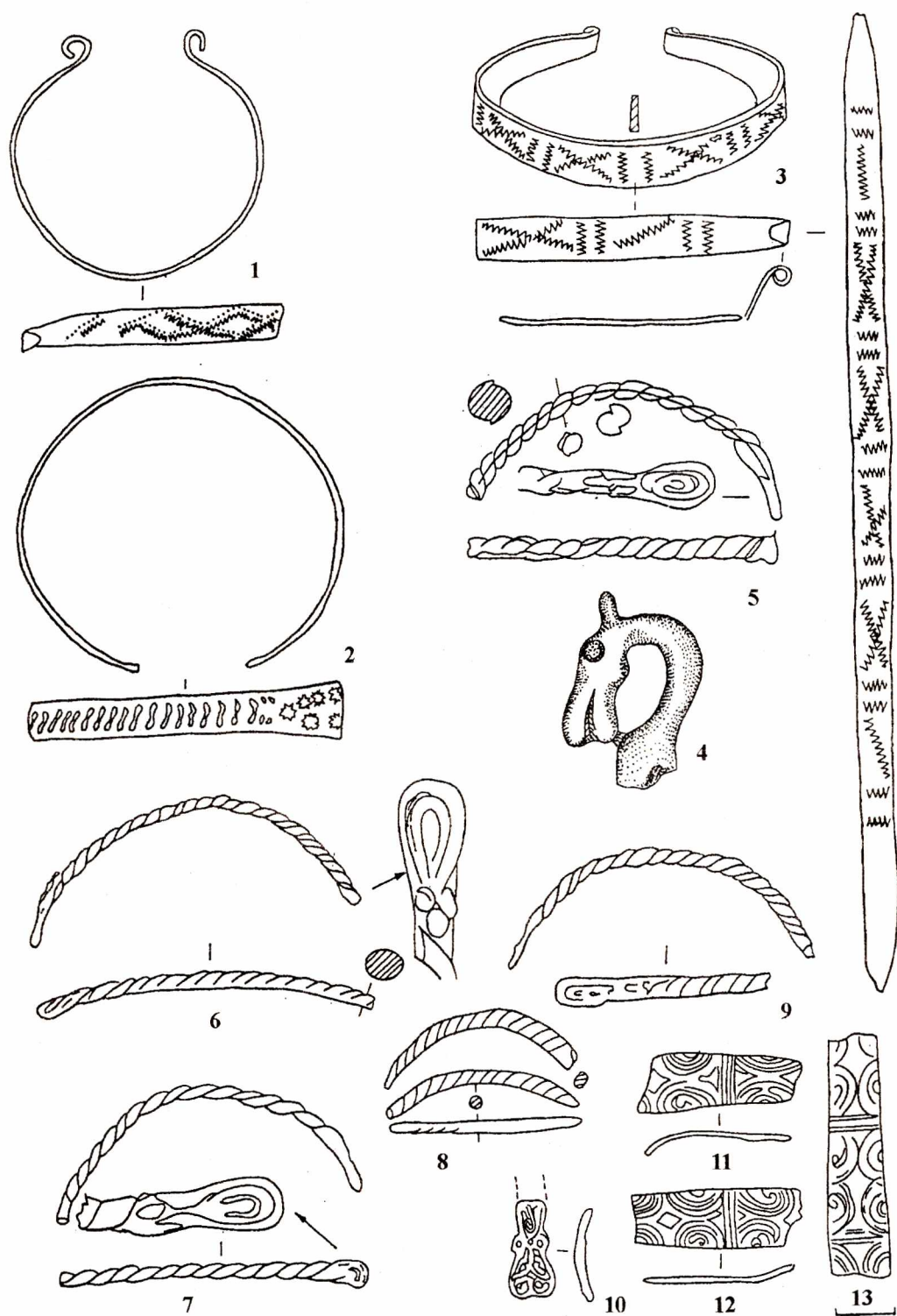

Рис.47. Браслети з Григорівського поселення.

поблизу Сиваша відлиті з білону близького складу до евтектики. В давньоруський час розкішні комплекси наремінних прикрас з печеніжських поховань X-XI ст. Північного Причорномор'я також зроблені майстрами з подібних до евтектики сплавів. Це надбання східної ремісничої традиції, внаслідок чого була знижена температура плавлення і збережена двофазність структури [Орлов, 1984].

З'ясувати походження техніко-металургійної традиції у сільських ювелірів, які обслуговували населення пам'яток Автуніч і Липове, можна розглянув-

ши пам'ятки ювелірного ремесла більш раннього часу або з інших територій. Так скроневі кільця з могильника у Клонова містять 90–93 % срібла, тобто стільки ж, як в одному з курганів Липове. На виробництво подібних скроневих кілець витрачалося набагато більше срібла – більше були технологічні витрати. Показові в цьому плані ранні київські скарби прикрас X-XI ст. з Юрковців і Копіївки (№№15 і 16 за Г.Ф.Корзухіною), де високий зміст срібла. Великі втрати при виготовленні компенсувалися більшою доступністю до

сировини або ремісника, а скоріше замовника, тобто до монетного срібла.

Але вже пряжки Вітебського скарбу (Національний історичний музей України) містять евтектику, тобто близько 70 %Ag - 30 % Cu з додаванням 1-2 % цинку, який знижує температуру плавлення. В Торговицькому скарбі 1971 р. (Рівненська обл.) в 5 виробках і в київському скарбі 1903 р. в садібі Михайлівського монастиря в двох масивних браслетах зафіксований сплав типу евтектики. Можна констатувати, що навіть у представників князівсько-болярської верхівки прикраси зроблені з білону типу евтектики, тобто можливість власника не заважала ювелірам дотримуватися необхідної технології. Навіть монетні гривні київського типу виготовляли з сплаву типу евтектики, подібно до гривні з поселення Баба у с. Жовтневе Менського району Чернігівської області.

Завдяки значному обсягу археологічних розкопок, проведених на Дніпровському Лівобережжі, встановлено, що процеси розвитку ювелірного ремесла в кожному регіоні мали специфічні риси не тільки в загальній технології виробництва, скільки у використанні доступної техніко-металургійної традиції. В XI-XII ст. продовжують розвиток типи не тільки племінних прикрас, скільки певний набір прикрас поширених типів в конкретному регіоні. Сільські ювеліри починають виготовляти репліки нових модних "міських" прикрас,

особливо каблучок, браслетів. Регіональні відмінності особливо помітні при порівнянні околиць Чернігова, де ювеліри працювали в доменіальному володінні князів (Ліскове), з ювелірами, які обслуговували населення центрів "малих" племен. Перші працювали в тісній взаємодії з ювелірами Києва, Чернігова і відтворювали форми міського ремесла. Для других характерні більш архаїчні риси племінного ремесла. Особливості має і поселення гончарів Автунічі, серед ювелірних виробів якого майже нема етновизначальних типів прикрас.

Серед регіонів давньої Русі, в яких проводилися масштабні розкопки сільських поселень виділяються пам'ятки вузької смуги вздовж Дніпра від Києва до гирла р.Рось. Останні розкопки, проведені В.О.Петрашенко і Є.В.Максимовим, виявили велику кількість ювелірних виробів, починаючи з досить ранніх зразків IX ст. на Монастирьку і на поселенні поблизу Григорівки (Рис. 47). Речі самих різноманітних категорій, типів і технології: браслети, каблучки, кільця, пряжки, луниці, пінцети, хрестик-тільник, булавки, перстні-печатки, бубонці, монетоподібні привіски-іконки тощо. В цілому вся ця колекція справляє враження або "міського" імпорту, або наслідувальне виробництво типів речей, які йшли в давньоруське село в першу чергу з Києва [Південноруське село, 1997; Петрашенко, Циндровська, 1999, с.161-165].

Глава 6. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія

Найяскравішим проявом розвитку кам'янообробного виробництва в давньоруський час є розробка покладів пірофілітового сланцю (червоного овруцького шиферу) на теренах Овруцького кряжу. Не дивлячись на те, що основні первинні виробничі вузли і осередки цього потужного середньовічного виробництва були розташовані в сільській місцевості поза містами, вважати його територіально і соціально-економічно справжнім сільським промислом безумовно не можна. Декілька ключових змістовних характеристик виокремлюють це розгалужене виробництво з поміж інших синхронних і дозволяють називати його середньовічною Овруцькою пірофілітовою індустрією. Основні з цих ознак такі:

1. Виключна сировинна унікальність локального мінералу з низкою дуже привабливих та корисних якостей. Можливість ведення відкритих кар'єрних розробок в середньовічні часи.

2. Висока (порівняно з іншими ремеслами) ступінь агрегатно-інструментального технологічного розвитку основних видобувничо-переробних та власне виробничих ланок всього процесу. Високий рівень стандартизації і високі технічні якості вироблюваної продукції, наявність очевидного контролю якості.

3. Надзвичайно потужний кількісно обсяг сукупно вироблених готових предметів і відповідно використаної сировини, що вимірюється багатьма тисячами

тонн і м³. Відповідно цьому спостерігається очевидно високий ступінь насиченості побутових комплексів уніфікованими пірофілітовими пряслами у більшості Земель Давньої Русі. Всім відомий масовий характер використання пірофілітових прясел в обміні та дальній торгівлі далеко за межами власне Русі.

4. Коштовний, скарбо-накопичувальний, відносно високої вартості, представницько-престижний статус основних категорій виготовлених з пірофіліту продуктів та товарів.

5. Очевидна у багатьох своїх проявах політично, адміністративно, господарськи керована розгалужена спеціалізована індустрія у межах спеціально створеної владою окремої Овруцької волості.

Унікальний збіг природних умов, соціальних, політичних, релігійних, господарських обставин та потреб зумовив утворення багатогалузевої монопольної індустрії видобування та обробки різних за властивостями місцевих відмін пірофілітового сланцю.

В найбільш урочистих і славетних давньоруських соборах Києва, Чернігова, Переяслава Руського та інших столичних міст, в найвизначніших князівських палацах плити (літописні "дошки") пірофілітового сланцю використовувалися як технологічні та декоративні пасма у стінах, карнизи, бази колон, вівтарні іконостасні парапети, парапети на хорах, основи вівтарних престольних столів, митрополичі тронні крісла.

Стіни храмів прикрашали всесвітньо відомі величні рельєфні цільно-різьблені композиції і сюжетні панно. З пірофілітового сланцю вирізані блоки урочистої мозаїчної підлоги та викладено суцільні плитові підлоги у храмах та палацах. З довгих плит пірофілітового сланцю складені давньоруські різьблені та звичайні саркофаги, в яких поховано представників церковної та великокнязівської верхівки під склепінням найвизначніших храмів-усипальниць.

Високо-естетичні духовні потреби задовольняли дорогоцінні витвори дрібної майстерно різьбленої пластики з декоративних різновидів пірофілітового сланцю – натільні іконки. Для більш широких потреб у цій же сфері існувало більш масове виробництво хрестиків та намистин з особливих різновидів пірофілітового сланцю. Пірофілітові прясла скрізь на просторах Давньої Русі задовольняли найширші потреби в якості допоміжного знаряддя в процесі прядіння. Вони також грали певну роль у товарно-грошових операціях як в середині давньоруського суспільства так і далеко поза етнічними кодонами Русі [Янін, 1956, с.187, 189]. Прясла з пірофілітового сланцю часто несли сакральне навантаження, завдяки властивостям мінералу на них зручно наносилися різноманітні символи власника та рахункові позначки. Вогнетривка здатність пірофілітового сланцю та пластичність визначили використання цієї сировини для виготовлення з неї плавильних тиглів, лячок, різноманітних ливарних формочок. Витривалість пірофілітового сланцю до механічного тертя і можливість фізичної механічної обробки різних форм зумовили розвиток виробництва пірофілітових жорен та інших кругів, задіяних у технології верстатного обертання (Рис. 48).

Пірофіліт – м'який, жирний на дотик мінерал, що, незважаючи на свою щільність, досить легко піддається обробці звичайними залізними знаряддями. В природних умовах у чистому вигляді пірофіліт зустрічається досить рідко. В більшості випадків пірофіліт знаходиться в складі сланців з невеликими домішками інших мінералів та окислів. Різний вміст домішок та пірофіліту впливає на забарвлення та мінералогічні властивості пірофілітових сланців. Так, різниця у кольорі пірофілітових сланців від світлорожевого до темно-фіолетового, зумовлена включеннями гематиту, а твердість і щільність сланців – залежить від вмісту кварциту [Справочник по петрографии Украины, 1975, с.362, 363].

Виділяють дві основні відміни серед пірофілітових сланців Овруцького кряжу: Збраньківську та Нагорянську. Сланці цих родовищ відрізняються не тільки мінералогічними та кольорово-морфологічними механічними характеристиками, елементним складом, але й умовами залягання. Пірофілітові сланці кряжу залягають серед кварцито-лісковиків пластами, або лінзоподібно [Личак, 1958, с.176, 177]. Для Збраньківської відміни пірофілітових сланців властиві плямисто-смугасті різності [Танкилевич, 1977, с.5-7], що використовувались для виготовлення пірофілітових прикрас – хрестиків та намистин.

В межах кряжу в значній кількості в давньоруський час видобувались також червоно-рожеві кварцити. Кварцит є безпосереднім супутником пірофілітових сланців й виступає на поверхню у вигляді окремих брил різного розміру і форми у численних відслоненнях [Тутковський, 1915, с.173-175, 179-192]. Червоні кварцити використовувались під час будівництва для оздоблення стін та інтер'єрів будівель, могильних плит, тощо.

Вперше пірофілітовий сланець та рожеві кварцити Овруцького кряжу ідентифікував з давньоруськими виробами геолог Г.О.Оссовський [Оссовський, 1878б]. Ним вперше обстежено й зафіксовано виходи пірофілітового сланцю на поверхню в околицях містечка Норинська, а також виробничі поселення поблизу сіл Нагоряни та Каменщина. На основі зібраних на поселеннях матеріалів Г.О.Оссовський вперше запропонував реконструкцію процесу виготовлення пірофілітових прясел [Оссовський, 1878а].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. виробничі пам'ятки Овруцького кряжу привертають увагу багатьох дослідників. В цей час виробничі поселення обстежені В.Б.Антоновичем та експедицією городецького музею барона Ф.Р.Штейнгеля [Антонович, 1893, с.22; Штейнгель, 1905, с.7, 42].

Значний вклад у вивчення Овруцького кряжу зробив геолог П.А. Тутковський. У низці праць дослідник не тільки детально розглянув геологічну будову та геоморфологію кряжу, а й подав унікальні відомості з історії, археології, етнографії, описи природних особливостей даного регіону. Він вперше зафіксував і обстежив давні розробки (кар'єри) пірофілітових сланців, так звані "Ровки", поблизу с.Хлупляни та Нагоряни, та відслонення сланців в ярах південного схилу кряжу в околицях с.Збраньки, Годотемля. Дослідник залишив цікаві інформативні описи кар'єрів-копалень, стану їх збереження, особливостей залягання пірофілітових сланців [Тутковський, 1915, с.183-187].

У 1954-61 рр. дослідження на території Овруцького кряжу проводив В.О.Місяць.

У 1975 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М.К. Кучери проведено роботи по обстеженню городищ кряжу, в ході яких виявлено залишки виробництва пірофілітових прясел. У 1983 р. Р.С. Орловим відкрите унікальне спеціалізоване виробниче поселення по виготовленню пірофілітових прикрас – хрестиків та намистин поблизу с.Прибитки [Орлов, Терпиловский, 1983/21, с.64-66].

Протягом 1996-2000 рр. археологічні дослідження території Овруцького кряжу проводились в межах спеціально розробленого проекту Овруцькою археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом А.П. Томашевського.

На сьогодні відомо понад 15 виробничих поселень по обробці пірофілітового сланцю на теренах Овруцького кряжу. Кожне з цих поселень має досить значну площу (до 10-16 га). Культурний шар поселень значно насичений залишками виробництва: уламками сирови-

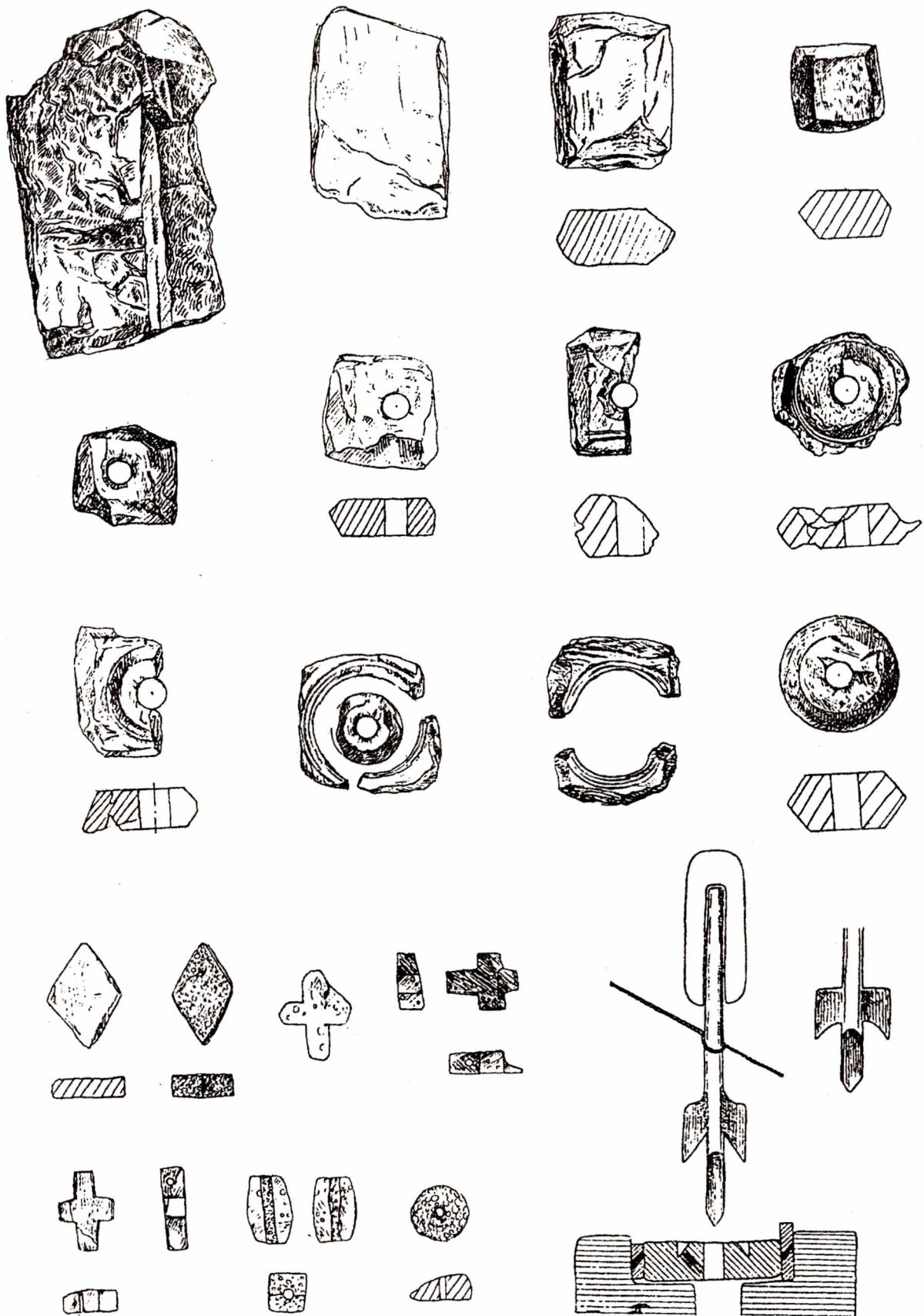

Рис.48. Пірофілітові вироби, знайдені на виробничих поселеннях Овруцького краю у 1996 р. та варіант реконструкції пірофілітообробного устаткування (за Р.Л.Розенфельдом).

ни, фрагментами заготовок та готових виробів, відходами та бракованими рештками [Томашевський, 1998б, с.47].

Давні кар'єри-копальні, розташовані серед лісу на відстані 6-8 км від виробничих поселень. Копальні являють собою вибрані (виламані) в товщі кварциту досить широкі й глибокі рови, чи нагромадження округлих воронкоподібних ям-западин. Конфігурація та розміри копалень залежали, на нашу думку, від умов залягання пірофілітових сланців (лінозоподібно чи пластовподібно) та конкретної історії розробки відповідного кар'єру. По боках рвів та ям-западин нагромаджені численні відвали з виламаних глиб та вивітрених, щільно спресованих уламків породи. Днище та краї ровів запливли, часто обводнені. Відвали видобутої породи вкриті специфічною рослинністю.

Лише декілька ровків, або деякі їх найдавніші ділянки збереглися до нашого часу у первинному вигляді з часів Давньої Русі. Адже в пореформенну добу XIX ст. місцеві селяни активно ламали пірофілітовий сланець (т.зв. "синій камінь") для вогнетривких домашніх пічок [Миклашевський, 1881, с.11].

Існує дві точки зору щодо часу виникнення пірофілітової індустрії. Б.О. Рібаков проаналізувавши знахідки пірофілітових пряслиць в курганных комплексах датованих монетами, прийшов до висновку, що пірофілітові прясла приходять на зміну глиняним на рубежі X-XI ст. Початок масової розробки родовищ пірофілітових сланців дослідник пов'язував з потребами міського будівництва I половини XI ст., тим самим підкресливши провідну роль князівської влади в організації видобутку пірофіліту [Рібаков, 1948а, с.194].

М.Ю.Брайчевський вважав, що виробництво пірофілітових прясел в невеликих масштабах існувало вже протягом VII-VIII ст. [Брайчевський, 1950]. В цілому цю точку зору підтримує П.С.Пеняк, який вбачає організуючу роль сільської общини у становленні видобутку та обробки цього сланцю [Пеняк, 1998, с.20-22].

Існує досить багато повідомлень про знахідки виробів з пірофілітового сланцю в культурних шарах поселень датованих часом раніше XI ст. Пірофілітові прясла зафіксовані в похованнях з матеріалами VI-VII ст. поблизу с. Старий Миропіль та с.Ягятин [Брайчевський, 1950, с.96], в житлі з матеріалами VIII ст. на поселенні Ходосівка [Петрашенко, 1988, с.25]. Відома знахідка ливарної форми в заповненні будівлі зарубенського часу на поселенні поблизу с.Пархомівка [Хавлюк, 1987]. Зафіксовані випадки фіксації пірофілітових прясел серед археологічних комплексів та культурних нашарувань городищ роменського часу [Березовець, 1950/2а, с.7, 11; Брайчевський, 1950, с.93, 95; Сухобоков, 1975, с.80]. Однак, культурно-стратиграфічна структура цих пам'яток складна й не виключає хронологічно-стратиграфічних непорозумінь.

Добре документовані пірофілітові прясла разом з матеріалами IX-X ст. виявлені на Неревському розкопі Новгороду, Рюриковому городищі, Подолі Кисва, в Білоозері, Херсонесі, в похованні ранньобулгарсько-

го Танкеевського могильника [Колчин, 1958, с.111, рис.9; Носов, Рождественская, 1987, с.48; Сагайдак, 1991, с.92-94; Голубева, 1973, с.179; Якобсон, 1958, с.118-119; Казаков, 1986, с.77]. За повідомленням Б.А. Звіздецького, пірофілітові прясла знайдені в 2001 р. у закритих археологічних комплексах Коростеня з верхньою датою – середина X ст.

З племінної доби VII-IX ст. на території Волині й Східної Європи з'являються пряслиця виготовлені з різних порід каменю, особливо з мергелю. На слов'янських поселеннях поблизу с.Зимно у шарах VI-VII ст. та с.Ріпнів, в споруді, датованій VII-VIII ст. знайдені пряслиця з мергелю, виготовлені, на думку дослідників, на токарному верстаті [Ауліх, 1972, с.96, таб.XVI, 6-10]. Можливо, виготовлення прясел з мергелю було технологічним попередником пірофілітової індустрії.

Очевидно, початок "промислової" розробки покладів пірофілітового сланцю слід відносити до часу опанування Овруччиною київською князівською владою, а згодом утворення окремої волості князя Олега Святославича (40-70 рр. X ст). Ймовірно, що на рубежі X-XI ст. з початком великих будівельних робіт в Києві та інших містах Русі, на теренах Овруцького князю остаточно складається видобувничо орієнтована волость. Видобуток і високотехнологічна обробка дуже значних обсягів пірофілітового сланцю контролювались і керувались князівською владою. Сукупність прямих і побіжних ознак свідчить про активну участь візантійських майстрів в організації і початкових кроках функціонування овруцької пірофілітової індустрії. Роль, значення і масштаб цього явища ще потребують свого дослідження.

Занепад промислового видобутку пірофілітових сланців всі дослідники одноставно пов'язують з монголо-татарською навалою. Однак, в результаті робіт Овруцької експедиції практично на всіх давньоруських поселеннях князю виявлені досить виразні матеріали кінця XIII-XIV ст. [Томашевський, 1998б, с.46]. Ця обставина може свідчити, що система обробки пірофілітового сланцю остаточно не припиняє свого існування в 40-х рр. XIII ст. Ймовірно, що основною причиною занепаду виробництва стала не скільки саме перша хвиля монгольської навали, а спричинені нею згодом розрив господарсько-торгівельних зв'язків, обмеження ринків збуту, і саме головне, на нашу думку, – послаблення адміністративно-керуючої, основної організуючої ланки виробництва – князівської влади.

В результаті робіт на виробничих поселеннях Овруцького князю сформовано колекцію артефактів кількістю понад 1600 екземплярів. В ній, в основному, представлені напівфабрикати, браковані рештки та відходи виготовлення пірофілітових прясел.

Специфічні артефакти стали об'єктом спеціального дослідження. Масовий характер та специфіка матеріалу зумовила застосування методів формалізовано-статистичної фіксації та обробки. Під час дослідження розроблено та використано програму детальної археометрії пірофілітових артефактів та спеціальну про-

граму статистичного аналізу отриманих даних [Павленко, 2002].

Дослідження великої кількості цих артефактів дозволяє прослідкувати послідовність виробничих операцій при виготовлення прясел. Специфічні сліди на поверхні заготовок та бракованих решток дають змогу встановити приблизний набір інструментів та механізмів та визначити окремі технологічні особливості виробництва. Таким чином, з певною вірогідністю, можемо запропонувати сучасну реконструкцію процесу виробництва пірофілітових прясел. Вона доповнює і поточну схему запропоновану Б.О.Рибаковим та Р.Л.Розенфельдом [Рыбаков, 1948а, с.191-193; Розенфельд, 1964]. На сьогодні процес виготовлення пірофілітових прясел ми уявляємо умовно розбитим на 5 стадій: підготовка плиток, виготовлення заготовок-напівфабрикатів, просвердлення по центру заготовки наскрізного отвору, викруження конусу прясла, шліфування готового виробу.

Спочатку підготовлялися невеликі, біпірамідальної форми підквадратні в плані заготовки – “таблетки”. Розміри заготовок в середньому 20-40х20-40 мм. Товщина (висота) заготовок коливається від 10 до 30 мм. Товщина заготовки відповідала в цілому висоті майбутнього виробу [Рыбаков, 1948а, с.192].

Характерною особливістю заготовок є наявність граней під кутом до поверхонь основ, що стикаючись утворюють ребро. Не в усіх заготовок грані вирізані з усіх її сторін. Призначення таких граней на даний час залишається незрозумілим. Можливо, вони утворилися завдяки технології виготовлення заготовок і не відігравали ніякої ролі в подальшому процесі виробництва прясел. Але більш ймовірно, що грані заготовки спеціально вирізались для зручності викруження конусу прясла, і їх наявність зумовлена конструкцією деталей токарно-свердильного верстата.

Цілком можливо, що для виготовлення заготовок-“таблеток” використовували уламки й досить великі шматки сланцю, що утворилися під час добування великих плит для будівництва. Не виключено, що для виготовлення заготовок використовували й спеціально видобуті цілі плити пірофіліту.

У першому випадку, ймовірно, уламки сланцю, розпилювалися на невеликі, формою близькою до прямокутника чи квадрату плитки. Потім вирізали грані заготовки. Для цього використовували ріжучий інструмент типу ножа чи скобелю, що засвідчують сліди на гранях заготовок.

У другому випадку плити розпилювалися на менші плитки, з яких потім, вирубувалися заготовки розмірами 90 x 120 мм, з обробленими краями. На декількох з них спостерігаються чіткі сліди вирубування. Скоріше за все, для вирубування заготовок використовували стамеску чи зубило, або інструмент з подібною функцією. Далі грані вирубаній плитці доопрацьовувалися (підрізалися) ножом чи скобелем.

На наступному етапі підготовлені заготовки, очевидно, закріплювали в лещатах і висвердлювали по центру наскрізний отвір. Готові отвори опрацьованих

заготовок мають в перетині циліндричну, конічну та двосторонню конічну (з основами в протилежні боки) форму. Діаметр отворів коливається в межах від 5 до 10 мм. В відсотковому відношенні переважають заготовки з діаметром внутрішнього отвору 6 мм.

Висвердлення отвору велося з однієї сторони заготовки свердлом із заокругленою (параболічної форми) нижньої робочою частиною. Зафіксовано невелику кількість заготовок (не більше 1-2 %) з двостороннім висвердленням отвору. Скоріше за все, такі випадки свідчать про бажання майстра зберегти заготовку у випадку неточного відцентровування отвору при свердлінні.

Заготовки на яких відсутні сліди одночасного процесу висвердлення отвору й вирізання (викруження) конусу прясла заперечують припущення Р.Л.Розенфельда про одночасовість цих операцій [Розенфельд, 1964, с.220-221]. Попередньо просвердлений отвір, як вважав Б.О.Рибаков, слугував для подальшого більш точного центрування при викруженні конусу прясла.

Викруження конусу прясла з заготовки велося в два етапи. Спочатку виточувався конус прясла з однієї сторони заготовки, потім заготовка переверталася й оброблялась з іншої сторони. В результаті викруження конусу утворювались готове прясло і відходи – куточки заготовок. Сліди різця з внутрішньої сторони куточків відходів дозволяють припустити, що різець мав дві (зовнішню і внутрішню) ріжучі грані. Очевидно, різець також мав ріжучу верхню робочу частину, якою оброблялися поверхні плоских основ пряслиця. Про це свідчать як концентричні сліди на поверхнях бракованих решток, так і те, що плоскі поверхні плиток-заготовок не оброблялися. Конструкція дво-трьохперих складно-профільованих різців, ймовірно, була дещо складнішою, ніж запропонована Р.Л.Розенфельдом [Розенфельд, 1964, с.220, 221]. Різець, на думку Р.Л.Розенфельда, приводився в дію лучковим приводом. Б.О.Рибаков передбачав використання токарного верстату з вертикальною віссю обертання та нерухомим різцем, що приводився в дію лучковим приводом [Рыбаков, 1948а, с.193].

На пошкоджених виробах та куточках-відходах спостерігаються сліди зламів чи сколів в місці відділення прясла від заготовки. Це дає підстави припустити, що поверхні готових виробів шліфувалися. Але важко погодитися з припущенням Б.О.Рибакова, що від шліфування готових й часто пошкоджених виробів залежала їх форма [Рыбаков, 1948а, с.193].

Спостереження за бракованими рештками дозволяють приблизно встановити розміри готових виробів. Максимальний діаметр готового пряслиця коливався в межах від 16 до 33 мм (переважають заготовки з діаметром 22-24 мм), діаметр поверхонь плоских основ прясла – в середньому від 11 до 28 мм (звичайно – 16-20 мм), висота – від 6 до 22 мм (переважно – 8-10 мм). Зазначимо, що розміри основних параметрів прясел відрізняються в залежності від виробничого поселення, що свідчить про існування окремих локальних виробничих стандартів готової продукції. В той же час,

порівняння визначених нами розмірів основних параметрів відходів виробництва з параметрами готових виробів колекції Переяслава Руського дають розбіжність в межах 1-2 мм [Павленко, 2001].

Таким чином, виробництво прясел було досить високо механізованим, стандартизованим і передбачало наявність окремого комплексу інструментів та агрегатів: пилки, зубила, стамески, ножів, скобелів, лещат, цілої низки сверدل і різців різних діаметрів, токарних верстатів з лучковим приводом, тощо.

Одночасно і паралельно з виготовленням пряслиць в деяких виробничих центрах (в районі с. Прибитки) виготовляли пірофілітові прикраси – хрестики та намистини. На основі зібраного в ході досліджень матеріалу (близько 150 екземплярів) можна вірогідно реконструювати послідовність операцій при виробництві пірофілітових ювелірних прикрас. Зазначимо, що, очевидно, послідовність і кількість операцій не була сталою й залежала від типу майбутнього готового виробу.

Для хрестиків та намистин відбирались відносно м'які, високодекоративні відміни пірофіліту рожевого, бузкового, темно-червоного, сургучного, іноді світло-фіолетового кольору з вкрапленнями й прошарками різних відтінків (від біло-білого до блакитного й червоного).

Для виготовлення хрестиків-тільників спочатку підготовувались ромбоподібні плитки-заготовки розмірами 16-24х12-18 мм і товщиною 4-8 мм. Потім паралельно всім, що сполучають вершини ромбів-заготовок, з чотирьох сторін (граней) вирізалися трикутні в плані сегменти. Таким чином, отримували майже готовий хрестик з ромбічними вершинами на кінцях його променів. Потім вершини променів хрестика обточували.

Інколи, перед тим як пропилювати промені майбутнього хрестика, ребра ромба-заготовки зрізали під кутом приблизно 45 градусів до площин заготовки. В результаті на заготовці і вже готових виробах утворювались реберні фаски шириною приблизно до 2 мм.

Наступна операція – висвердлення в променях хрестиків довгої вісі отворів для підвішування. Отвори діаметром 1,5-2 мм. На даній стадії виготовлення хрестиків зафіксовано найбільший процент браку, оскільки під час свердління отворів промені хрестиків часто ламалися. Пізніше вже готові вироби, ймовірно, полірували.

Можливо, що деяку частину вже готових виробів свідомо обпалювали. На нашу думку, в результаті дії високої температури, вироби набували специфічного сірого забарвлення з різними відтінками й блідо-білими вкрапленнями і прошарками. Такі хрестики дуже схожі на мармурові. Очевидно, саме тому, знайдені під час досліджень давньоруських міст подібні хрестики-тільники дослідники приймали за мармурові. Такі хрестики відомі як “корсунчики” і вважаються предметами херсонеського виробництва. Не можна також повністю відкидати вторинний обпал хрестиків, коли до рук археологів потрапляють екземпляри із загиблих в пожежі комплексів.

Для виготовлення намистин спочатку підготовлювались декоративні заготовки-бруски, формою – паралелограма або кулі, різні за розмірами. Потім, а можливо й одночасно, вирізалися грані намистини (звичайно кількістю від 6 до 8). Причому грані у заготовок не завжди однакові за товщиною і шириною. Після цього в заготовці просвердлювали отвір для підвішування, і, ймовірно, полірували.

Довгий час вважалося, що виробництво пірофілітових прясел, було зосереджене виключно в районі Овруча. На сьогодні знахідки масових чи поодиноких залишків та бракованих решток виготовлення пірофілітових прясел зафіксовано в 10 пунктах Давньої Русі. Найбільш відомі “майстерні” з Києва, городища на Менке та Суздалю [Гупало, Ивакин, 1980, с.213-215; Штыхов, 1978, с.113; Седова, 1973, с.44]. До наукового обігу всі ці колекції та їх археометричні характеристики, на жаль, не введені.

Безсумнівно, що різноманітні дрібні вироби з пірофіліту виготовлялися і в інших містах Русі. Зазначимо, що це було побіжне й стихійне виробництво, викликане наявністю тимчасових незначних запасів сировини, переселенням ремісника з кряжу, чи ініціативою князя, й значно поступалося за масштабами овруцькому. Очевидно вироби міських майстрів відрізнялися від серій масових стандартизованих виробів овруцьких поселень.

Джерелами сировини для таких майстерень могли бути відходи обробки плит пірофілітового сланцю для оздоблення храмів, пошкоджені пірофілітові жорна. Не виключено, що один чи кооперація ремісників, що займалися виготовленням не тільки пряслиць з пірофіліту, а й іконок чи інших речей, замовляли невеликі партії сировини чи напівфабрикатів безпосередньо з овруцьких кар'єрів [Гупало, Ивакин, 1980, с.214, 215].

У науковій літературі, особливо закордонній, поширене припущення, що для виробництва прясел використовували сировину з інших родовищ пірофілітового сланцю на Україні і за її межами, та порід, що за зовнішніми ознаками близькі до нього. Проведені мінералогічно-петрографічні дослідження матеріалу готових виробів з Києва та селищ В.Снітинка й Автунічі заперечують це припущення [Кривошеєва, 1996]. Спеціальна програма геолого-мінералогічних досліджень [Томашевський, Павленко, 1999] серій зразків відібраних на кар'єрах, виробничих поселеннях та інших пам'ятках поза кряжем розпочато в межах овруцького проекту [Paszkowski, Tomaszewski, Woloszyn, 2001]. Перші результати отримані тут також підтверджують овруцьке походження численних закордонних знахідок. В перспективі започатковане дослідження може дати потенційну можливість доказово прослідкувати рух виробу від кар'єру через відповідну йому майстерню-пам'ятку до конкретного пункту знаходження на широких євразійських просторах.

За спостереженнями Б.О.Рибаківа, область широкого масового розповсюдження та побутування виробів з пірофіліту співпадає з етнічними кордонами давньої Русі [Рыбаков, 1948а, с.466-468]. Одночасно з тим,

овруцькі пірофілітові вироби добре відомі сьогодні на значній території Європи й були безсумнівними своєрідними “візитними картками”. Знахідки виробів з пірофілітового сланцю зафіксовані в Подунав’ї, Чехії та Моравії, землях Західної Німеччини, Польщі, Прибал-

тики, на Ютландському півострові – на заході, на островах Балтійського моря, в Південній Скандинавії та російському Заполяр’ї – на півночі, на території Волзької Булгарії в басейні р.Волги та Ками, у Приураллі – на сході, в Причорномор’ї та Криму – на півдні.

Глава 7. Інші ремесла

Обробка дерева

Значення дерева в житті середньовічної людини важко переоцінити, вона була практично оточена ним у повсякденні з перших днів народження і до свого останнього притулку. Люльки для немовлят виготовлялися з дерева, без нього було неможливо побудувати, а взимку обігріти житло, приготувати їжу; більшість хатнього начиння була дерев’яна; деякі знаряддя праці виготовлялися цілком з дерева, а майже всі мали дерев’яні деталі: суцільнодерев’яні лопати, вальки, ткацькі верстати, і т.д.: дерев’яні руків’я ножів, серпів, кіс та інші.

За найбільш репрезентативною колекцією дерев’яних виробів давньоруського часу з Новгорода встановлено, що для різних виробів використовувалася деревина 27 порід, з яких 19 були породи з довколишніх Новгородських лісів: сосна, ялівець, дуб, ясен, клен, береза, липа, вільха, верба, осика, в’яз, ліщина, горобина, яблуня, груша, черемшина, бересклет, ялина (остання, як відзначається А.Шафонським, зустрічається досить рідко “на деяких болотних місцях”), ільм [Шафонский, 1851, с.17; Колчин, 1968, с.11]. Дані породи мають досить широке розповсюдження в Середньому Подніпров’ї. Природно, що для різних потреб могли використовуватися також породи з відповідними властивостями (наприклад, розповсюджене використання на Середньому Подніпров’ї бузини на руків’я граблів та інш.).

Серед матеріалів давньоруських селищ Середнього Подніпров’я дерев’яні вироби зустрічаються дуже рідко. Найбільша за кількістю колекція виробів походить з селища Автунічі. Для їх виготовлення використовували, головним чином, деревину берези, сосни, дуба, верби, що в цілому збігається із найбільш широко вживаними породами деревини з Києва та Новгорода [Новое в археологии Киева, 1981, с. 319-325; Колчин, 1968, с.11; Самсонова, Готун, 1997, с.22].

Заготовка лісу для будівництва, за письмовими та етнографічними даними, відбувалася, головним чином, взимку: тоді деревина була більш суха та легка і її було легше транспортувати з лісу до селища по снігу. З великих лісових масивів місцеве сільське населення могло постачати сировину для будівництва в місто сплавляючи її по річках, як це робилося і в більш пізні часи: «Плавят по Днепру большими лодками в Киев и Переяслов и ниже онаго дровяной лес» [Шафонский, 1851, с.316; Левашова, 1959б, с.62; Колчин, 1968, с.15; Константин Багрянородный, 1991, с.45, 47, 307, 317; Патерик Киево-Печерского монастыря, 1911, с.117, с.214; Полесье ..., 1988, с.241]. Для певної категорії виробів, що потребували більш щільної та твердої сировини,

заготовку проводили весною та раннім літом [Левашова, 1959б, с.62].

З території Середнього Подніпров’я відомі різноманітні деревообробні інструменти, які були виявлені на селищах. За кількістю виявлених різновидів спеціалізованого інструментарію деревообробка набагато перевищує всі інші види ремесел, що підкреслює високий ступінь розвитку внутрішньої спеціалізації даної галузі та широкий спектр її продукції. Розглянемо їх відповідно розроблених Б.О.Колчиным для новгородських старожитностей класифікації [Колчин, 1968, с.13-15] (Рис. 49).

Сокири – універсальні знаряддя для рубання та обтесування походять з Григорівки, Віти Поштової, Деснянки, Льговки, Н.Білоуса та інших пунктів [Петрашенко, Козюба, 1997, с.106; Серов, 1989/207, с.43]. Подібне універсальне призначення для обробки невеликих предметів мали широко розповсюджені ножі. Для виконання певних робіт їм могли надавати спеціальної форми. Згадаємо два інструменти із Лісового, які за особливостями форми та слідів спрацьованості, на думку авторів дослідження, використовувалися саме для деревообробки [Веремейчик, Шекун, 1999, с. 53].

Тесла, що призначалися для видовбування виїмок та об’ємів, походять з Хмільниці, Шестовиці, Григорівки, Н.Белоуса, Сибережа та інших пунктів [Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с.287, 288; Петрашенко, Козюба, 1997, с.106, та інші]. Більшість з них мають втульчасту форму. Вони насаджувалися на колінчасте руків’я та використовувалися для виготовлення довбленого посуду різного розміру і форми, ложок та подібних виробів.

Пилки, відомі для давньоруського часу, представлені на селищах лише поодинокими знахідками. Одна з них, з Лісового, мала довжину робочої частини 14 см [Шекун, Веремейчик, 1999, с.19].

Долота застосовували для видовбування пазів та різних виїмок. Знайдені на селищах Макішин, Григорівка, Дорогинка, Н.Білоус, Клонів та в інших пунктах [Серов, 1987, с.411; Шекун, 1989/90, с.18, 32]. Знаряддя “приводилося в дію” за допомогою дерев’яної киянки або чекмаря. Чекмарь, виготовлений з дуба, походить з Автунічів [Моця, Коваленко, Готун та інш., 1994/12, с.237]. Предмет має на собі дуже виразні, специфічні сліди спрацьованості, що утворилися під час тривалого биття по долоту.

Свердлами виготовлялися “чисті” круглі отвори. Для давньоруського часу відомі перовидна та спіральна конструкції. Більшість зафіксованих знахідок – перовидної форми: Петруші, Дорогинка, В.Поштова [Веремейчик, 1990, с.76-83; Серов, 1987, с.411].

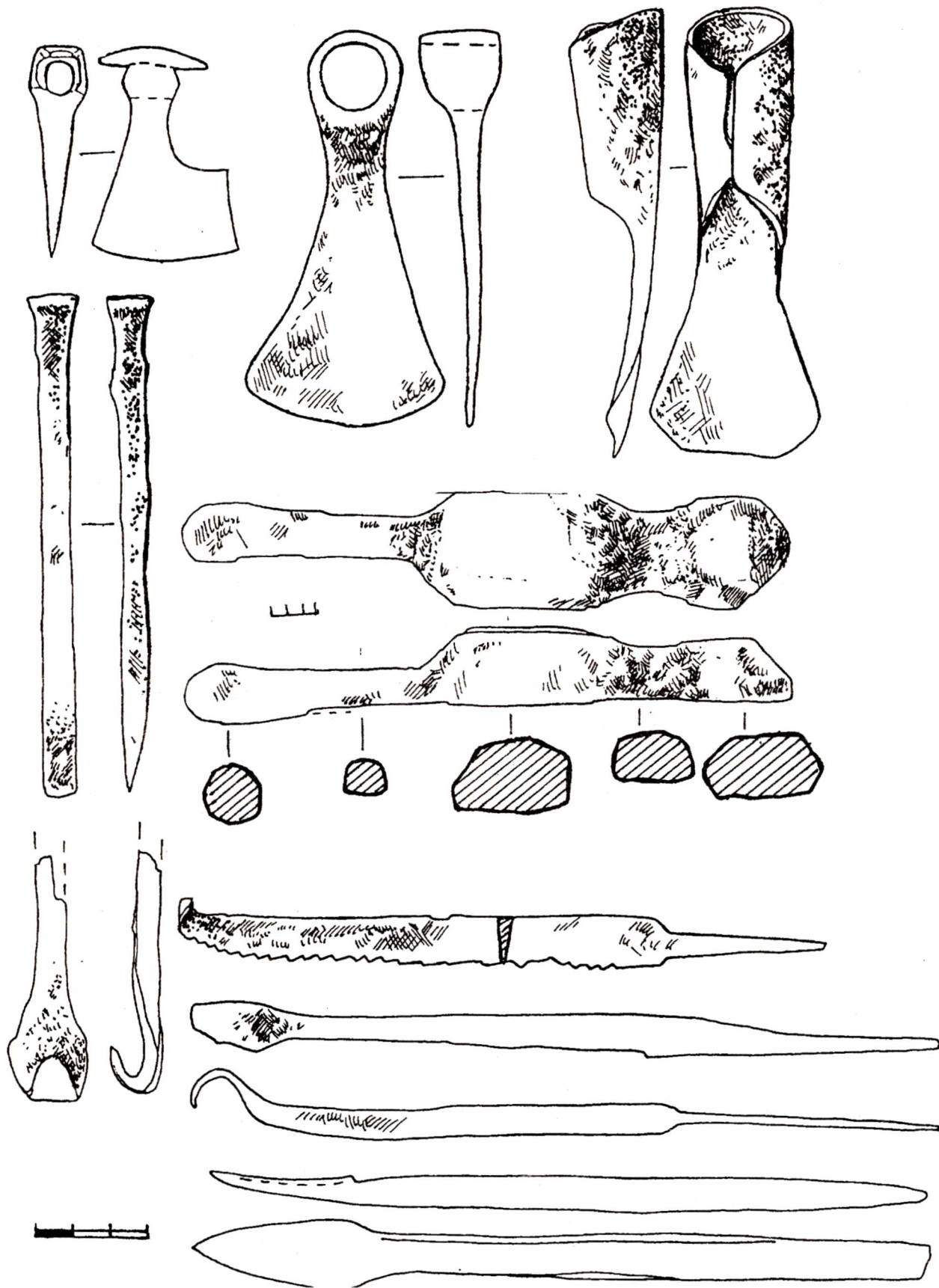

Рис.49. Знаряддя для обробки дерева.

Скобелі, що використовували для стругання дерева після обробки сокирою чи теслом, походять з Віти Поштової, Анісова, Автунічів та інших селищ [Серов, 1989/207, с.11; Шекун, 19956, с.9-12].

Токарні різці мають гачковидне лезо для внутрішніх виїмок під час виточування предметів та прямолінійне лезо для зовнішньої обробки. Перші відрізняються від конструктивно тотожних їм ложкорізів значно більшою довжиною черешка, що насаджувався на більш довге руків'я. Токарні різці знайдені на селищах Петруші, Шестовиці, Хмільниці, Клонові, Лісковому та інших [Веремейчик, 1990, с.76-83; Шекун, 19956, с.11]. Ложкорізи походять з Григорівки, Колонщини, Шумлаю [Телегин, 1986, с.316; Серов, 1989/207, с.24].

Значна кількість відомих залізних деталей (вушка, дужки, обручі) від відер, дерев'яні клепки від них, свідчать про їх місцеве виготовлення. Проте вони не можуть відображати реальної кількості бондарних виробів, тому що переважна частина скріплювалася дерев'яними обручами зважаючи на їх меншу собівартість (навіть на початку ХХ ст.). Підтвердженням міського характеру виробництва може слугувати хіба що відсутність спеціалізованих інструментів. Проте навіть серед репрезентативних колекцій залізних виробів з Новгороду вони становлять дуже незначну кількість [Александрович, О.В., с.19-36; Колчин, 1985, с.258; Полесьє ..., 1988, с.209].

Знахідки токарних різців, залишки бондарних виробів можуть свідчити про виникнення в деревообробці спеціалізованих галузей. З деревообробкою (в більшій мірі з будівництвом) пов'язані також знахідки гвоздодерів з Льгову, Шестовиці, Віти Поштової, Льговки [Веремейчик, 1989/46, с.2; Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.19].

Використання дерева в будівництві на давньоруських селищах є темою окремого дослідження, а тому ми не будемо його розглядати окремо. Зупинимось лише на видах інших сільських дерев'яних виробів, які можна виділити за етнографічними матеріалами та синхронними археологічними старожитностями.

Внутрішнє убранство житла складали рухомі та нерухомі меблі, що кріпилися до стінок. Нерухомими робилися лави та лежанки. Для їх виготовлення, за аналогіями з Чучина та Райків, використовувалася сосна та дуб [Сергеева, 1994, с.49, 50]. Авторка зазначеного дослідження звертає увагу на грубість та масивність давньоруських меблів і відсутність при виготовленні залізних цвяхів [вона ж, 1994, с.50]. Столи також, ймовірно, робили нерухомі, хоча не виключено, що могли використовуватися також і переносні конструкції [Левашова, 19596, с.61-87; Сергеева, 1994, с.51; Бломквист, 1956, с.421, 422]. Використовувалися, напевно, переносні лавки чи стільчики, аналоги яких відомі з розкопок Новгороду [Колчин, 1968, с.80-88]. До рухомих меблів відносяться також скрині, металеві частини яких у вигляді ручок, окуття, замків та ключів досить часто трапляються на селищах. Залишки дерев'яної частини скрині з залізним замком відомі за

матеріалами Райковецького городища. Перераховані види меблів займали "нижній ярус" внутрішнього приміщення житла. Не виключено, що для зберігання посуду використовувалися дерев'яні полиці, розташовані вище підлоги [Сергеева, 1994, с.55].

Сільськогосподарський інвентар повністю чи частково виготовлявся з дерева: сохи, рала, плуги, борони, мотики, лопати, вила, граблі, руків'я сокир, кіс, серпів, ножів. Різноманітні мисливські та рибальські пристосування: лук, стріли, інколи наконечники стріл. Транспортні засоби – човни, вози, сані, лижі були повністю дерев'яними. Знаряддя гончарства, ткацтва та інших виробництв: гончарське коло, ткацький верстат, прялки, веретена, гребені для прядіння, мялки, трепала, чесала, вальки, дерев'яні деталі інших виробничих інструментів. Побутовий бондарний посуд: відра, цеберки, діжки та видовблений посуд: чашки, ковші, ложки, блюда, корита значно перевищували за об'ємом в абсолютному вимірі та за кількістю посудини з інших матеріалів. Виготовлення дерев'яного посуду відзначається дослідниками, як заняття, на якому традиційно спеціалізувалися мешканці поліської зони. Дерев'яні іграшки для дітей, елементи костюму, культові предмети (хрестики, амулети і т.д.), музичні інструменти. З дерева виготовляли також і останнє, що потребувала людина покидаючи життя – домовини [Шафонський, 1851, с.316; Левашова, 19596, с.61-87; Полесьє ..., 1988, с.207].

Зокрема, за матеріалами давньоруського селища Автуніч відомі наступні дерев'яні вироби: лопати, "голка" великих розмірів, чекмарь із виразними слідами спрацьованості; клепки відер, предмети не визначеного призначення [Моця та інш, 1994/12, с.201, 1995/9, с.76, 96, 104, 123, 136]. Часто трапляються металеві деталі дерев'яних виробів: обручі та вушка відер, ручки дерев'яних ларчиків [Веремейчик, 1990, с.76-83, 1987, с.315, 316].

Видобуток та обробка камення

Каміння в давньоруському господарстві було майже повністю витіснене металевими знаряддями. Проте воно, зважаючи на властивості певних порід, відігравало значну роль в життєдіяльності сільського населення. Обробка камення нерозривно пов'язана з видобутком мінеральної сировини – туфових та туфоподібних порід, аргелітів, сланців, пісковиків і кварцитів – поклади яких знаходились в сільській місцевості й розроблялися саме сільським населенням.

На території Південно Західної Русі наявні також родовища і інших порід будівельних, оздоблювальних, дорожніх та напівдорожніх порід, наприклад, мармуру (численні відслонення відомі в басейні р. Терев, найбільш відомі мармури біля с.Козіївки – білого та сірого кольору, легко поліруються, придатні для будівельних робіт та виробництва архітектурних деталей), бурштину, кришталю та інш., які могли використовуватися в давньоруський час [Геологія України, 1959, с.197; Урал в мініатюрі, 1996, с.136, 140]. Для встановлення їх зв'язку із відповідними давньоруськими виробами необхідні спеціальні петрографічні дос-

лідження. Зафіксовані випадки залишків майстерень з обробки бурштину в Києві, шматки гірського кришталю з селища Ліскове, не виключають даного припущення [Новое в археологии Киева, 1981, с.333, 334; Зоценко, 1985, с.137-142; Шекун, Косолапов, Кривицкая, Кузнецов, 1979, с.423, 424].

Необхідно згадати також харчову сіль, яка здавна видобувалася на території предгір'їв Карпат – багатих соляними джерелами, шляхом випарювання з росолу [Крушельницька, 1988, с.298, 299]. Томенчуком Б.П. досліджено соляні джерела в 23 пунктах безпосередньо до яких “прилягають невеликі поселення солеварів з окремою виробничою зоною (вогнища, відстійники і т.п.)” [Томенчук, 1982, с.326, 327]. Організація видобутку та розподілу цього цінного мінералу мала велике значення не тільки для даної території та прилеглої області, а і для всієї Південної Русі.

З Овруцьким краєм окрім виготовлення пряслиць і хрестиків (про що мова вже йшла вище) пов'язане виготовлення жорен з пірофілітового сланцю більшої твердості, ніж м'який сланець для дрібних виробів і близького за твердістю до великих плит для будівництва та оздоблення, що обумовлюється значно більшим вмістом в даній породі зерен кварциту. В межах Середнього Подніпров'я відомі знахідки цілих жорен та їх фрагментів. Із характерними слідами спрацьованості на робочих частинах поверхні, пірофілітові жорна зафіксовані на 56 селищах, що за кількістю значно перевершує випадки фіксації жорен із всіх інших матеріалів взятих разом (38). Серед останніх найбільш розповсюджені уламки жорен з туфоподібних за зовнішніми ознаками порід (32), тоді як вироби із черепашнику пісковика та граніту (за даними авторів розкопок) представлені одиничними випадками. Подібна статистична картина зафіксована авторами досліджень і в рамках селища Ліскове, дослідженого широкою площею [Шекун, Веремейчик, 1999, с.51, 61, 62].

Ще одним масштабним виробництвом кам'яних виробів в давньоруський час було виготовлення жорен з туфоподібної породи, зафіксоване П.І.Хавлюком на Вінничині [Хавлюк, 1973, с.34-40]. Автор поруч із давньоруським селищем дослідив залишки кар'єру, де видобувалася порода і відбувалася часткова обробка. Поруч знайдені готові вироби ідентичні за зовнішніми ознаками тим, що походять із матеріалів селищ. Великі обсяги видобутого каміння, уніфікованість форми виробів і знахідки виробів з візуально подібними ознаками поверхні дозволили досліднику висунути припущення про великий ареал розповсюдження готових виробів і виключний характер даної пам'ятки [Хавлюк, 1973, с.34-40].

Цікаві нові дані щодо походження описаної породи та родовища на річці Сібок введено в науковий обіг С.І.Климовським [Климовский, Гуров, 2001, с.1]. Так, за наявними на сьогодні даними геологічних та петрографічних досліджень Ілінецького кар'єру встановлено, що родовище утворилося внаслідок падіння великого метеориту, на місці його кратеру. Породи, що відслонюються в кар'єрі, зовні дещо подібні до вулка-

нічних туфів, за сучасною термінологією відносяться до зювітів. Зювіти являють собою брекчії ударно-метеоритного походження, складаються з часток утвореного під час зіткнення скла та уламків порід і мінералів з характерними ознаками ударного метаморфізму. Природні відслонення зювітів на Україні за межами Ілінецького кратеру невідомі [Масайтис, 1973, с.18]. Космічне походження кратеру було доведено дещо пізніше виходу у світ публікацій П.І.Хавлюка, що виходив із загальноприйнятих на той час уявлень про вулканічне походження Ілінецької структури. Унікальність породи при наявності відповідних мінералогічних аналізів дозволяє точно ідентифікувати походження жорен з даного родовища. Проведене обстеження 4 зразків уламків жорен з Києва показало повну тотожність шліфам з корінного родовища [Климовский, Гуров, 2001, с.1-8].

Результати мінералогічних досліджень жорен з Ліскового та передмістя Чернігова фіксують використання туфових порід для виготовлення жорен, але це, цілком очевидно, не дає достатніх підстав для ствердження про їх походження з одного центру, що був досліджений П.І.Хавлюком [Шекун, Веремейчик, 1999, с.61, 62].

Нагадаємо також, що територіально близько до Ілінецького родовища зювітів в численних берегових відслоненнях верхньої течії р.Горинь зазначено виходи туфоподібної породи, яка за зовнішніми ознаками (брунатний, жовтувато-червоний колір, ніздрювата поверхня) дуже нагадує описану вище П.І.Хавлюком і, з урахуванням її механічних властивостей, також могла бути використана для виготовлення жорен. На деяких з них розташовані кар'єри по видобутку каміння [Бондарчук, 1959, с.267].

Проведені мінералогічні дослідження фрагментів жорен з “туфоподібної” за зовнішніми ознаками породи, що походять з інших пам'яток Середнього Подніпров'я, визначили, що вони складаються з іншої (не туфової) породи каменю, яка тяжіє за походженням до родовищ, що знаходяться в тому ж регіоні, де вони були виявлені (аргіліт із покладів на північно-східній частині Чернігівщини). Характерною ознакою, що відрізняє їх від туфових, є відсутність пірокластичного матеріалу, що обов'язково присутній в ефузивних породах [Готун, Петраускас, Черниш, 1996, с.84-92].

В.О.Петрашенко на давньоруському селищі біля с.Григорівка відзначено сліди місцевого виробництва жорен. Знахідки великої кількості уламків було відмічено як в культурному шарі, так і в об'єктах. До того ж в одному з об'єктів, де не виявлено жодного черепка, заповнення складалось з уламків жорнового каміння. Як відзначає дослідниця, за визначенням В.Ф.Петруня на поселенні виготовлялись жорна двох видів: з дрібнодетритопіщанистого вапняку (піщаники з карбонатним цементом, імпотиктові) та з псевдотуфолових імпотиктових піщаників. Вказані піщаники місцевого походження належать Трахтемирівським покладам. Виробництво в даному регіоні, відзначає автор, було налагоджене ще у XVIII ст., що не виключає його побу-

тування і в давньоруський час [Петрашенко, 1999б, с.60-77]. А.Шафонський характеризує торгівлю південних районів Чернігівської губернії XVIII ст., зазначає, що жорновий камінь привозили з Переяслава – вказана територія підпорядковувалася тоді Переяславу [Шафонский, 1851, с.535]. Жорна з пісковиків Київської губернії згадуються для кінця XIX ст. Верхні жорнові камені (верхняк чи бігун) з даної породи вважалися кращими на території дореволюційної Росії [Энциклопедический словарь, 1893, с.896].

Припущення про існування інших центрів виготовлення жорен з туфоподібних за зовнішніми ознаками порід підтверджується також виразними слідами виробництва жорен, які зафіксовані на посаді Райковецького городища [Гончаров, 1950, с.128]. На користь поліцентричності виготовлення давньоруських жорен свідчить також і візуальна тотожність виробів із кварциту на пам'ятках в межах Житомирщини до порід, що виходять на поверхню в даній місцевості.

Відзначимо, що в переважній більшості випадків визначення породи, з якої виготовлені жорна, як туф (часто зазначено лише факт, що вони виготовлені з «каменю») не має під собою жодних підстав, крім зовнішньої схожості. За виключенням декількох випадків, дослідниками не наводиться ніякого опису поверхні, сколів та складових включень в уламках жорен. Тобто ми не маємо навіть даних для проведення візуального порівняння. Як правило для порівняння використовують колір поверхні (сполучення жовтого, темно-червоного і брунатного кольорів) та її ніздрюватий характер. Подібні зовнішні ознаки можуть мати і вироби з інших порід. Вирізнити деякі з них можна при детальному описанні текстури та включень в породі (наприклад, деякі різновиди пісковиків та вапняку), а для певних випадків необхідне проведення мінералогічних аналізів.

Спільними для виробництва жорен з різних порід слід назвати необхідність наявності у виробників певних мінералогічних знань, особливостей родовищ, властивостей породи при видобутку, обробці, в готових виробах; наявність спеціальних інструментів. Все це разом із потребою великих трудовитрат свідчить, що подібні вироби виготовлялися кваліфікованими майстрами, а їх продукція (як наприклад, у випадку з жорнами з пірофілітового сланцю) виходила далеко за межі району видобутку. На жаль, на сьогодні точно ідентифікованих центрів подібного виробництва, окрім вищезгаданих випадків, не зафіксовано.

Ще одним масовим виробом з каменю є оселки, що використовувалися для гострення робочого краю виробів із заліза та сталі. Для їх виготовлення використовувалися різноманітні за кольором та фактурою породи пісковиків та сланців. Дослідниками кам'яного виробництва виділяються знаряддя для грубої обробки – камені з крупнозернистих порід та для більш тонкої доводки: “на бруске точат, на оселке правят” [Даль, 1955, I, с.131, 132, II, с.695; Александрович, 1916, с.21]. Залишків концентрації виробництва даних виробів в археологічному матеріалі на сьогодні не зафік-

совано. Хоча Г.С.Олександрович, описуючи вироби каменярів-кустарів Поділля, вказує на масове виготовлення точильних каменів в каменярях, але вони не становили основної маси виробів, а підпорядковувались виготовленню більш складних предметів [Александрович, 1916, с.21]. До того ж, на досліджуваній території, навіть на бідному в цьому відношенні на перший погляд Лівобережжі, досить легкодоступних родовищ, що виступають на поверхню по берегах річок та у численних моренних відкладеннях [Армашевский, 1883, с.3-103]. Виключення в цьому відношенні, напевно, становлять тільки оселки з пірофілітового сланцю, що очевидно тяжіють за походженням до родовищ Овруцько-Словечанського кряжу. Виготовлення готових виробів також не відрізнялося складністю і не потребувало особливих навиків. Надати підпрямокутної форми виробу не важко відбиванням та використовуючи в якості абразиву будь-яке каміння рівної або більшої щільності. Підпрямокутна чи підквадратна в перетині форма оселків могла утворюватися також під час експлуатації предмета. Нагадаємо також, що породи з яких виготовлялися точильні камені (сланці, піщаники), як правило мають шарувату структуру і легко відколюються у вигляді плиток. Вірогідно, дані знаряддя виготовлялися по мірі необхідності в кожному господарстві. Остаточне ж вирішення питання можна буде отримати лише після проведення відповідних мінералогічних обстежень.

Обробка кістки

Кістка та ріг за своїми властивостями близькі до дерева, значно перевищуючи його твердістю, за відповідної обробки набувають вишуканого вигляду. Ці особливості визначили їх використання в більшості випадків лише як заміни дерева (Рис. 50).

За сировину використовували кістки та роги великої і дрібної домашньої худоби та диких тварин. В більшості випадків – це великі трубчасті кістки великої худоби. Наймасовіша категорія виробів – проколки, виготовлялися з них шляхом обрізання ножом чи стесування сокирою. Сировина завжди була під рукою, форма даних виробів проста, а виготовлення не потребує спеціальних вмінь та навичок. Вірогідно, вони виготовлялися по мірі необхідності в кожному господарстві. Зафіксований випадок “більше 30 кістяних проколок та заготовок для них” в заповненні житла селища Стадники [Бондарчук, 1981, с.235], вірогідно, відображає майстерню з обробки шкіри. Важко припустити, що проколки виготовлялися як товарна продукція.

Друга за чисельністю категорія знахідок з кістки, яка не викликає серед дослідників заперечень, щодо її виготовлення на місці використання – голки для шиття [Ратич, 1959, с.119-131; Серов, 1997, с.109]. Процес їх виготовлення більш складний ніж у проколки, потребував більш тонкої обробки, просвердлювання отвору чи вискоблювання ножом, можливо, шліфування поверхні.

Кістяні вироби, відомі з давньоруських селищ, не утворюють більш-менш значних серій, або ж взагалі

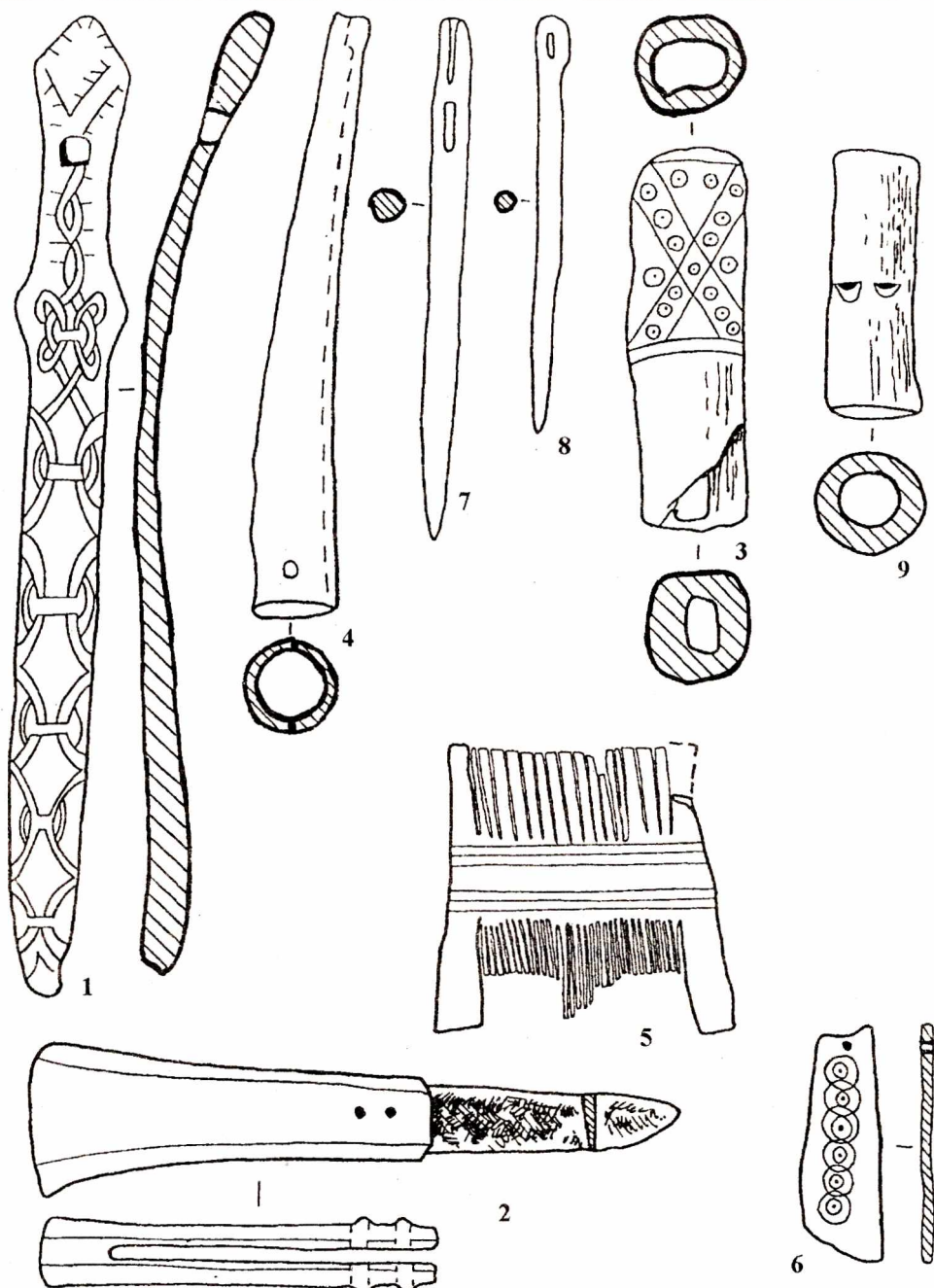

Рис.50. Вироби з кістки та рогу.

відомі в одиничних екземплярах. До них відносяться юрки, дощечка для плетіння, пряслиця, “човники”, “ковзани” для лискування шкіри, лошила, гудзики, ручки ножів, наконечники стріл, накладки. Деякі з них, як, наприклад, “кістяний однорядний гребінець з футляром” мають виразний характер міського виробництва [Веремійчик, 1987, с.315, 316] (Рис. 51).

Багато знахідок не мають аналогів та певного визначення їх призначення. Показова у цьому відношенні знахідка з селища Автуниці у вигляді мініатюрного брусочка з ненаскрізними поперечними та перетинаючими їх наскрізними повздовжніми отворами маленького діаметру, яка нагадує за розмірами і конструкцією зубну шітку [Моця, Коваленко, Готун та інш., 1992/3, с.327]. Серед спеціалізованих знарядь праці відоме

залізне свердло для виготовлення отворів маленького діаметру з селища Автуниці [Моця, Коваленко, Готун та інш., 1995/9, с.139]. Воно приводилося в дію лучковим приводом. На плоский щиток посередині свердла надягалася привідна катушка. Знизу в свердла перовидне лезо, а зверху – черенок для рукоятки. Привідна катушка з’єднувалася із струною маленького лука. При русі лука катушка приводила в дію свердло [Колчин, 1985, с.271]. Інструментарій міських кісткорізів значно перевищує вказані знаряддя за кількістю, різноманітністю та призначенням [Колчин, 1985, с.295].

Необхідно також відзначити декілька випадків концентрації кісток із слідами обробки в заповненні об’єктів, але незначна кількість знахідок не дозволяють визначити певний напрямок спеціалізації вироб-

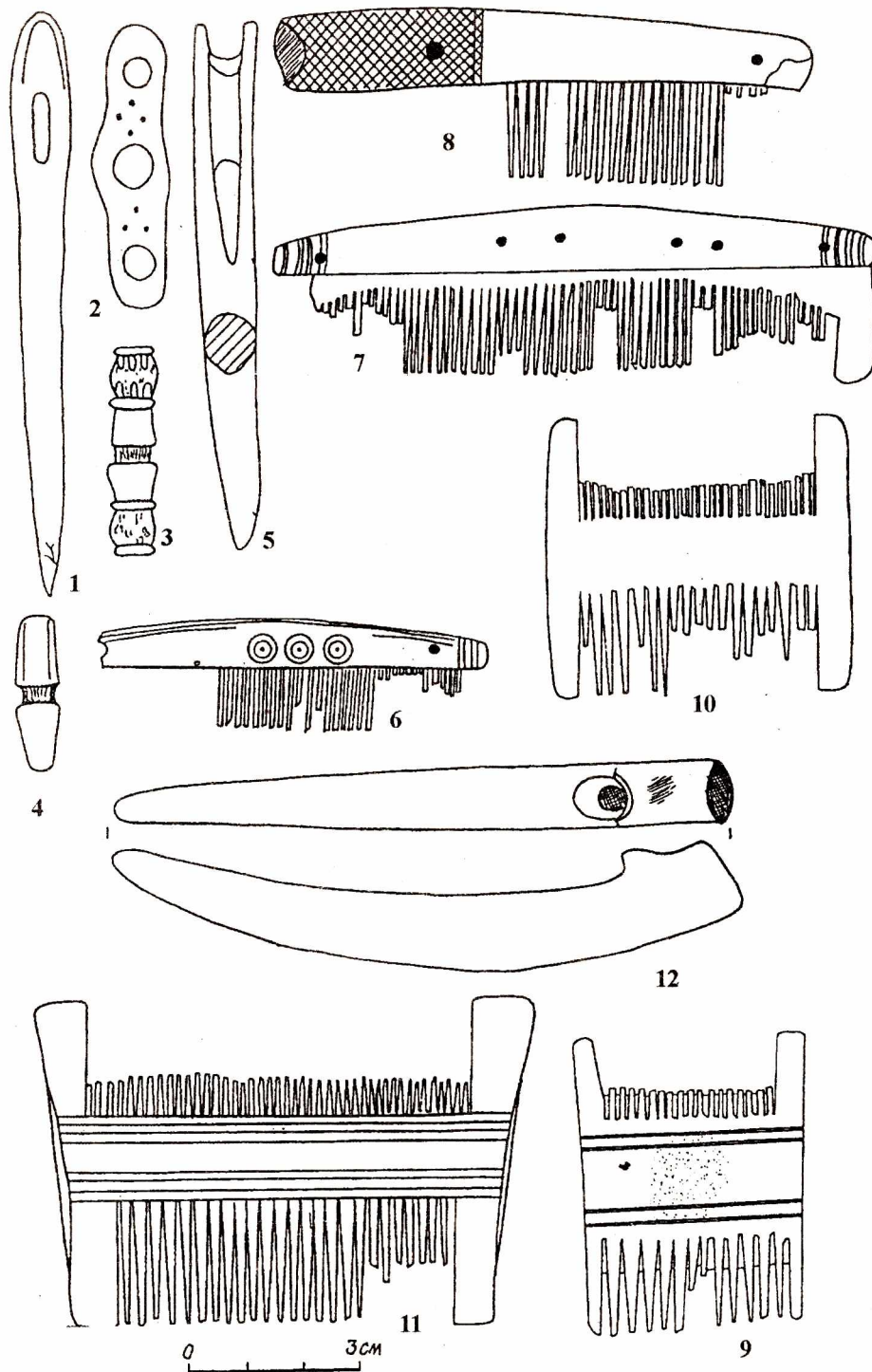

Рис.51. Вироби з кістки з Ліскового.

ництва та однозначно інтерпретувати їх як кісткорізнні майстерні [Петрашенко, Козюба, Таєвська, 1993/6, с.99; Біляєва, Кубишев, 1995, с.5-31].

Обробка шкіри

В обробці шкіри виділяються три головні напрями, що відрізняються між собою за видом використаної сировини та особливостями її обробки: виготовлення сиром'ятної шкіри (лимарство), дубленої (чинбарство) і вичинка хутра (кушнірство). При цьому використовується безліч різновидів обробки, проміжних операцій, повторення і т.п., тому ми охарактери-

зуємо лише найбільш важливі і широко уживані (Рис. 52).

Для виготовлення всіх різновидів шкіри загальною була первинна обробка, яка починалася із звільнення шкіри з внутрішньої сторони від залишків клітчатки та м'яса – мездри, а з зовнішньої від вовни (останнє – виключаючи кушнірство). Для цього спочатку шкіри замочували у воді, особливо коли шкіра знята давно, на 2-5 днів чи більше. Мездру зрізали, як правило, поклавши шкіру на нахилену колоду затупленим знаряддям: старими косами, ножами, стругами та іншими виробами, могли використовувати спеціальні шкірооб-

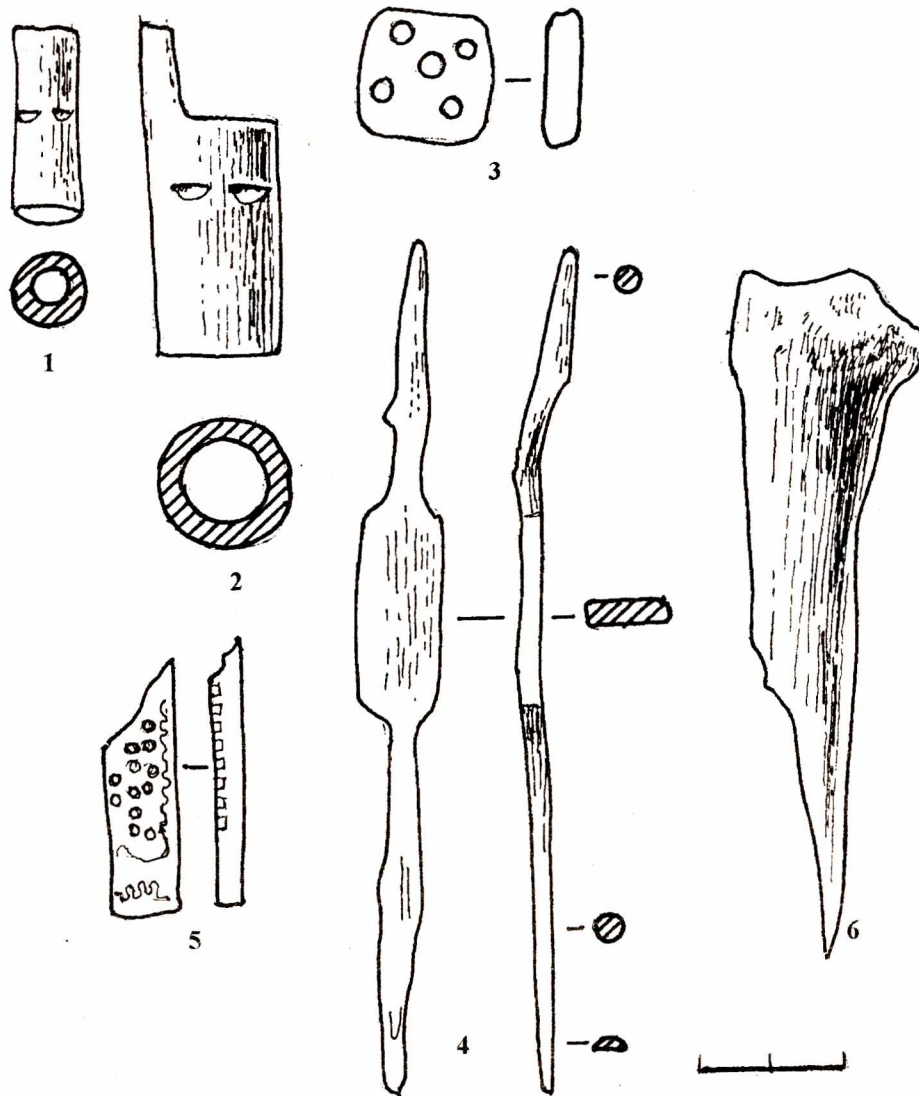

Рис.52. Знаряддя та вироби пов'язані з прядінням та ткацтвом (№№1-3), обробкою кістки (№4) і шкіри (№№5, 6).

робні струги з однією ручкою. Дослідниками селища Ліське виявлені випадки фіксації сругів в комплексі із іншими знаряддями обробки шкіри (проколки) пов'язуються саме з обробкою шкіри. Для цієї мети придатні й предмети з гострим краєм. Нерівності шкіри заглажували гладким камінням, а для збивання волоса могли користуватися затупленим скобелем чи подібним до нього пристосуванням (для цього придатні навіть трохи підправлені ребра крупної худоби) [Святловський, 1894, с.17, 18; Никольський, 1929, с.126; Левашова, 1959а, с.47; Полесьє ..., 1988, с.220; Шекун, Веремейчик, 1999, с.12]. Тобто знаряддя, які представлені за матеріалами більшості широко досліджених давньоруських селищ. Виключення становить тільки спеціалізований шкірообробний струг з однією ручкою. Аналогічні знаряддя відомі з розкопок Новгород, де вони по відношенню до інших залізних знарядь становлять незначний відсоток [Колчин, 1953а, с.129].

Після цього необхідно було очистити зовнішню поверхню шкіри від вовни. Дослідниками обробки давньоруської шкіри відзначається, в більшості, лише використання з цією метою хімічного способу – зоління

[Левашова, 1959а, с.45-51; Колчин, 1985, с.269, 270]. Проте могли використовуватися також інші, зафіксовані на досліджуваній території за етнографічними спостереженнями [Зеленин, 1991, с.215-221].

При механічному способі вовну збивали гострим ножом чи косою. Оброблену таким чином шкіру використовували за етнографічними даними для отримання сиром'яті (російський термін) чи лимарщини (українське) [Зеленин, 1991, с.219].

При хімічному способі, щоб послабити зв'язок між шкірою та волоссям, її засипали попелом чи вапном і закладали у зольник, який робився у вигляді ями, чи дерев'яного ящика на 2-3 тижні. Могли використовуватися також діжки чи колоди. Близькі за конструктивною схемою споруди відомі за синхронними міськими матеріалами Києва, Новгород [Левашова, 1959а, с.45; Колчин, 1985, с.269, 270]. Необхідно відзначити, що за етнографічними даними навіть в рамках спеціалізованого кустарного виробництва „на ринок” процес обробки різних видів шкіри та хутра: зоління, заквашування, дубління – відбувався в більшості випадків безпосередньо в оселі виробника, що спричиняло вста-

новленню в хаті атмосфери, насиченої надмірною кількістю аміаку та інших їдких випарувань [Святловський, 1894, с.16, 25].

Етнографічно зафіксовані також випадки заквашування з цією метою шкір в житній заквасці, гної (“потіння”), болоті, сечі, або, інколи попередньо, в розчині борошна та солі, можливо також і шляхом гнилосного бродіння, складаючи шкіри на м’ясний бік або одна на одну. Деякі з названих методів використовувалися ще в середині ХХ ст. Від цього шкіра розпушувалася, волос випадав і далі, в деяких випадках, навіть минаючи заквашування, могла виготовлятися дуже міцна, але вразлива до дії вологи та бактерій сиром’ятна шкіра. Дослідниками-етнографами відзначається територіальна відмінність у використанні тих чи інших способів обробки [Никольський, 1929, с.126; Полесьє ..., 1988, с.220; Зеленин, 1991, с.219].

Після зоління для більшого розм’якшення шкіри та видалення сторонніх домішок, що потрапляли під час попередніх операцій, її заквашували. Для давньоруського часу відоме використання так званого “квасу усніяного”, інтерпритованого Б.О.Рибаківим як засобу для дубління шкіри [Рыбаков, 1948 а, с.402]. Виходячи з характеру літописної згадки даного епізоду, його використовували скоріше для заквашування, що аргументовано численними фактами і підтримується більшістю дослідників [Левашова, 1959а, с.46; Зеленин, 1991, с.219]. Шкіри для сиром’яті ретельно квашувалися, інколи до 2 місяців [Святловський, 1894, с.25]. Підготований таким чином матеріал міг використовуватися далі для виготовлення сиром’ятної або різних видів дубленої шкіри.

Сиром’ять жирували та сильно і довго розминали руками чи за допомогою різних пристосувань. Часто з цією метою могли використовувати мялки для льону чи коноплі, або дуже прості конструкції, що складаються лише з горизонтальної жердини та допоміжної палки для закручування шкіри [Полесьє ..., 1988, с.219; Зеленин, 1991, с.215]. Літописна згадка Кожум’яки, який розірвав шкіру (череві) руками, розповсюджена казка про Кирила-кожум’яку і топонім Кожум’яки відображають цей, мабуть, найбільш архаїчний спосіб обробки шкіри – розминання руками.

З сиром’яті виготовлялися, головним чином, кінська збруя, реміні різного призначення, взуття, інколи одяг [Полесьє ..., 1988, с.219; Зеленин, 1991, с.216]. Вироби з сиром’ятної шкіри відомі за матеріалами старожитностей синхронних селищ та Новгороду [Левашова, 1959а, с.48-51; Колчин, 1985, с.269].

Дубління полягало в закладанні шкіри разом з дубителями в ями чи ємності, залиті водою. Найкраще для цього підходить кора дубу та верби. Процес продовжувався до декількох місяців або, в деяких випадках, до декількох років. Для отримання якісного виробу дубильний розчин декілька раз змінювали: від більш слабкого до більш насиченого. Оброблена таким чином шкіра менше піддається гниттю і, в залежності від витримки, набуває більшої щільності та жорсткості [Зеленин, 1991, с.219; Святловський, 1894, с.20]. Сліди

використання дублячих та фарбуючих речовин відзначені для шкіряних виробів з Полоцька [Штыхов, 1963, с.240-246]. Подальші етапи полягали в розрівнюванні, жируванні, розминанні, а для деяких типів ущільненні шкіри. В залежності від якості обробки та особливостей сировини виготовлялися різні види дубленої шкіри.

Дослідниками неодноразово висловлювалися припущення про розповсюдженість чинбарства на давньоруських селищах та можливість кореляції частини об’єктів невизначеного призначення з даним виробництвом [Моця, Томашевський, 1997, с.40; Войнаровський, 2000, с.58-69]. За зауваженням В.М.Войнаровського з “обробітком шкіри корегуються також ями з запасом деревного вугілля, попелу, кори, ями для викурювання дьогтю, смоли” [Войнаровський, 2000, с.68]. Дьоготь при жируванні шкіри вживається майже скрізь і найбільш часто. За етнографічними даними, на обробку однієї шкіри використовувалося 2,4-4 кг дьогтю, виразні сліди використання дьогтю відзначені на давньоруських виробах з Полоцька [Штыхов, 1963, с.240-246; Зеленин, 1991, с.219].

В.П.Левашова, аналізуючи старожитності сільського давньоруського населення та співставляючи їх з даними письмових джерел, дійшла висновку про виготовлення декількох типів шкіри – дублена шкіра: юфть (м’яка сильно розпушена та прожирована шкіра із дорослої рогатої худоби), опоек (м’який вид юфті із шкіри молодих телят), саф’ян (із дрібної рогатої худоби відповідно оброблена); сиром’ятна шкіра (відзначається значною механічною міцністю, але більш вразлива до дії вологи та гнилосних процесів) [Левашова, 1959а, с.48-51]. Відзначимо, що спеціалізовані аналізи шкіряних виробів з Полоцька засвідчили, що юфть, з якої вони були виготовлені відповідає по всім показникам сучасним вимогам для вичинки юфті [Штыхов, 1963, с.240-246].

Для виготовлення шкіряних виробів використовувалися ножі, шила, голки, проколки, пробійники, нитки. Спеціалізовані “чоботарські” ножі важко вичленувати серед матеріалів з давньоруських селищ. Значно ширше представлені голки, виготовлені з заліза чи кістки, шила, як правило, підпрямокутної чи круглої в перетині форми, та найчисленніша група знарядь для обробки шкіри – проколки з кістки.

Серед залишків шкіряного взуття виділяють “закриті туфлі типу ... українських постолів”, чоботи з низькою халявною частиною (напівчоботи) та чоботи з високою халявою, що майже збігається з виділеними за етнографічними даними “постолами”, “ходаками”, чоботами з високою халявою [Лебедева, 1956, с.720; Левашова, 1959а, с.48-51]. Окрім взуття із шкіри виготовлялися також реміні, торбинки, піхви, колчани, сидла та інші вироби.

За характером виробництва до обробки шкір близько стоїть обробка хутра. Велике значення хутра для давньоруської економіки, широке розповсюдження даного виробництва, а також те, що більшість його видобувалася сільським населенням, не потребують зайвих доказів. На початку обробки сировину замочували та

звільняли від мездри з внутрішнього боку. Далі шкіру завашували, постійно перебираючи, сушили, чистили, м'яли та розтягували, знежирювали крейдою, глиною, тістом і знову чистили [Святловский, 1894, с.24]. Дубління хутра (овчин) за етнографічними дослідженнями – досить пізнє явище. На досліджуваній території більш архічним було виготовлення з овчого хутра “білих” (не дублених) кожухів [Зеленин, 1991, с.218, 219]. Щоб краще розминати шкіру використовувалися так звані ключі чи гаки. Залізні аналоги походять з Княжої гори, а в матеріалах Пскова знайдені дерев'яні гаки, подібні етнографічним знахідкам [Левашова, 1959а, с.48-52; Полесьє ..., 1988, с.219; Зеленин, 1991, с.218, 219]. Відсутність артефактів кушнірства на досліджуваних пам'ятках може пояснюватися використанням дерев'яних знарядь, комбінованих конструкцій, залізна частина яких не має специфічних ознак і її легко сплутати з іншими пристосуваннями. Значна частина хутра оброблялася на місці розташування мисливських станів. Матеріали спеціалізованої мисливської пам'ятки Борки-3 засвідчують велику кількість знарядь обробки шкіри та хутра [Антипина, Маслов, 1994, с.60-65; Сафронов, 1980, с.64-83].

Прядіння

Прядіння – найбільш трудомісткий етап виготовлення тканини та, вірогідно, найтриваліше за використанням на нього часом виробництво: щоб перепрести 16 кг куделі, необхідно було витратити 955 годин [Лебедева, 1956, с.462].

За сировину використовували тваринну вовну та рослинні волокнисті матеріали. Головним чином, це була вовна овець, остеологічні залишки яких присутні майже на кожному досліджуваному селищі; не виключено – кіз і, в окремих випадках, корів та собак, що зафіксовано за етнографічними даними на даній території на початку XX ст. [Лебедева, 1956, с.464]. В якості рослинної волокнистої сировини використовували льон та коноплю – “льон прядильний” та “коноплі посівні” [Біляєва, Пашкевич, 1990, с.42]. Для мотузок і грубих виробів типу рогож, кулів йшло широко розповсюджене липове лико і, не виключено, кропива [Лебедева, 1956, с.467]. Залишки готових виробів давньоруського часу фіксують переважання матеріалу з вовни, що, можливо, пояснюється меншою стійкістю рослинних тканин. За етнографічними дослідженнями питома вага різних видів сировини територіально дуже відрізняється, вірогідно, внаслідок природних факторів, що сприяли розповсюдженню того чи іншого матеріалу. Наприклад, А.Шафонський відзначаючи повсюдне вирощування льону та коноплі в межах Чернігівщини, вказує, що лише територія між Десною, Іпуттю та Сожем спеціалізується на цих культурах [Шафонский, 1851, с.17; Левинсон-Нечаева, 1959, с.9-37; Нахлик, 1963, с.228-313; Полесьє, 1988, с.188].

Вовну зрізали за допомогою пружинних ножниць сталої форми, яка практично не змінилася до сьогодення. Розміри їх коливаються від мініатюрних до досить великих. Наприклад, знахідка з Автуничів мала всього 115 мм загальної довжини [Моця та інш., 1995/9, с.139].

Могли також збирати її під час ліньки тварин, вичісувати за допомогою гребінки, зрізати гострим ножом чи зішкрябувати зі шкір. Для видалення сміття, розпушування та надання певного напрямку волокнам вовну розбирали руками (отримували грубу нитку), могли використовувати на “копитця”, залишки яких виявлені в синхронних старожитностях [Левашова, 1959а, с.53, 54], чесали гребінкою та били “лучком” (підготовка для ваяння якісних войлочних виробів). Вказані знаряддя на досліджуваній території не відомі внаслідок поганої збереженості виробів з дерева в культурних шарах давньоруських селищ. Найбільша колекція дерев'яних гребенів для чесання відома з розкопок Новгорода. Серед них виділяються ручні та стаціонарні, подібні до зафіксованих етнографічними дослідженнями [Колчин, 1985, с.266, 295; Лебедева, 1956, с.470]. Не виключена можливість використання для цього інших пристосувань (див., наприклад, залізну “гребінку” з Райковецького городища [Гончаров, 1950, табл.ХХХ]). На можливість використання “лучка” вказують архайчність і широке розповсюдження данного пристосування за етнографічними даними та виготовлення сільським давньоруським населенням виробів з тонкого войлоку, для якого необхідна добре підготована сировина, а також особливості розташування волокон в вовняних нитках за матеріалами з Новгорода [Лебедева, 1956, с.471, 472; Левашова, 1959а, с.53, 54; Нахлик, 1963, с.243].

Підготовка рослинних волокнистих матеріалів включала в себе видалення насіння, стлання та замочування, розминання, тріпання і чесання. Насіння видалалося шляхом обмолоту, зрізання і відривання. Молотили цепом, лапою та вальком – знаряддями, що використовувалися і для обмолоту хліба. Подібне, універсальне за призначенням знаряддя, виявлене на селищі Автуничі [Моця та інш., 1995/9, с.123]. Аналогічні знаряддя давньоруського часу широко представлені в матеріалах з Києва та Новгорода [Новое в археологии Киева, 1981, с.323; Колчин, 1985, с.292], які майже нічим не відрізняються від зафіксованих етнографічними дослідженнями [Лебедева, 1956, с.474]. Зрізати насіння могли ножом чи звичайною косою. Для розкладення і видалення речовин, що склеюють волокна між собою та деревиною, стеблини льону і коноплі стлали та замочували (тільки коноплі) в вересні-жовтні. Розламували деревину та відколювали кострику від волокон мялками. Деталі аналогічної мялки з копані відомі за матеріалами Києва та Новгорода [Колчин, 1968, с.65; Новое в археологии Киева, 1981, с.323], вона майже не відрізняється від зафіксованих етнографічними дослідженнями [Лебедева, 1956, с.476]. Волокно становило 18-20%, а кострика, яку необхідно видалити - 80 % від ваги снопа [Лебедева, 1956, с.477]. Кострику видаляли дерев'яними тріпалами, або ж тіпаючи пучок льону чи коноплі об стійки битки чи стовп. Аналогії даним знаряддям відомі з матеріалів Новгорода [Колчин, 1968, с.62]. Вони майже не відрізняються від зафіксованих на початок XX ст. [Лебедева, 1956, с.479]. Подальше сортування та витягування окремих волокон

в одному напрямку відбувалося шляхом чесання за допомогою тих самих гребенів, що і для розчісування вовни. Проміжну функцію між тіпанням та розчісуванням, можливо виконували за допомогою відомих з розкопок Києва і Новгороду чесал, які могли використовуватися для грубого попереднього розчісування сировини, зважаючи на відстань між зубцями – 0,9-1 см [Колчин, 1968, с.159; він же, 1985, с.266, 292; Новое в археологии Киева, 1981, с.323].

Процес прядіння міг відбуватися вручну чи за допомогою веретена. Вручну витягуючи та скручуючи долонями волокна виготовлялася верць чи сучанина, що за етнографічними даними йшла на грубі вироби типу підстилок чи половиків [Лебедева, 1956, с.481]. Тканини з ссученої нитки відомі за матеріалами Новгороду [Нахлик, 1963, с.245].

На веретені виготовлялася більш рівна та щільно скручена нитка для ткацтва. Воно мало форму витягнутого стержня, що зужувався до обох кінців, круглого в перетині, довжиною 25-30 см, товщиною 1,2-1,4 см. Залишки веретен, інколи навіть з готовими нитками відомі з розкопок Колодяжина, Новгороду та інших пунктів [Юра, 1962, с.124, 127; Колчин, 1968, с.161; Завитневич, 1890, с.27, 28]. Для надання веретену більшої інерційної сили до нього знизу насаджувався грузик-маховичок – пряслице. Переважна більшість давньоруських пряслиць на селищах Середнього Подніпров'я виготовлені з рожевого пірофілітового сланцю. Так, наприклад, із 117 пряслиць знайдених на селищі Ліскове – 116 з пірофілітового сланцю [Шекун, Веремійчик, 1999, с.54]. Вони мають, переважно, округлобоку чи біконічну форму. Досліджуючи їхні розміри, Р.Л. Розенфельд встановив певну хронологічну залежність збільшення діаметру отвору: пряслиця з більшим внутрішнім отвором – 9,5 - 11 мм відніс до більш раннього часу X-XI ст., а з меншим – 8-9 мм до другої половини XI - першої половини XII ст., 7-8 мм – друга половина XII ст., 5,5-5,6 мм, можливо 7 мм – до першої половини XIII ст. Але попередні результати обробки колекцій пряслиць С.Павленко не узгоджуються із висловленим Р.Л.Розенфельдом припущенням, і показують тенденцію до збільшення діаметрів внутрішнього отвору прясел із плином часу [Розенфельдт, 1964, с.220-224; Павленко, 2001, с.45].

Відзначимо відносно зменшення розмірів та, відповідно, ваги давньоруських пряслиць у відношенні до більш ранніх хронологічних матеріалів: перша чверть I тис.н.е – “діаметр та висота 3-6 см”, друга чверть I тис.н.е. – “пряслиця діаметром 3-4 см”, V-VII ст. – “діаметр прясел 2-5 см”, VIII-IX ст. – “середні розміри: висота 2-3,5 см, діаметр отвору 0,5-1 см”; для давньоруського часу діаметр пряслиць коливається в межах 1,2-3,4 см, більшість же мають 2,6-2,8 см, висота їх варіюється від 0,5 до 2,6 см [Мальм, 1971, с.202; Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с.75, 244, 297], що може опосередковано свідчити про перехід у давньоруський період до виготовлення більш тонких ниток. Зменшення товщини нитки потребує меншу силу інерції для скручування, відповідно, меншу вагу махо-

вичка. Збільшення ж останньої в цьому випадку буде збільшувати ризик розриву нитки.

Проте ретельний аналіз великої кількості слов'янських пряслиць Правобережжя Середнього Подніпров'я VIII-X ст. з урахуванням показників висоти, зовнішнього діаметру та ваги проведений В.О.Петрашенком дає більш детальні та відмінні результати. Виділено пряслиця легкого типу вагою 7-15 г, важкого 20-27 г. Вага коливається від 6 до 36 г (один виріб мав 47 г). Пряслиць легкого типу (6-15 г) – 33%, середнього (16-21 г) – 29%, важкого (22-36 г) – 38%. Переважали пряслиця середнього і важкого типу (16-36 г). Характерні вироби досліджуваного часу мали зовнішній діаметр 30 мм, висоту 20 мм та вагу 18 г. Порівняння з матеріалами попереднього часу дозволило автору відзначити тенденцію збільшення розмірів пряслиць у VIII-X ст. порівняно з VI-VII ст. Так, якщо для VIII-X ст. масові пряслиця діаметром 30-40 мм, то для VI-VII ст. – 20-30 мм. Подібна картина відзначена і для розподілу виробів за висотою: VIII-X ст. – 20-29 мм, VI-VII ст. – 5-18 мм. Цікава закономірність відмічена при порівнянні ваги пряслиць цих двох масивів. Якщо для VIII-X ст. основну групу складають екземпляри вагою 16-36 г, тобто важкі пряслиця, то для Зимнівських пряслиць В.В.Ауліхом отримано інші результати: 21 екз. – вагою 6-10 г і 20 екз. – 14-15 г, два пряслиця 20 і два 36 і 39 г. Збільшення ваги пряслиць пов'язується дослідницею із збільшенням сили скручування ниток, тобто, можливо, що на кінець I тис. н.е., порівняно з ранньослов'янським часом, стало більше виготовлятися пряжі основи, для якої потрібне довге волокно і сильне скручування [Петрашенко, 1988, с.24-32].

Деякі пряслиця прикрашені орнаментом, а деякі мають написи, ймовірно відображаючи належність певній особі [Рыбаков, 1948 а, с.196-201]. Подібні написи, випадки фіксації пряслиць із пірофілітового сланцю в гаманцях разом із іншими цінними предметами, особливе місце даних виробів у слов'янській міфологічній традиції вказують на те, що вони становили для свого часу значну цінність [Янин, 1956, с.189; Боряк, Герасимчук, 1990, с.30-36].

Для виготовлення пряслиць використовувалися також інші матеріали: глина, мергель, різні породи каменю, кістка, стінки гончарних посудин, навіть свинець (наприклад пряслице з поселення Автуничі, близькі аналогії якому за формою, розмірами та орнаментациєю можна знайти в синхронних матеріалах Волзької Булгарії [Моця та інш., 1997/96, с.99; Казаков, 1991, с.55, 91]. За етнографічними матеріалами для цих цілей могли використовувати любий підручний матеріал: для початку XX ст. зафіксовані навіть випадки використання невеликих картоплин чи горлишок скляних пляшок [Лебедева, 1956, с.483]. На селищах нижньої течії Дніпра переважають пряслиця, виготовлені із стінок гончарних посудин місцевого виробництва та імпортованих амфор [Козловський, 1990, с.140, 141]. Серед давньоруських матеріалів із Закарпаття переважають керамічні пряслиця і відсутні пірофілітові [Пеняк, 1980, с.140-145].

Після гончарної кераміки пряслиця становлять, мабуть, наймасовішу категорію знахідок. В деяких досліджених спорудах вони становлять значну кількість. Наприклад, в житлі № 7 на селищі біля с. Григорівка було знайдено 8 пряслиць [Петрашенко, Козюба, 1993, с. 106]. Не виключено, що це відображення місця, де збиралися жінки для прядіння гуртом: «В осенние и зимние долгие большие вечера собираются девки в один дом и при пении песен прядут, ... и сии сходбища называются вечерницы» [Шафонский, 1851, с. 27].

Слід також відзначити зафіксований етнографічно факт використання на вказаній території самопрядки-лежака, архаїчні типи якої мали цільне дерев'яне колесо без спиць. Подібні конструкції були відомі ще в Давньому Римі. Їх появу у Східній Європі пов'язують із розповсюдженням ножних приводів для різних верстатів [Лебедева, 1956, с. 484, 485]. З огляду на поширення в давньоруський час токарного верстату, не можна повністю виключати можливості використання лежака-самопрядки сільським населенням за відсутності прямих залишків даного пристрою.

Готова куділь прив'язувалася до прядки. Вони розподіляються на групи для прядіння на ходу – лопато-подібної та палкоподібної форми; та сидячи – цільні з копані і з “пером” (розбірні) вставлені в “донце” – лопато-подібні, гребенеподібні, вилкоподібні та палко-видні. Аналогічні вироби, відомі з розкопок Новгород-да, майже не відрізняються від зафіксованих етнографічними дослідженнями [Колчин, 1968, с. 163; Лебедева, 1956, с. 487].

На верхній частині прядки роблять отвори, через них протягують шнур, який одним кінцем закріплюють в цьому отворі. Потім обмотується кудель та прив'язується до спиці, яку потім встромлюють в другий отвір [Лебедева, 1956, с. 489]. Як правило спиця гвинтоподібно перекручена та має розплющену головку. Знахідка такого пристосування відома з пам'яток Нижньої течії Дніпра, має аналоги з Новгород-да та інших давньоруських пам'яток [Козловський, 1990, с. 43; Колчин, 1985, с. 292].

Зазначимо, що прядінням традиційно займалися в зимові місяці починаючи не раніше жовтня (коли закінчувались всі сільськогосподарські роботи) та закінчували на масляну [Лебедева, 1956, с. 490].

Ткацтво

Ткацтво – важливий напрямок виробництва, який забезпечував виготовлення матеріалу для одягу. На нього припадає 25 % від загальних трудозатрат прядильно-ткацького виробництва – в чотири рази менше за прядіння, але воно потребувало більш високої професійної майстерності та спеціального обладнання [Колчин, 1985, с. 265].

Безпосередньо тканню передувало декілька етапів підготовки. Нитки, що напружили, перемотували з веретен в мотки, припрядаючи одна до одної. Самий поширений та спрощений метод – мотання через площину столу чи лави. Не виключено використання спеціальних пристроїв для мотання – мотовил, дерев'яні деталі яких відомі серед давньоруських старожитностей Нов-

города [Колчин, 1968, с. 67]. З мотків нитки перемотувалися на клубок, на дерев'яну чи луб'яну основу, з яких вже снували основу чи намотували на цевку для утка. В цій операції також могли використовуватися мотовила.

Для в'язання, шиття, а іноді для ткання нитки ссучували – з'єднували за допомогою скручування дві нитки в одну, що робило їх більш товстими та міцнішими. Попередньо нитки з двох різних клубків намотували на один, а щоб вони не переплутались та тугіше натягувались використовували юрок [Лебедева, 1956, с. 494, 495; Рыбаков, 1948 а, с. 188]. Знахідки кільцевих юрків з кістки походять з поселень Ров II та Дорогинка III і мають відповідно три та чотири отвори, що не виключає можливість їх використання для ссучування [Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с. 18; Серов, 1984-1985/162, с. 12]. Подібні знаряддя відомі для ранньозалізного часу суміжної території – в матеріалах д'яківської культури, де з цією метою використовувалися також кістки невеликого розміру з двома чи більшою кількістю перпендикулярних повздовжній осі отворів [Никольская, 1970, с. 83-90]. З'єднані нитки ссучували за допомогою веретена.

Підготовлюючи навивання на горизонтальний ткацький верстат основи, нитки снували. При цьому для більш щільного натягування та паралельного розташування ниток основи також використовувалася юрок. Зазначимо, що при цьому кількість отворів у кільцевих юрках свідчить, на думку дослідників, про ткання на певній кількості підніжок (2 - дві, 4 - чотири, 6 - шість підніжок) [Лебедева, 1956, с. 495, 496]. Знахідки з поселень Ров II та Дорогинка III майже тотожні знаряддям для снування, відомим за етнографічними дослідженнями початку XX ст. Можливо, використовувалася і другий тип юрків, виготовлених з округлих дерев'яних паличок з отворами на кінцях, відомий за старожитностями Новгород-да [Колчин, 1985, с. 293]. Вони також майже не відрізняються від зафіксованих в XX ст. В Поліській зоні етнографічно зафіксовано також юрки у вигляді плоскої дощечки – «ложечки» з отворами [Лебедева, 1956, с. 496; Полісся ..., 1988, с. 195].

Найбільш примітивними способами виготовлення тканини є плетіння (на стінці та смикання) і напівткання (на вилці і на нозі), в яких відсутні ознаки ткання – чітка різниця між нитками основи та утка, які мають бути перпендикулярними по відношенню одне до одного, а також механічне утворення зьову [Лебедева, 1956, с. 499]. В такий спосіб виготовлялися шнури, стрічки, пояси відносно малої ширини, відзначені серед знахідок синхронних давньоруських сільських курганних некрополів [Левинсон-Нечаева, 1959, с. 32]. Знахідка кістяної вилки для плетіння стрічки відома з курганного могильника на території Мінської області [Левашова, 1959а, с. 57]. Вказана архаїчна техніка збереглася і була широко розповсюджена на території розселення східних слов'ян навіть на початок XX ст. [Лебедева, 1956, с. 500-503].

Знаряддя примітивного ткання репрезентоване на досліджуваній території знахідкою квадратної кістяної

дощечки з 4 отворами по краях та центральним отвором [Коваленко, Моця, Шекун, 1983-1984/174, с.102, 140]. Конструктивно аналогічні вироби походять з Райковецького городища [Гончаров, 1950, Табл. XXXI]. Подібні пристосування, напевно, в більшій кількості виготовлялися з дерева. Етнографічно зафіксовано навіть використання для цього щільного паперу. Збільшуючи кількість дощечок (від 2 до 150) збільшували ширину тканини (до 40 см в ширину). Дослідниками відзначається дуже широке розповсюдження та архаїчність даного способу ткання [Лебедева, 1956, с.506]. Можливо, використовувалася також техніка ткання на бердечку та на ниту, яке вважається прототипом горизонтального ткацького верстата [Лебедева, 1956, с.506-508; Левинсон-Нечаєва, 1959, с.11].

Використання горизонтального та вертикального ткацьких верстатів – важливе питання для визначення ступеню розвитку ткацтва. Залишки ткацького верстату відомі за матеріалами Райковецького городища [Гончаров, 1950, с.125, табл. XXX]. Дослідження найбільш масової категорії знахідок, пов'язаних з ткацтвом – залишків готової продукції – тканин із синхронних давньоруських старожитностей, виявило, що переважна більшість, за виключенням стрічок, мотузок та поясів, виготовлена з використанням ткацького верстату [Левинсон-Нечаєва, 1959, с.9-37]. Досліджуючи деталі дерев'яних конструкцій вертикального ткацького верстату в зволжених шарах Новгорода: човники, ремізки, собачки, підніжки та юрки, Б.А.Колчин дійшов висновку, що вони з'являються на початку XIII, можливо, в кінці XII ст., пов'язуючи їх появу із запозиченням з Західної Європи, де вони розповсюджуються в кінці XII ст. [Колчин, 1985, с.268, 269].

М.Н.Левинсон-Нечаєва, враховуючи знахідки деталей горизонтальних верстатів з різних давньоруських поселень, вважає, що “в X-XIII ст. в селянському ткацтві застосовувався горизонтальний верстат з двома та більшою кількістю ремізок”, що співпадає з висунутим раніше припущенням Б.О.Рибакова [Левинсон-Нечаєва, 1959, с.37; Рыбаков, 1948 б, с.109]. Зна-

хідки кістяних юрків з Ров II та Дорогинки III можуть також певною мірою свідчити про використання їх мешканцями горизонтального ткацького верстату з 2 та 4 підніжками (третій отвір на знахідці з Ров II потребує окремого пояснення – можливо, не закінчене виготовлення знаряддя з 4 отворами, але це не заперечує прямого призначення предмету). Зазначимо, що за матеріалами Райковецького городища відомі трубчасті юрки з 2, 4, 6, та навіть 8 отворами [Гончаров, 1950, с.124, 125]. Більш точне визначення призначення кістяних „юрків” потребує додаткових досліджень.

Визначення співвідношення використання вертикального типу верстату з горизонтальним, його конструкції ускладнені відсутністю прямих даних. Б.О.Рибаков, аналізуючи загальнослов'янські ткацькі терміни і залишки тканин, висунув припущення про широке побутування в давньоруський період горизонтальної конструкції і відмирання вертикального верстату в більш ранній період [Рыбаков, 1948 а, с.186-188]. Б.О.Колчин, на підставі даних аналізу готової продукції, відніс використання горизонтальної конструкції до X-XII ст. [Колчин, 1985, с.269]. Етнографічні матеріали засвідчують його широке розповсюдження та використання для ткання грубих виробів: рогож, килимів ще на початку XX ст. Разом з тим, конструкція деяких верстатів та спосіб ткання дуже архаїчні і мають аналоги серед старожитностей значно раніших давньоруського часу, що свідчить про їх побутування і в досліджуваній період [Лебедева, 1956, с.514].

За результатами аналізу готових тканин, що збереглися, вони виготовлялися з вовни, льону та коноплі, які за ретельністю виготовлення та якістю матеріалу йшли відповідно на більш грубі чи тонкі вироби. Використовуючи різні способи переплетіння отримували різний візерунок поверхні, додаткове оздоблення досягалось також чергуванням в основі та утку фарбованої в різні кольори пряжі, а також введенням в тканину особливо яскраво пофарбованих ниток чи навіть шнурків [Левинсон-Нечаєва, 1959, с.36; Колчин, 1985, с.265].

РОЗДІЛ V. Торгівля

Теза про замкнений, натуральний характер господарства давньоруського села досить широко розповсюджена в історіографії. Щоправда, слід відзначити, що переважна більшість істориків XIX – початку XX ст. питання про участь населення Київської Русі в торгівлі вважали за краще просто обходити: писемні джерела, на свідчення яких майже виключно базувала свої висновки історична наука на той час, практично не висвітлюють економічне життя південноруського села і утримують вкрай незначні матеріали з історії сільської торгівлі. Археологія ж, яка могла б надати у їх користування масові категорії речових джерел, робила на тоді лише перші кроки і не могла ще всерйоз впливати на хід досліджень. Тому навіть в теорії торгового походження Русі В.О.Ключевського ця проблема не отримала адекватного відображення. Його ж послідовники та учні, окрім, хіба що, П.І. Ляценка [1927, с.109-122], взагалі відзначали поверховий характер давньоруської торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої), яка зовсім не порушувала глибин народного господарства, що було на той час цілком натуральним, і тому не зачіпала основну масу населення [Кулішер, 1925, с.127-147; Рожков, 1919, с.154, 155]. Всередині країни товарообмін, на їх думку, взагалі був незначним і здійснювався на невеличких місцевих ринках, що обслуговували найближчу округу (за принципом: зняряддя праці з міста в обмін на продовольство з села). Відношення ж їх до питання про участь у торгових зв'язках сільського населення чи не найкраще висловив П.Г.Любомиров: “Верст 50-100, а часто й значно менше, в бік (від великих міських центрів – авт.), і ми в лісових нетрях серед жителів, що не знають зв'язків із зовнішнім світом через посередництво купця” [Любомиров, 1923, с.6].

Протилежну точку зору мав М.С.Грушевський, який вважав, що хоч зовнішня торгівля і обслуговувала, головним чином, інтереси феодальної верхівки суспільства, але вона й давала значний імпульс розвитку внутрішньої торгівлі. При цьому частина імпортованих товарів (скляні прикраси, намиста, срібло) розходила серед самих широких верств населення [Грушевський, 1991а, с.302]. Проте, слід зазначити, що обидві точки зору базувалися на системі логічних умовиводів авторів, підкріпленій окремими фактами та спостереженнями, в той час, як пролити додаткове світло на проблему могло лише масове картографування тих категорій знахідок на сільських пам'ятках, що не могли вироблятися на селі і тому мали потрапляти сюди лише ззовні, через посередництво торгівлі у тій чи іншій її формі.

Така спроба була зроблена вперше лише наприкінці 1940-х років. Узагальнивши накопичені на той час археологічні джерела, Б.О.Рыбаков приходив до висновку, що «міські торговці, які потрапляли на село, зовсім не порушували натуральний характер його господарства. В загальній масі речей, що придбалися смердами за межами свого домашнього господарства, доля пред-

метів, придбаних у заможних купців, була зовсім незначною... Заморські товари до села майже не потрапляли. За виключенням арабських та західноєвропейських монет та деяких видів намиста, нам тут невідомі речі іноземного походження» [Рыбаков, 1948б, с.360]. Лише окремі категорії ремісничих виробів мали досить широкий (в радіусі до 1400 км) район збуту (київські виїмчасті емалі та скляні браслети, овруцькі шиферні пряслиця тощо) [Рыбаков, 1948а, с.481]. До аналогічних висновків про безумовне домінування в країні натурального господарства і внаслідок цього – слабкий розвиток внутрішнього ринку тоді ж прийшли Б.Д.Греков та М.Г.Рабінович [Греков, 1946, с.121; Очерки истории СССР, 1953, с.143, 144].

Однак, вже наприкінці 1950-х років, по мірі накопичення нового археологічного матеріалу та його систематизації, співробітники Російського Державного історичного музею (Москва) здійснили спробу спростувати цю точку зору. Так, М.В.Фехнер відзначила, що: “вирішення питання про економічні зв'язки давньоруського села в цілому і про ступінь включення селянського населення у внутрішню торгівлю країни зокрема вимагає проведення ряду попередніх досліджень і всебічного аналізу всього речового матеріалу, що зустрічається в селянських курганах і на сільських поселеннях. Без такої роботи неможливо повною мірою обгрунтовано розмежувати виробництво міського ремесла і продукцію общинних майстрів” [Фехнер, 1959, с.149]. На підставі вивчення лише однієї категорії знахідок – намистин (головним чином, тільки з пам'ятників лісової зони) вона прийшла до висновку, що “величезна кількість намистин в похованнях свідчить про значну участь населення села домонгольського періоду у внутрішній торгівлі країни, причому в товарному обігу брало участь сільське населення, що мешкало не лише вздовж основних торговельних шляхів, а й осторонь від них”. Картографування знахідок намистин переконало авторку в широкому охопті Русі, включаючи й сільських жителів, східною торгівлею (з країнами Передньої Азії), що показує помилковість домінуючої точки зору, начебто “імпортовані вироби мали на Русі вузький ринок збуту серед верхівки феодального суспільства” [Фехнер, 1961, с.52-54]. Все це “...не дозволяє погодитися з пануючим в літературі твердженням, що сільська продукція сільського господарства та промислів, що поступала на внутрішні та зовнішні ринки, відчувувалась у сільського населення виключно на основі феодального права”.

Точка зору М.В.Фехнер була підтримана А.В.Успенською, яка розглянула сільське металургійне виробництво. На той час рештки залізоплавильного виробництва (враховуючи знахідки шлаків) були відомі на 27 селищах, а на поселенні біля с.Григорівка на Середньому Дністрі М.І.Артамоновим були розкопані 25 горнів X-XI ст., що займали площу 1 400 м². Ці матеріали разом з ретроспективним використанням даних

новгородських писцевих книг та інших джерел пізньосередньовічного часу дозволили їй стверджувати, що більша частина заліза, яке вироблялося сільськими металургами, збувалось сільським та міським ковалям, і лише частина його потрапляла феодалам у формі натурального оброку. Аналогічні ж висновки зробили В.О.Мальм за матеріалами гончарського виробництва та В.П.Левашова – за даними лісохімічних та домашніх промислів [Левашова, 1959, с.121, 147, 148, 84, 103].

В.Й.Довженок, узагальнивши величезний матеріал про розвиток давньоруського землеробства, також прийшов до висновку, що далеко не вся продукція, яка вироблялася в селянському господарстві, в ньому ж і вживалась: приблизно третина її, що складала власне додатковий продукт, частково вилучалась у вигляді різноманітних платежів феодалам, частково використовувалась для обміну на різноманітні необхідні вироби чи на розширення господарства [Довженок, 1961, с.214].

Проте в спеціальній літературі ці висновки ще довго обходили мовчанням, оскільки вони суперечили панівній в марксистсько-ленінській історіографії тезі про замкнений, натуральний характер господарства середньовічного села та феодалної вотчини, про масове закабалення та зубожіння селянства вже в XI-XII ст. Тому, не дивлячись на подальше накопичення археологічних матеріалів, теза про нерозвиненість внутрішнього ринку і повну замкненість селянського господарства продовжувала домінувати в літературі [История СССР..., 1966, с.579; Історія УРСР, 1977, с.293]. Так, в одному з томів 20-томної “Археології СРСР”, присвяченому давньоруській проблематиці, в розділі про неукріплені поселення, як і раніше, стверджується, що “на селищах практично не зустрічаються епіграфічні пам’ятки та знаряддя письма, скляний та металевий посуд, витвори дрібної пластики, дорога зброя, специфічні міські прикраси. Взагалі тут менше знайдено предметів з металів та скла, уламків привізної амфорної тари та полив’яного глиняного посуду”. У зв’язку з цим висновки М.В.Фехнер авторам тому здалися мало обґрунтованими. “...Показовим є сам перелік імпорту на село, до якого можна додати шиферні пряслиця, куфічні та західноєвропейські монети, що використовувалися як привіски-прикраси. Це – типові предмети мінової торгівлі, що ніяк не зачіпала основ сільської економіки”. “Нарешті, основна маса привезених речей, в першу чергу монет, зосереджена в сільських могильниках лісової зони Русі, а не більш розвиненого землеробського Півдня. Отже, вони йшли в обмін на продукцію добувних промислів, а не землеробства і скотарства. Таким чином, участь більшості селян у внутрішній торгівлі Русі, а тим більше у її зовнішньоекономічних зв’язках була опосередкованою”, вважають автори тому.

Досить цікавим є й інший факт, відзначають вони нижче: чим пізніша дата сільських могильників, тим

більше в них безінвентарних поховань. Ця закономірність, на їх погляд, відбиває успіхи феодалізації Русі та розвиток феодалного землеволодіння, ступінь зубожіння селянських мас внаслідок їх закріпачення, оскільки “зникнення в сільських могильниках привезених речей співпадає за часом з появою в даних районах феодалних сіл та садиб-замків”.

“...Неможливо забувати про вузькість торгівельного розвитку в тих умовах, коли при повному пануванні натурального господарства економіка носила споживачький характер, – відзначається в іншому розділі. – Ранньосередньовічна економіка була замкненою, мало втягнутою в обмін. ...Зв’язки між ізольованими населеними пунктами були обмеженими і нерегулярними”. Лише в XII-XIII ст., із зростанням міст і переходом ремісників до роботи на ринок підвищується роль місцевої внутрішньообласної торгівлі і дещо розширюється товарообмін між містом і селом. Зовнішня ж торгівля і в цей час не зазнала помітної еволюції. Села й дрібні пункти міського типу, як і раніше, слабо зачіпалися заморською торгівлею” [Древняя Русь, 1985, с.103, 104, 397, 399].

Лише в працях останніх років підхід до висвітлення цієї проблематики дещо змінився. Не піддаючи сумніву натуральний характер економіки селянського господарства в цілому, дослідники вважають неприпустимим абсолютизувати його, недооцінюючи участь селянина X-XIII ст. в обміні й торгівлі та ступінь включення його в систему товарно-грошових відносин.

Нові можливості у вирішенні цього питання надають широкомасштабні археологічні дослідження давньоруських поселень, що розгорнулися в останні роки практично в усіх регіонах Південної Русі. В результаті цих робіт лише на території центральних районів Чернігово-Сіверської землі, що на сьогодні є чи не найкраще обстеженим в археологічному плані регіоном Центрально-Східної Європи, картографовано понад 500 селищ* X-XIII ст., причому на багатьох з них розкриті досить значні площі (Автуничі – понад 27 тис. м², Ліскове – 13,8 тис. м², Ст. Білоус – 4 тис. м², Березанка та Шумлай – по 2 тис. м², Клонів – 1,3 тис. м², Шестовиця – 1,2 тис. м², Деснянка – 1,24 тис. м², Макішин – 1,0 тис. м² і т.д.) чи проводились багаторічні збори підйомного матеріалу, завдяки чому зібрані великі колекції, що дозволяють з чималим ступенем впевненості судити про різні аспекти життєдіяльності населення цих пам’яток. Аналогічні селища, досліджені широкою площею, є і в інших регіонах Південної Русі. Біля 400 селищ X-XIII ст. відомо в Середньому Подніпров’ї, причому на деяких з них також проведені досить широкомасштабні розкопки (Комарівка, Козаровичі, Дорогинка-III, Колонщина, Вита-Поштова, Ржищів – на Київщині; Озаричі – на Сумщині, Григорівка – на Канівщині; Кічкас – на Запоріжжі та ін.). Значна територія розкрита також на поселеннях Ст. Угринь на Нижньому Дніпрі та Гринчук на Середньому Дністрі.

* В роботі враховувались лише матеріали, що походять з території сільських поселень без будь-яких ознак наземних захисних споруд. У зв’язку з цим при розв’язанні проблеми не залучались знахідки з деяких яскравих пам’яток Правобережного Подніпров’я, щодо сільського характеру яких немає однастайності у дослідників.

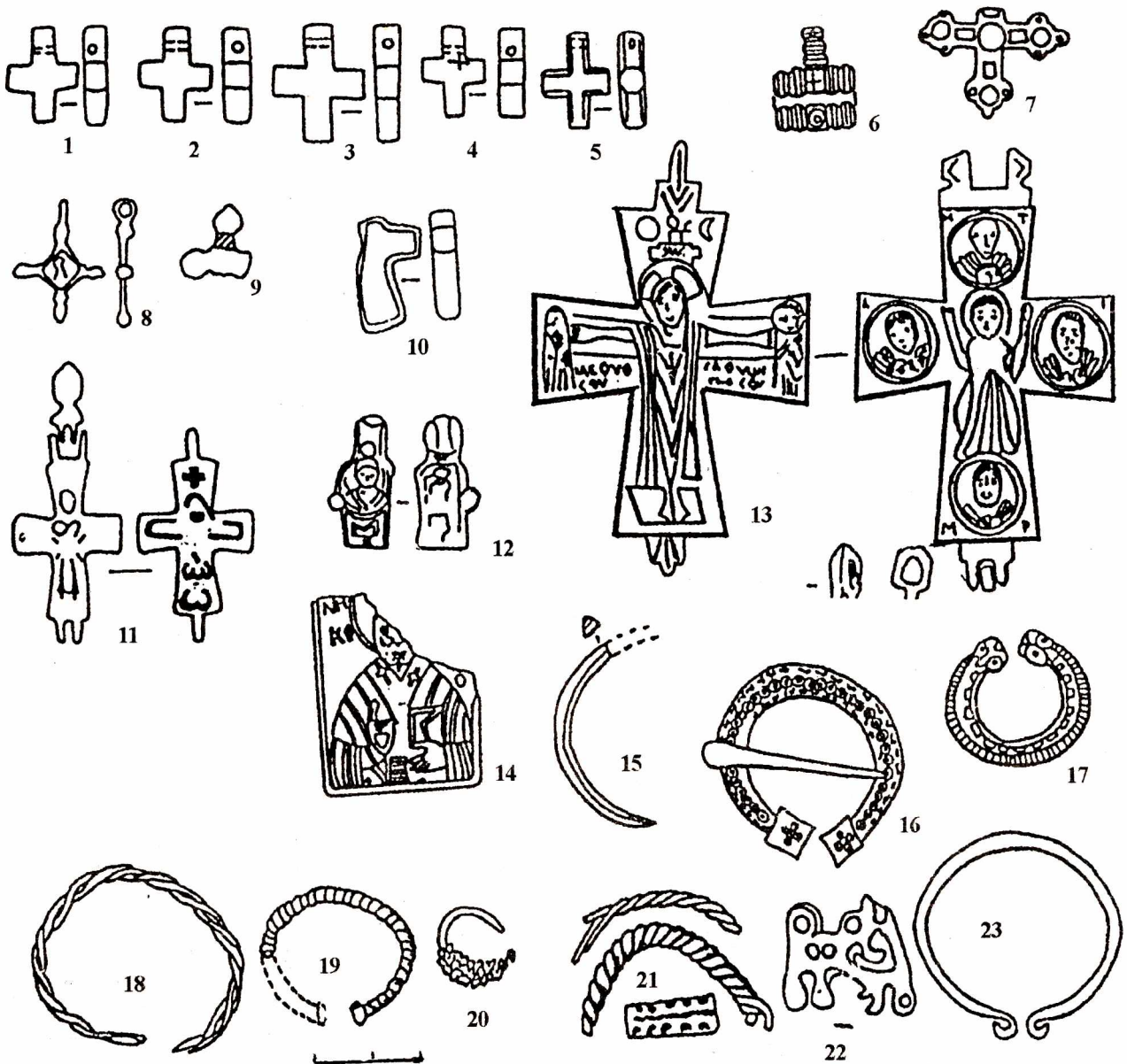

Рис.53. Культові предмети, прикраси й деталі одягу з сільських поселень Південної Русі.

Більшість з них також дали чималі колекції матеріалів, що дозволяє порівнювати результати досліджень давньоруських селищ з усіх практично регіонів Південної Русі і певною мірою скорегувати отримані висновки. На сьогодні, на жаль, з цих чисельних колекцій належним чином оброблені лише матеріали досліджень сільських поселень Чернігівщини, через що саме вони у більшості випадків розглядатимуться як еталонні (Рис. 53).

Найбільш складною для аналізу групою виробів, що трапляються на сільських поселеннях Південної Русі, є знаряддя праці. Одними з найбільш поширених зпоміж них були кам'яні. Жорна з овруцького шиферу чи вулканічного туфу, оселки з пісковика, граніту чи сланцю, шиферні пряслиця та грузила, інші вироби з каменю, безсумнівно, могли потрапляти до сільського споживача тільки торговим шляхом через майже повну відсутність на місцях джерел відповідної сировини. Вулканічний туф – майже ідеальна сировина для

виготовлення жорен, що були неодмінною приналежністю кожної садиби. Вдале поєднання в ньому пружності, щільності, середньої спаяності, відносної м'якості та в'язкості сприяло його легкій обробці, а пористість поверхні туфолави зводила до мінімуму заляженість робочої поверхні жорен, завдяки чому відпадала необхідність періодично насікати її, як це доводиться робити на жорнах з інших матеріалів. Однак на території Східної Європи, як відомо, є лише одне місцезнаходження туфолави, де вона має виходи на поверхню, і через це було доступне для розробки в давнину: на річці Сібок поблизу сіл Лугова та Жорнище Вінницької обл. [Хавлюк, 1973, с.34-40], звідки жорна широко розходились по різних землях Русі. Не меншу популярність мали на Русі і вироби з волинського шиферу (пірофіліту), виходи якого знаходяться в околицях м.Овруч Житомирської області. Цілі жорна чи їх фрагменти з шиферу чи туфу зустрінуті практично на всіх селищах як на лівому, так і на правому березі

Дніпра, а на розкопаних широкими площами пам'ятках рахуються десятками (на поселенні Ліскове, відповідно, 54 та 27 фрагментів, на поселенні Автуничі – 41 та 24). Менш поширені були жорна з дрібнозернистого пісковика чи граніту (поселення Мала Снітинка та Обухів-II під Києвом). За спостереженнями етнографів, жорна з різних порід каменю використовувались для помелу різних злакових (для жита – з шиферу чи пісковика, для пшениці – з туфу, і т. д.). Десятками і сотнями вимірюється кількість зібраних на селищах оселків та шиферних пряслиць (відповідно, на Лісковому – 96 та 125, в Автуничях – 71 та 48, Петрушах – 21 та 19 і т. д.), сировина для виготовлення яких (чи самі вироби, що суті справ не змінює) також мала постачатися ззовні. Причому, зазначимо, вона навряд чи була надто дорогою і надходила, мабуть, у чималій кількості, якщо населення могло дозволити собі виготовляти з овруцького шиферу грузила для рибальських сіток (наприклад, на селищах Рів-II поблизу с. Шестовиця, біля с. Анисів, Ятченкова затока та Кораблище під Черніговом та інше), чи використовувати жорна та їх фрагменти у якості череня при спорудженні печей (селища Крушинка та Колонщина на Київщині) або замість каміння при викладанні їх склепіння (Колонщина – II).

В той же час, чимала кількість залізних знарядь праці та предметів побуту, що традиційно вважались основною продукцією міського ремесла, яка постачалась на село в обмін на сільськогосподарську продукцію, як показують останні дослідження їх технології, вироблялась сільськими ковалями. В той час, коли міські ремісники в XII-XIII ст. переходять до менш працемістких та більш продуктивних технологій з використанням наварки та вварки сталевих лез, сільські майстри продовжують працювати за старими традиційними технологічними схемами, в яких переважають суцільнозалізні та суцільносталеві вироби, цементация та тришаровий пакет. Внаслідок цього співвідношення відсотків вживаних міськими та сільськими ковалями Чернігово-Сіверської землі технологічних схем, як показали роботи Г.О.Вознесенської та Г.А.Мудрицького, стають настільки різними, що можна сміливо стверджувати: значна частина ковальської продукції вироблялась безпосередньо на селі, оскільки місцеві ковалі не могли постачати сюди вироби, які самі вже виготовляли інакше. В сільських кузнях, вірогідно, виготовлялась і частина предметів озброєння та спорядження коня і вершника (ряд типів наконечників списів і стріл, сокир, бойових ножів, кистенів, пряжок, накладок, деталей зброї тощо), досить рясно представлених на більшості з досліджуваних пам'ятників. Однак ряд високоякісних виробів, безсумнівно, все ж слід вважати продукцією високоспеціалізованого міського ремесла: деталі захисного обладунку (Ліскове, Автуничі), бронзові булави (Петруші) та кистені (Ліскове), деталі шабел (Петруші, Ліскове), шпори та стремена (Автуничі, Віта Поштова, Ліскове, Ревутове, Шестовиця), інкрустовані предмети озброєння та спорядження, знаряддя праці вузькоспеціалізованого ремесла. Серед предметів побуту слід виділити як безсумнівно привізні

металеві писала, переважну більшість ключів та замків (серед останніх відзначимо знайдені на поселенні Ліскове залізний навісний одноциліндровий замок з витим стержнем, виготовлений у Волзькій Булгарії, та запираючу пластину від такого ж замка з поселення Петруші) [Коваленко, Сытый, 1991, с.29, 30], можливо – кресала та залізні голки з вушками.

До них прилягає зустрінута практично на всіх пам'ятках амфорна тара київського та причорноморського виробництва, що служила для транспортування вина й масла (тільки на поселенні Ліскове – понад 280 фрагментів). На поселенні Автуничі зафіксовані також знахідки візантійського полив'яного посуду, серед них – фрагменти досить рідкісного для території Східної Європи білоглиняного блюда на кільцевому піддоні, з монохромним розписом зеленою глазур'ю, та уламки неорнаментованих глиняних блюд з однокольоровою темно-жовтою та салатовою поливою XI ст., а на селищі Ліскове – двох іранських фаянсових з прозорою блакитною поливою XIII ст. [Булгакова, 1995, с.17, 18; Шекун, Веремейчик, 1999, с.61]. Привізними були полив'яний і, вірогідно, ряд форм столового посуду, а також, безсумнівно, скляний (Автуничі, Віта Поштова, Ліскове, Шестовиця тощо), фаянсовий і металевий посуд. Так, наприклад, на багатьох селищах зустрінуті уламки бронзових казанів чи характерні мідні або залізні вушка-ручки з розкованими кінцівками та виті залізні дужки для підвішування. Такі казанки являлись універсальним посудом і слугували для транспортування і приготування їжі, як міри ємності. Нарешті, як відомо, нерідко вони використовувались давньоруськими ремісниками і просто як джерело сировини кольорового металу, оскільки своїх міднорудних родовищ на Русі не було [Руденко, 1992, с.99-103; 1991, с.27, 28] (вірогідно, саме цим і пояснюється той факт, що у більшості випадків нам трапляються їх незначні фрагменти). Для запобігання помилок враховувалися тільки знахідки характерних для таких казанів фрагментів-вушок, дужок, вінець або деталей з технологічними ознаками збірки (холодне зварювання “в зубець”, з наступним проковуванням або фальцеві з'єднання), але і за цих умов видно, що зустрінуті вони практично на всіх селищах, підданих більш-менш широким археологічним дослідженням (Ліскове, Автуничі, Ігореєве сільце, Путивськ, Лан, Селище). В той же час, відкриття останніх років свідчать, що така скажімо, категорія, здавалось би, безсумнівно привізного посуду, як амфорки київського типу, в ряді випадків виготовлялися безпосередньо на сільських пам'ятках. У всякому разі, на селищі Автуничі, де досліджено вже рештки 9 гончарних горнів XI-XII ст., знайдено понад 50 тільки ручок від таких посудин, деякі – безпосередньо у заповненні об'єктів, пов'язаних з гончарним виробництвом, у т.ч. – в самих горнах.

Однією з самих багаточисленних груп знахідок, що походять з цих поселень, є прикраси. Кількісно серед них переважають, всупереч думці, що вкоренилась, скляні: браслети й перстні, численні уламки яких знайдені практично на всіх селищах, підданих розкопкам і

навіть на більшості з тих, що просто неодноразово обстежувались (Ліскове – понад 370, Автунічі – понад 60, Петруші – 26, Шумлай – 21 і т.д.), скляні й пастові намистини. Детальний аналіз їх ще не проведений, але навіть візуально помітно, що серед них репрезентована продукція самих різноманітних центрів: візантійські, близькосхідні, кавказькі, київські і навіть любецькі (Путивськ, Ліскове)*. Широко представлені намистини з інших матеріалів: сердолікові, халцедонові та кристалеві (Близький Схід), золотоскляні та срібноскляні (Візантія та Київ), срібні й бронзові.

Продукцією спеціалізованого ремесла є, безсумнівно, значна частина металевих прикрас: деякі типи браслетів та перстнів, фібул та привісок, деталей костюму й поясного набору, трьохнамистинні скроневі кільця і т.д.** Інші, зважаючи на їх стилістичні особливості та наслідки спектральних аналізів, були імпортами з Прибалтики, Скандинавії, Волзької Булгарії (як, наприклад, бронзовий гудзик типу “гомбіка” з селища Ліскове, що відтворює форму глека, прикрашеного медальйонами з фризом з “перлин” та краплевидними виступами; причому в даному випадку сплав, використаний для виготовлення гудзика, співпав зі сплавом аналогічного виробу з Ізмірського селища (розкопки Є.П.Казакова) не лише за рецептурою, але й за змістом мікродомішок [Орлов, 1988, с.24-26; 1990, с.56-58]. Навіть припускаючи, що частина металевих прикрас (особливо простіших типів) виготовлялась сільськими ремісниками (на користь чого свідчать знайдені на селищі Ліскове рештки ювелірної майстерні, на поселенні Путивськ – ливарна формочка, в Автунічах – тиглі, на інших пам’ятках – окремі знаряддя праці, відходи виробництва і т.д.), необхідно визнати, що сировина для цього (срібло, мідь, свинець, олово та інші метали) могла потрапити до них лише шляхом торгівлі у тому чи іншому її вигляді, оскільки абсолютно вся вона була привізною. Близько до них стоять культові предмети: срібні та бронзові енкалпіони (поселення Автунічі, Ланок, Путивськ, Сібереж – на Чернігівщині; Крушинка – на Київщині), кам’яні та металеві хрестики-тільники, литі й різьблені іконки та привіски, змійовики, амулети, яйця-писанки, бронзові лампадки (Березанка, Селище-Анисів, Шумлай,) та деталі світильників (Автунічі, Шестовиця) [Веремейчик, 1992, с.50-52]. Нарешті, в окремих випадках на неукріплених поселеннях знайдені деталі складних ваг (Ліскове), гирьки (Ліскове, Шумлай), срібні гривні (Баба) і навіть цілі скарби дирхемів [Фомин, 1988, с.74-80].

Загальна кількість подібних “несільських” знахідок вимірюється вже тисячами, хоч на жодному з поселень розкрита площа не наблизилась навіть до 50% їх території (за виключенням, хіба що, селища Автунічі; на другому та, відповідно, третьому місцях – селища Комарівка, де розкрито близько 35% площі, та Ліскове, на якому досліджено понад 27% території), а на 95% їх не проводилась навіть шурфівка. До того ж, все це

(не враховуючи знахідок з могильників) головним чином, тільки загублені чи викинуті внаслідок поломки речі, які навряд чи складали значний відсоток від загальної їх кількості. Яскравим підтвердженням того може бути співставлення кількості прикрас, знайдених в курганных похованнях і в культурному шарі поселення Автунічі. Так, з майже 100 знайдених тут скроневих кілець на поселення приходить лише 2; з п’яти десятків намистин – 20; в похованнях виявлені всі 8 бронзових гудзиків та 4 браслети (на поселенні – 4 уламки браслетів) і т.д. Яскраву картину масового поширення в курганах різноманітних скроневих кілець, браслетів, перстнів, привісок, бубонців, гривень, деталей одягу та спорядження, шиферних пряслиць, намистин тощо подають і матеріали, зібрані Г.Ф.Соловйовою [1962, с.56, 57]. Врешті-решт, потрібно тверезо оцінювати інформаційні можливості археології у відношенні виробів з органічних (тканини, шкіра, дерево тощо) і навіть деяких неорганічних (як, наприклад, сіль, що надходила у Подніпров’я в ті часи переважно з підкарпатських соляних джерел) матеріалів. Але і враховуючи це, з’ясовується, що навіть вироби з шовку та золотої парчі є відносно масовою категорією знахідок в рядових похованнях сільських некрополів, хоч до нас дійшла, безсумнівно, лише дуже незначна частка тієї великої кількості привізних тканин, що оберталися на ринках Київської Русі. Що ж стосується далекоюсяжних сентенцій деяких цитованих вище авторів про пряму залежність збільшення з часом кількості безінвентарних поховань на сільських могильниках (зазначимо від себе: ще швидше це відбувається на міських некрополях, і особливо – на церковних та монастирських!) від “успіхів феодалізації Русі та розвитку феодального землеволодіння і ступеню зубожіння селянських мас внаслідок їх закріпачення”, а не завдяки поширенню впливу християнства на розвиток поховальної обрядовості, то вони розбиваються вщент одним-єдиним фактом: зворотно пропорційно до зменшення кількості предметів з дорогоцінних та кольорових металів, скла та напівкоштовного каміння та ін. в XII–XIII ст. зростає кількість таких знахідок в культурному шарі самих поселень (рис. 54).

Враховуючи викладене вище, необхідно визнати, що отримувати в такій кількості прикраси, предмети побуту, посуд, знаряддя праці та зброю сільське населення могло лише в обмін на продукцію сільського господарства та промислів. До того ж, як показують археологічні, етнографічні та письмові джерела, населення багатьох сіл поліської зони, нерідко розташованих на малородючих ґрунтах, не могло вижити лише за рахунок сільськогосподарських занять і здавна промишляло різними лісовими та видобувними промислами. Навіть у XVIII ст., за свідченням “Опису Новгородсверського намісництва 1779-1781”, населення багатьох сіл даного регіону вимушене було промишляти видобутком смоли та дьогтю (наприклад, села Перелюб,

* Визначення Ю.Л.Щапової та В.М.Зоценка.

** В роботі не враховані скарби дорогоцінних ювелірних прикрас з сіл Львів та Низківка, що походять, безсумнівно, з якихось феодальних садіб.

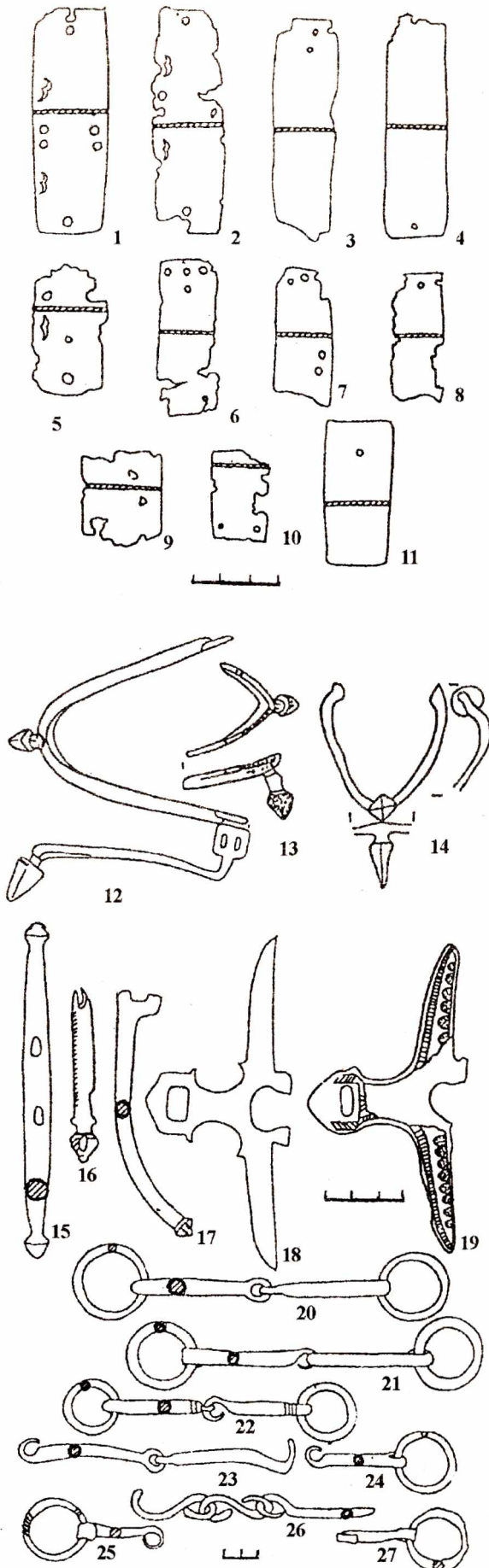

Рис.54. Елементи захисного обладунку, спорядження вершника і коня.

Савинки, Чуровичі та ін.), крейди (Псарівка), глини (Стахорщина, Блистова), поташу (Петрівка), дерев'яного вугілля (х. Вертеча), бондарством (Буда Товстолісова, Перелюб), шевством (Кожум'яки), виготовленням дерев'яного посуду (Орлівка, Жукля, Холми) та возів і колес (Овдіївка, Радомка, Камка), заготівлею дров, лісу, дранки (Жукля, Тур'я), гончарством (Радичів, Кудрівка, Ляшківці, Блистова, Осьмаки). Окремі села спеціалізувалися на риболовлі (Камінь, Озаричі та ін.), мисливстві (Антонівка), бобрових гонах (Змітнів – 26 хат бобровників у 20 дворах; Олександрівка – 26 хат у 13 дворах, Кириївка – 15 хат у 10 дворах тощо), бортництві (так, на землях сіл Хоромне та Риловичі нараховувалось по 2 тис. бортних дерев, сіл Шумилівка та Хутір – по 1 тис., і т.д.), навіть на відлові та дрсированні ведмедів (Ропськ), аби забезпечити собі прожитковий мінімум, якого не могло дати власне землеробство. Як приклад, наведемо характеристику господарської діяльності мешканців с.Єліно: “Пуши в ней и строевого леса довольно, равно и земли пахотной хотя довольно, но что весьма пещаные суть, скудородные; сенных покосов довольно. Жители хлебопашество не имеют по причине неспособной к плодородию земли малое и к пропитанию недостаточное. Упражняются ж в произведении дегтю с пуши монастырской, и руко-меслах в делании лодок, ульев и другой разной деревянной посуды, и с того снабжают себя одежею, и покупного на пропитание хлеба... Имеется вотчиков десять человек, которые получаемый с бортов мед продают”.

І подібні випадки не були поодинокими. Так, “жителі сел Казилівки і Холмов да Радомки і Камки упражняются в хлебопашестве мало. А имеют пропитание свое и прибыль от топорного ремесла, делая из владельческого леса колеса, возы, сани и разную деревянную посуду...” [Опис. ... , 1931, с.341, 358].

Кількома століттями раніше, за доби Київської Русі, господарча ситуація на Поліссі та і в Середньому Подніпров'ї в цілому була приблизно тотожною: на багатьох досліджених чи хоча б ретельно обстежених поселеннях Південної Русі X-XIII ст. знайдені численні сліди гончарного, залізничного, ковальського та слюсарного ремесел, ювелірного чи косторізного діла, різноманітних лісохімічних промислів тощо. І хоч в переважній більшості своїй всі ці ремесла та промисли залишилися сезонними, розрахованими, головним чином, на місцевого споживача, про що свідчать як етнографічні, так і археологічні матеріали (і в першу чергу – неповна відокремленість виробництва з житлово-господарських комплексів), певна частина їх продукції, вірогідно, реалізувалась через торгівлю. Ступінь розвитку і тип торгових відносин можуть, зрозуміло, дискутуватися, але в цілому на підставі навіть наведених матеріалів теза про надзвичайно слабку участь давньоруського сільського населення в торгівлі повинна бути переглянута, хоча, зрозуміло, і перебільшувати роль внутрішньої торгівлі в загальному обсязі господарства давньоруського суспільства також не слід.

РОЗДІЛ VI. Забудова поселень

Глава 1. Типи будівель

Житлові будівлі

Типологічні особливості та конструктивні характеристики жител. Споруди могли бути заглибленими чи наземними, причому, починаючи з XII ст, саме останній тип набуває широкого розповсюдження. Розміри їх стін коливаються від 3,0 до 4,5 м, рідко знижуючись до 2,5 м. Прикладом можуть слугувати житла з межиріччя Дніпра і пониззя Десни – заглиблені, прямокутні із заокругленими кутами, розмірами 2,5-3 x 3-4 м [Веремейчик, Готун, 1996а, с.14]. На Лісковому, зокрема, для раннього етапу площа заглиблених жител становила 8-12 кв.м. На цій же пам'ятці досліджено й наземні житла [Шекун, Веремейчик, 1999, с.45, 47]. Наземні, із заглибленою на 10-30 см основою будівлі досліджені й на селищах Анисів, Льгів [Кузнецов, Ситий, 1992, с.36; Шекун, 1987, с.435]. Однокамерні житла, прямокутні чи квадратні, площею 9-20 кв. м з курною піччю, стовповим чи зрубним конструктивним вирішенням стін, названі провідним типом і для Київського Подніпров'я. В X-XI ст такі побутували на селищах Лука, Велика Бугайка, Дорогинка-III, Колонщина, в XII-XIII ст – на поселеннях Крушинка, Круглик, Новосілки, Віта Поштова, Козаровичі, Ржищів [Південноруське село..., 1997, с.107]. Відповідають загальним характеристикам і житлові будівлі селища Гульськ, Григорівка, причому, в останньому випадку це стосується й наземних жител [Звіздецький, Готун, 1997, с.36-38; Південноруське село..., 1997, с.119, 127]. Аналогічні типологічні характеристики жител простежено при розкопках на селищах Волині й Подністров'я: Пасіки-Зубрицькі, Боратин, Підберізіці, Підбірці, Болотня. В останньому випадку вивчено залишки наземного житла [Південноруське село..., 1997, с.144-149].

Дослідження східнослов'янських жител дозволило дійти висновку, що в основі їх вирішення – зрубна чи каркасно-стовпова техніка, причому, для заглиблених споруд другої половини X і XI ст більш характерна стовпова конструкція, для наземних – зрубна. Каркас міг утворюватись вертикальними стовпами із горизонтальною закладкою. Вказувалось на існування і менш вдалої стояко-балкової (фахверкової) схеми, де колоди розташовувались вертикально [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.138, 139; Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.344-347; Історія української культури, 2001, т.1, с.838]. Зокрема, стовпову конструкцію безсумнівно мали деякі із жител межиріччя Дніпра і пониззя Десни, на що вказують ями по периметру стін в їх долівці. В той же час, ідентифікація стовпової конструкції лише за ямами не може бути однозначною (адже ями могли залишитися і від “стоянів” під зрубом). Не все однозначно і у випадку з доведеною саме цією конструктивною схемою. Можливі варіанти запа-

зовування горизонтальних будівельних деталей у вертикальні стовпи або між парами стовпів, як на Лісковому, а також притискання їх стовпами до материкових стінок котловану. Це зафіксовано в горілих житлах на селищах Гульськ, Ліскове; а тому у кожному випадку необхідно враховувати комплекс обставин. Відзначена фіксація стін з колод, горизонтально укладених у два ряди [Веремейчик, Казаков, Коваленко и др., 1988, с.264]. Варто згадати, що не завжди стіни споруджувалися з колод чи плах. В одній із ранніх будівель Ліскового зафіксовано використання жердин, обмазаних з двох боків глиною [Шекун, Веремейчик, 1999, с.45].

Простежені випадки різних конструктивних вирішень окремих приміщень в складі одного комплексу. Крім досить розповсюдженого випадку будівництва легких сінців при стовповому чи зрубному житлі, на Лісковому вивчено споруду, де до зрубною житловою камери примикала холодна кліть, складена з тонких колод між парами стовпів, а до останньої – сіни із вертикально вкопаних обаполів. Відзначено і спорудження плетених стін підкліту при, вірогідно, зрубній наземній будівлі [Шекун, Веремейчик, 1999, с.34, 46]. Щодо інших особливостей конструкції південноруських сільських жител - на Лісковому зафіксовано конопачення мохом щілин між колодами зрубу [Шекун, Веремейчик, 1999, с.33, 34, 40].

Планова структура. Розкопки жител дозволили вивести як основну з другої половини X-XI ст. планову схему “під біля входу челюстями до останнього” [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.138]. Вона характерна і для даної території. В цілому для південноруських земель простежена тенденція до поділу жител на одно-, дво-, і трьохчастинні [Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.347; Давня історія України, 2000, т.3, с.637]. В розглядуваному регіоні виявлено її конкретні прояви. Під час розкопок іноді вдається простежити вхід у вигляді пандуса чи кількох сходиночок. Розташовувався він переважно з півдня, особливо це стосується будівель з ранньою датою, у відношенні чого показові споруди з Ліскового, Шумлаю, Овраменкового Кругу, Криниці. Для XII-XIII ст. простежується тенденція щодо більшої різноманітності типів, зокрема частіше фіксуються об'єкти, спрямовані входом на захід, схід і навіть північ [Раппопорт, 1975а, с.125].

Під розташовувалася біля входу, челюстями до останнього, хоч в ході робіт доводилося фіксувати і дещо інше її положення, зокрема спрямування челюстей на задню стінку (Ліскове, Криниця). Виявлено й об'єкти з плануванням, характерним для ранньослов'янських часів: піч в дальньому кутку, челюстями до входу (Шумлай, Криниця) [Веремейчик, Готун, 1996а, с.15]. Фахівцями виділяється 4 основні типи взаєморозташуван-

ня входу і печі, як за етнографічними [Бломквист, 1956, с.234, рис.51], так і за археологічними [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, табл.44,В] даними. Зараз вдалось виділити п'ятій: піч біля входу, челюстями до центру [Козюба, 1998, с.41].

Вже висловлювалась думка, що прямокутне заглиблення – тільки частина житла [Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.349]. Це підтверджується конкретними прикладами з Ліскового, де розвал печі та знахідки фіксуються за межами котловану [Шекун, Веремейчик, 1999, с.46]. А на селищі Григорівка заглибленими були й підкліт, і горішний ярус, що дозволило простежити особливості таких двоповерхових жител [Південноруське село..., 1997, с.130].

Крім однокамерних жител, або таких, що мали прибудовані сіни у вигляді невеликого тамбура зі спрощеним конструктивним вирішенням стін, на селищах виявлено п'ятистінки – розділені поперечною стіною на дві частини із входом через меншу камеру (Ліскове). Подібні з'являються в регіоні в другій половині XI - на початку XII ст. [Шекун, 1987/39, с.6-8; Шекун, Веремейчик, 1999, с.46]. Показова для спостереження за динамікою розвитку житла одна із споруд на Дорогинці-III. Спочатку це було заглиблене житло стовпової конструкції, на початку XII ст. його котлован частково засипається, розміри збільшуються, до однієї з стін прибудовуються сіни [Південноруське село..., 1997, с.105]. Житла з двох камер виявлені також на Віті Поштовій, Обухові-II [Південноруське село..., 1997, с.106], Комарівці [Беляєва, Кубишев, 1995, с.11].

Проведені дослідження дозволяють говорити про побутування на селищах навіть трикамерних жител. В одному із таких (на Лісковому) послідовно розташовувались коридор, холодна кліть і житлове приміщення [Шекун, Веремейчик, 1987, с.436, 437; 1999, с.46, 47]. Привертає увагу розташування кліті з сіньми за 0,3 м від жилої камери та наявність суміжної стіни з дверним отвором в кожній з них. Автори розкопок обґрунтовують це зафіксованою різницею в конструктивному вирішенні стін [Шекун, Веремейчик, 1999, с.34]. На цій же пам'ятці вивчено споруду, що складалася з двох камер і входу зі східцями [Південноруське село..., 1997, с.73]. У даному випадку можна говорити про динаміку розвитку планової структури житла: поєднання уже сформованої в п'ятистінок основної частини споруди з прибудованим, як на ранніх етапах, тамбуром-входом.

Привертають увагу планіграфічні особливості двох споруд з поселення Деснянка: будівлі стовпової конструкції, зорієнтовані кутами за сторонами світу, із входами, опалювальний пристрій (до того ж – не піч, а вогнище) розміщувався в центрі. Нетиповість даних об'єктів зумовила їх трактовку як сезонних (О.В.Шекун), або залишених іноетнічним населенням (О.М.Веремейчик).

Вертикальний розвиток. Вдосконалення традиційного житла фіксується і за появою будівель на жилих і нежилых підклітах. Прикладом першого слугує житло з Криниці: над підквадратним заглибленням з піччю

досліджені залишки міжповерхового перекриття та розвал ще однієї печі [Шекун, 1989/90, с.3-5]. Відзначено і випадки залягання міжповерхового перекриття і розвалу опалювального пристрою над холодним приміщенням. Загалом, житла на підклітах побутували в Клонові, Лісковому та ін. Роботи на останньому дозволили дійти висновку про появу вказаних споруд з XII - першої половини XIII ст. [Шекун, Веремейчик, 1999, с.46]. Будівлі на жилих підклітах вивчені й на Григорівці, Предславиному [Південноруське село..., 1997, с.120; Мовчан, 1993, с.45].

В ході розкопок фіксувались випадки і поверховості, і горизонтального розвитку. Показові два житла з Ліскового, що склалися з підкліту і сіней та більшого за розмірами верхнього приміщення [Шекун, 1983, с.333; Шекун, Веремейчик, 1999, с.46].

Інтер'єр та опалювальні споруди. Специфіка житлових споруд, на жаль, майже не залишає археологічно фіксованих залишків. Разом з тим, деякими даними щодо внутрішнього вигляду південноруського житла можна оперувати. В літературі називались також випадки фіксації земляних приступок, нерухомих меблів, досить широке розповсюдження підпільних ям [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.140]. А залучення різних груп джерел, як відзначала М.С.Сергєєва, дозволяє досить наглядно уявити побут та облаштування оселі [Історія української культури, 2001, т.1, с.966-976]. Про нерухомі меблі свідчать, як правило, стовпові ями. Більш інформативні житла, що загинули у вогні: там вдається простежити і дерев'яні конструкції. Прикладом слугують селища Макишин, Григорівка із залишками полу в одній з будівель; в останньому випадку згадувались також і залишки лави [Веремейчик, Казаков, Коваленко и др., 1988, с.264; Козюба, 1998, с.33].

Опалювальний пристрій відігравав провідну роль серед найважливіших елементів, котрі формують вигляд житлового інтер'єру [Сергєєва, 1995, с.90]. Крім того, система опалення слугує основною типологічною характеристикою житла [Сілецький, 1996, с.303]. В літературі пропонувалося виділити сім типів печей: "1) кам'янки, складені насухо, на земляному або глиняному розчині, склепіння іноді зводилося із глиняних вальків; 2) печі, споруджені повністю із каменю і глини; 3) печі, вирізані в материкових останцях, склепіння їх, як правило, ліпилося із глиняних вальків-конусів; 4) підбійні печі, влаштовані в стінах жител; 5) глиняні печі, зліплені з глини або вирізані в штучно збитих глиняних масивах, застосовувались глиняні вальки; 6) глиняні печі, споруджені на дерев'яному каркасі; 7) глиняні печі, зведені на кам'яній основі" та п'ять різновидів вогнищ [Смиленко, 1989, с.106]. Певною мірою вони репрезентовані на селищах Південної Русі.

В X ст. на зміну печі, що стояла в задньому від входу кутку, приходить розташована поруч входу челюстями до останнього, з вищими теплотехнічними якостями. Це дозволило перейти до нової планової структури житла, зробити його краще і рівномірніше обігрітим та більш гігієнічним. Виявлені опалювальні пристрої

переважно в одному з кутів, хоч зустрічаються і розташовані посередині стінки [Південноруське село..., 1997, с.108]. Піч кругла чи овальна (або підпрямокутна) в плані, споруджена з глини, часто із застосуванням дерев'яного каркасу.

Іноді до складу тіла печі, як на Шестовицькому селищі, входили шматки печини, можливо – від попередньої опалювальної споруди [Моця, Готун, 1999, с.33]. Простежені випадки, коли плаский верх оточувався бортиками, крім таких стаціонарних жаровень зустрічаються і переносні [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.138, 139, 141; Південноруське село..., 1997, с.108]. Особливості цього пристрою можна розглянути на прикладі згаданого вже Шестовицького селища (де жаровня мала бортик висотою до 18 см), Гульська, Віти Поштової, Григорівки, Казаровичів, Комарівки тощо. Спостереження за житлами селищ Подесення дозволяє стверджувати, що для більш ранніх характерні менші розміри і земляний черені, пізніше з'являються черені з глини, часто – в кілька шарів (про одночасовість останніх свідчить наявність в різних шарах уламків одних посудин), хоч зафіксовані й ремонти у вигляді підмазування нових черенів [Південноруське село..., 1997, с.108]. У деяких випадках за черені правило розбите туфове (?) чи шиферне жорно. Це простежено, відповідно, на Крушинці й Колонщині [Південноруське село..., 1997, с.108]. Зафіксоване спорудження печей на підсипці з культурного шару. Простежені випадки ремонтів опалювальних споруд і навіть їх реконструкцій: спорудження на тому ж місці інших за формою і розмірами (Шумлай, Криниця). Відзначені випадки будівництва опічків, підмазування глиною долівки перед челюстями. Приклади додаткових припічних конструкцій виявлені на Лісковому, Гульську, Крушинці, Віти Поштової. На Гульському селищі досліджені печі-кам'янки, складені із необробленого базальту без зв'язуючого розчину [Звіздецький, Готун, 1997, с.36-39]. Досить раннє датування об'єктів дозволяє провести паралелі з попередніми періодами слов'янського домобудівництва; не останню роль тут могла відіграти доступність даного будівельного матеріалу. Печі з каміння із застосуванням глини простежено і на Комарівці [Беляєва, Кубишев, 1995, с.23]. Печі-кам'янки продовжують побутувати і пізніше, що притаманно житлам західного регіону. Прикладом можуть слугувати споруди з селищ Підберізіці, Підбіріці [Південноруське село..., 1997, с.148]. Каміння в тілі печі виявлено і на інших пам'ятках. Зокрема, шматки граніту були вмазані в склепіння печі на Великій Бугаївці, а на Колонщині кубічна піч була складена з обмазаної глиною плінфи. Валуни в топці печі зафіксовані в Григорівці [Південноруське село..., 1997, с.108, 119; Козюба, 1998, с.30], шматки пісковика в товщі нижньої частини стінок – в Миколаївці [Древнерусские поселения..., 1984, с.86]. А піч IX-X ст. із селища Орешня-III споруджувалася з використанням глиняних вальків [Максимов, Петровская, Попудренко и др., 1975/24, с.10, 11], що загалом характерно для ранніх періодів слов'янського домобудівництва. Вивчення давньорусь-

ких пам'яток дозволило зафіксувати ще один спосіб будівництва опалювальних пристроїв: вирізання в материковому останці (чи навіть в спеціально спорудженому глиняному кубі). Залишки саме такої печі виявлені при роботах на Великій Снітинці-IV [Готун, Петраускас, 1993, с.52].

Окремо варто згадати фіксацію в спорудах нетрадиційних (відкрите вогнище, піч іншої конструкції) опалювальних пристроїв чи співіснування кількох, зокрема опалення двох жител із Деснянки відкритими вогнищами та відкриті вогнища в одній з будівель Ліскового, що дозволило авторам розкопок вбачати проживання тут іноетнічного населення [Шекун, Веремейчик, 1999, с.38, 48].

Важливим при розгляді системи опалення давньоруських житлових споруд є питання про виведення диму. Археологічні дані у своїй більшості дозволяють стверджувати, що житла були курними, такі хати зафіксовані етнографічно стосовно XIX та навіть початку XX ст. [Сілецький, 1996, с.305]. Згадки про фіксацію димоходів у містах поки що не знайшли аналогій на сільських поселеннях.

Освітлення, вхід, дах, підлога та додаткові конструктивні елементи. Спеціалісти дійшли висновку, що до XII ст. для жител характерне намагання орієнтуватися входом на південь, пізніше це витримується менш суворо. Пояснюється це тим, що на ранніх етапах основним джерелом денного світла були двері, потім більшого значення почали набувати вікна [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.140]. Гіпотетична наявність трьох вікон (двох на передпінній стіні та одного на причілковій) відзначається за аналогіями з архаїчним народним житлом регіону [Козюба, 1998, с.38].

Даних для аналізу конструктивних особливостей дахів південноруського сільського житла недостатньо. Деякі висновки можна зробити при наявності їм відстовпів, що підтримували перекриття. Такі виявлені в трьох будівлях Гульського поселення [Звіздецький, Готун, 1997, с.36]. Певні особливості стелі та даху можна простежити, за спостереженнями О.В.Серова, і за специфікою цвяхів, костилів і скоб із шарів горілого перекриття жител Дорогинки-І [Південноруське село..., 1997, с.108]. Характер покрівлі визначається як дощатий, солом'яний чи очеретяний та земляний.

Щодо конструкції підлоги, матеріали розкопок вказують на наявність як дощатої, так і долівки, підмазаної глиною чи просто вирівняної і утрамбованої. Перший варіант репрезентують переважно житла, що загинули в пожежі (Ліскове, Рів-II, Крушинка, Віта Поштова, Григорівка). Мостини укладені як вздовж житла, так і перпендикулярно входу [Південноруське село..., 1997, с.108; Шекун, Веремейчик, 1999, с.47; Шекун, 2000-2002; Козюба, 1998, с.30]. Крім традиційної укладки на лаги, на поселенні Теремки-2 зафіксовано підлогу на численних стовпчиках, вбитих в землю [Івакін, Сергєєва, 1993, с.34]. Спеціально підмазана глиною долівка виявлена в житлах із Жуківців, Чор-

ногородки [Махно, 1949, с.159, 162; Серов, 1983/41, с.11].

Часто в ході розкопок вдається фіксувати сліди певних конструкцій за межами вивченого котловану споруди. Прикладом можуть слугувати стовпчики навколо одного із жител Гульська [Звіздецький, Готун, 1997, с.37]. Вони могли фіксувати наземну частину стін заглибленого житла, укріплювати перетнуті вхідним отвором колоди зрубу, утримувати додаткову конструкцію-утеплювач, що виявлено і в наші дні [Борисевич, 1969, с.47; Звіздецький, 1990/11, с.16, 17]. Стовпові ями за межами котловану житла виявлені і на Великій Снітинці-IV, де вони могли бути залишеними додатковою конструкцією, пов'язаною з перекриттям, слідами галереї, призьби тощо [Готун, Петраускас, 1993, с.52]. Як сліди галереї трактовані 4 ями від стовпів за 2 м від однієї з стін житла на Лісковому [Шекун, Веремейчик, 1999, с.34].

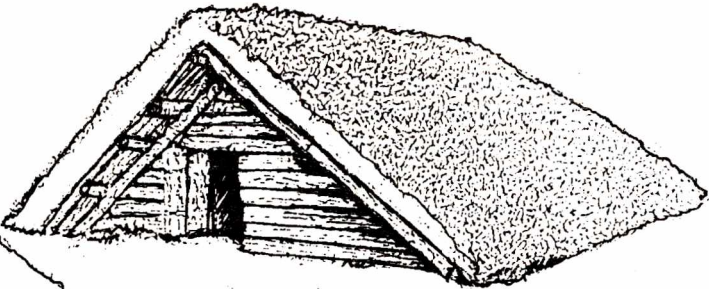
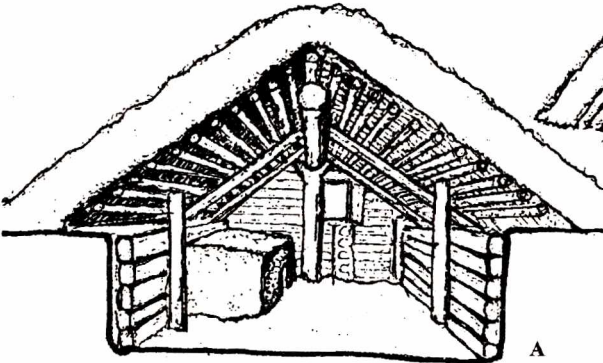
Ймовірний зовнішній вигляд сільського житла. Важливість житла, як показника соціально-економічного і культурного розвитку його мешканців зумовила численні спроби відтворення зовнішнього вигляду житлових будівель, що вже розглядалось в спеціальній публікації [Звіздецький, Готун, 1997, с.38-44]. Висловлене свого часу уявлення І.І.Ляпушкіна про зовнішній вигляд слов'янського житла [Ляпушкін, 1958, с.202, 204-205, рис.110, 112-114] (Рис. 55,а,б) було піддане критиці з боку Г.В.Борисевича, який оцінив це як реконструкції на підставі подібності плану без урахування цільового призначення, перенесення існуючих будівель як готового відтворення давніх споруд, в результаті чого землянка на основі погребу була реконструйована як останній [Борисевич, 1969, с.47]. Дещо відрізняються від вищевказаних реконструкції П.О.Раппопорта, але там житла (крім наземного) теж повністю перекриті земляним насипом [Раппопорт, 1975б, с.158, 159, рис.58, 59] (Рис. 55,в,г). О.М.Приходнюк запропонував варіанти як з перекриттям землею, так і без нього [Приходнюк, 1971, с.31-33, рис.4, 5; 1975, с.21, 22, рис.7, 8] (Рис.55,е,ж). Земляний накат передбачався і в реконструкції Суздальського житла, де колоди перекриття впирались в ґрунт, а стіни заглиблення облицьовувались обпалом, кілками, плотом [Дубынин, 1941, с.93-96; История культуры древней Руси..., 1948, т.1, с.210, рис.128] (Рис.55,л). Вказана реконструкція була справедливо критикована М.Ю.Брайчевським за примітивність і архаїзацію [Рядовий міщанський будинок..., 1972, с.30, 31]. Щодо реконструкції П.О.Раппопорта, то технічна неможливість втілення в життя деяких її положень відзначалась Г.В.Борисевичем, ним же пропонувались корективи. Принциповим було питання щодо земляного перекриття [Борисевич, 1978, с.284-288]. На неможливість останнього наголошував і А.В.Арциховський [Арциховский, 1959, с.114], хоч за даними О.М.Приходнюка, це реально за розрахунками і зафіксовано в ході народознавчих студій [Приходнюк, 1971, с.31, 34-36, рис.6]. Точка зору про земляні покрівлі обстоюється і в роботах Б.О.Тимошука [Тимошук, 1982, с.131, 132; 1990, с.116; 1995, с.84, 85,

127]. Варіант глиняно-дерев'яної верхньої частини був підтриманий також М.М.Вороніним [История культуры древней Руси..., 1948, т.1, с.208], стовпова чи зрубна надземна частина припускалася А.Л.Монгайтом [Монгайт, 1953, с.305], глинобитні стіни на каркасі над обшитою дошками заглибленою частиною уявлялись М.К.Каргером [Каргер, 1953, с.57; 1958, т.1, с.350], хоч подібне малоімовірне поєднання відмінних інженерних рішень критикувалось П.П.Толочком [Толочко, 1981в, с.69]. Комбіновані способи, проте, підтримані В.В.Приймаком [Приймак, 1990б, с.77]. Точка зору про використання території навколо заглиблення висловлювалась Б.О.Рибаківим [Рыбаков, 1993, с.267, 268]. В ході аналізу даної проблеми частина дослідників залишилась на позиціях І.І.Ляпушкіна [Сухобоков, Юренко, 1995, с.44-46, рис.19], частина притримуються бачення П.О.Раппопорта [Кучінко, 1993, с.19, рис.4; 1994, с.119, рис. 24] (Рис.55,е) чи О.М.Приходнюка [Винокур, Горішній, 1994, с.138, рис.67], хоч Г.В.Борисевич продовжує наполягати на можливості такої реконструкції лише стосовно погребу [Даркевич, Борисевич, 1995, с.128, рис.89,1, с.250, табл.22] (Рис.55,м).

Ряд авторів (Г.Б.Федоров, Ю.С.Асеев, М.Ю.Брайчевський) уникли спорудження земляного насипу над заглибленими будівлями, вважаючи, що надземна частина була з лози, жердин і глини [Федоров, 1953, с.142, вкл. між с.144, 145; Історія українського мистецтва, 1966, т.1, с.141, рис.102; Рядовий міщанський будинок..., 1972, с.31, 32, рис.2] (Рис.55,і); аналогічно зображена кісткорізна майстерня з Пересопниці [Кучінко, Охріменко, 1995, с.103, мал.48] (Рис.55,к). Інші приклади – реконструкції В.Д.Барана та А.І.Кутового [Баран, 1988, с.43, 44, рис.18, 19], В.О.Петрашенка [Максимов, Петрашенко, 1988, с.85, рис.66; Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с.273, рис.57] (Рис.55,з), В.О.Харламова та П.П.Толочка [Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.342, рис.83,1] (Рис.55,и), Л.П.Михайлини [Михайлина, 1997, с.40] (Рис.55,д). Відомі споруди давньоруського часу, реконструйовані так, що заглиблення являє собою лише центральну частину житла [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.186, табл.49; Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.342, рис.83,II; Никольская, 1987, с.69, рис.33; Милецкий, Толочко, 1989, с.56; Давня історія України, 1995, кн.2, с.112, 145; Даркевич, Борисевич, 1995, с.11, 119, 173, рис.85,2,3, табл.2]. Уявний зовнішній вигляд слов'яноруських жител наводився стосовно цілого ряду пам'яток [Давня історія України, 1995, кн.2, с.22, 24, 25, 28, 29, 33, 34, 38, 42, 49, 51, 56] та ін. Суттєво, що при реконструюванні житла доцільно використовувати систему розрахунків взаємозалежності його параметрів [Филипчук, 1995, с.228-230; Михайлина, 1997, с.39].

Відносно селищ, опубліковано гаданий зовнішній вигляд жител Гульська [Звіздецький, Готун, 1997, с.37, 38, рис.5], Григорівки [Підтополевого, Ревутового, Чернечого [Козюба, 1998, с.35-46; Петрашенко, 1999б, с.63; Петрашенко, Максимов, 2001, с.60, 64] (Рис.56), житла-майстерні гончара з Автунічів [Коваленко, Моця, 1997, с.141] (Рис.57).

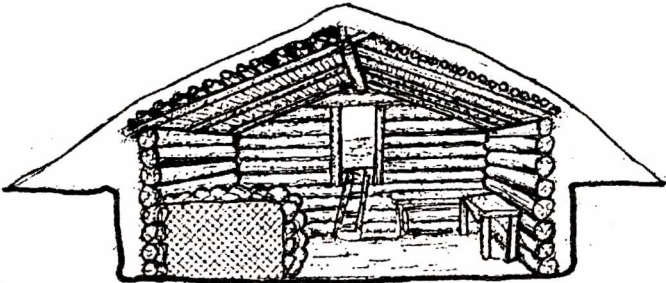

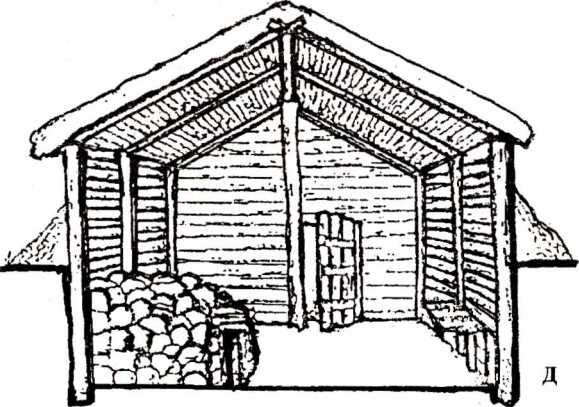
Б

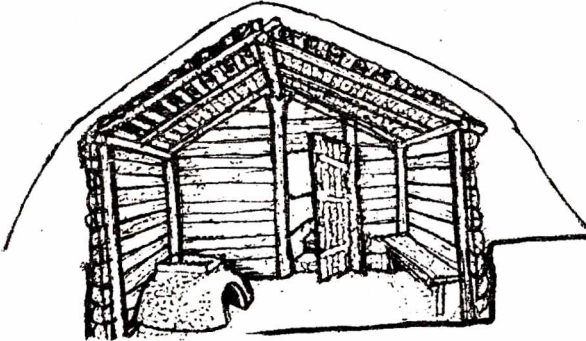
В

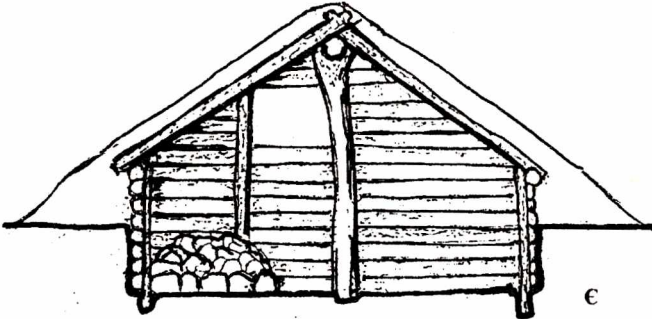
Г

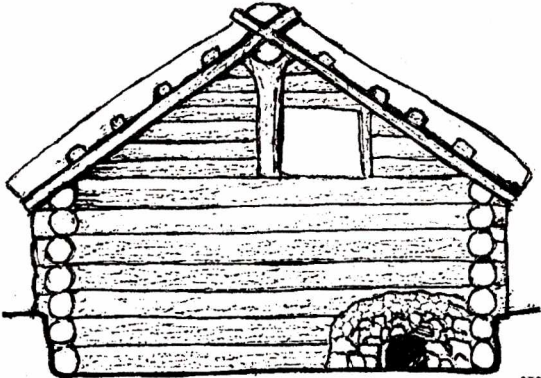
Д

Е

Є

Ж

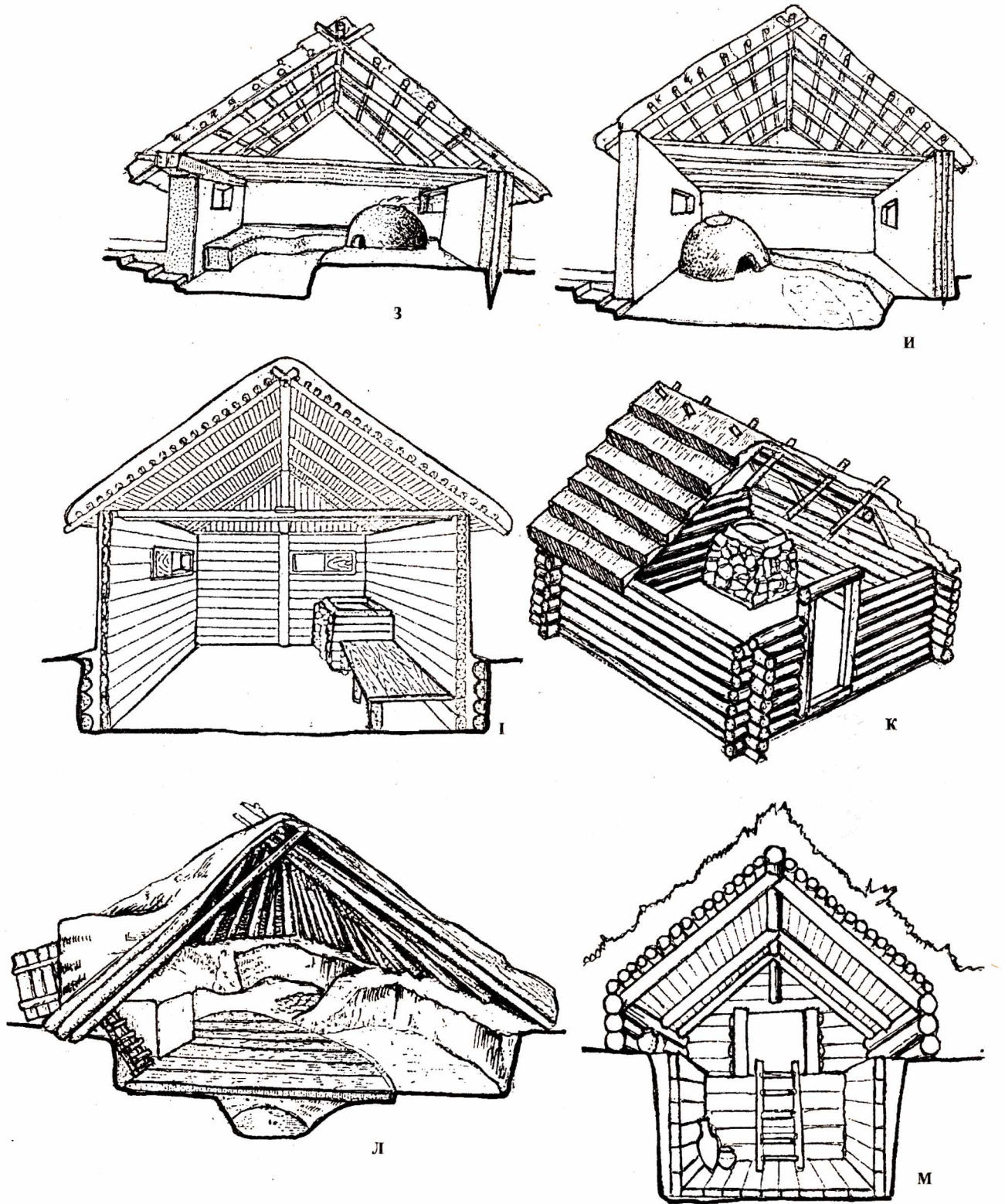

Рис.55 (розворот). Житлові споруди за І.І.Ляпушкіним (а, б), П.О.Раппопортом (в, г), Л.П.Михайлиною (д), М.М.Кучінком (е), О.М.Приходнюком (є, ж), В.О.Петрашенко (з), В.О.Харламовим та П.П.Толочком (и), Г.Б.Федоровим (і); кісткорізна майстерня за М.М.Кучінком та Г.В.Охріменком (к); землянка за А.Ф.Дубиніним (л) та погріб за Г.В.Борисевичем (м).

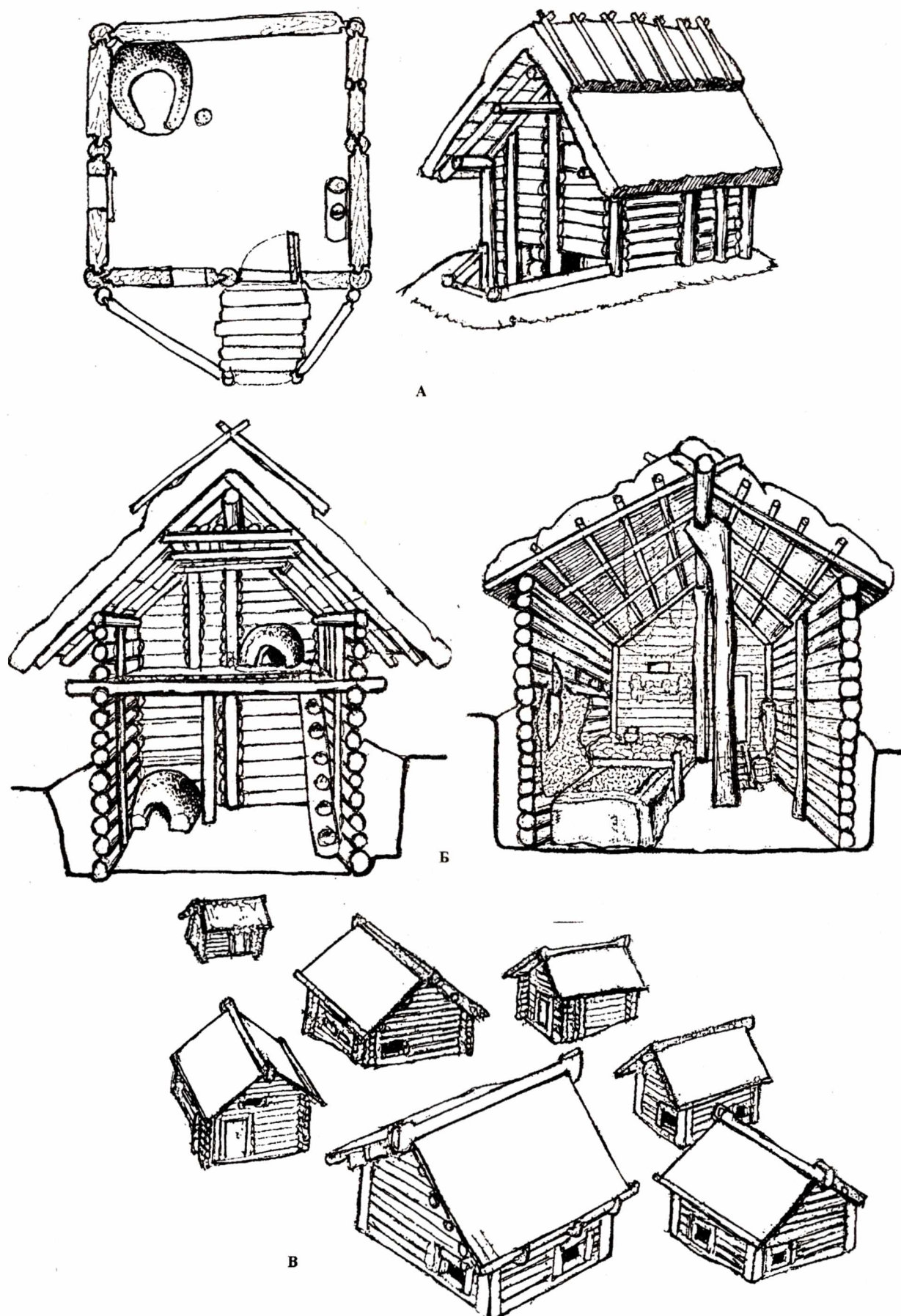

Рис.56. Житло з Григорівки, ур.Чернече, реконструкція В.О.Петрашенко, О.І.Петросюк (а), Гульська реконструкція Б.А.Звіздецького, І.А.Готуна, П.О.Улька (б) та за матеріалами з розкопок в ур.Ревутове, реконструкція В.О.Петрашенко (в).

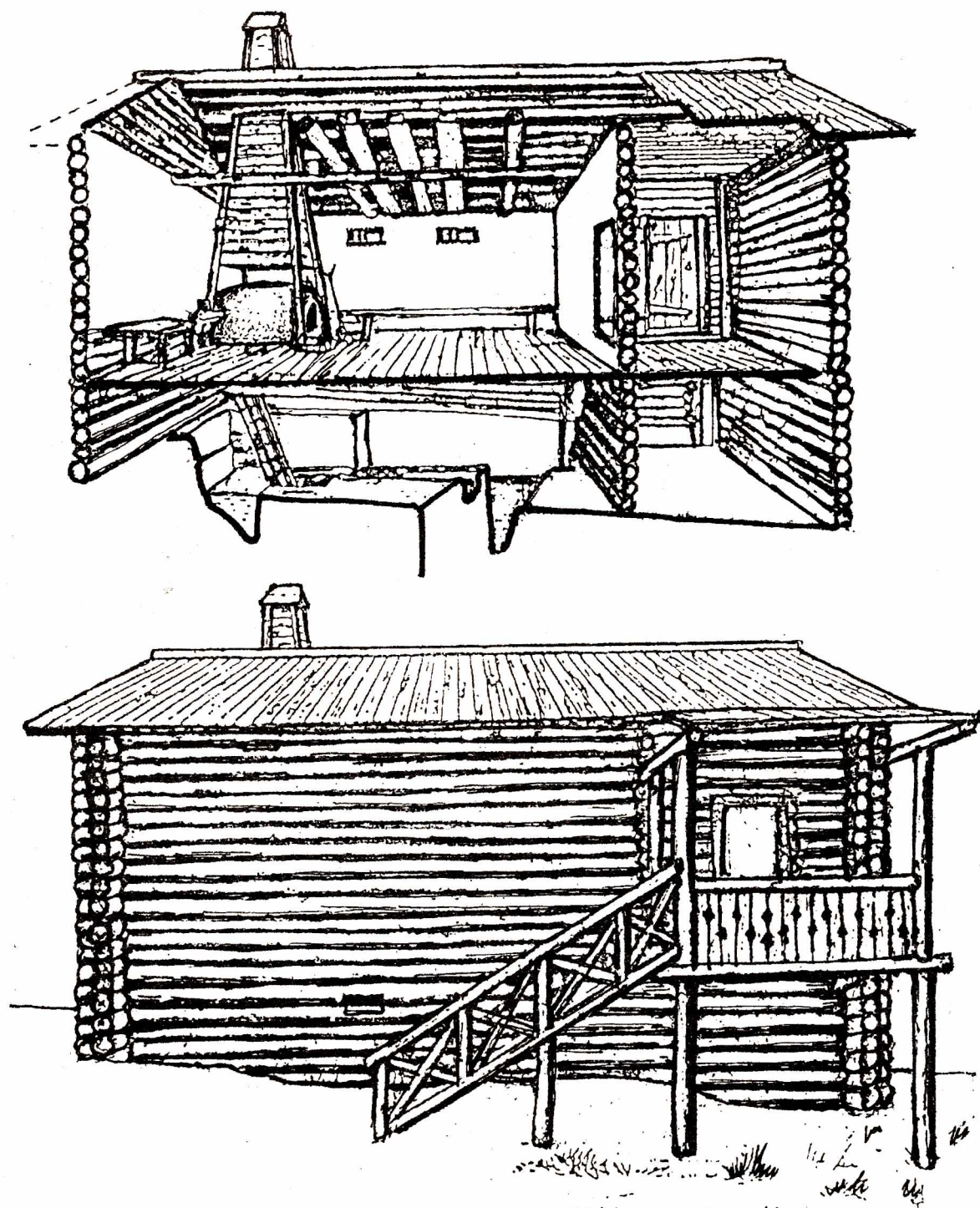

Рис.57. Житло-майстерня гончара з Автуницького селища, реконструкція В.П.Коваленка та І.М.Ігнатенка.

Споруди, як показник духовної культури. Положення, що будівлі відображають рівень розвитку не лише матеріальної, а й деяких елементів духовної культури, аксіоматичне. Це стосується і розвитку знань та умінь в галузі архітектури та будівельної техніки, і побутової культури, і певних естетичних уявлень (останнє, на жаль, важко простежити за самими лише археологічними джерелами з огляду на вкрай недостатню кількість пов'язаних зі спорудами артефактів, що дійшли до нашого часу). Більше матеріалів, що демонструють вплив на споруди світоглядних моментів; за конкретними проявами в об'єктах масової житлової і

господарської архітектури простежується синкретичний характер вірувань населення Русі.

Риси означених вірувань, а саме – вшанування сил природи та поклоніння їм стосується тих будівель, котрі із останніми пов'язані більше, ніж решта споруд. Вказане явище, передусім, проявляється в сакралізації об'єктів, де мали справу з вогнем. Певною мірою це стосується і побутових печей, значно більшою – теплотехнічних споруд типу кузні, овину, гончарного горна тощо. Ще один бік сакралізації побутових печей – їх зв'язок з приготуванням хліба і в цілому їжі.

“Дом – мельчайшая частица, неделимый атом древнего общества был весь пронизан магическо-заклинательной символикой, с помощью которой семья каждого славянина стремилась обеспечить себе сытость и тепло, безопасность и здоровье” – підкреслював Б.О.Рибаков, аналізуючи конкретні археологічні матеріали та етнографічні спостереження щодо світоглядних рис слов'янського побуту [Рыбаков, 1988, с.460]. В числі вказаних ритуальних магічних символів – ряд таких, що не лише можуть простежуватися археологічно, а й пов'язані з певними конструктивними елементами споруд чи особливостями формування заповнення їх заглиблених частин. Передусім це стосується будівельної жертви. Як правило, жертви розташовувалися в ямах по кутах майбутньої будівлі. В їх числі – переважно кінь, півень, курка [Седов, 1957а, с.20-30; Байбурин, 1979, с.160]. Разом з тим, досить розповсюджено було приношення зерна, хліба, іноді солі, а також шерсті [Шевченко, 1925, с.2; Байбурин, 1979, с.161; Пригарин, 1995, с.98, 99], тобто символів, пов'язаних із рослинним та тваринним світом і життєвими благами взагалі. Аналізуючи означені явища, Л.Шевченко вказувала, що “...все це має немалий інтерес і вимагає ближчого розслідування, бо історія садиби і хати в українській побутовій літературі займає дуже мало місця, хоч соціологічного матеріалу існує для виявлення значення хати в громадському побуті поважна кількість. Історія первісної осілости, освоєння садиби, будови, плати за місце, живої жертви – все це дає матеріал для висвітлення первісного соціального устрою і життя... нашого предка” [Шевченко, 1925, с.7]. Етнографічні свідчення допомагають зрозуміти певні особливості об'єктів, вивчених в ході археологічних досліджень. Попри окресленому широкому розповсюдженні означеного явища, матеріали стосовно фіксації речей, посуду, кістяків (чи їх частин) тварин та птахів при дослідженні давньоруських сільських будівель в Середньому Подніпров'ї відсутні. Разом з тим, у випадку з покладенням під кутові стовпи хліба чи збіжжя, шерсті та інших органічних матеріалів вони не залишали б археологічно фіксованих слідів. Ритуальне призначення могли також мати ями в долівці поблизу кутів, що мають вигляд стовпівих, хоч і порушують загальну систему. Подібне явище досить поширене.

Інший вид ритуальних дій має конкретні ідентифікації на давньоруських селищах розглядуваного регіону. Йдеться про зафіксовану етнографами традицію при перенесенні хати переносити жар зі старої печі, її частину чи навіть всю опалювальну споруду, супроводжуючи це певними обрядовими діями [Шевченко, 1925, с.5,6; Данилюк, 1988, с.21]. Слідами подібного обряду можуть бути заповнені печиною ями поблизу печі, котрі з огляду на розміри та глибину не мали побутового чи побутово-господарського використання. Саме з релігійними поглядами пов'язує В.К.Козюба підпрямокутне заглиблення з печиною під дерев'яною підлогою між піччю та чільною стіною, в місці, де традиційно розташовувався піл в одному із жител Григорівської групи селищ, та циліндричне – в іншому [Козюба, 1996, с.57-

59; 1998, с.33]. Подібне явище простежене і на поселенні Велика Снітинка-IV. В обох із досліджених там жител виявлено ями зі шматками печини [Готун, 1997, с.85; Готун, Лисенко, Семенюк, 2000, с.28].

З опалювальною спорудою пов'язаний ще один вид магічних дій. Відомо, що опозорення домашнього вогнища трактується як викликання нещастя в домі [Чичеров, 1957, с.129-131; Фроянов, Юдин, 1997, с.118]. Не виключено, що в деяких будівлях опалювальні пристрої зруйновані з ритуальною метою. Прикладом подібного руйнування може слугувати піч із житла №2 на поселенні біля Шестовицького городища в ур.Коровель, де виявлена у фрагментованому стані жаровня знаходилась всередині склепіння [Моця, Готун, 1999, с.33].

Привертає увагу ще одна особливість відображення в забудові світоглядних моментів. Як відомо, люди, вибираючи місце для будинку, уникали кладовищ, геопатогенних зон з явними ознаками (відсутність рослинності тощо), місць, що постраждали від стихійного лиха (куди вдарила блискавка, де вимерли всі жителі обійстя та ін.). Разом з тим, етнографами (А.К.Байбурин та ін.) відзначалось прагнення поселитися на обжитому, “щасливому” місці.

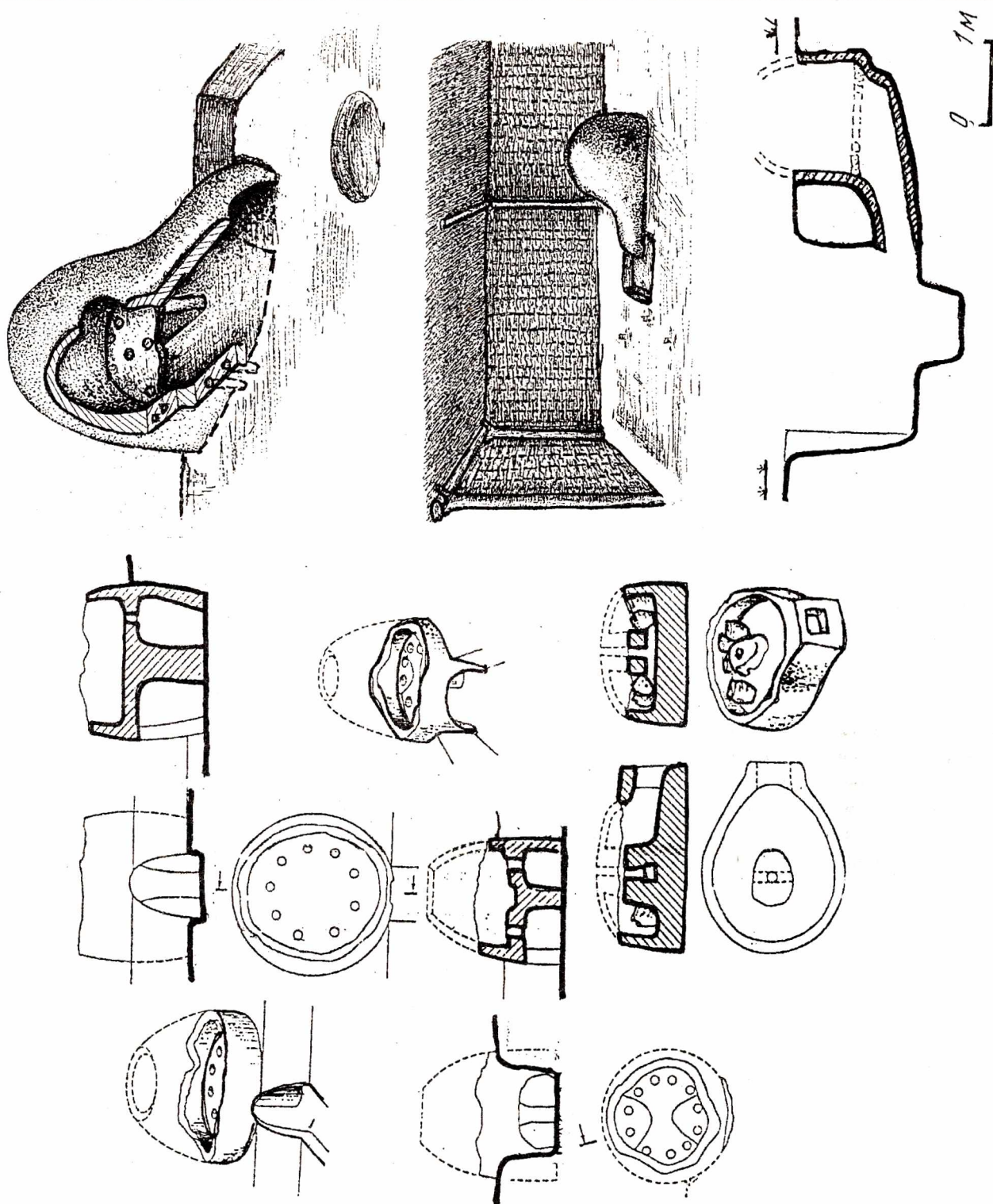
При розгляді матеріалів з давньоруських селищ в Середньому Подніпров'ї, привертає увагу розповсюдженість даного явища, хоч пояснення його традиціями внутрішньоселищної чи внутрішньосадибної забудови не завжди може бути єдиним і вичерпним аргументом. Це, зокрема, простежено на прикладі згаданого вже Шестовицького поселення. Тут хронологічно пізніша наземна житлова споруда виявлена на місці попереднього заглибленого житла [Моця, Готун, 1999, с.33]. В цілому ж планіграфічні особливості взаєморозташування жител на поселеннях пов'язуються дослідниками з прямою та бічною родинною лініями [Баран, 1992, с.7, 8; 1993, с.13-15].

Поза всяким сумнівом, розглядаючи особливості духовного життя давньої людності, необхідно згадати про споруди, як відображення естетичного ідеалу епохи. На жаль, відсутність в шарах південноруських селищ дерев'яних виробів доброї збереженості не дозволяє робити беззастережні висновки щодо давньоруського сільського будівництва з мистецтвознавчої точки зору. Поодинокі знахідки, що вказують на високий рівень розвитку сільської деревообробки та можливість залучення міських аналогій з одного боку та етнографічні паралелі з іншого дозволяють уявити цю сторону народного побуту лише гіпотетично, хоч і зі значним ступенем ймовірності.

Ремісничі та промислові споруди

Будівлі гончарного циклу. Найвні матеріали дозволяють простежити особливості споруд галузі від добування сировини до випалу продукції. Найскладнішими являються основні виробничі споруди – *гончарні горна* (Рис.58,а). Не зупиняючись на археологічно-етнографічних паралелях, відзначимо, що в цілому досліджені давньоруські горна відповідають технологічним схемам, зафіксованим пізніше. Результати розко-

Рис.58. Типи давньоруських гончарних горен за Б.О.Колчиним, горна 6-8 з Автуничів, реконструкції І.А.Готуна, Т.Г.Новик, П.Л.Корнієнко, Л.В.Петраускене, горно з Малополовецького, реконструкції І.А.Готуна та О.М.Москаленка.

пок сільських пам'яток давньоруської доби дозволяють оперувати даними щодо 9 горен автуницького поселення, по 1 – із селищ Григорівка та Малополовецьке-II і 4 (із них лише 1 доброї збереженості) із селища Томашівка. Слід констатувати, що сільські гончарі як основний тип теплотехнічної споруди використовували двох'ярусне горно із решітчастою перегородкою між топковою та випалювальною камерами, що спиралася

на стінки останньої. У ряді випадків склепіння топки підтримувалось “козлом” – підпорною стінкою, що розташовувалась в робочій частині топки, або виходила і до челюстей [Готун, Шевцова, 1995, с.65, 66; Готун, Лисенко, Петраускас, Шишкін, 2002, с.65, рис.19]; в григорівському горні замість підпорної стінки споруджено стовп [Південноруське село..., 1997, с.121; Петрашенко, Максимов, 2001, с.48], а в одному з тома-

шівських для цього використано плаский прямокутний камінь [Беляєва, Блажевич, 1979/26, с.15-17]. Перед челюстями простежено (де це можливо) приміщення, часто зі стінами і дахом, звідки топили горно і регулювали процес випалу. Наявність передгорнової ями згадується і стосовно горна з Великої Яромирки-I [Демидко, 1990, с.36]. Випалювальна камера – кругла або овальна, сама теплотехнічна споруда задля термозахисту повністю чи частково заглиблювалась в землю чи перекривалась (підсипалася) землею; подібне відомо за етнографічними матеріалами. Простежені сліди ремонтів (Малополовецьке, автуніцькі горна №1,2,4,6,7; №1, до того ж, ремонтувався двічі) та навіть реконструкцій. Зафіксовані споруди із плоту навколо об'єктів (№1-3, 6, 7 в Автунічах), випадки заглиблення робочого майданчика перед устям (Автуніч – №1, 2, 6, 9; Малополовецьке). Зводилось тіло горна із глини (іноді з використанням гончарної маси), при застосуванні каркасу із кілків та дощатої опалубки; відзначено використання попередньо обпалених глиняних вальків (Рис.58, б-е). Горно, конструктивно аналогічне автуніцькому №6 та малополовецькому, вивчене на давньоруському поселенні Болотня. Стовпові ямки навколо нього, як у випадку з його середньодніпровськими аналогіями, можуть вказувати на наявність споруди над теплотехнічним пристроєм [Південноруське село..., 1997, с.149, 150]. Про місце горен в структурі забудови давньоруських селищ можна судити лише за матеріалами Автунічів, оскільки на селищах Григорівка та Велика Яромирка теплотехнічна споруда досліджена лише одна, на багатощаровому поселенні Малополовецьке-II горно з передгорновою ямою – взагалі єдиний давньоруський об'єкт, вивчений на сьогоднішній день, а на селищі Томашівка незначна відкрита площа не дає підстав для широких узагальнень. В літературі висловлювалась думка про рутинність та консервативність в даній сфері [Радченко, 1926, с.37, 38], елементарність в технічній основі [Кучінко, 1996, с.188]. Але справа тут не в неприйнятті прогресивних явищ, а в стабільності технологічних вимог, яким відповідали певні прийоми і технічні вирішення. Вже можна говорити про існування в давньоруські часи спеціалізованих гончарних осередків. Це селище Автуніч, де зафіксовано десять гончарних горен (дев'ять із них уже досліджено) та інші споруди гончарного циклу, а також поселення Монастирщина зі спорудами, до комплексу яких входили гончарні горна та інші [Гоняний, Кокорина, Свирина, 1993, с.143-150], можливо – Томашівка [Приходнюк, Беляєва, 1980, с.327]. Узагальнююча характеристика та підходи до класифікації горен, аналогічних південноруським сільським, вже розроблені в літературі. Спостерігається конструктивна тотожність чи подібність від античності до сучасних кустарних, що, на думку А.Л.Якобсона, пояснюється використанням одних і тих же принципів [Якобсон, 1979, с.58]. Це дозволило І.Н.Васильєвій зазначити, що горна, розвиваючись в єдиній системі теплотехніки середньовічної епохи на основі загальних законів, становили самостійне явище культури [Город Болгар...,

1988, с.143, 147]. Сільські горна південноруських земель, використовуючи методику О.А.Бобринського, можна характеризувати як такі, що за рухом гарячих газів відносяться до I класу та (з урахуванням стану збереженості) мають прості камери для розміщення виробів з повністю сформованими: розподільними пристроями між блоками, трубчастими теплопровідними каналами; частково чи повністю сформовані периферійні топки, пристрої для первісної концентрації теплової енергії [Бобринский, 1991, 215с.]. Окремо варто згадати виявлений в підкліті одного з жител Комарівського поселення зруйнований теплотехнічний пристрій з частиною перегородки з отворами-продухами, ототожнений авторами з керамічним горном [Беляєва, Кубишев, 1995, с.22]. На жаль, наявної інформації недостатньо для детального аналізу означеного об'єкту. Суттєвим є також факт, що на Томашівці чотири горна розташовувалися один навпроти одного в межах легкої, можливо – каркасної конструкції [Беляєва, Блажевич, 1979/26, с.15].

Фінальний етап керамічного виробництва включав в себе не лише горно з передгорновою ямою та спорудою над ними; а й об'єкти для відходів, готової продукції тощо. Ями із попелом, браком, уламками посуду, що не був в експлуатації, шматками вилучених при ремонтах і реконструкціях стінок горен зустрічались, зокрема на Автунічах. Подібне призначення мала, на думку дослідника, одна із споруд селища Дорогинка-III [Південноруське село..., 1997, с.113]. Для цього використовувались переважно заглиблені частини об'єктів, експлуатація яких за прямим призначенням вже припинилася. Щодо місця складування готової продукції та напівфабрикатів – без сумніву, такі існували. Але для цього використовувались будинки майстрів, споруди навколо горен. Спеціальні будівлі фіксувались (наприклад, пізньосередньовічна на Київському Подолі [Сагайдак, 1987, с.222, 223; Калюк, Сагайдак, 1988, с.36-47]), але вони виділялися за комплексом знахідок і не мали конструктивних особливостей, що вказували б на їх безсумнівну функціональну ідентифікацію. Окремо варто згадати названий авторами розкопок керамічного майстернею комплекс, в складі якого перераховувались гончарне горно, побутова піч, приміщення, де працював гончар та будівля для зберігання і просушки готової продукції з поселення Багате [Сміленко, Козловський, 2000, с.25].

Випалу посуду технологічно передувало його виготовлення. Майстернею, де формувся посуд, джерела практично однастайно називають житло гончара чи одне з приміщень в тому ж таки житлі. Оскільки процес формування посуду майже не залишав матеріальних свідчень, окрім випадків, коли було зафіксовано слід від круга [Сміленко, 1988, с.73; Бобринский, 1987, с.42-45], ідентифікації робочого місця гончара сприяє наявність готової до використання гончарної маси, запасів глини тощо. Подібні ототожнення робились щодо деяких споруд селища Монастирщина-5 [Наумов, 1991, с.58].

Етнографічні спостереження вказують, що до складу гончарського обійстя входив “глинник” – місце, де глина зберігалась і проходила через певні технологічні операції (промивання, виморожування, просіювання, змішування тощо); неодмінна присутність такого об’єкту – надійний виробничий індикатор гончарського обійстя. Він міг бути на подвір’ї чи в майстерні, у вигляді ями, “скрині”, діжки чи огорожений дошками [Полесьє..., 1988, с.179; Могильченко, 1999, с.54; Матейко, 1959, с.28; Шульгіна, 1929, с.117; Падалка, 1990, с.95 та інші]. Такі об’єкти були зокрема виявлені на селищі Автуничі: як відокремлені (№4, 11, 32, 76 та інші), так і влаштовані в спорудах, інтерпретованих як житла-майстерні (№48, 74 та інші) і мають аналогії серед інших давньоруських пам’яток [Довженко, 1950, с.73-78]. Ями з глиною поблизу житла, ототожнені з гончарною майстернею вивчені і при розкопках селища Озаричі [Беляєва, 1974, с.99] та на ряді інших поселень.

Щодо основної споруди майстерні, її можна розглянути на прикладі Автуницького селища. Тут виявлено кілька об’єктів (№48, 42/186, 74, 317 тощо) із запасами глини в заглибленій частині, перекритих залишками зруйнованої наземної споруди, у тому числі з розвалом опалювального пристрою та численним побутовим інвентарем в заповненні. У даному випадку можна вести мову про використання підклітів та підпільних ям як допоміжних об’єктів у гончарстві і проживання в наземній частині комплексу.

Розпочинався власне гончарний цикл з добування глини. І хоч кар’єри-глинища не зовсім підходять під визначення “споруда”, проте вони по-перше – в певній мірі визначали архітектурний вигляд селищ; по-друге – є повноцінним археологічним об’єктом; по-третє – часто мали певні елементи архітектури малих форм: огорожі, дашки, підйомні пристрої тощо. Такі об’єкти (кілька десятків) розкопані на селищі Автуничі. Для означених споруд характерна несталість форми, значні розміри, перевідкладені прошарки суглинків у заповненні, знахідки відповідних інструментів та пристосувань (лопати, кошик тощо). Мають вони аналогії і на інших давньоруських пам’ятках [Наумов, 1996, с.165].

Кількість, концентрація, місце в забудові, використання досягнень і навиків в спорудах гончарного циклу залежали ще від ряду чинників, які, в цілому, зводились до ролі галузі в економічній спеціалізації регіону та мікрорегіонів взагалі і кожного конкретного селища зокрема. Специфіку забудови могло визначати існування громадських горен, чи, навпаки, відсутність їх у деякого із майстрів і користування теплотехнічною спорудою по черзі; всі ці обставини накладали свій відбиток на наявність та специфіку розташування споруд. Залежність від вказаних обставин спостерігається і в давньоруські часи.

Споруди залізобробної та залізообробної галузей. Давньоруське сиродутне горно, заглиблене чи наземне – кругла або дещо овальна в плані піч, виведена на основі (переважно – глиняно-кам’яній) зі стінками з каменю, обмазаними глиною, або глинобитними на де-

рев’яному каркасі [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.246] (Рис.32). Надземні обов’язково були з шлаковипуском, ямні могли його не мати, у цьому випадку шлак механічно видалявся після закінчення металургійного процесу [Бідзіля, Паньков, 2000, с.109]. Розташовувалася споруда окремо чи в інтер’єрі виробничого комплексу; об’єкти характеризуються рядом особливостей, висвітлених у спеціальних публікаціях [Бейлекчи, 1989, с.15]. Досліджені слов’яно-руські горна, за винятком Райковецького, котрий ототожнюється фахівцями з примітивною доменною піччю [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.70, 71], виявлені на давньоруських селищах, в цілому відповідають наведеному опису. Прикладом може слугувати горно з Колончини; його залишки – у вигляді заглибленої в материк ями правильної урізано-конічної форми, зі стінками, підмазаними глиною. Шлаковипуск в даній споруді не передбачався; на ймовірне застосування примусового дуття можуть вказувати знайдені неподалік уламки горнових стінок з отвором [Філюк, 1995, с.77]. Згадувався в літературі також об’єкт, досліджений неподалік Бердичева [Богун, 1961, с.276]. На селищі Борча-2 в Подесенні, як залишки глинобитного металургійного горна інтерпретовано об’єкт, виявлений в одній із стін заглибленої частини будівлі. Овальне в плані, від зруйнованих стін та склепіння залишилось скупчення шматків обпаленої глини з камінням. До теплотехнічної споруди примикала овальна передгорнова яма з вугіллям і металургійними шлаками в заповненні [Миненко, 1997, с.145]. Горна з передгорновими ямами, деякі – споруджені з урахуванням рельєфу, відомі за матеріалами досліджень поселення Григорівка на Вінниччині. Вони характеризуються як обмазані глиною конічні ями з арковими устями; деякі мали не конічний, а грушеподібний профіль. Дані споруди мають аналогії серед синхронних старожитностей Угорщини, Польщі [Бідзіля, Паньков, 2000, с.99-106; Біленін, 2000, с.79-81]. Публікація матеріалів розкопок Комарівки дозволяє також оперувати даними щодо трьох залізобробних об’єктів; один з них – зі шлаками, два – віднесені авторами роботи до “сиродутних горнів для первісного обпалу подрібненої руди” [Беляєва, Кубишев, 1995, с.26-27]. Чотири горна вивчені на поселенні Кременище; за улаштуванням, параметрами та конструктивними особливостями кременищенські горна були практично ідентичні згаданим вище григорівським [Бідзіля, Паньков, 2000, с.106-108]. Залишки споруди із теплотехнічним пристроєм (на думку авторів розкопок – горном, про що свідчать залізні шлаки) вивчені і на Лісковому, але погана збереженість об’єкту не дає можливості для детального аналізу. Те ж стосується ще однієї будівлі з означеного селища [Південноруське село..., 1997, с.85; Шекун, Веремейчик, 1999, с.11, 17, 52]. Гаданий зовнішній вигляд металургійних горен неодноразово наводився в літературі [Колчин, 1953б, с.160, 161; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.63; Пачкова, 1970, с.140-151, рис.6]. В той час, як гончарні теплотехнічні споруди практично ідентичні від античності і до кустарних об’єктів ХХ ст, від Захі-

дної Європи і до Середньої Азії, стосовно металургійних – картина більш строката [Колода, 1991, с.48-50; 1996, с.78-84; Город Болгар..., 1996, с.95]. В літературі стосовно цих об'єктів іноді застосовується термін “домниці”, зустрічалися й характеристики, що відрізняють домницю від горна [Бейлекчи, 1989, с.15]. Але доменний процес в його розумінні, наближеному до сучасної технологічної термінології в сиродутних горнах не відбувався. Функціонування означеного типу споруд перевірено експериментальним шляхом [Малинова, Малина, 1988, с.176-179; Колода, 1999, с.16, 17, 91] та при спостереженнях за діючим якутським горном [Колода, 1990, с.77].

Крім горнового, фахівці вказують на тигельний спосіб виробництва заліза, для чого використовувались як звичайні печі [Винников, Ковалевский, 1995, с.20], так і спеціальні, з посиленою термоізоляцією [Колода, 1993, с.53, 54; 1996, с.12; 1999, с.31, 46, 49, 50, 52, 54, 55]. На Лісковому виявлено підпрямокутну будівлю зі входом, в центрі якої – розвал масивної печі у вигляді щільної маси обпаленої глини, що перекрив нижні частини двох горщиків з губчастими крицями на дні, поряд – нагромадження уламків вторинно обпалених посудин. В будівлі виявлено залізоплавильні шлаки, абразивне каміння, в розташованій поруч ямі – також вторинно обпалену кераміку. Авторами розкопок висловлювалось припущення про використання об'єкту для підвищення рівня вуглецю в крицях [Південноруське село..., 1997, с.86, 87]; ймовірно, таке припущення було зроблене по аналогії з інтерпретацією подібних артефактів в фаховій літературі [Успенская, 1959, с.119]. Але криці в формі нижніх частин горщиків дозволяють трактувати об'єкт і як призначений для тигельного залізодобування. На жаль, збереженість печі недостатня для аналізу конструктивних особливостей.

Відомий також і третій спосіб відновлення заліза – в так званих “вовчих ямах” – викопаних в ґрунті спорудах, що працювали на природному притоці повітря [Рыбаков, 1948а, с.128, 483; Успенская, 1959, с.110, 111], простежений і археологічно [Винников, Ковалевский, 1995, с.21].

Вивчені на пам'ятках чорної металургії і ями для попереднього обпалення руди [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.70; Колода, 1999, с.73] та більш досконалі споруди вказаного призначення – агломераційні печі [Бідзіля, 1963, с.125], які також трактувались як примітивний різновид горна [Бейлекчи, 1989, с.15]. Відоме співіснування поруч агломераційної печі й плавильної [Колода, 1999, с.81], або входження агломераційних вогнищ до складу осередку [Біленін, 2000, с.79]. Принагідно варто звернути увагу на згадані вище об'єкти для обпалу руди з Комарівки. Дослідження на Лісковому дозволили зафіксувати уламки жаровні, що використовувалась для агломераційних цілей; знахідка походила з об'єкту, розташованого біля кузні [Шекун, Веремейчик, 1999, с.36, 52].

Давньоруська чорна металургія передбачала збагачення не лише руди, існували і ями для підвищення рівню вуглецю в крицях. Так інтерпретована яма гру-

швидної форми з поселення Колонщина [Монтаг, Філюк, 1993, с.40]. І хоч дане ототожнення не безсумнівне, така технологічна операція відома, як і існування об'єктів цього призначення, причому не лише у вигляді ям, а й печей.

Як і в ряді інших галузей ремесла, в чорній металургії виділяється поруч із описаними вище основними виробничими спорудами ряд допоміжних об'єктів. Зокрема, в технологічній схемі даної галузі виділялися кам'яні вимостки для подрібнення руди [Бейлекчи, 1989, с.15], називалися також споруди, де обпалена болотна руда зберігалась. Саме так названі виявлені на селищі Колонщина прямокутні заглиблення з відповідним заповненням [Монтаг, Філюк, 1993, с.40], хоч функціонально ідентифікуючі тут не конструктивні особливості, а характер нашарувань. Місця складування сировини виявлені і на інших пам'ятках [Колода, 1999, с.73]. Висловлена нещодавно точка зору про складування сировини в будівлях-льохах [Філюк, 2002б, с.50] не аналізується з огляду на її нелогічність. Відомі на давньоруських селищах (Грязново-2) і ями-звалища для відходів металургійного виробництва [Наумов, 1997, с.150], наявні і на інших ремісничих осередках [Голубева, 1968, с.25].

З чорною металургією безпосередньо пов'язані і деякі споруди лісохімічного промислу, зокрема призначені для випалювання деревного вугілля. Останнє отримувалось в спеціальних ямах або ж наземним способом [Левашова, 1959в, с.95; Успенская, 1959, с.108; Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.418, 419], кілька накритих легкими навісами вугільних ям для випалювання в комплексі виробничих споруд рудні зафіксовані в ході народознавчих студій [Полесьє..., 1988, с.212]. Щодо археологічних об'єктів, таке ототожнення було зроблено стосовно комплексу із Комарівки, до складу якого входили будівля, яма, піч з навісом; подібні на означеному селищі непоодинокі [Беляєва, Кубишев, 1995, с.24-26], відомі вугільні ями і на інших пам'ятках [Успенская, 1959, с.108; Біленін, 2000, с.78, 79]. У випадку, коли вугілля добувалось біля джерел сировини, прикладом чого можуть слугувати ями вуглярів у Верхньому Подніпров'ї [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.77], чорнометалургійні осередки включали споруди, де вже добуто деревне вугілля зберігалось [Паньков, Недопако, 1993, с.85; 2002, с.157; Пачкова, 1970, рис.7]. Подібні ототожнення робилися щодо одного з об'єктів селища Колонщина [Монтаг, Філюк, 1993, с.40], простежено це явище і на інших пунктах [Колода, 1999, с.104]. Смолокурні (що давали також і вугілля) в складі металургійного осередку виявлені в Подесенні [Миненко, Шинаков, 1995, с.100].

Архітектурний вигляд поселень з чорнометалургійними об'єктами визначався також пристосуваннями, які захищали виробничий процес і сировину від негоди. Сліди подібного у вигляді стовпових ям з обох боків передгорнового заглиблення простежені при дослідженні залізоробної споруди на селищі Борча-2 [Миненко, 1991, с.145].

Наступною ланкою в процесі отримання товарного заліза було так зване "обтискування" криць, що заключалося в їх проковці. На давньоруських селищах Середнього Подніпров'я ототожнення з об'єктами для проведення означеної технологічної операції, на жаль, не підкріплені відповідною аргументацією, були зроблені щодо деяких споруд селища Колонщина [Монтаг, Філюк, 1993, с.40] (знахідки криць без слідів самого виробництва – складного і трудомісткого, що доведено експериментально [Город Болгар..., 1996, с.95] і вимагало застосування крім металургійного ще і ковальського горна [Город Болгар..., 1996, с.96; Полесьє..., 1988, с.211; Недопако, Паньков, 2002, с.157] – не підстава для однозначних ідентифікацій).

На завершення характеристики чорнометалургійних об'єктів варто зробити деякі зауваження щодо впливу даної галузі на особливості масової житлової і господарської архітектури. Існували надзвичайно потужні центри і невеликі майстерні, де чорна металургія співіснувала з іншими видами ремісничої діяльності [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.77, 78]. Відзначена наявність неукріплених, наближених до сировини поселень на острові Березань біля Києва, поблизу с.Лапутьки, Комарівка та інших [Толочко, 1980а, с.163; Беляєва, Кубишев, 1995, с.44; Винников, Ковалевский, 1995, с.21]. Залізоплавильні споруди могли бути відокремленими і збудованими в землянках, що відповідає різним типам робочого місця металурга [Колода, 1991, с.48-50; 1993, с.55, 56; 1999, с.124] і залезить від загального рівня соціально-економічного розвитку, а не від сезонного характеру ремесла, як це пояснювалось в літературі [Миненко, Шинаков, 1995, с.100]. Виробничою називалась і напівземлянка з кам'яною піччю, досліджена на селищі Колонщина [Монтаг, Філюк, 1993, с.40], проте дане ототожнення і в цьому випадку не може вважатися беззастережним.

Відомі пам'ятки, де вивчено садиби майстрів-металургів: Себіно-9, Грязново-2 [Наумов, 1997, с.150]; спеціалізовані поселення поблизу джерел сировини: Лапутьки, Колонщина та інші. Аналіз матеріалів розкопок спеціалізованих поселень дозволяє виділяти в їх складі окремі майстерні [Бідзіля, Паньков, 2000, с.105, 108].

Крім перерахованих специфічних чорнометалургійних споруд варто згадати і такі, що пов'язані із даною галуззю, проте їх місце в технологічній схемі залишається невизначеним: "споруда для обтискування криць" з Колонщини, об'єкти з Подесення [АКР: Брянская область..., 1993, с.216, 247] тощо.

Варто підкреслити, що давньоруські металургійні об'єкти майже не поступалися за своїми конструктивними особливостями теплотехнічним спорудам XVI-XVII і навіть XVIII ст і після майже вичерпання в давньоруські часи технічних можливостей подальшого розвитку сиродутного способу залізодобування розвивалися надалі за рахунок механізації трудомістких процесів [Телічко, 1936, с.43-52; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.76].

Як спеціалізовані поселення металургів, так і селища з багатогалузевою економікою, де отримання заліза було лише однією із складових останньої, мали певні характерні риси в збудові: від мікропланування [Хованських, Клоков, 1992, с.220] до виділення особливих ділянок [Серов, Філюк, 1990, с.74; Філюк, 1995, с.77].

Металургія також характеризувалась і об'єктами для добування сировини (відповідно до умов залягання - відкритим способом [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.78]). Але при місцезнаходженні на болотах їх виявлення та ідентифікація майже неможливі.

Дослідження показали, що в давній Русі металургія і ковалі були представниками двох самостійних, хоч і взаємопов'язаних галузей ремісничого виробництва [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.78], хоч відзначалось і їх співіснування в межах дрібних універсальних майстерень або ж при використанні ковальських прийомів в комплексах, де технологічно необхідні були обидві операції. Давньоруські ковальські майстерні, широко відомі за розкопками міст, досліджувалися і на неукріплених пунктах [Никольская, 1957, с.178-180; Смиленко, Козловский, 1987, с.112-114]. А на поселенні Ліскове вивчено будівлі, пов'язані з обробкою як чорного, так і кольорового металу [Південноруське село..., 1997, с.95; Шекун, Веремейчик, 1999, с.25, 35, 52]. Варто зазначити, що сільська кузня була майстернею універсального призначення, вузької спеціалізації в ході розкопок не простежено, точка зору про існування на чорнометалургійному поселенні Колонщина 8 із 16 найменувань ремісників з металообробки [Філюк, 2002б, с.53] всерйоз сприйматися не може.

Характерною категорією споруд, пов'язаних з цією галуззю, є спеціальні ковальські горна. Їх аналіз демонструє хоч і наявність певних закономірностей, але відсутність єдиної конструктивної схеми, що значно ускладнює їх ідентифікацію. Це добре видно із характеристик вже перерахованих об'єктів з поселень на острові Березань, Ігрені-8, Багаті [Болтенко, 1947, с.45; Козловський, 1990, с.134; Смиленко, Козловський, 2000, с.25] тощо.

Споруду, пов'язану з обробкою чорного металу вивчено на поселенні Автунічі. Наземна, з плетеними стінками, із заглибленням в центральній частині. Звідси походять уламки сопел, шматки металургійного шлаку, залізної руди, ножі, кільця, гак, оковка, точильні камені [Готун, Коваленко, Моця, Петраускас, 1995, с.26]. Відсутність залишків горна не дозволяє робити беззастережних ототожнень, хоча влаштування теплотехнічної споруди на опічку археологічних слідів не залишило б. Розташування об'єкту в заплавної частині пам'ятки та його місцезнаходження на краю селища, подальшій від житла й поближче до води знаходиться аналогії в етнографічних матеріалах, де відомі подібні – зрубні з дахом і стелею і заглиблені, з легким сарайчиком для вугілля поруч [Леонтович, 1913, с.299, 300; Филимонов, Баскин, 1893, с.153]. Інший приклад – будівля з Софійської Боршагівки, також віддалена від

житлового сектору, в якій на рівні підлоги зафіксовано чотири гранітні брили, покладені плоскими поверхнями догори. Заповнення об'єкту містило 20 металургійних криць, шлаки, пов'язані із чорною та кольоровою металообробкою. Інтерпретовано споруду як виробничу [Осадчий, Філюк, 1999, с.95]. Привертає увагу будівля з Ліскового з піччю-нішею та залізоплавильними шлаками, частиною точильного круга і брусами зі слідами експлуатації в заповненні [Південноруське село..., 1997, с.87], зв'язок якої з металообробкою ймовірний. Будівлю з великими каменями та соплами в заповненні, вірогідно, пов'язану з чорною металообробкою, вивчено на селищі Клонів; комплекс по залізодобуванню та чорній і кольоровій металообробці – на селищі Деснянка; споруди, пов'язані з чорною металообробкою – на селищах Козарки та Рів-2 [Шекун, 1992, с.54; 1995б, с.11; Веремейчик, 1994, с.13; Петраускас, 1998, с.105, 106]. В останньому випадку виявлено масиви печини від теплотехнічних пристроїв [Шекун, 2000-2002]. Вони, на жаль, не дають змоги для детального аналізу.

Крім об'єктів, безпосередньо включених у виробничий процес, існували і побічно пов'язані з галуззю, зокрема житла майстрів, що характеризуються наявністю відповідних знахідок разом з відсутністю слідів виробництва [Каргер, 1958, т.1, с.337-340, 374; Новое в археологии Киева, 1981 с.268]. Доцільно було б цю точку зору М.К.Каргера та Г.О.Вознесенської, з незрозумілих причин проігноровану авторами публікації, врахувати при інтерпретації згаданої вже будівлі з Колонщини [Монтаг, Філюк, 1993, с.40].

Об'єкти, де оброблялися кольорові метали, камінь, кістка та ін. Крім уже охарактеризованих ремесел і промислів, на пам'ятках регіону існували і ряд інших. Окремі не потребували особливих будівель (або ж останні якщо й існували, то не мали ознак, які дозволяли б ідентифікувати їх залишки при археологічних дослідженнях) і фіксуються переважно за наявністю пов'язаних з цими галузями знахідок, деякі (робота з мінералами, кольоровими металами, кісткою та рогом) репрезентовані відповідними об'єктами.

Аналогічних міським ливарним печам на селищах не виявлено, обробка кольорових металів в регіоні репрезентована переважно слідами виробництва [Веремейчик, 1985, с.102; 1994, с.10; Петраускас, 1998, с.106, 107]. Разом з тим, вже наводився приклад щодо пов'язаної з чорною і кольоровою металообробкою споруди із селища Деснянка, на бронзоливарну справу вказують матеріали з поселення Ігрен-8. А на поселенні Ліскове-1 вивчено споруду, що за даними авторів розкопок поєднувала в собі функції житла та ювелірної майстерні. Її конструктивні особливості типові для жител, а заповнення вміщувало напівфабрикати, інструменти, виробничі відходи кольорової металообробки [Південноруське село..., 1997, с.92; Шекун, Веремейчик, 1999, с.24, 25, 53]. Крім майстерні з піччю для плавлення легкоплавких металів вказана пам'ятка репрезентує і майстерню з горном [Шекун, Веремейчик, 1999, с.29, 53].

Окремо варто згадати будівлю з Ліскового із залишками теплотехнічного пристрою з ошлакованими стінками та цікавим комплексом знахідок (тигель із склоподібною масою в заповненні, смальта і десятки уламків скляних браслетів поруч), ототожену дослідниками з відповідною майстернею [Шекун, Веремейчик, 1999, с.29].

Про обробку кістки і рогу згадувалося щодо поселення Ігрен-8, де вивчена споруда із винесеною за межі котловану глинобитною піччю на стовповому опічку та відповідними знахідками в заповненні [Козловський, 1990, с.17]. Ознаки майстерень даного профілю – скупчення заготовок, відходів, напівфабрикатів та інструментів [Колчин, Янин, 1982, с.119]. За даними розкопок, виробничі процеси відбувалися в будівлях, конструктивно тотожних житловим і названих дослідниками житлами-майстернями. Відзначені випадки, коли дані споруди мали дещо менші від традиційних будівель розміри (а на згаданому селищі Ігрен-8 - і нетрадиційну для жител конфігурацію заглибленої частини) або ж виробництво відбувалось в підкліті наземного житла тощо. Матеріали про розвиток названої галузі опубліковано також щодо поселень Деріївка, Кічкас та інші. Тут сліди означеного виробництва зафіксовані як в житлових будівлях, так і в об'єкті з двома опалювальними спорудами: крім печі відзначена наявність вогнища. З даною галуззю пов'язується також будівля з Комарівки, де у відокремленій від житлової частині споруди зібрані кістяні вироби, заготовки, відходи виробництва [Беляева, Кубишев, 1995, с.13; Петраускас, 1998, с.108]. Будівля із скупченням кісток зі слідами обробки згадувалась і при аналізі об'єктів з поселення Ревутове [Петрашенко, 1999, с.62].

В літературі відзначалось існування спеціалізованих виробничих селищ по обробці каменю, зокрема в околиці Овруча [Толочко, 1980а, с.163]. Споруди каменотеса відомі і на неспеціалізованих пам'ятках: Дніпровське - будівля без опалювального пристрою із заготовками кам'яних виробів в заповненні; Кічкас - заготовки в кількох житлах [Брайчевська, 1962, с.173, 174; Смиленко, 1975, с.185; Козловський, 1992, с.16]. Майстерня на селищі, хоч за межами розглядуваного регіону, вивчена свого часу Н.П.Мілоновим: із оснащеної глинобитною піччю житлової споруди походили 42 пряслиця та кілька десятків намистин із шиферу [Мілонов, 1950, с.158]. Робоче місце давньоруського каменотеса простежується за розкопками в Мозирі [Трусов, 1991, с.66, 67] попри наявних артефактах на інших пунктах [Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с.45, 46; Толочко, 1980а, с.53; Штыхов, 1978, с.113; Седова, 1977, с.68].

Яма з відходами обробки шиферу, виявлена на поселенні Софійська Борщагівка [Готун, Моця, 1993а, с.78] репрезентує наявні, як і в попередніх галузях, неосновні об'єкти для відходів. Будівлю, заповнену уламками жорнового каміння виявлено і при дослідженні поселення Ревутове, де для виготовлення жорен використовувався місцевий камінь двох видів [Петрашенко, 1999, с.74].

Каменерізна галузь характеризувалась і об'єктами, де добувалася сировина. Один з них був обстежений П.А.Тутковським біля сіл Хлупляни й Нагор'яни на Овруччині: у вигляді рову зі слідами розробок [Тутковський, 1915, с.183-185]. Об'єкти по добуванню іншого матеріалу – туфу (за останніми даними – зовіту) відомі на місці Іллінецького метеоритного кратеру [Хавлюк, 1972, с.343-346; 1973, с.34-40; Климовський, Гуров, 2002].

Багатогранність економіки села простежується за фіксацією й інших виробництв, які хоч і не були визначальними в економічному житті, проте слугують показником високого рівня розвитку. Показові комплекси для виготовлення полив'яних плиток і плінфи на селищі Віта Поштова та ямні печі для одержання вапна на селищах Білогородка-І та Круглик [Баран, Терпиловський, Некрасова, 1981/14, с.4, 5; Південноруське село..., 1997, с.113].

Решта галузей, пов'язаних з обробкою сировини на рівні ідентифікації споруд не простежена. Висловлена точка зору про ототожнення деяких автуніцьких об'єктів із чинбарськими спорудами [Войнаровський, 2000, с.68] здається недостатньо аргументованою, про що вже йшлося [Готун, Семенюк, 2001, с.99]. Одна з будівель на Лісковому (видовжених обрисів, з розвалом печі в центральній частині) трактована авторами досліджень як пов'язана з обробкою шкіри [Шекун, Веремейчик, 1999, с.12, 54], але ідентифікуючий тут комплекс знахідок, а не особливості конструкції об'єкту.

Деякі конструктивні особливості виробничих будівель універсального та невизначеного призначення. Вище згадувалося, коли житло було основним чи допоміжним виробничим приміщенням в ремеслах та промислах. Проте ідентифікуючі конструктивні особливості там або відсутні, або виражені не настільки, щоб бути визначальними. Пам'ятки давнього виробництва у таких випадках можуть локалізуватись в житловій камері [Томсинський, 1991, с.108, 109], в одному з приміщень п'ятистінка [Зоценко, 1989, с.80, 81], в сінях, що примикали до будинка [Рабинович, 1988, с.20], у виробничому приміщенні трикамерної споруди [Рыбаков, 1948а, с.133]. Часто подібне житло-майстерня характеризувалося двома і більше печами чи іншими опалювальними або теплотехнічними спорудами (горна, вогнища тощо). Поруч з ними зустрічаються будівлі нежитлого призначення з кількома опалювальними пристроями, хоч ряд розглянутих вже жител-майстерень не потребував додаткової опалювальної споруди. Про них можна судити за розкопками селищ Ігрен-8, Деріївка, Ханськ, Ріпнів та інші. Ті з них, де звичайні печі співіснували з піччю, винесеною за межі заглибленої частини котловану, вже виділені в окремий тип [Иванченко, 1980, с.149].

Деякі з них (Ігрен-8) мають ознаки кісткорізного виробництва, обробки бронзи, виготовлення поливи для посуду [Козловський, 1994, с.143-145], інші (Борча-2) – чорнометалургійного [Миненко, 1997, с.145] тощо. Привертає увагу споруда з Григорівського селища: крім

масивної, непобутового призначення глинобитної печі в кутку, тут виявлено невеликий добре випалений, схожий на черинь печі майданчик поруч; на його поверхні фіксуються отвори. Автори робіт ототожнюють споруду з житлом-майстернею; специфічні знахідки, що дали б можливість визначити тип виробництва, на жаль, не виявлені [Південноруське село..., 1997, с.124]. Будівлі з двома печами, одна з яких – виробнича, виявлені на Дорогинці-ІІІ, Обухові-ІІ. Цікаво, що в останньому випадку об'єкт був двокамерним: житлове і виробниче приміщення були розділені [Південноруське село..., 1997, с.106, 108]. Показові в даному відношенні й будівлі з селища Стрижівка з двома печами [Моця, 1977, с.344] та з селища Гора з піччю та вогнищем [Кузнецов, 1975/103, с.16, 17, 20-27].

Привертають увагу й споруди, де виявлені печі у вигляді ніш в материкових стінках котлованів; іноді – не лише в приміщеннях, а й відокремлено. Вони мають досить широке розповсюдження й інтерпретуються як ремісничі [Иванченко, 1980, с.149; Михайлина, 1997, с.65, 66; Тимошук, 1995, с.150] чи призначені для просушки зерна, крупи, випічки хліба [Кучера, 1975, с.103]. Приклад щодо такої будівлі з Ліскового вище вже наводився.

Виробничими трактуються і печі більших розмірів у порівнянні з побутовими. Зустрічаються вони як у спорудах, так і відокремлено, іноді концентруються на обмеженій території [Археология Прикарпатья..., 1990, с.126]. Як приклад можна навести одну із споруд з Ліскового [Південноруське село..., 1997, с.85].

Поєднання двох описаних вище рис майстерень – печі великих розмірів та наявності слідів іншого теплотехнічного пристрою репрезентоване спорудою із селища Рів-2 [Шекун, 2000-2002]; характер знахідок підтверджує ототожнення будівлі з майстернею.

В літературі часто відзначалися споруди з “лежанками”, “робочими майданчиками”, “кам'яними вимостками”, що фіксуються на багатьох слов'яно-руських пам'ятках І - початку ІІ тис.н.е. Вони інтерпретувалися як столи-верстаки для вогнебезпечних робіт (І.І.Ляпушкін), меблі-лежанки (В.К.Гончаров, О.М.Приходнюк), допускалось двоєке призначення (В.Д.Баран, А.Т.Сміленко, С.П.Юренко) [Славяне Юго-Восточной Европы..., 1990, с.272]. Про ремісничий характер мова йшла при наявності фактів зв'язку з виробництвом (вмонтовані ковадла, металургійні відходи, обпалена поверхня тощо), про побутовий – переважно при відсутності останніх.

Привертають увагу і обладнані печами об'єкти незначних розмірів і неправильної форми, що ставить під сумнів їх ідентифікацію як житлових. Л.І.Иванченко висловила слушну думку, що це не житла-майстерні, як вважала більшість дослідників (Р.О.Юра, П.О.Раппопорт), а власне майстерні. Це підтверджується пам'ятками зі значною відкритою площею: там подібні споруди виявлені на певній відстані від жител [Иванченко, 1980, с.149, 150]. Показові в даному відношенні споруди з Ліскового [Південноруське село..., 1997, с.93, 94]. Такою могла бути і будівля з селища Рів-2. Тракто-

вана як житло-майстерня, але автор робіт підкреслює її невеликі (менше 10 кв.м) розміри [Шекун, 2000-2002]; наявність тут печі та розвалу другого теплотехнічного пристрою вже згадувалася. На використання будівлі не як житла, а як майстерні вказують також зміни у внутрішньому плануванні (виробничий характер підтверджується і відповідними знахідками) [Томсинський, 1991, с.108, 109].

Споруди лісохімічних промислів. Виробничі та допоміжні об'єкти для смолокуріння, вигонки дьогтю, випалювання деревного вугілля виявлені на багатьох поселеннях: Автуничі, Борча-2, Криниця, Ліскове-1, Льгівка, Шумлай, Колонщина, Комарівка та інших і детально вже характеризувалися [Готун, 2000, с.24-33]. Суха перегонка дерева практикувалася в глибинному Поліссі, зокрема на Чернігівщині, де цей промисел вважається традиційним [Шафонский, 1851, с.327, 345, 364], аж до XX ст [Орел, 1985, с.52, 53; Мельниченко, 1993, с.175, 176; Медведєва, 1995, с.184; Гудченко, 1996, с.323]; технологічні прийоми промислу зберегли багатовікову схему практично без змін [Ногин, 1932, с.33], що підтверджується порівнянням писемних джерел [Левашова, 1959в, с.94], археологічних та етнографічних даних. Відомо три способи добування продукції сухої перегонки дерева: в ямах, багаттях та корчагах.

Ями для смоло- та дьогтекуріння, відомі під назвою "майданів" [Зеленин, 1991, с.171]. Вони мали лійкоподібну форму з під'ямником (під'ямком) для збору продукції. На давньоруських поселеннях їх досліджено вже кілька десятків [Шекун, Сита, 1993, с.47, 48; Готун, 1993, с.64, 65; Південноруське село..., 1997, с.39, 40; Шекун, Веремейчик, 1999, с.51]. Іноді навколо виробничої лісохімічної будівлі фіксуються стовпові ями – сліди навісу над об'єктом чи також і стін навколо нього (Рис.59). Наявність "шалашів" над смолокурнями чи дитярнями відзначалась в ході народознавчих студій [Кучин, 1891, с.27; Орел, 1985, с.53], хоч більшість із них експлуатувалась просто неба. На Автуницькому селищі виявлено об'єкт, в якому 2 під'ямники було об'єднано спільним верхнім контуром [Веремейчик, Готун, 1996б, с.66].

Іншим видом об'єктів, в яких паливо і матеріал не розділялись, були багаття із влаштованими відводами для смоли чи дьогтю, проте цей прийом широкого розповсюдження не набув [Ашик, 1864, с.60; Полесьє..., 1988, с.251]. Згадується в літературі і поєднання ями та багаття, що теж називалося "майданом" [Попов, 1871, с.248], але їх археологічні сліди були тотожними слідам ям-смолокурень. В літературі вказується, що смолокурінням та вигонкою дьогтю займались серед лісу, залишки лісохімічних об'єктів безпосередньо в зоні житлової та господарської забудови, таким чином, – скоріше виняток, ніж правило.

Лісохімічні промисли, а саме – вигінка дьогтю, репрезентована не лише виробничими ямами (чи комплексами яма + навіс (стіни), а й допоміжною спорудою. Виявлена на Лісковому будівля характеризується наявністю згорток берести, фрагментів відповідного по-

суду [Веремейчик, 1985, с. 102]. Споруда інтерпретована як склад сировини та готової продукції. Поруч вивчено об'єкти з вогнищами [Веремейчик, 1989, с.88; Південноруське село..., 1997, с.76, 91; Шекун, Веремейчик, 1999, с.26]. Будівництво з цією метою спеціальних "сараїв" поблизу виробничих об'єктів зафіксовано етнографічними спостереженнями [Орел, 1895, с.52].

Корчажний спосіб не обов'язково потребував спеціальних споруд і на давньоруських селищах фіксується переважно за знахідками закопченого і просмоленого посуду. Разом з тим, на Лісковому виявлено будівлю з розвалом печі в центральній частині та просмоленою керамікою в заповненні. На думку авторів робіт, вона мала саме таке призначення. Об'єкт входив до комплексу, що включав також допоміжні споруди і був оточений стовповими ямами [Південноруське село..., 1997, с.89, 90; Шекун, Веремейчик, 1999, с.20, 54]. В літературі висловлювалося припущення про ототожнення зі слідами корчажного способу смолокуріння "скупчень" кількох уламків посуду зі слідами смолистого накипу з поселення Мала Снітинка, але механічне оперування дослідником терміном "нічний" спосіб (замість "пічний", повторюючи друкарську помилку в одному виданні) не дозволяє з довірою відноситись до вказаних ідентифікацій, тим більше, що факти, які дозволяли б говорити про наявність печей для корчажного смолокуріння не наводяться [Філюк, 2002а, с.231].

Ще одним видом лісохімічного промислу було випалювання деревного вугілля. Отримувати його можна було і як побічний продукт смолокуріння [Попов, 1871, с.166; Добрынкин, 1873, с.183, 184; Кучин, 1891, с.24; Рождественская, 1987, с.343; Полесьє..., 1988, с.247]; значного розвитку досягло вуглярство і як самостійна галузь. Промисел був репрезентований двома способами: найбільш давнім – ямним та в купах (багаттях). При добуванні вугілля паралельно зі смолокурінням проблем з ідентифікацією "майданів" немає, в пошуках слідів випалювання одного лише вугілля виникають певні труднощі: це робилось, як правило, в лісі, лише іноді – недалеко від поселень [Полесьє..., 1988, с.248; Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с.77]. Тим не менше, споруди вуглярів на середньовічних пам'ятках фіксувались: і такі, де вже добуто деревне вугілля зберігалось, і такі, де могло добуватися. В Подніпров'ї вони мають вигляд чотирикутних ям площею 3-5 кв.м і глибиною 50-75 см [Третьяков, 1973, с.116]. Галузь репрезентована також об'єктами з Комарівки [Кубышев, 1971, с.240]; простежено певні закономірності щодо їх розташування в даній селищній структурі [Беляєва, Кубышев, 1995, с.24, 25, 93]. З вуглярством пов'язано і кілька ям з Дорогинки-III [Південноруське село..., 1997, с.111]. Подібним чином ідентифіковано і об'єкт із Колонщини [Монтаг, Філюк, 1993, с.40] (де, на жаль, дослідники-початківці не змогли розібратися з поліфункціональністю об'єкту, про що вже йшлося [Готун, 2000, с.29]).

Відоме, особливо – в Поліській зоні, за доби середньовіччя було і виробництво поташу. Проте достатні

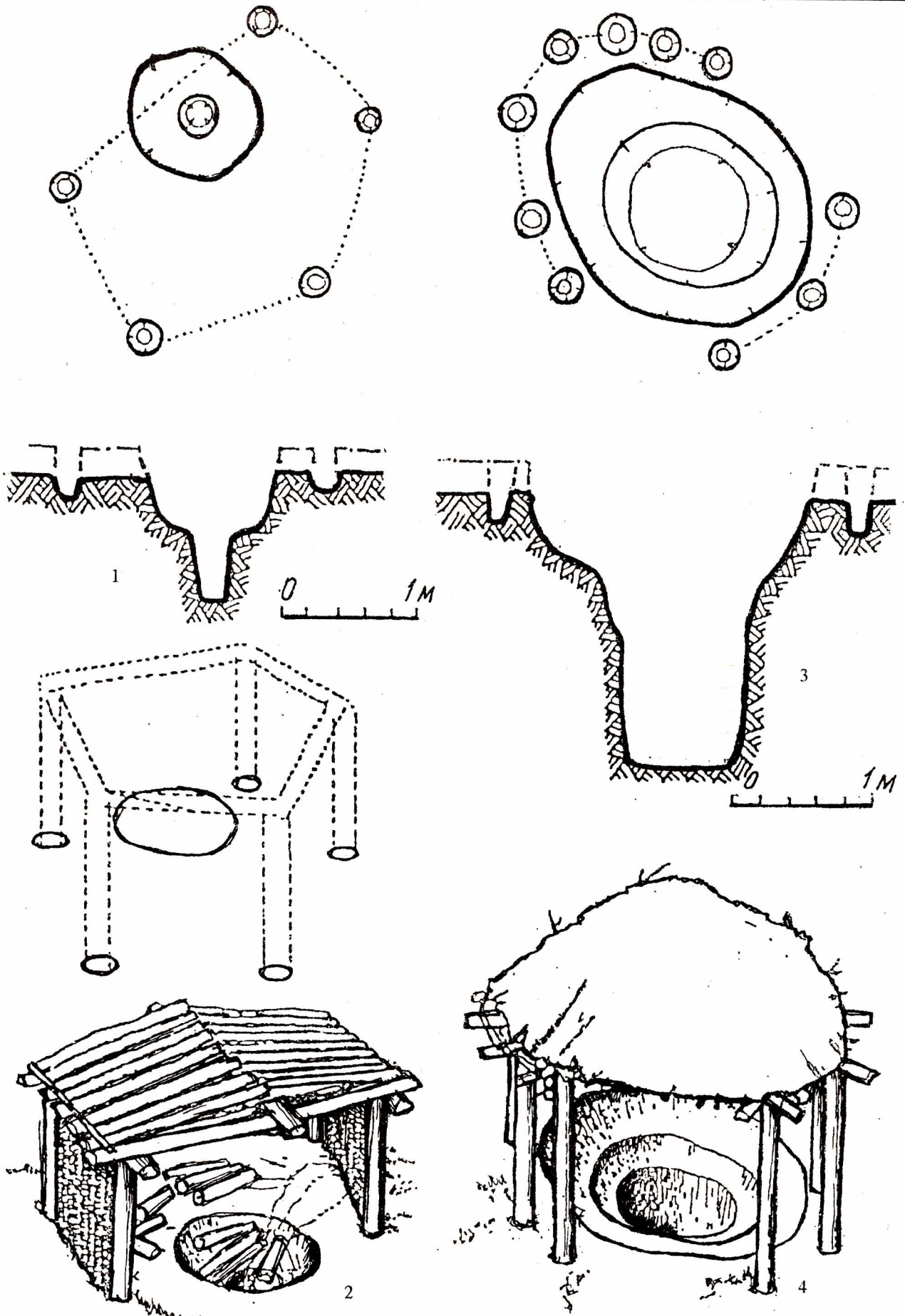

Рис.59. Споруди лісохімічного промислу з Автуничів, реконструкція І.А.Готуна та Т.Г.Новик.

підстави для подібної ідентифікації конкретних будівель відсутні. Єдина ж згадка про споруди, що належать до процесу отримання попелу з поселення Колонщина [Филюк, 2002а, с.231] з урахуванням численних наведених помилок дослідника, на жаль, не може розглядатись; особливо з огляду на те, що даний промисел навряд чи був спеціальним і самостійним в економіці південноруського села.

Вірність ототожнення описаних вище об'єктів зі спорудами лісохімічних промислів підтверджується даними, отриманими експериментальним шляхом. Одержання деревного вугілля та вигонка дьогтю в умовах, наближених до середньовічних [Малинова, Малина, 1988, с.154, 155], дає повне право для вказаних ідентифікацій.

Господарські, побутово-господарські та побутові споруди

В дослідженнях, в залежності від аспектів публікацій, поняттю “господарські будівлі” відповідає різний зміст – від всього спектру нежитлових до дворових, альтернативних ремісничим і промисловим, призначених для забезпечення побутових потреб і існуючих в кожному господарстві незалежно від роду занять власника. При тому, що остання точка зору здається більш вдалою, доцільно виділяти в їх числі такі, що мали господарське та побутово-господарське призначення, функціонуючи в системі двору, в структурі домашнього господарства поза сферою профільної професійної діяльності власника, а також говорити про суто побутові, не пов'язані з економічною специфікою. Щодо останніх – їх виділення – справа досить складна. В літературі згадувалися лазні з селищ Поділля та Подоння [Приходнюк, 1970, с.130-134; Цыбин, 1983, с.83-89], проте, ці приклади поодинокі. Безсумнівно побутовими об'єктами були звалища та сміттєві ями (за виключенням призначених для відходів виробництва, що функціонували в системі певної галузі), але тут ми маємо справу переважно з вторинним використанням котлованів. З поділом решти на побутові і побутово-господарські та виділенням господарських з-поміж господарсько-побутових виникають деякі складнощі, перш за все, тому, що в селянському господарстві будівлі були переважно поліфункціональними, причому одна і та ж споруда могла використовуватися для господарських і побутових цілей одночасно. Це добре ілюструється кількома прикладами. Будівля у вигляді навісу, іноді – зі стінами з трьох боків, відома за етнографічними даними як “повітка” була чи не в кожному, навіть найбіднішому селянському обійсті. Коли вона використовувалась, скажімо, для дров – зрозуміло, це – побутова споруда. У випадку ж її використання для зберігання реманенту, інвентаря (типу “возівні”) варто говорити про даний об'єкт, як про будівлю господарського призначення. Проте, в обох випадках конструктивні особливості тотожні. Те ж стосується і ям для збіжжя: із запасом посівного зерна – зрозуміло, господарська. Як господарську можна розглядати її і при трактовці як останньої ланки в низці об'єктів, пов'язаних з рільництвом, незалежно від того, посівне там було зерно, чи

призначене для споживання. Проте, як об'єкт для зберігання припасів, дана яма повинна розглядатись як побутова. Умовність цих трактовок зрозуміла, якщо і враховувати, що зерновим ямам були конструктивно тотожні і деякі ями для зберігання інших припасів. Навіть колодязь, що безсумнівно може вважатися побутовою будівлею, як джерело питної води, набирає “господарських” функцій при використанні його в господарській діяльності (і не лише в домашньому господарстві, а й в ремеслах чи промислах). Така ж ситуація і з об'єктами, де проходила обробка продуктів харчування: як спрямовані на забезпечення життєвих потреб вони побутові, в той час – виробничі для тих, хто займався, наприклад, копінням. При розгляді об'єктів різного призначення має враховуватись також їх відповідність різним етапам еволюції народного будівництва. На це звертав увагу В.О.Харламов на прикладі кліті, коли старі форми житла, витісняючись більш прогресивними, не зникали, а змінювали призначення, перетворюючись із житла в комори, а потім в сугобо господарські приміщення [Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.347]. Відповідно до наведених міркувань окремо розглядаються сільськогосподарські будівлі – рільничі і тваринницькі; колодязі – у зв'язку з їх унікальністю та специфічністю; решта об'єктів ділиться не на господарські, господарсько-побутові та побутові, а за виконуваними функціями: для припасів, інвентаря тощо. При цьому необхідний обережний підхід, адже – як підкреслював А.Л.Монгайт – рибальські знаряддя могли знаходитись в будівлі не лише професіонала, а й любителя [Монгайт, 1955, с.61, 62].

Сільськогосподарські споруди. Оскільки в циклі сільськогосподарських робіт важливе місце посідало збирання врожаю, забезпечення його зберігання та підготовка до споживання, доцільно розпочати з відповідних будівель: для просушки снопів перед обмолотом та зерна перед помолом. Перші з них, з огляду на клімат, розповсюдження набули переважно в північних частинах Волині та Чернігівщини [Вовк, 1995, с.54; Украинский народ..., 1916, т.II, с.478, 538]. Основний їх тип, зафіксований в ході народознавчих студій, – овин (сушня, осіть): двох'ярусний з опалювальним пристроєм знизу і приміщенням для снопів на верхньому ярусі. Згадуючись ще в Уставі Володимира [Левашова, 1956, с.19], він дожив до минулого століття [МНАБ..., 1985, с.78], археологічно зафіксований, як овальна будівля з піччю (заглибленим вогнищем) зі слідами підмазаного глиною перекриття на селищах Рів-II, Криниця, Овраменків Круг, Автуничі, Ліскове-1, Ліскове-2 (Рис.60,б) і загалом вважається типовою будівлею для давньоруських селищ [Довженко, 1961, с.154].

Більш примітивним був пристрій, відомий за етнографічними даними як “шиш”, “шишок”: конус із жердин над опалювальною спорудою, на який складалися снопи. Різновиди таких об'єктів класифіковані [Данилин, 1928, с.87], їх прототипи виявлені на давньоруських селищах [Довженко, 1961а, с.154, 155]. Показові в даному відношенні будівлі з Шестовицьких селищ Рів-II і Коровель – з печами (вогнищами), перекритими

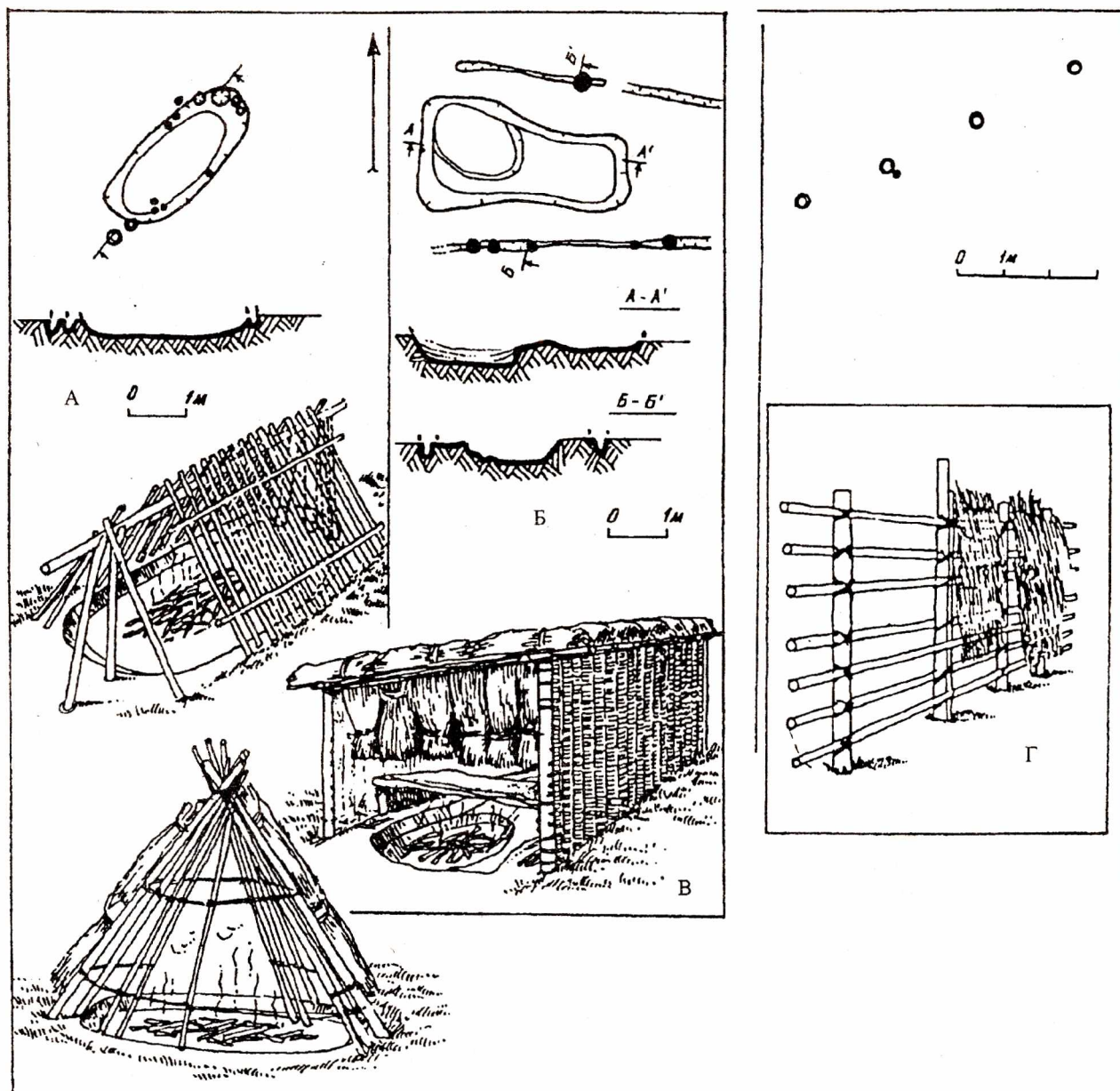

Рис.60. Шиш (а), овин (б), огород (в) з Автуничів, реконструкція І.А.Готуна і Т.Г.Новик і огород за Д.К.Зеленіним (г).

дерев'яно-земляними накатами і слідами жердин по периметру [Веремейчик, 1986, с.31]. Ще простіші виявлені на селищах Автуничі, Борча-2 [Готун, 1993, с.65, 66; Гурьянов, 1997, с.48, 231]. Вони в заглибленій частині, оточені ямами від жердин, мали не опалювальну споруду, а сліди багаття (Рис.60,а). Загалом шиш вважався необхідною будівлею, що супроводжував давньоруський будинок [История СССР с древнейших времен ..., 1966, т.1, с.533; 1984, с.173; 1993, с.431], виносячись з протипожежних міркувань на край садиби, а то і на край села [Копанев, 1978, с.143; Страхов, 1902, с.76-80]. Попередником цієї споруди вважається просто яма з багаттям, іноді – перекрита решіткою із жердин [Данилин, 1928, с.72; Куфтин, 1929, с.14]. Хоч даний тип споруд має мало ідентифікуючих рис, одна будівля з селища Автуничі відповідає названому критеріям.

Як окрему категорію варто згадати і зафіксований численними етнографічними спостереженнями пристрій під назвою озород (озерод) - систему стовпчиків чи кілків з поперечинами-пряслами для просушування врожаю (особливо - ярових) прямо в полі [Максимов, 1995, с.50; Молчанова, 1968, с.37; Очерки общей этнографии..., 1968, с.223; Токарев, 1958, с.43; Харузин, 1907, с.91] (Рис.60,г). В літературі згадується також сушка на пряслах [Едемский, 1923, с.201] та шляхом насаджування снопів на кілки [Франко, 1982, т.36, с.77]. Висловлювалося припущення, що з такими снопосушарками можна ототожнити розташовані на одній прямій стовпові ями, не пов'язані з системою тинів чи із заглибленими котлованами споруд, хоч вони могли залишитись і від інших об'єктів (конов'язі тощо). Подібні відомі на поселенні Автуничі [Готун, 1993, с.67] (Рис.60,в).

Розглядаючи різні типи снопоосушарок окремо необхідно привести приклад ще одного ототожнення стосовно споруд даного призначення. Аналізуючи матеріали досліджень поселення в ур. Ревутове в Канівському Подніпров'ї, В.О.Петрашенко висловила припущення, що одне з жител, яке розташоване на значній відстані від основної забудови, на самому краю поселення та характеризується незначним ступенем заглибленості, малими розмірами, місцезнаходженням печі майже в центрі, могло слугувати за *ригу* [Петрашенко, 1999, с.61, 62]. За етнографічними матеріалами відомо, що такі споруди в ХІХ - перших десятиріччях ХХ ст, а можливо і раніше були запозичені з Прибалтики, розповсюдились у вологих районах, потіснивши, а то і витіснивши овин [Бломквист, 1956, с.300-302]. Якщо дане ототожнення вірне, то в цьому випадку можна говорити про фіксацію унікального для давньоруської сільської культури явища.

Крім снопоосушарок, рільництво (перш за все – польське) репрезентується будівлями та пристроями для підготовки зернових до зберігання та споживання, а саме – об'єктами для просушки уже вимолоченого зерна. Цей поцес відбувався як із використанням побутових печей, так і спеціально побудованих об'єктів [Леопольдов, 1851, с.122; Чернопатов, 1867, с.126]. Їм відповідають археологічно простежені жаровні на печах давньоруських жител та спеціальні будівлі-зерносушильні, виявлені на Лісковому-2 та Шестовиці. Як спеціальний комплекс для підготовки до помолу крупних партій зерна були інтерпретовані будівлі з поселень Шестовиця-Коровель, Казарки та Овраменків Круг, з уламками жаровень і їх бортиками в заповненні, іноді - з горілим зерном [Веремейчик, 1986, с.31; Веремейчик, Пашкевич, 1995, с.19]. Цікава споруда подібного призначення виявлена в ході досліджень селища Гульськ на Житомирщині [Звіздецький, Готун, 1997, с.45]. Для просушки зерна могла використовуватися одна із ям з великим вогнищем у центрі, вивчена на Лісковому [Південноруське село..., 1997, с.96]. Показовий також комплекс із Григорівки, де для просушування зерна слугувала будівля з двома печами [Петрашенко, Пашкевич, 1992, с.198, 199]. Подібні об'єкти-сушильні виявлені і на інших пам'ятках.

Ще один пов'язаний із зерновим господарством об'єкт – тік (за етнографічними даними так називався і спеціально утримований майданчик для молотьби, і будівля над ним для виконання означеної операції в холодну пору року). Згадується в "Слові о полку Ігоревім" [Довженко, 1961а, с.155, 156], вивчений недостатньо. У випадку вірної ідентифікації деяким винятком може слугувати лише будівля з Дорогинки-ІІІ, інтерпретована дослідником як споруда для обмолоту [Південноруське село..., 1997, с.108].

Будівлі, пов'язані з тваринницькою галуззю. Стійлове утримання худоби відоме не лише за статтею "Руської Правди" про крадіжку з хліва та прикладами фіксації слідів хлівів при розкопках міст [Левашова, 1956, с.87], а й за виявленням відповідних будівель при розкопках селищ Х-ХІІІ ст [Петрашенко, 1995,

с.146]. В той же час, конкретні ідентифікації тваринницьких споруд поодинокі.

Як загон для худоби інтерпретована система стовпових ям на краю Автуницького селища, в заплаві, де зібрано численні збруйні кільця тощо. Подібні припущення висловлювались щодо кількох автуницьких об'єктів (Рис.61,а).

На тому ж поселенні досліджено цікаву споруду, утворену подвійними канавками від плоту. Висловлювалось припущення про наявність утеплювача між подвійними стінами і використання даної будівлі у холодну пору року [Готун, 1993, с.69, 70] (Рис.61,б). Привертас увагу той факт, що з-поміж 8 комплексів автуницького поселення, утворених канавками від плоту, 3 мало подвійні стіни. Народознавцями зафіксовано подібний прийом: із подвійного плоту та утеплювача споруджувались стіни хлівів [Український народ..., 1916, т.ІІ, с.538]. Згадуються хліви і з плетеними стінами, обмазаними глиною [Шарко, 1900, с.121].

Споруди для припасів існували в складі кожного двора. Найголовнішими були призначені для зберігання хліба та продуктів.

Основною господарською спорудою для селянина була клуня (гумно) – будівля, призначена для зберігання і зимового обмолоту хліба. Сам факт винесення її за межі двора (в традиційному плануванні садиби) досить промовисто вказує на те, чим ні в якому разі не міг пожертвувати господар навіть у випадку пожежі, стихійного лиха в дворі. Ця категорія будівель була відома і давньоруському селянству. Як підкреслював В.Й.Довженко, "гумно, як місце зберігання хліба, суворо охоронялося давньоруськими законами. За підпалювання гумна "Руська Правда" установлює найтяжчу кару, яка існувала в Древній Русі: "Аже зажгут гумно, то на поток, на грабеж дом его". Охоронявся також хліб, що зберігався в гумні. "Руська Правда" за крадіжку жита в гумні... накладала штраф в розмірі 3 гривен і 30 кун" [Довженко, 1961а, с.154]. На жаль, попри розуміння факту наявності даної споруди в складі сільської садиби доби Київської Русі, дослідники змушені обмежуватись залученням даних писемних джерел, оскільки археологічних слідів подібна наземна будівля не залишила. Єдиним винятком може слугувати поселення Григорівка, де гумна – на думку автора розкопок В.О.Петрашенко – входили до складу господарсько-дворових комплексів [Петрашенко, 1995, с.147]. В ході розкопок практично кожної давньоруської пам'ятки, причому, як сільської, так і міської, зафіксовано значну кількість інших об'єктів для зберігання зерна і запасів продуктів.

На один із варіантів зерносховищ звертав увагу В.Й.Довженко: "відомі випадки, коли на давньоруських поселеннях знаходять також окремі приміщення для зберігання зерна – закрома" [Довженко, 1961а, с.157, 158]. Так був інтерпретований і один з об'єктів, досліджений біля хут. Половецького на Росі [Довженко, 1959, с.149]. Щодо фіксації запасів зерна в спеціальному приміщенні, необхідно відзначити, що вивчення традиційної культури східнослов'янських на-

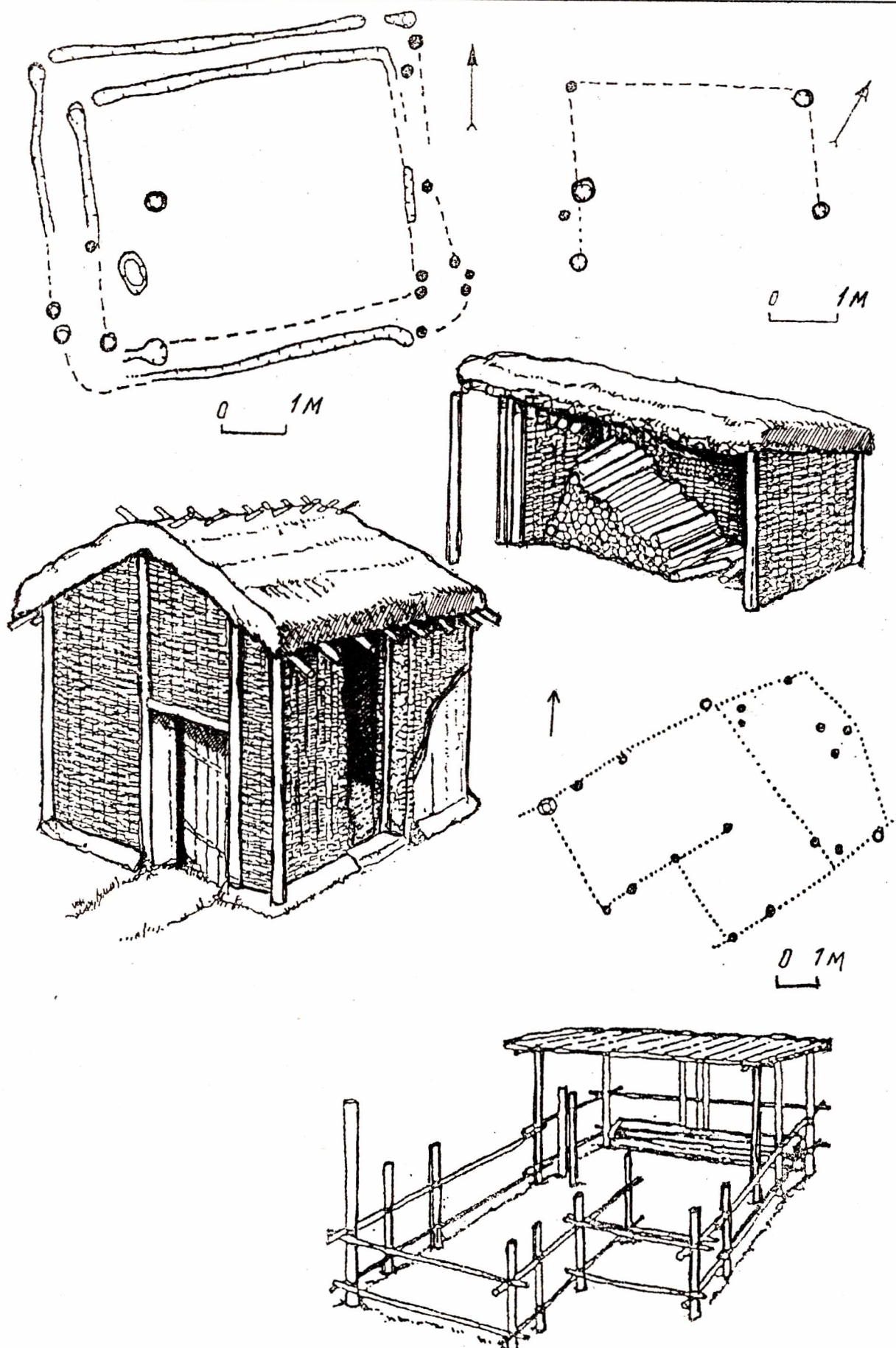

Рис.61. Загон для худоби (а), хлів (б) і повітка (в) з Автуницького селища, реконструкція І.А.Готуна і Т.Г.Новик.

родів дозволяє стверджувати, що після обмолоту на току, в клуні і провіювання зерно для зберігання і використання засипалося в засіки (закрома), які, проте, не становили спеціального приміщення, а були лише відгородженими ячеями в коморах (амбарах). Тому в даному випадку можна вести мову про побутування останніх на нашій території ще з киево-руських часів. Разом з тим, археологічна фіксація даних будівель, як відокремлених, так і в системі тричленного зв'язку "хата + сіни + комора" ускладнена. До незаперечних висновків можна прийти лише у випадках, коли фіксуються засіки із горілим зерном. Не виключено, що коморою була споруда з Ліскового без опалювального пристрою, інтерпретована як сезонна житлова. Об'єкт характеризується наявністю дощатої підлоги, від жител його також відрізняють стіни із вертикально поставлених обополів [Шекун, Веремейчик, 1999, с.47].

В той же час, не викликає сумнівів наявність на пам'ятках давньоруської доби інших об'єктів для зберігання збіжжя – зернових ям. Про їх типовість для давньоруської садиби свідчать, зокрема, стаття "Руської Правди", що передбачає покарання за крадіжку з неї хліба; літописні згадки про "житні ями" та інші [Довженко, 1961а, с.158; Левашова, 1956, с.19]. Думка про зернові ями, як неодмінну складову двора, стала хрестоматійною, ввійшла до узагальнюючих праць та підручників. Вказані споруди мають глековидну, грушевидну, дзвонovidну, урізано-конічну, іноді – циліндричну форму. Дослідники відзначають випадки обпалення їх стін, обкладення березовою чи сосною корою [Федоровський, 1930, с.5, 6]; інтерпретацію об'єктів обумовлюють залишки зерна. Подібний спосіб зберігання зерна, як реліктовий, проіснував до рубежа XIX-XX ст. Показові в даному відношенні споруди із Софійської Борщагівки, Гульська, Григорівки, Ліскового та інших [Готун, Моця, 1993а, с.78; Звіздецький, Готун, 1997, с.46; Петрашенко, Пашкевич, 1992, с.198, 199; Шекун, Веремейчик, 1999, с.51] (Рис.62,а). Такі об'єкти відомі і як відокремлені ями з перекриттям, і як заглиблення в долівці інших споруд. В ході археологічних досліджень було виявлено дерев'яну кришку від однієї з ям [Сухобоков, 1975, с.52]. Важливо підкреслити, що аналіз взаєморозташування зернових споруд Гульського селища дозволив зробити припущення, що сушильня була в обштинному користуванні, а ями належали окремим сім'ям [Звіздецький, Носіков, 1992, с.37, 38].

Аналогічно запасам хліба могли зберігатися в селянському господарстві й інші продукти. В літературі зверталась увага на знахідки в подібних ямах кісток [Південноруське село..., 1997, с.111], іноді – в анатомічному порядку [Шрамко, 1962, с.338]; риб'ячої луски тощо. Тобто, така категорія господарських споруд, як хлібна яма та побутово-господарських споруд типу погребів, льоха могли мати ідентичне конструктивне вирішення. Більш того, не виключено, що подібне дво-яке використання було в одного і того ж об'єкту, хоч етнографічні матеріали демонструють суттєву конст-

руктивну різницю між спорудами для припасів, відомими під назвами льох, погріб, яма, а археологами дані терміни використовуються часто як синоніми. Для зберігання продуктів, судячи зі знахідок, мешканцями Автунського селища використовувалися ями різної форми зі стінами з плоту і, ймовірно, конусовидною покрівлею або з одно-двосхилим перекриттям [Готун, 1993, с.68, 69] (Рис.62,в). Конструктивно близькі до них і деякі споруди з селища Рів-II, хоч там вивчено і більш специфічні, з ямами-підбоями для діжок [Шекун, 2000-2002]. А при дослідженні Софійської Борщагівки в одній з ям виявлено розвали горщиків зі стравою, подібною (за археозоологічними даними) до холоднош [Готун, Моця, 1993а, с.78]. Різноманітної форми погребів в житлах та за їх межами вивчені й на інших селищах; іноді вони мають стовпові ями, підбої, земляні полиці, ями в дні; показові в цьому відношенні споруди з Ліскового, Дорогинки-III, Григорівки. Авторам розкопок Ліскового належить цікава ідентифікація, що відрізняється від описаних вище: один із розташованих поблизу кузні льохів був обладнаний опалювальним пристроєм (на краю дзвоноподібної ями споруджена невеличка піч) [Шекун, Веремейчик, 1999, с.35]. На нашу думку, не виключено й інше використання об'єкту. Щодо останньої пам'ятки, то, відповідно до точки зору О.В.Шекун і О.М.Веремейчик, частина ям без ідентифікуючих особливостей пов'язується з буртами для зимового зберігання овочів [Шекун, Веремейчик, 1999, с.38]. Висловлювалось також припущення, що деякі споруди можуть бути ототожені з лідниками (льодовнями). Це стосувалося об'єктів з Григорівки, Ліскового, Рову-II [Петрашенко, 1995, с.146, 147; Шекун, Веремейчик, 1999, с.51; Шекун, 2000-2002]. Інтерпретації як льодниці споруди з Червоної Мотовилівки сприяла циліндрична форма, залишки згорілого дерев'яного настилу по краях та ніж і відповідний остеологічний матеріал в заповненні [Південноруське село..., 1997, с.111].

Ще одна категорія споруд для зберігання запасів продуктів - відомі за етнографічними даними степки - комори без стаціонарного опалювального пристрою, які могли при необхідності обігріватися принесеним ззовні вогнем, жаром. Таким критерієм відповідають деякі з автунських об'єктів [Готун, 1992, с.12], хоч подібне припущення досить умовне, адже якщо збіжжя, овочі, мука, м'ясо тощо зберігалися в мішках, кошиках, відрах, коробах, керамічній тарі, вони могли перебувати в будь-якій із побутово-господарських будівель. Свого роду коморою, вірогідно, була будівля з Ліскового, споруджена із вертикально поставлених обополів, без опалювального пристрою, трактована як житло для теплої пори року [Шекун, Веремейчик, 1999, с.41]. З коморою ототожнена і одна з будівель з Дорогинки-III: прямокутна, із залишками дерев'яної крупногабаритної тари у заповненні; подібні ототожнення робилися і щодо інших споруд вказаної пам'ятки та селищ Ново-сілки, Крушинка, Забір'я, Колонщина [Південноруське село..., 1997, с.103, 104, 108, 110].

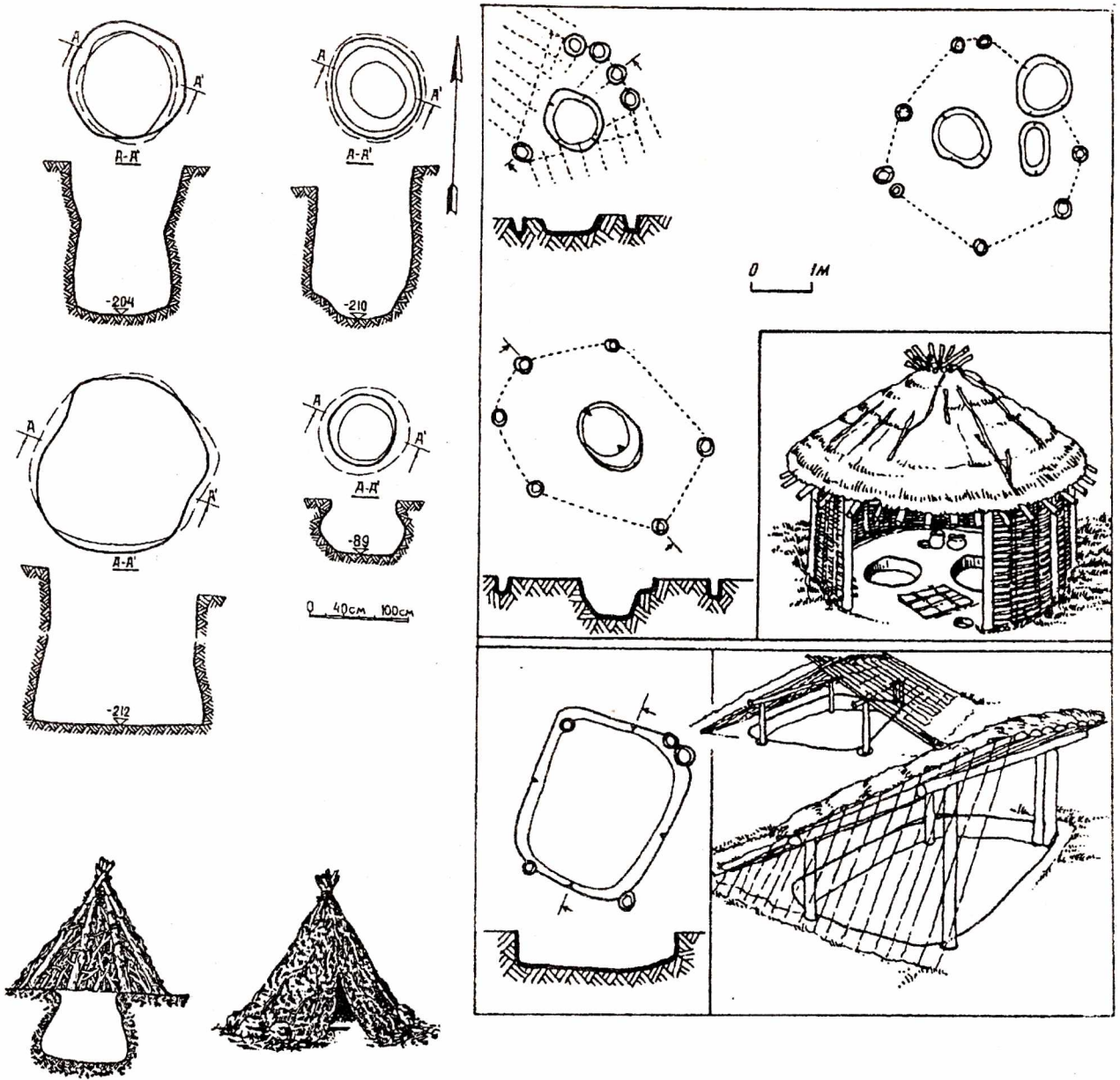

Рис.62. Споруди для припасів.

Будівлі, пов'язані з обробкою продуктів та їх приготуванням, без сумніву, були однією із найважливіших для життєзабезпечення, проте виникає ряд ускладнень, пов'язаних з відсутністю в них ідентифікуючих конструктивних особливостей. Відзначалось існування в складі слов'яно-руських пам'яток споруд, де проводився розмол зерна. Хоч жорна повинні були знаходитися в кожному господарстві і використовувались переважно в будинках, такі ототожнення зроблено і щодо спеціальних будівель, зокрема, на поселенні Перше Травня [Сміленко, 1975, с.164; Козловський, 1992, с.17]. А Б.О.Рибаков звернув увагу на млинарські топоніми і згадки в писемних джерелах, починаючи з XIII ст, млинів на річках і висловив слушне зауваження про їх появу ще до монголо-татарської навали [Рибаков, 1948а, с.566, 567].

Подальша технологічна операція після розмолу зерна – випічка хліба – також залишила відповідні об'єкти. Вони фіксуються у вигляді спеціальних печей, як відокремлених, так і збудованих в певній споруді. За етнографічними матеріалами, спеціальні хлібні печі на селищах відомі [Бломквист, 1956, с.265], хоч відзначене використання для випічки хліба і звичайних печей.

Окремо варто згадати теплотехнічні пристрої не виробничого призначення, виявлені на селищах. Вже згадувалися вогнища в спорудах; в ході рокопок вивчені і за межами останніх. Приклади походять з Лісового – виносне вогнище [Шекун, Веремейчик, 1999, с.41] та Софійської Борщагівки, де виносні вогнища об'єднані попарно [Готун, Моця, 1993а, с.78].

Висловлювалося припущення, що деякі об'єкти на давньоруських селищах Зміївка, Ігрен (Підкова) пов'язані з обробкою та зберіганням риби [Козловський,

1992, с.17, 130]. Але чітко визначити місце таких об'єктів в структурі побутово-господарських споруд важко, пов'язано це як з відсутністю певних ідентифікуючих конструктивних особливостей будівель, так і з недостатніми знаннями про технологію процесу обробки риби в давній Русі. Аналогічна ситуація і зі споживанням м'яса домашніх та диких тварин. Зокрема, дві або три споруди з Лісового-2 названі копильними, але як свідчення цього наводяться лише їх закопчені стінки [Шекун, Веремейчик, 1999, с.37, 51, 168].

Споруди для реманенту, інвентаря, начиння – неодмінна складова селянського обійстя. Деякі об'єкти можна ототожнити з клітями чи коморами – неопалюваними добротними спорудами для продуктів, зерна, цінного домашнього начиння, одягу тощо. Але вони могли і не мати археологічно уловимих слідів з огляду на тенденцію до підняття цих споруд над землею – на підставках чи підкладках під нижній вінець з метою уникнення вологи. Вказані будівлі мають широкі етнографічні аналогії. Цікаве спостереження належить В.О.Петрашенко: на найкрупнішому селищі біля с.Григорівка всі “...двори-садиби відрізнялись дивною одноманітністю планування... Садиба складалась із одного житлового будинку на підкліті..., ще одного дещо заглибленого чи наземного житла площею 12-16 кв.м., однієї чи двох господарських будівель: хлівів, овинів, лідників, від яких залишилися овальні, підпрямокутні і круглі ями” [Петрашенко, 1995, с.146]. Спостереження щодо двох неоднакових жител в кожній садибі, як закономірної і неодмінної особливості планувальної структури двора, здається дуже і дуже значимим. Для наявності двох жител могли бути різні демографічні та соціальні причини. Проте жодна із них не може вичерпно аргументувати дану особливість. Подібне явище можна пояснити припущенням, що на даній пам'ятці вдалось зафіксувати початок переходу однокамерного житла, більш простого і меншого за розмірами в порівнянні з житлами на підкліті, в категорію поліфункціональних (як і неосновних житлових, так і побутово-господарських) споруд; наступним етапом еволюції мало б бути перетворення в нежитловий об'єкт.

Часто в ході досліджень неможливо визначити місце, котре займала та чи інша споруда в системі господарювання і життєзабезпечення конкретного обійстя – як за браком ідентифікуючих особливостей, так і в зв'язку з поліфункціональністю. Такі об'єкти фіксуються як у вигляді заглиблених будівель з перекриттям, так і у вигляді заглиблень в долівці наземних споруд. Деякі з об'єктів ототожнюються із відомими за етнографічними даними повітками - легкими спорудами для реманенту, інвентаря, дров тощо у вигляді навісу з лозовими стінами [Готун, 1993, с.69] (Рис.61,в).

Колодязі. В пам'ятках давньоруської писемності слово “колодязь” та похідні від нього, не враховуючи термінів “криниця”, “студенець”, “оубол” вживаються близько 20 раз [Срезневский, 1895, т.1, стб.1212, 1213, 1256], а легенда про “білгородський кисіль”, включена до літопису під 997 р. [ПСРЛ, 1989, т.38, с.57; ПВЛ, 1950, ч.1, с.87, 88, 286, 287] показує, що йдеться саме

про колодязь, а не криницю чи джерело. Були відомі джерела водопостачання на укріплених пунктах [Раппопорт, 1967, с.154; Кучера, 2000, с.94-100], щодо відкритих поселень, то при переважно прирічному розташуванні вважалося, що забезпечення населення водними ресурсами відбувалось за рахунок відкритих водоймищ (джерела, струмки і т.д.), тим більше, що водопостачання з річок і джерел за етнографічними спостереженнями було характерним для селищ і в пізніші часи [Бломквист, 1956, с.287; Гудченко, 1996, с.323; Шейн, 1902(1903), с.5], подібне зафіксовано навіть стосовно міст [Рабинович, 1976, с.36, 37].

Попри такий ситуації, вдалось відкорегувати дане положення: на поселеннях Шумлай [Веремейчик, 1993, с.18; Веремейчик, 1993а, с.75] та Автуниці [Готун, Коваленко, Моця, Петраускас, 1995, с.27] були досліджені давньоруські колодязі. Шумлайський мав тришарові стінки: ззовні – горизонтально укладені одна на одну з'єднані “в обло” дошки, потім – вертикально вбиті загострені дошки, зсередини – горизонтально укладені одна на одну досить товсті та широкі дошки. У кутах розташовувалися стовпи: один з круглої колоди, решта – з обополів (Рис.63,а). Автуницький має ряд аналогій навіть в деталях, хоч дечим і відрізняється. Верхня частина споруджена із дубових напівколог, обополів, колотих колог; в одному випадку замість обопола застосовано складені разом дві дошки. Зруб складений “в обло”, вінці ретельно припасовані один до одного так, що верхній частково перекривав попередній. Нижні вінці, не з'єднувалися, складалися із дошок, поставлених “на ребро” впритул одна до одної. Всередині нижньої частини зрубу теж зафіксовано дерев'яний “ящик”, місцями – з чотирьох шарів тонких дошок. Кути зафіксовані стовпами із колог (на відміну від решти конструкції – не дубовими, а березовими). Як і в шумлайському колодязі, всередині було настелено дощату підлогу (Рис.63,б). Простежено наявність підкладок, що вирівнювали стіну в горизонтальній площині, можливі сліди ремонту [Веремейчик, Готун, 1995, с.82-94]. М.М.Вороніним наявність колодязів, виконаних в зрубній техніці із розширенням донизу, називалась характерною рисою побутової культури домонгольської Русі [История культуры древней Руси, 1951, т.2, с.194-196], хоч розширення фіксується на Чернігівщині починаючи з XVII-XVIII ст.

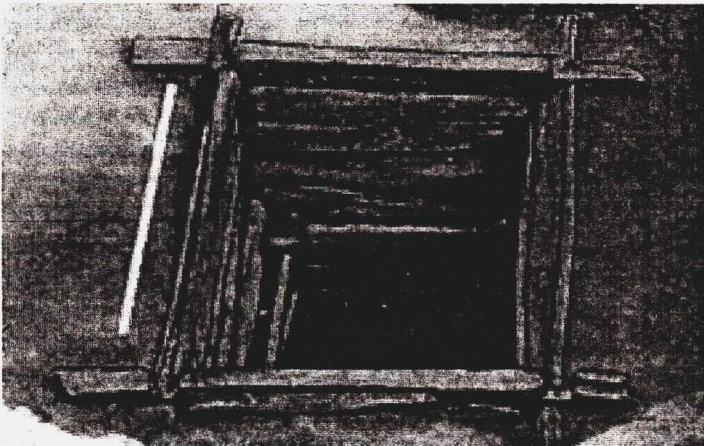
Привертає увагу значна кількість глеків у заповненні автуницького колодязя, подібна картина спостерігалась і в одному з московських [Арциховский, 1931, с.141, 142; 1934, с.161-163; 1936, с.134]. Вони могли слугувати не лише для транспортування води, тим більше, що поряд знайдено залишки відер. Їх могли застосовувати для опускання в колодязь масла, сметани, молока, використовуючи джерельну воду як свого роду “холодильник”. Такий спосіб зберігання молокопродуктів має етнографічні аналогії [Данилюк, 1991, с.89; Скуратівський, 1988, с.22].

Архітектура малих форм. Такі елементи, як оголожі, ворота, хвіртки і т.п., на думку фахівців, відіграють значну роль у вирішенні садиби і організації про-

А

Б

Рис.63. Давньоруські колодязі з Шумлаю (а) та Автунічів (б).

сторю вулиці. Вони, особливо в сукупності із зеленню, в значній мірі доповнюють і збагачують архітектурне вирішення житлового будинку, як би зв'язуючи його і інші будівлі в єдине ціле [Самойлович, 1989, с.283]. Отримані матеріали, разом зі свідченнями писемних та епічних джерел дозволяють говорити про існування

в складі садіб названих компонентів, а також, виходячи з логічних міркувань, припускати побутування конов'язей, лавок тощо. Проте ми можемо оперувати даними лише щодо заглиблених частин вказаних об'єктів, реконструкція надземних елементів можлива лише дуже приблизна. Сліди стовпів в системі огорож

свідчать про існування воріт, хвірток, можливо – перелазів. Деякі припущення можна зробити за етнографічними аналогіями, зокрема щодо подвійних ліній огорож (такі відомі на Автуничах, на Лісковому), як слідів ремонту внутрішньосадибних тинів.

Вежі. На окрему увагу заслуговують два об'єкти з Ліскового. Один з них в основі мав зрубний шестикутник, споруджений на уступі над заглибленою частиною, закріпленою глиняно-лозовими стінками; міжповерхові перекриття простежуються за горілим прошарком. Об'єкт розташовувався на краю мису. Інший – конструктивно подібний, але зберігся гірше. Авторами розкопок будівлі ототожнено з вежами [Шекун, Веремейчик, 1999, с.24, 50], за аналогіями з об'єктами давнього Чернігова. На селищах подібні будівлі можуть вважатися винятком.

Глава 2. Структура забудови селищ

Система забудови

Характеризуючи систему забудови давньоруських селищ (як і взагалі населених пунктів незалежно від їх хронології), необхідно вказати, що суттєвих, більш того – визначальних чинників, котрі впливали на її структуру, було досить багато. Проте всі вони можуть бути зведені до двох магістральних напрямків: природного і суспільного. Перший пов'язаний з кліматом, ландшафтом, конкретними топоумовами, другий – з функціями, котрі виконував як населений пункт в цілому, так і окремі домогосподарства в його складі. Саме останнє суттєве при розгляді поставленого питання.

Найправильніше було б оперувати поняттями, що відповідають типам середньовічних населених пунктів, які історично склалися в середовищі східнослов'янського сільського населення, та археологічний матеріал рідко дає можливості для безсумнівних ідентифікацій залишків селища з конкретним типом населеного пункту. В той же час, є достатні підстави для висновків про основні соціальні характеристики і напрямки економічної діяльності. Тому здається доцільним вести мову про функціональні і соціальні особливості поселень, які визначали характерні риси архітектурного вигляду.

Особливості планування. Вивчення характерних рис планувальної структури східнослов'янських селищ має значення не лише для реконструкції зовнішнього вигляду поселень, а й для вирішення більш значимих проблем щодо соціально-економічної моделі життя суспільства. Як відзначалося в літературі, в останні століття I тис. в Східній Європі почалося відособлення індивідуальних сімейств у господарському відношенні. В слов'янських поселеннях даний процес знайшов своє вираження в початку переходу від безсистемної забудови до рядової [Моця, 1993, с.53]. Подальші зміни в суспільно-економічному житті також добре простежуються за особливостями планувальної структури забудови – аж до появи садиб та їх майнової стратифікації. Деякі особливості планування селищ можна

Типологічні особливості функціонально невизначених об'єктів.

Таких на південноруських селищах нараховується значна кількість. При своїй неідентифікованості вони приводять до суттєвих спостережень. Прикладом може слугувати висновок О.М.Веремейчик, що в X-XI ст переважали видовжені об'єкти, співіснуючи з овальними і прямокутними, в XII-XIII ст більшість – квадратні, прямокутні та овальні, видовжені майже зникають [Шекун, Веремейчик, 1999, с.51]. Означений підхід також дає можливість говорити про наявність в садибах однотипних споруд, хоч часто їх призначення залишається невизначеним. Більш інформативне поєднання даних щодо не лише форми того чи іншого об'єкту, а й особливостей заповнення.

простежити навіть за матеріалами розвідок (коли фіксується певна закономірність у взаєморозташуванні окремих ділянок культурного шару), але висновки можливі лише після розгляду результатів розкопок, до того ж – широкими площами. Останнім часом накопичено значну кількість фактів, що проливають світло на дану проблему.

Майже всі селища розташовувалися на берегах річок, струмків, озер та інших водойм, іноді на водорозділах і займали надзаплавні тераси, миси, дюни та підвищення в заплавах. Топографія селищ визначала і планувальну структуру. Як правило, селища віддалені від води на 20-40 м, займали площу від 0,2-0,6 до 8-10 га і більше; середній показник їх площі становив 2-3 га. Типовою для них вважається рядова забудова, якщо цьому не суперечили топографічні умови. Більшість селищ при ширині 80-100 м були двохрядними, поселення шириною до 40 м – однорядними, простежені також і випадки трьохрядного планування на пам'ятках шириною більше 100 м. Даних про щільність забудови недостатньо (це пов'язано з кількістю широко копаних селищ), але вказувалось на розміщення від 2-6 до 20-30 і навіть 80-100 дворів; за розрахунками по сусідніх територіях на 100 кв м площі приходить більше однієї садиби [Археология Украинской ССР, 1986, т.3, с.397, 399]. Розкопки, проведені після виходу з друку вказаної праці дозволили поточнити наведені цифри. Поки ж відзначимо, що за підрахунками Я.Г.Рісра, середньовічне слов'янське село в цілому відрізнялося різноманітністю. Його розміри становили від кількох сот кв. м. до 20 і навіть більше га (переважна більшість – у межах 0,1-3 га), причому приблизно з VIII ст. число крупних селищ збільшується, а в XIII ст. значні за розміром поступаються місцем важковловимим заїмкам, починкам, хуторам. На протязі всього розглядуваного періоду в селах переважала нерегулярна, безсистемна забудова (розпорошена і гніздова). Лінійна (рядова) відома рідше (хоч це може бути пов'язано не скільки зі ступенем розповсюдження да-

ного типу, скільки з рівнем вивченості селищ). В Х-ХV ст. число поселень з регулярною забудовою, перш за все лінійною, зростає у всіх регіонах Давньої Русі. Ще з VIII-IX ст. з'являються свідчення про існування садибних комплексів, хоч поряд з ними продовжують існувати хаотично забудовані селища, де житлові і господарські споруди не складали єдину систему – двір. Більш певні свідчення про селянські двори з'являються з Х-ХІ ст. На думку дослідника, це відповідає виокремленню малих сімей і продовженню існування великих, що охоплювали одне мале селище чи частину великого [Риєр, 1991, с.94-96].

Аналіз площі та особливостей забудови проводився не лише загалом для Давньої Русі (що дещо змінювало картину; виведений середній показник міг помітно відрізнятися від реального стану справ за рахунок значних регіональних відмінностей), а й для окремих мікрорегіонів. Зокрема, із даних по регіону межириччя Дніпра і Десни добре видно параметри конкретних пам'яток (хоч за різними публікаціями показники відрізняються) [Шекун, 1985б, с.45; Шекун, Веремейчик, 1988, с.105]. Дослідники також звернули увагу на те, що селища більшої площі виникли раніше, для хронологічно наступного періоду характерні поселення незначних розмірів [Шекун, 1992б, с.52; Веремейчик, 1994, с.7; Шекун, Веремейчик, 1995, с.155, 156, табл.І]. Для сусіднього мікрорегіону ці показники були іншими [Ситий, 1993, с.92].

Варто вказати, що авторами розкопок помічено не лише взаємозв'язок площі поселення і часу його виникнення, а й хронологічні особливості у розташуванні об'єктів. Так, для селищ Чернігівщини в IX - на початку ХІ ст. характерний поділ на житлову і господарську зони (Деснянка, Ліскове, Клонів, Козарки, Овраменків Круг). Пізніше з'являються елементи садибного планування [Веремейчик, 1994, с.7]. Окремі господарські ділянки виявлені в ході розкопок і О.В.Шекуном [Шекун, 1992а, с.51]. Він відзначає не лише наявність окремих ям та будівель біля жител і винесення решти споруд в глибину поселення, а й вірогідність сезонної експлуатації останніх [Шекун, 1988а, с.91]. Пізніше на зміну такій схемі забудови прийшло садибне планування, дещо змінились топоумови розташування селищ, та зменшилась їх площа [Шекун, 1988а, с.92; 1990а, с.75]. На пам'ятках регіону відзначено як прибережно-рядову (з дворами в 1-2-3 ряди) забудову, так і кучову [Шекун, 1983, с.232; 1988б, с.21, 22; 1990а, с.75]. Так, наприклад, на селищі Ліскове забудова велася в три лінії, де третя, прибережна, розташована за 30-35 м від першої та за 15-18 м від другої [Шекун, 1988 в, с.36]. Зустрічається на вказаній території й кільцева забудова. Проте оточували споруди не вільний від забудови майданчик, а западину. Таких поселень в межириччі Дніпра і Десни нараховується значна кількість [Шекун, Веремейчик, 1988, с.103], що дало змогу запропонувати виділити їх в окремий тип. Найвірогідніше, існування означеної групи пам'яток пов'язане з особливостями поліського ландшафту. Конкретним

проявом такого селища можна назвати поселення Суховерхово у Подесенні [Ющенко, 1995, с.70, 71].

Знайомство з матеріалами інших південноруських територій показує, що характер забудови давньоруських сільських пам'яток Середнього Подніпров'я в цілому відображає загальні закономірності. Відмінності якщо й існують, то вони пов'язані з регіональними особливостями, перш за все – ландшафтними. Тому можна говорити про типовість пам'яток Середнього Подніпров'я і репрезентативність їх в плані демонстрації загальноруських тенденцій.

В цілому ж топографія та планіграфія давньоруських селищ як Середнього Подніпров'я, так і всієї південноруської території відповідає розробленим класифікаційним схемам, найважливішою із яких є, на наш погляд, запропонована Т.М.Нікольською за матеріалами обстеження землі вятичів [Нікольская, 1977, с.3-10].

Незважаючи на значний обсяг досліджень давньоруських селищних структур, спроби палеоекологічних та палеогосподарських реконструкцій, селища характеризуються у фахових публікаціях за показником, який М.І.Гоняний назвав “зоною житлової і господарської забудови сільської територіальної общини”. Під цим визначенням мається на увазі сукупність територій общини зі слідами життя і господарської діяльності населення, тобто територія общини без урахування її угідь: орних площ, сінокосів, лісів тощо [Гоняний, 1993, с.74, 75]. І хоч при цьому дані для уявлення про той чи інший об'єкт (зрозуміло, в міру збереженості археологічних залишків) і наявні, проте цілісна картина ландшафтно-архітектурного сприйняття села епохи Давньої Русі значною мірою втрачає.

Ще один важливий аспект забудови селищ – їх концентрація у відповідні групи, гнізда пам'яток, що ототожнюються з сільськими територіальними общинами. Саме сукупність населення кількох поселень разом з оточуючими їх угіддями, на думку більшості дослідників, відповідає терміну “верв” [Моця, 1999, с.53]. Дане явище добре простежується як на території Середнього Подніпров'я, так і в інших регіонах, особливо – густонаселених [Демидко, 1994, с.446-449]. Але показник кількості поселень не завжди говорить про величину общини і, тим більше, її чисельність. Інформація набагато точніша, коли вдається встановити площу зон житлової забудови поселень, що складали общину [Гоняний, 1993, с.75]. А для останнього потрібні серйозні стаціонарні дослідження.

Садиби на селищах та їх основні особливості. Розкопки давньоруських селищ широкими площами дозволили виявити на ряді пам'яток не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й локальні групи синхронних об'єктів, оточені огорожею. Якщо виходити із визначення, згідно якого “у зв'язку з розвитком приватної власності почав поступово складатись новий тип житла – садиба, що включала будинок власника в оточенні господарських будівель і огорожі” [Всеобщая история архитектуры, 1958, т.І, с.404], то можна стверджувати, що зафіксовано археологічні сліди саме вка-

заного явища. Як підкреслював Е.Барабаш, “поселеннями садибного типу або одиничного типу ми називаємо той тип людських поселень, при якому окремі житлові будинки і пов’язані з ними будівлі господарського значення знаходяться досить далеко один від одного...” і який включав “безпосередні околиці з сільськогосподарською зоною, таким чином місце роботи і місце проживання тісно пов’язані одне з одним” [Барабаш, 1963, с.232]. На думку В.Ф.Генінга та В.О.Рябової, індивідуальний двір-садиба найбільш повно відповідав потребам індивідуального господарства у давній Русі [Генінг, Рябова, 1983, с.94, 95]. Цим визначається актуальність даного питання при висвітленні цілого ряду аспектів соціально-економічної історії. Не менш важлива й інша проблема – час складання комплексу дворів будівель. Для міського домобудівництва означене було назване одним із основних питань [Кильдюшевський, Овсянников, 1983, с.18], щодо сільського – дана проблема також є чи не найактуальнішою. Спробувати дати відповідь на вказані питання можна на основі аналізу садибної забудови конкретних пам’яток.

Переходячи до характеристики окремих комплексів, варто відзначити, що найінформативнішими у відношенні особливостей садибної забудови виявились селища Північного Лівобережжя. Не останню роль у цьому відіграв той факт, що в регіоні значна кількість поселень розкопана широкою площею. Це дозволило О.В.Шекуну не лише зафіксувати наявність садиб з XII-XIII ст. [Шекун, 1985б, с.46; 1988б, с.21, 22], а й поточити цю дату спочатку в межах кінця XII ст. [Шекун, 1988а, с.92], а потім дійти висновку, що вже з першої половини XII ст. селища складалися з дворів, в середньому від 4 до 12. В другій половині XII ст. цей тип забудови став пануючим; як ілюстрація цього положення пропонувалася садиба з селища Рів-II [Шекун, 1990а, с.75]. Подальші розкопки дозволили згаданому автору зафіксувати на поселенні Криниця ще більш ранню садибу, яка датується першою половиною XI ст., а також зробити узагальнення, що садиби того часу, диференціюючись за розмірами, мали площу 400-1500 кв.м. Господарські споруди там розташовувались біля жител, по колу, залишаючи незабудованим центр, вогнебезпечні виробництва виносились на незабудовані ділянки [Шекун, 1992а, с.51; 1995б, с.11]. Перейдемо до конкретних прикладів, використовуючи для порівняння і матеріали сусідніх з Південною Руссю регіонів.

Елементи садибного планування виявлені на селищах Ліскове, Рів-2, Клонів, Селище, Криниця, Автунічі, Григорівка, Дорогинка-III та інших. Зокрема, на поселенні Криниця вивчено дві садиби першої половини XI ст., правильною овально-чотирикутної форми, розділені незабудованою п’ятиметровою смугою і відділені від останньої огорожею. Площа комплексів 900 та близько 560 кв.м. До їх складу входили житло, витягнуті по периметру (та кілька в центрі) будівлі й ями господарського та побутового призначення (в цілому об’єктів в садибі А нараховується близько 20, у тому числі снопошарка, в садибі Б - 18). За межі комплек-

су винесено об’єкти лісохімічних промислів. Сліди ще двох подібних дворів фіксуються поряд [Шекун, 1990в, с.131-134; Шекун, Сита, 1993, с.42-48]. На поселенні Селище на фоні культурного шару виділяється 7 неправильних овально-чотирикутних садибних плям площею 300-400 м. Розташовані вони з інтервалом 20-30м по осі селища вздовж річки [Шекун, 1988 в, с.36]. Садиби селища Рів-2 (А – площею 480 кв.м та Б – простежена на 187 кв м) розділені стовповою огорожею. До складу першої входили два житла, снопошарка, три ремісничі майстерні, два погребі і будівлі для припасів по периметру та зернові ями в центрі 85-метрового двору. В частково дослідженій другій виявлено три житла, одне з яких було також і майстернею, погріб та господарські ями [Шекун, 1988 в, с.37; Веремейчик, 1994, с.7]. Наведені приклади показують деяку подібність між садибами А на обох пам’ятках. На Лісковому садиби характеризуються певною сталістю планіграфічної ситуації – з виникненням нових об’єктів або заміною старих на тому ж місці чи поруч. При наявності особливостей кожного комплексу спостерігаються закономірності – в розміщенні споруд по периметру вздовж огорожі, із незабудованим чи слабонасиченим об’єктами центром. Розміри території і кількість будівель залежали від соціального статусу і майнової диференціації господарів. Садиба А, що досліджена майже повністю, серед трьох виявлених на пам’ятці відрізняється значними розмірами (біля 2 тис. кв.м), зручним розташуванням, особливістю житла (трикамерне на жилому підкліті), числом споруд (24, у тому числі ремісничі, сільськогосподарські та інші, сконцентровані у три групи). Садиба Б із житлом на краю тераси та рештою об’єктів у глибині двору (19 будівель і 34 ями, у тому числі ті, що могли бути нетрадиційним житлом, снопошарка, виносне вогнище) мала площу близько 800 кв. м. Садиба В – значно меншої площі (близько 300 кв.м) налічувала 5 будівель і 12 ям; крім житла включала господарські і побутово-господарські об’єкти [Шекун, Веремейчик, 1999, с.33-43].

Роботи на автуніцькому селищі дозволили майже повністю вивчити садибу, що існувала протягом чотирьох етапів з рубежа X-XI до рубежа XII-XIII ст. В її складі – житло-майстерня гончара з супутніми допоміжними спорудами, гончарні горна та глиняні кар’єри; на деякій відстані від житла – снопошарка й смолокурні. Побутово-господарські об’єкти займають місце між житловими та виробничими. Динаміка розвитку території цього комплексу простежується за спорудженням зовнішніх і внутрішньосадибних огорож, а поєднання виробництва й елітарних знахідок дозволило висловити припущення про проживання тут представника місцевого самоуправління [Готун, Моця, 1993б, с.68-71].

Характеризуючи садиби неукріплених поселень Чернігівщини, варто згадати розміщену на підвищенні в заплаві біля Анисова, із залишками трьох жител, господарських ям. Висловлювалась точка зору про сезонний характер пам’ятки, промислове спрямування в економіці мешканців та досить високий їх соціальний ста-

тус [Кузнецов, 1988, с.49; Кузнецов, Ситий, 1992, с.34-41].

Частково досліджено дві давньоруські садиби і на селищі Дорогинка-III, де виявлено сліди п'яти окремих домогосподарств, які склалися із 1-2 жител, виробничих і господарських споруд, виносних вогнищ. Простежується логіка в поєднанні жител і відокремленні інших будівель. Відзначено неоднорідність комплексів [Серов, 1987, с.410, 411; Південноруське село..., 1997, с.108, 111].

Вище вже приводились результати робіт, що були отримані В.О.Петрашенко на селищах Канівського Подніпров'я. Виявляється, "всі досліджені на поселенні двори-садиби відзначались дивною одноманітністю планування... Садиба складалася з одного житлового будинку на підкліті, площа якого коливається в межах 16-20 кв. м, ще одного дещо заглибленого чи наземного житла площею 12-16 кв. м, однієї чи двох господарських будівель: хлівів, овинів, лідників, від яких збереглися овальні, підпрямокутні і круглі ями. Всі будівлі розташовувались напівколом, залишаючи вільним простір в центрі. Такий житлово-господарський комплекс розміщувався всього на площі 250-300 кв. м. Простежені випадки перебудови садиб; виявлені садиби, що перебудовувалися з кінця X до початку XIII ст. На таких невеликих дворах могли розміститись лише житлові й господарські будівлі, приміщення для худоби, вірогідно для утримання молодняка та свиней, тоді як дорослі корови, коні, вівці утримувались, очевидно, на відкритих дворах за межами садиби. До господарсько-дворового комплексу відносяться також клуні і зернові ями, стоги сіна, склади дров. Городини та орні землі знаходились за межами дворів" [Петрашенко, 1995, с.146, 147]. Садиба №1 складається з 2 жител, будівлі та ям; вивчена частково садиба №2 – з 2 жител, 2 будівель, ям; садиба №3 – з наземного житла, двоповерхової споруди, будівель, ям; садиба №4 репрезентована окремим комплексом – будівлею; садиба №5 налічувала 2 житла, 2 будівлі, ями; садиба №6 – двоярусне житло, 3 будівлі і ями [Південноруське село..., с.123-131] (Рис.64).

Для вивчення сільських садиб Середнього Подніпров'я показові приклади з сусідніх регіонів. У Попрутті, на поселенні Коростовата-3 відомі 10 садиб X-XI ст. з природними кордонами і слідами жител (западини) та наземних господарських споруд (невеликі прямокутні підвищення). Садиба №1 досліджена (площа розкопу 360 кв. м). Вона складалася з напівземляного житла і семи наземних прямокутних господарських будівель стовпкової конструкції; всі об'єкти – XI ст. З півночі до житла примикала споруда, навпроти входу – господарська будівля, що, вірогідно, слугувала коморою; від неї збереглися масивні стовпові ями, неглибокий погреб і залишки входу з двома стовповими ямами [Філіпчук, 1985, с.367]. В цілому ж серед селищ Північної Буковини садиби зафіксовані на семи пам'ятках [Філіпчук, 1987, с.155, 156]. Причому, як відзначав Б.О.Тимошук, вони аналогічні Шестовицьким [Тимошук, 1995, с.227].

Привертає увагу садиба другої половини XII - першої половини XIII ст., вивчена в Посем'ї. Її площа – 800 кв. м, оточена частоколом із колод. Ядро садиби складало 2 житлових будинки, розташовані в південній частині: 4х4 м із входом і піччю-кам'яною та 4х2,68 м із входом. Тут же виявлені і залишки наземної споруди розмірами 5,2х3,4 м зі слідами нижніх вінків зрубу. Північна частина садиби відокремлювалась легкою огорожею з воротами посередині. На її території виявлені рештки будівель господарського призначення [Енукова, 1996, с.134; Енукова, Енуков, 1997, с.110, 111].

Дослідження селища поблизу с.Лави показало, що матеріал концентрується на площі 200-300 кв.м на берегах струмка та 500-800 кв.м на березі річки. Скупчення демонструють певну планувальну структуру: в три ряди, на відстані 10-30 м, кожен ряд – із 3-4 скупчень. На думку автора, з якою важко не погодитись, це відповідає в основному садибам (дворам) [Тропин, 1992, с.204-205].

Садиба і окремі господарські споруди навколо неї виявлені і при розкопках давньоруського селища Чауси в Могилівському Подніпров'ї [Риєр, 1981, с.15-17].

Дані приклади – площа садиб, кількість жител та будівель нежитлового призначення – досить ілюстративні для аналізу особливостей селянського двору, як такого, що характеризує "...споріднений колектив, а саме: сім'ю, члени котрої пов'язані тим чи іншим ступенем спорідненості чи свояцтва" [Бакланова, 1976, с.31].

Для розуміння соціально-економічного феномену сільських садиб доцільно порівняти їх з міськими та обійстями укріплених центрів, що не були містами. Адже, як слушно вказувала М.С.Сергеева, "...специфіка міського побуту визначається лише порівняно з сільським" [Сергеева, 1993, с.150] (додамо: і навпаки).

Міський двір – за характеристикою М.Г.Рабиновича – це замкнута територія, ізольована від вулиці високою огорожею, що включала житловий будинок, виробничі і господарські будівлі і де зосереджувалось фактично все життя сім'ї [Рабинович, 1988, с.7]. Важливе значення має і питання що було основним елементом масової забудови міста – будинок чи садиба [Толочко, 1980б, с.52].

Київські садиби характеризувалися вільним від забудови центром, розташуванням жител вздовж огорож та в деякому віддаленні від господарських споруд. Межі садиб були стабільними, хоч кількість та характер окремих будівель на протязі тривалого часу могли змінюватись [Толочко, 1980б, с.52; 1981а, с.16; Толочко, Гупало, 1972, с.31-33; 1973, с.36-39; Харламов, 1976, с.34, 35]. Такі садиби були основною ланкою забудови [Гупало, 1981, с.155; Толочко, 1983, с.151; Сагайдак, 1989, с.196]. Вони мали різну площу. Невеликі сягали 250-300 кв.м, середні – 600-700 кв.м [Толочко, 1980б, с.52; 1984, с.31-33]. Називалися також цифри: 650-700 кв.м; близько 500 і близько 250 кв.м [Гупало, 1981, с.155]. Вказувалося, що садиби досліджені частково, на площі близько 1 тис. кв. м, 500 кв.м і 300 кв.м, їх середня площа становитиме 300-600 кв. м, хоч були також

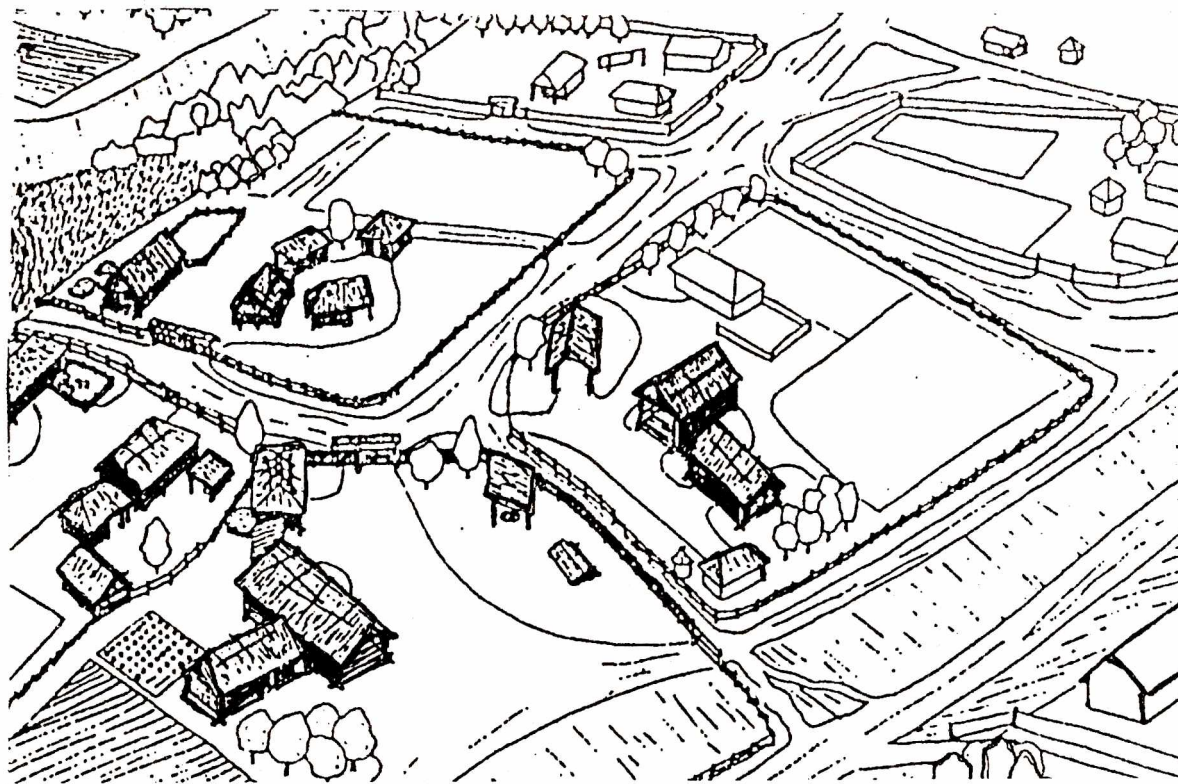
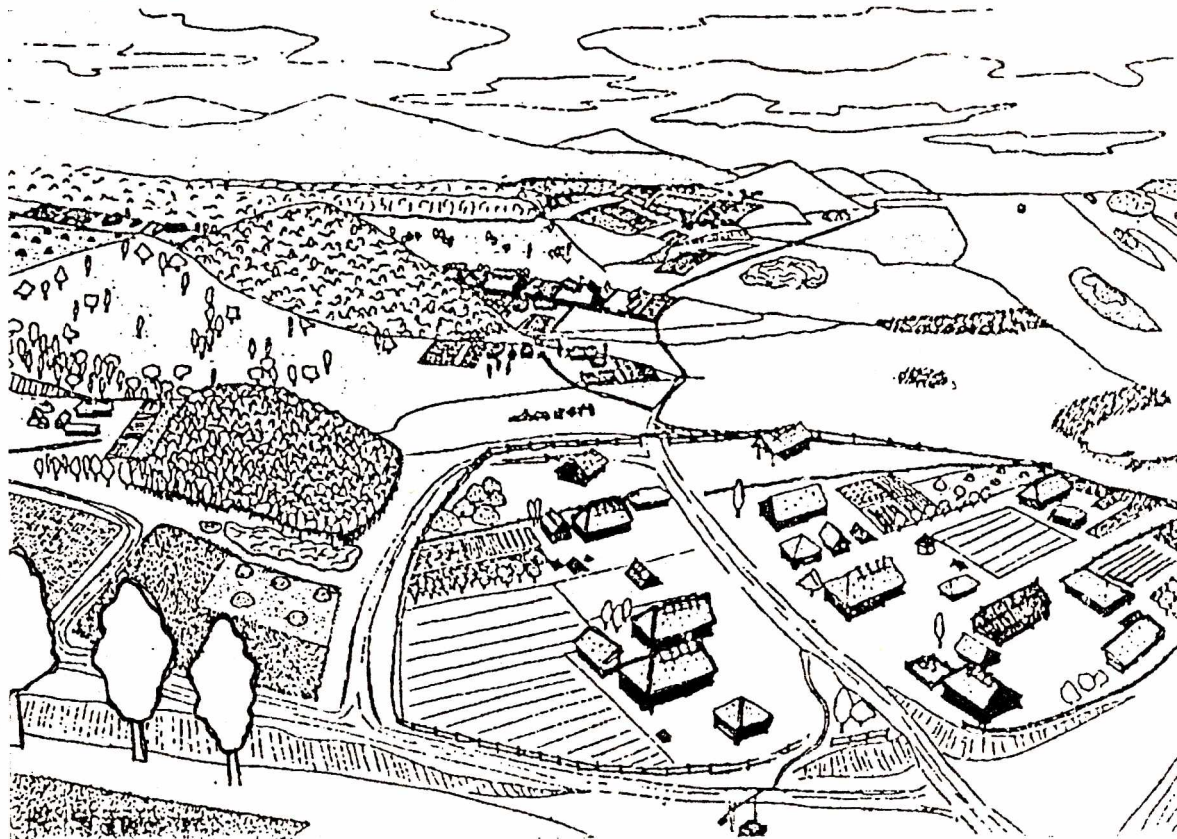

Рис.64. Ландшафтно-топографічна реконструкція Григорівських поселень в ур.Ревутове (вгорі) та Чернече (внизу), автори В.О.Петрашенко та В.К.Козюба.

більші і менші, залежно від соціального стану власника [Гупало, 1982, с.48, 108]. Цікаво, що синхронність різних будівель знаходить підтвердження в даних дендрохронології [Новое в археологии Киева, 1981, с.449, 450]. В літературі неодноразово наводились реконструкції київських садіб за матеріалами розкопок на Подолі [Гупало, 1982, с.47; Кутовой, Розенберг, 1988, с.2, 4, 9; Милецкий, Толочко, 1989, с.60; Асеев, 1982, с.18-20; Харламов, 1976, с.34, 35; 1977, с.44]. Порівняння садибної забудови Києва та Чернігова дозволило М.С.Сергеевій дійти висновку про стабільність комплексів в обох містах. Співставима і площа обійсть: дані про рядові садиби Київського Подолу вже наводились, двори в місті Ярослава, де мешкала соціальна верхівка, були значно більшими; феодалний двір з Чернігівського передгороддя займав територію 900 кв. м [Сергеева, 1994, с.147, 149].

Чернігівські садиби характеризує різна внутрішня структура. В їх числі як такі, що мали подібну планіграфію і склалися з 2-3 будівель та кількох об'єктів господарського призначення, так і комплекс із 4 житлових, 1 виробничої та біля 30 господарських споруд, причому остання хоч вивчена і частково, займала площу понад 900 кв.м [Козаков, 1992, с.8, 9]. Формування і функціонування вказаних садіб приходить на XI-XII ст.; в кожній із них простежено ряд особливостей мікропланування [Казаков, 1990, с.24-26]. За припущенням В.П.Коваленка, елементи садибного планування існували в Чернігові ще з кінця X ст [Коваленко, 1990, с.18].

Аналізуючи соціально-економічні процеси в слов'янському середовищі, Б.О.Тимошук дійшов висновку, що "садиби, оточені огорожами і розташовані на укріплених майданчиках княжих фортець, могли з'явитися лише в тому випадку, якщо їх власники... ставали спадкоємними володарями землі, пожалуваної їм князями за службу..." [Тимошук, 1995, с.220]. Зв'язок з приватним землеволодінням, дослідник простежує і на сільських садибах. Зокрема, щодо згаданих вже Шестовицьких садіб із селища Рів-П площею 480 кв.м із двох напівземлянкових жител, двох сховищ, майстерні, клуні (треба гадати, мова йде про снопоосушарку) і господарських ям відзначалося, що будівлі і знахідки в них (срібні і бронзові прикраси, бронзовий світильник, стремена, уламки амфор) свідчать, що садиба належала заможному селянину. Мініатюрні ж селянські садиби могли виникнути лише в тому випадку, коли переділи селянської землі в общинах не проводились. Більш заможні сім'ї мали можливість влаштувати свої садиби поряд з орним полем і таким чином отримувати певну економічну вигоду [Тимошук, 1995, с.227, 228].

Садибна забудова може вважатися типовою і для ряду укріплених центрів, де виявлено двори площею від 180 до 450 кв.м з 1-2 житлами та господарськими спорудами; випадки з іншими типами забудови – кільцевою однорядною і неупорядкованою – пов'язані з відмінностями в соціальному характері поселень і уповільненням суспільного розвитку окремих регіонів [Кучера, 1980, с.153].

Наведені приклади наглядно демонструють загальне і особливе в міських і сільських садибах. Головна відмінність між структурними елементами середньостатистичних дворів полягає в специфіці економічної діяльності: суттєвими для селищ були обставини, пов'язані з сільським господарством. Разом з тим, не обумовлюючись тісними рамками міського внутріквартального планування, сільські садиби іноді могли розташовуватися більш вільно. Це добре видно на прикладі Ліскового, де навіть огорожа не завжди охоплює територію, призначену для подальшого освоєння [Шекун, Веремейчик, 1999, с.43]. Основна ж тенденція розвитку комплексів споруд сільського двору дозволяє провести паралель з міськими: садиби виникають на цілому ряді поселень, стають характерною рисою планувальної структури, демонструють виробничу, соціальну, майнову неоднорідність.

Особливості забудови функціонально різних неукріплених поселень

Розглядаючи особливості неукріплених поселень епохи Давньої Русі, необхідно брати до уваги їх соціальну та економічну неоднорідність. Аналіз поселень Київської землі привів П.П.Толочка до висновків про існування різних типів селищ. Мешканці одних були зайняті виключно в сільському господарстві, причому, дані поселення не були однотипними і їх відмінності визначалися, передусім, господарською спеціалізацією окремих районів. В зонах родючих ґрунтів знаходилися великі землеробські села. В поліських районах і в заплавах крупних річок розташовувалися невеликі поселення тваринників. Для інших характерний ремісничий і промисловий напрямок в економічній діяльності. Наводяться приклади щодо сезонних виробничих поселень, зокрема в басейні Тетерева, жителі яких займалися добуванням болотної залізної руди; довготривалих спеціалізованих виробничих селищ по добуванню будівельного каменю і точінню шиферних пряслиць в околицях Овруча; вказується на інші виробництва в основі економічної діяльності: гончарне тощо [Толочко, 1980а, с.161-163]. Поява промислових селищ, населення яких тимчасово (сезонно) чи постійно займалося ремісничою діяльністю (випалковою заліза, випалюванням вугілля, добуванням і обробкою шиферу) була обов'язковим наслідком подальшого розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці [Толочко, 1975, с.27].

Про те, що подальші дослідження дозволили виявити ще більш строкату і багатогранну картину, вже йшлося. Якщо ж аналізувати поселення не лише Київської землі, то навіть у межах Середнього Подніпров'я привертають увагу утворення, котрі значно розширюють і поточнюють погляди на соціально-економічний феномен давньоруського села. Особливо це стосується глибинних районів Полісся. І визначалося вказане явище як специфікою виробничої діяльності населення, так і соціальним змістом самого селища. Різноманітність типів поселень, за якими стояли їх конкретні соціально-економічні функції, що досить широко різнилися між собою, підкреслювалась в фахових

дослідженнях [Моця, 1991, с.7, 8]. Неоднорідність селищ наглядно демонструє Григорівка. Характер планування і щільність забудови (одна садиба на 250-300 кв.м) в сукупності з неординарними знахідками дозволив автору розкопок відзначити “міський” характер пам’ятки і трактувати її як адміністративний центр, що виник в результаті окняжіння земель [Петрашенко, 1998, с.212, 213]. Цікаві матеріали демонструє Чернігівщина. Як вказував М.С.Грушевський, “всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні і придніпровській Сіверщині... Тут великі князі й боярські села... пасіки і риболовлі...” [Грушевський, 1928, с.108]. Археологічні роботи в регіоні дозволили не лише простежити відповідні топоніми та річч, що вказують на присутність представників феодального стану [Шекун, 1985б, с.44-46], а й виділити певні соціальні особливості забудови.

Означені риси мають враховуватися лише в сукупності і при кореляції з іншими чинниками, що визначали соціальне обличчя населеного пункту. Як наголошував П.О.Раппопорт, “індивідуальні особливості... поселення... дозволяють в найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя” [Раппопорт, 1967, с.3], в той же час “не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб. ...Точно так само наявність дорогих імпортованих річч зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими шляхами, наприклад в якості дарів, військових трофеїв тощо [Раппопорт, 1967, с.4].

Класифікувати поселення варто за комплексом ознак, що по своїй суті заперечень не викликає. Пропонувалося як основні використовувати топографію, характер і специфіку забудови та соціально-економічний статус населення, залучаючи також ряд додаткових критеріїв [Попов, 1994, с.36-38]. Але щодо перших двох основних ознак – друга часто детермінується першою, щодо третьої – наведені вище факти демонструють складність залучення для соціально-економічних висновків лише даних про характер знахідок. Проте, це стає можливим, якщо говорити про соціально-економічний статус, базуючись, перш за все, на даних двох перших. Саме аналіз розташування селищ та особливостей забудови на них дає змогу говорити і про соціальний аспект і про функціональні особливості різних типів неукріплених поселень.

Щодо функцій селищ, в літературі зверталась увага на той факт, що певні їх риси простежуються на основі вивчення регіональної специфіки, зумовленої, передусім, географічним середовищем. Це стосується згаданих уже поселень поблизу Овруча; поліських металургійних селищ, виробничої зони у Комарівці, ремісничих об’єктів на поселеннях Чернігівщини та ін. [Беляєва, 1988, с.198, 199; 1990, с.114-116; 1993, с.84].

На окрему увагу заслуговують пункти, які, хоч і були поселеннями сільського типу, тим не менше, мали укріплення. І хоч вони не аналізуються в даній роботі,

проте при розгляді функціональних особливостей селищ зовсім не згадати їх було б некоректним. На сільський характер ряду укріплених пам’яток вказував В.В.Седов, відносячи до таких городища площею до 3 тис. кв.м [Седов, 1978, с.147]. Подібної точки зору дотримувався і П.О.Раппопорт, відзначаючи: “якщо поселення, що мали укріплення площею не менше 1-2 га можуть дійсно виявитись містами, то поселення меншої площі напевно виявляться сільськими. ...Сама лише наявність укріплень ще не вирішує питання про соціальний характер даного поселення” [Раппопорт, 1967, с.5, 6]. Розглядуваний нами регіон подібну картину демонструє на прикладі пам’ятки біля с.Григорівка, центральна частина якої з найменш захищеного боку в XII ст обноситься дерев’яною стіною [Петрашенко, 1988, с.212].

Повертаючись до питання про різні за функціональним призначенням селища, варто нагадати твердження І.Забеліна, який вважав, що село, навіть в значенні окремої садиби, виражало господарську самостійність свого власника [Забелін, 1876, с.544]. І саме через призму господарської діяльності можна простежити вплив на систему розселення природних умов [Конєцький, 1984, с.161].

Щодо господарської діяльності – вона носила натуральний характер, поєднуючи в собі землеробство, скотарство і промисли з домашнім ремеслом [Довженко, 1961а, с.213]. Дане поєднання добре простежується на багатьох селищах (хоч ремісники, судячи з масштабів виробництва, обслуговували не лише свою сім’ю), дозволяючи говорити про загальне й особливе в їх розвитку, хоч кожне селище мало своє індивідуальне обличчя. Останнє фіксується практично у всіх регіонах Південної Русі [Філіпчук, 1987, с.155, 156].

В результаті широкомасштабних робіт останніх десятиліть вдалося вивчити пам’ятки, що репрезентують як окремі специфічні галузі, так і їх поєднання в певних співвідношеннях, виявити певну сезонність у функціонуванні селищ чи використанні окремих об’єктів з їх складу. І подібне явище досить розповсюджене, поодинокі невеликі поселення на підвищеннях в заплаві виявлені в окрузі Любеча та в цілому в межириччі Дніпра і пониззя Десни [Шекун, 1992б, с.52; 1996, с.114].

Сезонний характер або певна виробнича спеціалізація – не єдині форми прояву функціональних особливостей селищ регіону. Основною рисою багатьох із них є багатоструктурність економіки і багатогранність виробничої діяльності, розвиток різноманітних ремесел і промислів. Аналізуючи розвиток сільської кустарної промисловості, Р.Попов підкреслював, що вона зумовлювалась, передусім, несприятливістю умов для землеробства (що змушувало селян шукати підспіря в формі промислової праці) з одного боку і доступністю та дешевизною матеріалу, простотою прийомів, операцій, незначними пристосуваннями, можливістю збуту – з іншого [Попов, 1875, с.15-21]. Всі ці умови наявні в лісовій зоні, на чому наголошував В.П.Петров, характеризуючи багаточисельні і різноманітні незем-

леробські заняття населення останньої [Петров, 1968, с.33]. Суттєво проявляється це і в регіональних особливостях народного будівництва, відображаючи в тому числі і зміну господарських типів [Данилюк, 1982, с.59, 60].

Яскраво і вичерпно демонструють загальну тенденцію лісової зони до розвитку ремесел та промислів і селища Українського Полісся. Навіть в пізньосередньовічні часи це сягало найрізноманітніших сфер діяльності – аж до відлову і дресирування ведмедів [Коваленко, 1992а, с.33; 1993, с.68]. Подібна картина спостерігається і щодо давньоруських селищ, причому строкатість і різнобічність досліджуваних утворень приводить до постановки питання: чи були серед поліських селищ типові і середньостатистичні? Абстрагуючись, можна відповісти ствердно, але наголосити на індивідуальних особливостях кожного. Відомі селища тваринників, рибалок, мисливців; згадувались пам'ятки, де розвивалися ремесла. Поліські ж селища демонструють картину ще багатоструктурнішу. Тут фіксуються і спеціалізовані виробничі села, і пам'ятки, де ремесла і промисли були допоміжними по відношенню до землеробства і тваринництва, і пункти, де певна галузь була домінуючою, а рільництво та скотарство другорядними. Спостерігалось і різні співвідношення та взаємозалежність окремих галузей. Крім специфіки економічної діяльності привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови селищ, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок. Не характеризуючи той чи інший об'єкт з різних специфічних пам'яток, перерахуємо споруди різних галузей на певних типах селищ; всі вони впливали на формування архітектурного вигляду південноруського села.

Господарська багатопрофільність добре простежується за матеріалами поселення Ліскове, де вивчені сільськогосподарські споруди, майстерні ремісників, що мали справу з кольоровим та чорним металом, ями для добування смоли та дьогтю, будівля з численними обробленими фрагментами шиферу, яма для випалу вапняку. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, знахідки, що вказують на розвиток рибальства, бортництва. На думку О.В.Шекуна та О.М.Веремейчик, місцеві ремісники обслуговували всю округу.

Подібна картина спостерігається і на інших селищах регіону. Зокрема, на поселенні Овраменків Круг досліджені виробничі споруди для смолокуріння, овин, яма з жаровнею. Зернові ями, жаровню та житло з обробленими роговими заготовками вивчено на поселенні Криниця. Лісохімічний промисел розвивався на поселеннях Деснянка, Козарки, Криниця, Льгівка. Виплавою заліза займалися на поселеннях Сибереж, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора. На поселенні Деснянка виявлено сліди як добування заліза, в тому числі розвал горна, так і його обробки – ковальської і слюсарної справи.

Про зернове господарство, як одну із пріоритетних галузей, свідчать також матеріали з поселення Рів-ІІ в Подесенні. Тут досліджено житла, погребі, зернові

ями, снопошильню. Займалася місцева людність і залізообробкою: вивчено майстерню відповідного профілю [Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с.288]. Знайдено тут і артефакти, що вказують на розвиток рибальства.

Про селища каменетесів на Овруччині вже йшлося. Вони були пов'язані з сільським господарством і їх мешканці користувалися загальною з селянством суспільно-правовою градацією [Пеняк, 1987, с.126]. Згадувалася й будівля з численними шматками обробленого шиферу, виявлена в Лісковому та подібна із Софійської Борщагівки.

Розкопки вказують на розвиток гончарства на ряді пам'яток. Горна на поселеннях Автунічі, Томашівка, Малополовецьке, на селищах поблизу Райковецького городища вже перераховувалися. Остання пам'ятка репрезентує також неукріплені селища, жителі яких займалися сільським господарством та такі, де було зосереджене ремісничє виробництво (гончарне, виготовлення жорен і т.п.). Останні визначались як посади давньоруського міста [Мовчанівський, 1934, с.211; 1935, с.146, 147; Гончаров, 1948, с.49, 50; 1949, с.35-46; 1950, с.54-57]. Привертають увагу житла, де окрім варистої печі зафіксовано гончарне горно чи ще одну піч технічного призначення.

Вже називалися поселення металургів, в тому числі і сезонні виробничі селища з легкими наземними будівлями і господарськими ямами біля с.Лапутьки, де займалися "відхожим" промислом жителі сусідніх городищенських центрів [Толочко, 1980а, с.163]. Аналогічна пам'ятка відома і біля с.Новосілки [Телегин, 1965, с.98].

Пов'язане з сільським ремеслом спеціалізоване виробничє поселення репрезентує Колонщина. Учасники розкопок вказують навіть на наявність на ньому двох виробничих ділянок: до однієї входило житло, спеціалізовані споруди, ями, залишки наземної печі; до іншої – житло, металургійне горно, споруди, ями [Серов, Філюк, 1990, с.73, 74; Монтаг, Філюк, 1993, с.40; Філюк, 1995, с.77].

З чорним металом мали справу і жителі селища Гульськ. Поряд з будівлями вказаного призначення вивчено на селищі і хліви, комплекс для просушки зерна і випікання хліба та ін. [Звіздецький, 1991, с.22, 23]. Подібна картина спостерігається і на селищі Комарівка, де металургія співіснує з лісохімічним промислом та землеробством [Кубышев, 1967, с.24-27; 1968, с.49-51; 1969, с.158, 159; 1971, с.239-242; 1972, с.339-341].

В зонах родючих ґрунтів знаходились великі селища землеробів. На думку П.П.Толочка, показове в цьому відношенні поселення неподалік від городища Івангора з десятками жител і господарських споруд, численними сільськогосподарськими знаряддями [Толочко, 1980, с.162, 163]. Землеробські селища також відкриті поблизу сучасних сіл Казаровичі, Дорогинка [Степаненко, Блажевич, 1976, с.151-153; Серов, 1985, с.354; 1987, с.410, 411; Південноруське село..., 1997, с.108-112] та інших.

Вже згадувались об'єкти, пов'язані з обробкою та зберіганням зернових, вивчені на Григорівському поселенні: двокамерна будівля з печами для просушки і випічки хліба та ямою-погребом; споруда для просушки снопів; комора для зберігання збіжжя; на високий рівень розвитку галузі вказують і знахідки знарядь [Петрашенко, Пашкевич, 1992, с.198-210]. Наявність гончарного горна вказує на місцеве виробництво кераміки, шлаки і великі печі виробничого призначення – на металообробку [Петрашенко, 1993, с.67; 1995, с.147; Південноруське село..., 1997, с.121].

Розглядаючи функціонально різні типи сільських поселень, необхідно згадати замські оселі представників феодального класу. Вже згадувалось ототожене із замською феодальною садибою селище Анисів. Проте дана ідентифікація базувалася лише на престижному речовому комплексі. Розкопки ряду пунктів показали, що подібні знахідки для давньоруського села не виняток. Разом з тим, є приклади дослідження саме сільських феодальних садиб. Показове в даному відношенні селище Чауси в Могилівському Подніпров'ї. Тут вивчено садибу і окремі господарські будівлі навколо неї. Більшість споруд – наземні. Зафіксовано погребі, вогнища і печі за межами будівель. Дана садиба належала дружиннику-землевласнику чи представнику власницької адміністрації. Навколо проживали ремісники – про це свідчать сліди залізобної справи. А різноманітність форм посуду і запаси сировини вказують на домашнє гончарне виробництво. Попри наявних слідах ювелірного ремесла, деревообробки, рибальства, тваринництва, мисливства відсутні сліди землеробства, що привело Я.Г.Рієра до припущення: сільськогосподарська зона знаходилася у віддаленні від садиби феодала, на ще не відкритій частині пам'ятки [Рієр, 1981, с.15, 16].

Згадувалась виявлена в ході досліджень південноруських селищ стоянка бродника [Синюк, 1993, с.83-86], комплекси, пов'язані з відправленням культів [Соловьева, 1970, с.304, 305] тощо.

Соціальний аспект в забудові селищ

Характеристика житлових, ремісничих і промислових, господарських та побутових споруд демонструє неоднорідність структурних елементів масової забудови, причому дана неоднорідність дозволяє простежувати певні аспекти соціального розвитку. У деяких випадках це було викликано топографічними умовами чи особливостями життя і господарської діяльності на конкретних селищах, інші приклади пояснюються зміною традицій в домобудівництві.

Разом з тим, деякі факти вказують на зміни в суспільному житті, котрі привели до зміни вигляду селищ. Розглядаючи особливості східнослов'янських жител останніх століть I тис. н.е., В.Й.Довженок звернув увагу на існування великих будівель, що належали патріархальній сім'ї і появу споруд, характерних для індивідуальних сімей [Довженок, 1951, с.144, 145]. Подібна тенденція простежується і щодо селищ розгляданого регіону. Її прояви добре спостерігаються на прикладі організації масового будівництва. Так, про-

ведений О.М.Веремейчик аналіз планування селищ межиріччя Дніпра і пониззя Десни показав, що поселення IX - початку XI ст. притаманна концентрація господарських споруд в одній частині, жител – в іншій, поселення ж XI і, особливо, – XII-XIII ст. характеризуються наявністю садиб [Веремейчик, 1994, с.7]. У випадках з садибним плануванням ми маємо справу з відокремленими в побутовому і господарському відношенні одиницями – саме так визначив житлово-господарські комплекси В.Й.Довженок, розглядаючи матеріали з розкопок поселень, розташованих поблизу городищ [Довженок, 1953, с.25]. А сама наявність садиб, на чому наголошував О.П.Моця, важлива як доказ того, що селянство навіть у деталях матеріальної культури закріпило свій поділ на окремі приватні домогосподарства, причому випадки, коли в складі однієї садиби співіснують кілька жител, дозволяють простежувати особливості як малої, так і нероздільної великої сім'ї [Моця, 1999, с.56, 57].

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку спостереження за масовою забудовою дозволяє простежити і соціальну стратифікацію населення. Вона проявляється в спорудженні поряд з традиційними однокамерними житлами будівель, що склалися з двох або трьох розташованих поруч приміщень, а також таких, де розвиток відбувався по вертикалі – двоповерхових, збудованих на жилих та нежилых підклітах. На думку О.П.Моці, трикамерне житло з Лісового репрезентує помешкання адміністративної особи у князівському чи боярському селі [Моця, 1999, с.55].

При характеристиці жител та функціональних особливостей селищ вже згадувались споруди, що виділяються з-поміж загальнопівденноруських сільських жител – сезонні, тимчасові, виявлені на спеціалізованих селищах. Привертають увагу також дві будівлі стовпової конструкції з селища Деснянка, які опалювались не печами, а відкритими вогнищами [Шекун, 1983/159, с.9, 10; Веремейчик, 1992, с.56; Веремейчик, Готун, 1996а, с.15]. На думку О.М.Веремейчик, вони залишені іноетнічним населенням [Веремейчик, 1992, с.56]. Висловлювалась також точка зору про їх сезонний характер [Шекун, 1983/159, с.12]. Зрештою, зміни в плануванні житла та розташуванні опалювальної споруди традиційно вважаються показником соціальних особливостей [Носов, 1977, с.10-17]. Привертає увагу і поселення неподалік Богуслава, де одне з виявлених жител – заглиблене з глиняною піччю, інше – наземне з кам'яною. На думку автора розкопок, в даному випадку мова йде про будівельні традиції різних племенних союзів, тобто можна говорити про співіснування на селищі різноетнічного населення [Моця, 1984, с.303].

Соціальний аспект в забудові простежується не лише в появі садиб та спорудженні великих будинків представників заможних шарів. Найяскравіший його прояв – наявність дворів, де спостерігається концентрація знахідок, ототожнюваних із елементами феодального побуту (деталі озброєння, коштовні і привізні речі, предмети, що вказують на високий рівень грамотності тощо). Структурні елементи садиби заможного гонча-

ра з автуніцького поселення уже описувались [Готун, Моця, 1993б, с.68-71]. Привертає увагу і комплекс з Ліскового, відокремлений природним рубежем і часоколом і названий дослідником "головкою" поселення [Шекун, 1990а, с.75]. Автор розкопок звертає увагу, що дане явище набуло розвитку в XI - на початку XIII ст. і вважає його притаманним поселенням-погостам [Шекун, 1988а, с.92]. Пізніше даний термін був підтриманий і В.О.Петрашенко, яка простежила формування центральної частини пам'ятки з густою садибною забудовою (одна садиба на 200-300 кв м) [Петрашенко, 1991, с.51]. Остання пам'ятка особливо репрезентативна престижними речами, що дозволило П.П.Толочку вказати на матеріальну культуру Григорівки як на характерну для міського осередку [Толочко, 1988, с.55]. На відмінності однієї з садиб Дорогинки від решти зверталась увага і О.В.Серовим.

"Міський" характер окремих знахідок чи категорій знахідок з часу розгортання широкомасштабних досліджень селищ не раз відзначався авторами розкопок і на інших неукріплених пам'ятках. І коли у випадку з селищем Чауси, де вивчено феодальну садибу, дане явище здається цілком логічним, то у відношенні розглядуваних пам'яток на вказаному питанні варто зупинитися окремо. Свого часу, Ю.С.Асеев відзначав, що сільська хата епохи Давньої Русі найчастіше мала "...односхилу покрівлю, вкриту дерном поверх дерев'яного настилу... Та не в сільських поселеннях, де ще довгий час жили традиції патріархально-общинного ладу, розквітло величне мистецтво Київської Русі. Мистецтво нового, феодального суспільства зародилось і розвинулось у давньоруських містах з їх живим ритмом життя і широкими культурними зв'язками. Місто було цен-

тром ремісничого виробництва і торгівлі, осередком князівської влади і громадського життя" [Історія українського мистецтва, 1966, т.1, с.137]. На думку І.І.Ляпушкіна, слов'янське селище, забудоване житлами і господарськими спорудами напівземлянкового типу, "вірогідніше всього... більше нагадувало курганний могильник, ніж поселення. Тільки пічний дим та сну-ючі між житлами люди оживляли цей пейзаж..." [Ляпушкін, 1958, с.240]. І хоч подібні погляди щодо уявлення слов'янських селищ, як примітивних та архаїчних піддавалися критиці [Борисевич, 1969, с.48], проте точка зору щодо колосального відриву горожан в своєму розвитку у порівнянні з селянами залишалась пануючою. І лише останнім часом почали робитись висновки про паритетні відносини між містом і селом та про знаходження останнього на досить високому шаблі соціально-економічного і культурного поступу [Моця, 1994, с.52; 1995, с.141; 1996, с.45].

Не зупиняючись на додатковому аргументуванні положення про більші інформативні можливості споруд у порівнянні зі знахідками [Готун, 1995, с.121; Веремейчик, Готун, 1996а, с.12], звернемо увагу на закономірну концентрацію типових "престижних" речей в місцях розташування пристойного житла чи добротної садиби. Сам факт можливого соціального розшарування в селищах заперечень не викликає; зараз же можна говорити, що є закономірним саме описаний його прояв. Високий рівень розвитку такого соціально-економічного організму, як південноруське село, не міг не зумовити появу (хай з локальними особливостями на окремих селищах) означених соціально-економічних утворень. І аналіз соціальних особливостей масової забудови демонструє це досить яскраво і переконливо.

РОЗДІЛ VII. Суспільні відносини й світогляд сільського люду

Глава 1. Селянська община

Розвиток східнослов'янського суспільства в часи Київської Русі суттєво вплинув на соціальне становище найбільш масового прошарку тогочасного суспільства – селянство.

Подальше дослідження епохи феодалізму в Європі в цілому і в середовищі східних слов'ян зокрема неможливе без більш конкретного вивчення різних сторін життя сільського населення – основної частини людності тих часів. Адже навіть в XV - XVIII ст. "... світ являв собою все ще велику країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, і тільки ними" [Бродель, 1986, с.60]. Разом з формуванням відносин класового, чи як зараз частіше говорять – соціально стратифікованого суспільства, появою урбаністичних центрів на східноєвропейських теренах йшло оформлення сіл у власному значенні цього терміну як особливого типу протилежних містам поселень. Тут концентрувалось сільськогосподарське виробництво – землеробство, скотарство й промисли, розвивалось ремесло. В давньоруських письмових джерелах, що відносяться до домонгольських часів, зустрічаються кілька термінів для означення власне сільських поселень: "село", "сільце", "погост", "двір" та деякі інші [Довженко, 1961б, с.7-9]. Але для всебічного вивчення питання стосовно функціонування села як соціального організму в феодальному суспільстві свідчень літописів та деяких середньовічних юридичних документів явно недостатньо. Перспективним являється використання усіх наявних матеріалів, а в першу чергу – археологічних.

На наш погляд, заслуговує подальшого й більш поглибленого вивчення тема соціальних відносин на селі, де тоді широкі маси якраз і зформувались у селянство як клас, що існував на протязі тривалого історичного відрізка часу і дожив до наших днів як один із основних стратів сучасного українського суспільства. Питання це не нове, але хоч робіт вже й написано чимало, до кінця воно не вирішене [Лаптин, 1971; История крестьянства СССР, 1987, 1990; Тимошук, 1990]. Так, деякі дослідники вважають, що общинні зв'язки у слов'ян вже на початку другої половини I тис. н. е. носили територіальний характер, а інші і у верві початку II тис. н. е. вбачають лише перехідний шабел від родової общини до общини, основаної вже на приватній власності [Довженко, 1969; Фроянов, 1972 та ін.].

Тому спочатку на рівні сучасних знань слід зупинитись на виясненні рівня тогочасового соціально-економічного розвитку всього східнослов'янського суспільства, де село відігравало роль однієї з основних підсистем всього цього складного соціального організму. Це в свою чергу дасть змогу більш реально розглянути характер самої організації села як громадсь-

кої структури. При цьому свідчення письмових джерел співставимо з новими археологічними фактами, що відносяться до піднятої тут теми.

Механізм формування класового суспільства можна коротко і в самих загальних рисах охарактеризувати слідуючим чином: інтенсифікація матеріального виробництва (покращення обробітку землі, розвиток різноманітних ремесел і т. д.) призвела до появи регулярного додаткового продукту й меншої залежності людини від природних факторів. Одночасово з цим узурпація влади окремими членами суспільства, що трапилась внаслідок різних обставин, призвела до соціальної диференціації і стала однією з основних причин майнової диференціації, вітчуждення самого додаткового продукту в основній масі населення. Хоч в цьому глобальному історичному явищі є ще багато незрозумілого. Повторимо за В.Б.Кобриним: "Як земля общинна, "нічия", "божа" попадає у приватну власність? Коли і яким шляхом виникає боярська вотчина? Навряд навіть у віддаленому майбутньому буде розкрита до кінця ця тасмниця феодального "початкового накопичення" [Кобрин, 1985, с.32].

На етапі кінцевого розкладу первіснообщинних відносин і поступового переходу до епохи цивілізації переважна більшість східнослов'янського люду перебувала в складі так званих первісних сусідських, чи інакше – праселянських общин, котрі в стадіальному відношенні являли собою перехідну ланку від власне первісних до сусідських. Господарськими осередками суспільства були групи осіб, котрі мали спільну власність на землю, колективні форми виробництва й самоуправління. Сама первісна сусідська община займала площу кількох невеликих селищ, що розміщувались разом з оточуючими їх угіддями своєрідними гніздами. Такі осередки Ю.І.Семенов назвав осередками відокремленої власності [Семенов, 1976, с.84; 1979, с.84]. Рід в цей час вже був явищем надбудовного порядку [Першиц, 1960]. Цей етап розвитку самого суспільства в цілому все більше дослідників слідом за Е.Р.Сервісом характеризує як етап "чіфдому" або "вождівства", коли первіснообщинні відносини замінювались на нові, ще додержавні, але вже основані на відстороненні більшості населення від управління суспільством [Service, 1975].

Більш детально про еволюцію східних слов'ян в бік цивілізації ми вже писали в деяких попередніх роботах [Моця, 1984; Моця, Терпиловський, 1987]. А тому тут лише відзначимо, що якісний рубіж в переході до територіальних зв'язків і формування самого селянства пов'язується багатьма дослідниками з появою Давньоруської держави.

Селянська община східних слов'ян часів Київської Русі відома під назвою “верв”. При всій різноманітності точок зору покищо всі сходяться в одному: це суспільно-територіальна одиниця [Греков, 1953, с.90]. Етимологічно термін “верв” пов’язується зі словом “вір’ювка” в розумінні міри землі, обмеженої певною лінією. В класовому суспільстві селянська община складалась з окремих селянських сімей, являлась організацією, що служила історично створеній формі соціальної спільності селянства. Конкретні механізми її появи могли бути різними: це і безпосереднє переродження родових колективів у сусідські; й об’єднання родичів і неродичів, що спонтанно склалися в процесі освоєння нових земель; і цілеспрямовані акції “сильних світу цього”. Але суть нових колективів завжди була одною. “Община – соціальний організм, що обов’язково доповнював парцелярне (дрібне селянське - О.М.) сімейне виробництво, гарантував його нормальне функціонування й відтворення, забезпечував соціалізацію селянства, його включеність в цілісну суспільну систему” [Данилова, 1994, с.48]. Значення сусідської общини не відносилось лише до виробничої сфери. Вона являлась інститутом з широкими соціальними функціями, що охоплювали не лише господарську діяльність, але й сімейно-шлюбні відносини, щоденний побут, сферу культу, ідеології та і в цілому духовного життя, звичаєве право, суд з внутрішніх поміжселянських конфліктів, відправлення повинностей й інші відносини із зовнішнім світом [Данилова, 1994, с.51].

Про верв є чисельні відомості в Просторовій редакції відомого юридичного документу “Правда Руськая” починаючи зі статті 3: “Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то веревнуу платити, в чьей же верви голова лежит, то 80 гривен; паки ли людин, то 40 гривен”. Звичайно, сама верв з’явилась набагато раніше появи цієї редакції, що була пов’язана з подальшим упорядкуванням феодального господарства. А те, що за вбитого представника князівської адміністрації платили в два рази більше, ніж за рядового вільного общинника, говорить про значну соціальну диференціацію на селі в XI-XIII ст. В той же час, розміри штрафу – 80 і 40 гривен за вбитого – є досить значними: відповідно дорівнюють вартості стада в 100 і 50 корів [Законодательство Древней Руси, 1984, с.84].

Якраз у зв’язку із функціонуванням феодального господарства на селі маємо інформацію про різні групи вільного та залежного сільського люду. Так, одним із термінів, якими означали селян, був “люди”. Звичайно, це слово з’явилося ще в додержавні часи і тоді відносилось до всіх членів племені. В часи Київської Русі воно спочатку означало вільних, а дещо пізніше й феодально-залежних людей. До широких прошарків селян (і лише їх) відносилось слово “смерд”, хоч до цих пір серед дослідників існують досить протилежні судження з цього приводу: смерди – спочатку вільне сільське населення, частина якого поступово попадала у феодальну залежність; смерди – це особисто вільні селяни-данники, котрі підлягали експлуатації з боку ранньофеодальної держави, але з часом частина з них

виявилась в особистій залежності від князя-вотчинника; смерди – лише особисто вільні селяни; смерди – лише феодально-залежні селяни; смерди – це раби, котрих посадили на землю; “зовнішні” смерди, якими ставали обкладені даниною підкорені племена; “внутрішні” смерди – посажені на князівські землі раби-полонені; смерди – напівсільське феодально-залежне населення, котре служило князю податями й військовою повинністю.

Основою експлуатації смердів була сформована система поземельних відносин. Але феодальне господарство мобілізувало населення й іншими способами. Найдавнішим з них було встановлення особистої залежності. З X ст. групи населення, які були пов’язані як з феодальним двором, так і з селом, називались узагальнюючим словом “челядь”. В першу чергу до їх складу входили холопи, якими ставали: особисто вільні, котрі повністю віддавали себе на службу князю; полонені; діти холопів; закупи, котрі не виконали своїх економічних зобов’язань; люди, які добровільно йшли у холопи в результаті одруження з рабнями.

Окрім того серед селян були прощеники, пущеники, задушні люди, ізгої – вірогідно вільноотпущеники за життя своїх володарів або за заповітом та колишні вільні, котрі внаслідок різних побутових причин попадали в залежність. Відомо також про рядовичів, тобто залежних за рядом – договором; закупів, які ставали такими у зв’язку з отриманням позики – боргу під проценти, який треба було відпрацювати в господарствах тих, хто її давав. Були й особисто вільні землероби, у котрих з багатим господарем встановлювались відносини “дача – милість” (могли відійти після повернення “милості”), а також такі, що переходили в залежність і підданство разом зі своєю землею без виплати грошових внесків (західноєвропейський заклад – комендація). Тож різноманітні форми експлуатації селян, що склалися на протязі XI - XII ст., відобразились у відробітковій ренті (закупи, холопи), натуральній і грошовій ренті (смерди, рядовичі, прощеники й ті, хто взяв “дачу”). Слід звернути увагу на існування різних форм ренти, економічною основою якої були значні відмінності відношень власності й володіння засобами виробництва в князівському домені й боярській вотчині [История крестьянства СССР, 1990, с. 24-29].

Перейдемо тепер до археологічних матеріалів, що були накопичені в основному нещодавно у зв’язку з початком планомірного й всестороннього вивчення давньоруського села. В першу чергу спробуємо встановити, чи є археологічні дані у відношенні верви, котру більшість дослідників розглядає як сукупність населення кількох поселень разом з оточуючими їх угіддями [Правда Русская, 1947, с.255-274; Тимошук, 1990 та ін.]. Враховуючи те, що більшість селищ середньовічних часів мала всього по кілька дворів, та співставляючи цей факт з вищезгаданими досить великими сумами штрафів за вбивство княжого мужа чи вільного чоловіка, можна вважати виплату таких сум нереальними для жителів окремого кожного населеного пункту (або ж переважної більшості із них). Також нагадає-

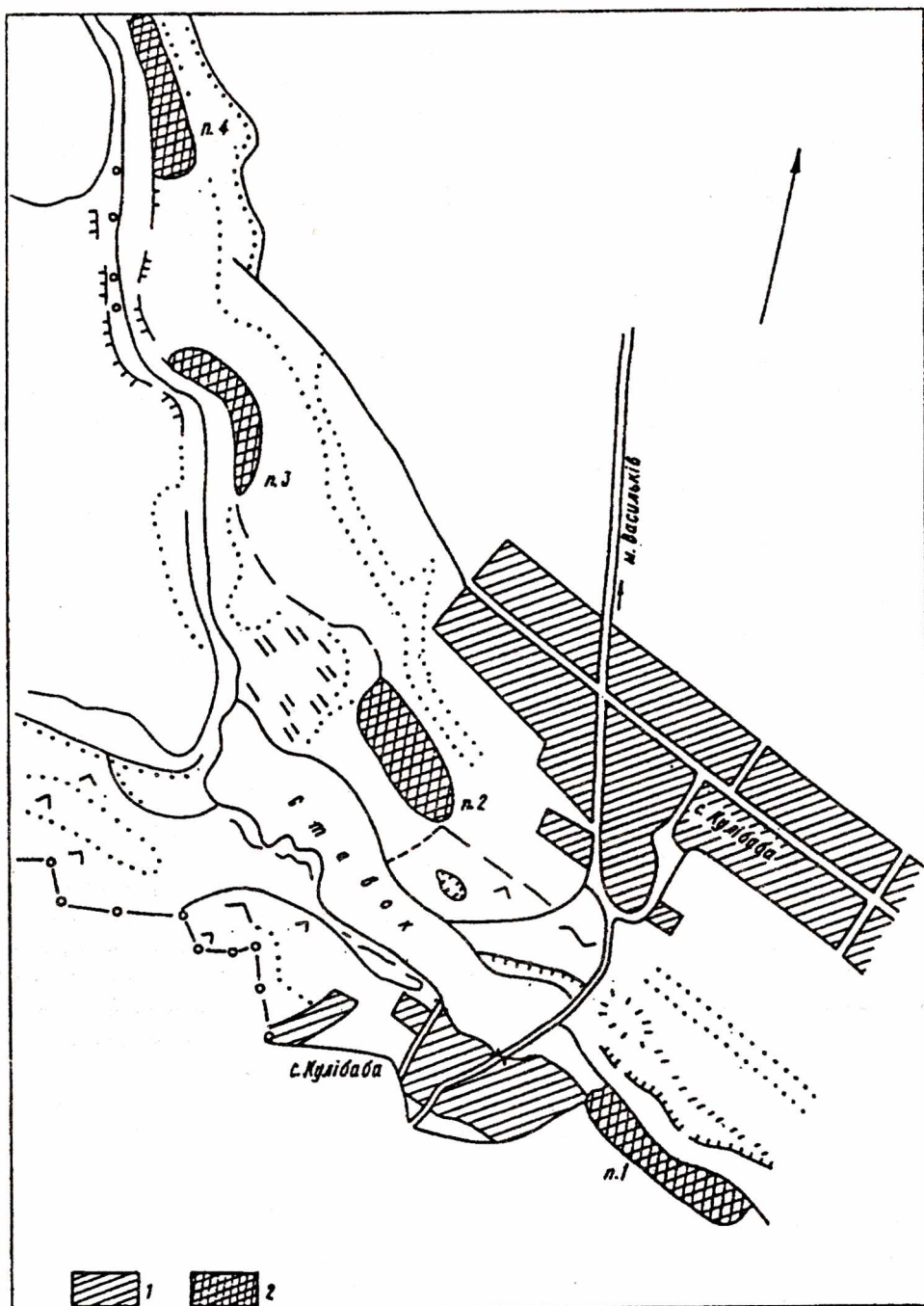

Рис.65. Селища поблизу с.Кулібаба. 1. Сучасна забудова. 2. Культурний шар X-XII ст.

мо, що первісну сусідську общину багато з дослідників розміщують на площі окремого гнізда з кількох поселень. Для давньоруських часів також прослідковується в багатьох місцях такі гнізда, котрі вірогідно теж слід пов'язувати з селянськими територіальними громадами.

Ми не будемо тут розглядати гнізда поселень, до складу яких входили й городища [Шекун, 1988; Шекун, Веремейчик, 1988]. Адже в умовах класового суспільства в своїй більшості вони не були общинними схованками чи племенними центрами (їх інтерпретація в соціальному плані – тема іншої роботи). Зараз відомі й гнізда з наявними на їх площах лише відкритими поселеннями. Кілька таких агломерацій було дос-

ліджено О.В.Серовим на Київщині [Південноруське село IX-XIII ст., 1997, с.102-111]. До таких груп входило від 2 до 5 селищ. Зокрема в басейні Стугни біля с.Кулібаба розташовано 4 селища XI-XIII ст. (Рис. 65). Поселення витягнуті ланцюжком по обох берегах річки протягом 2,2 км. Ще одна група зафіксована біля с.Новосілки: між першим і другим селищами відстань становила 250 м, третє знаходилось в 1 км від них (Рис. 66). В середині аналогічних груп поселення знаходяться одне від одного в основному на відстані від кількох сотень метрів до 1-1,5 км, а загальні розміри груп не перевищують 2,5-3 км.

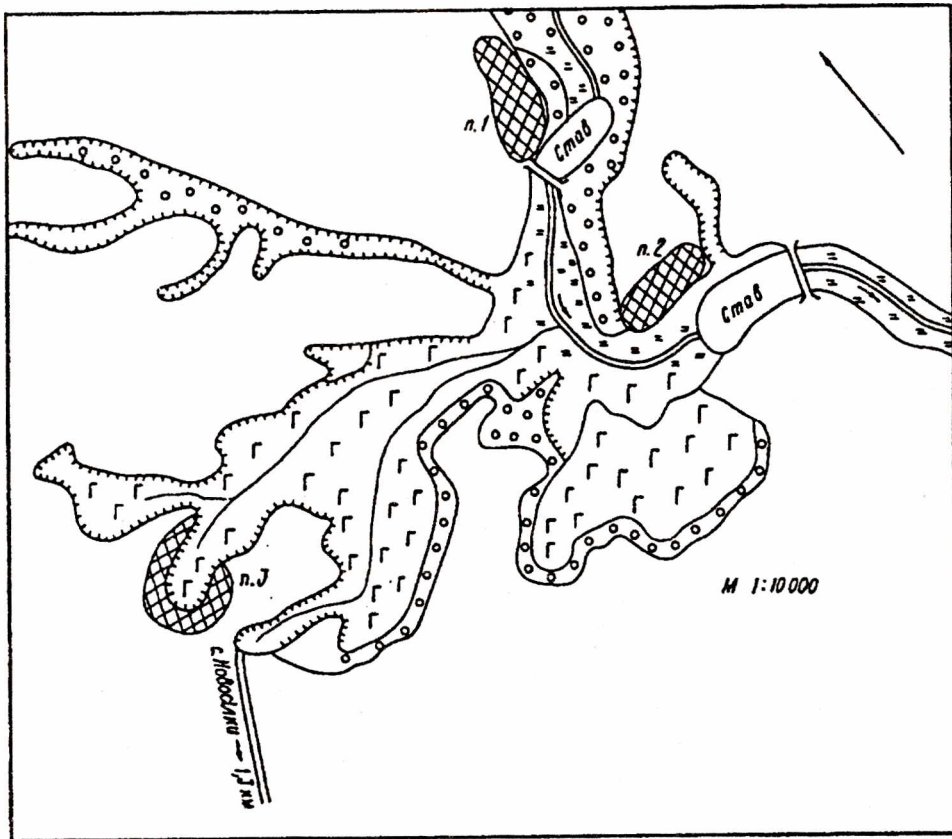

Рис.66. Селища поблизу с.Новосілки.

На двох поселеннях в районі с.Дорогинка були проведені археологічні розкопки. Вся ця група складалась з 4 селищ на берегах р.Кирівки. Два селища розміщувались на відстані 300 м одне від одного по обох берегах невеликої річечки. Площа першого – близько 1 га, площа другого була ще меншою (на нашу думку тут могло розміститись не більше 1 - 3 садиб). На першому з них розкопано житло і 2 господарські ями. Третє та четверте селища знаходяться вище по течії річки в 1,5 та 2 км від першого. На Дорогинці - III в урочищі "Селище" частково досліджено дві давньоруські садиби. Зафіксовані сліди окремих домогосподарств (всього 5) й господарські комплекси, пов'язані з залізобним виробництвом. Виявлені житла, господарські споруди та ями, чисельні речові знахідки – сільськогосподарські знаряддя праці, кераміка, інші побутові речі, прикраси, елементи одягу.

Особливо слід відзначити висулу свинцеву печатку, що належала до типу князівських з доброзичливим написом "Господи помози рабу своему Феодору аминь", а на зворотньому боці було зображено святого Федора Стратилата в повному бойовому обладунку, він спирається на щит і тримає в руці спис. Ліворуч від зображеного святого є напис у стовпчик "Феодор", а праворуч - "агиос". Печатки такого типу слід пов'язувати з ім'ям Мстислава Володимирича – старшого сина Володимира Мономаха. У зв'язку з цією цікавою знахідкою напрошується аналогія з князівським мужем, про якого йшла мова у вищевитованій статті 3 "Прав-

ди Руськой". Він вірогідно міг знаходитись в общині у зв'язку з виконанням своїх службових обов'язків.

Аналогічні агломераційні структури були зафіксовані й на Чернігівщині, де в центрах таких гнізд знаходилося, як правило, найбільше поселення. Вдалося в деяких випадках встановити, що на площах таких селищ формувалися навіть окремі райони, відокремлені від іншої селищної території природними кордонами (яр або ручай) чи навіть дерев'яною огорожею. Саме тут, що виходить із різноманітних археологічних знахідок, проживали представники соціальної верхівки. На думку В.П.Коваленка, вони уособлювали собою державний апарат і виконували адміністративно-господарські та військово-поліцейські функції.

На користь цього свідчить значна кількість предметів озброєння (сокири, наконечники списів та стріл, кистені, булави), військового обладунку (ремінна фурнітура, панцирні деталі), спорядження вершника (шпори, наперся канчука) і верхового коня (псалії, вудила, стремена, підкови, пряжки та різноманітні накладки). Слід також відзначити знахідки на таких пам'ятках регіону писал та речей з написами-графіті, свинцевої актової печатки, срібних та бронзових хрестів-енколпіїв, різбленої шиферної іконки, золотої застібки від книжкового окладу, бронзових лампадок та деталей хоросів, крюка для підвішування світильника. Тут же концентрувалась і основна маса уламків амфор, скляного та полив'яного посуду, значна кількість прикрас, а також деталі терез та важок [Коваленко, 1992].

Багато з вищезгаданих категорій речей було виявлено О. В.Шекуном на поселенні Ліскове між літописними Черніговом і Любечем. Тут, окрім типових для багатьох поселень ординарних житлових та господарчих споруд, були виявлені й відмінні від них будівлі. Одна з них складалася з житлового підкліту, холодної кліти та коридору. У її котловані, що мав розміри 11,5 x 3,5 - 2 м, виявлено близько 20 колод міжповерхового перекриття. Також були відмічені завали обпаленої глини, якою імовірно обмазувались стеля та стіни. Житлова камера мала розміри 4,6 x 3,5 м, в усіх її кутах зафіксовані стовпи діаметром 0,4-0,5 м. Стіни склалися з неокоркованих ретельно підігнаних одна до одної березових колод діаметром 0,35 м. Вхід фіксувався розташованими по обидва боки стовпами, в одному з яких був дверний пробій. Глинобитна піч знаходилась у лівому, ближчому від входу куті й була повернута устям до входу. Вздовж її задньої стінки зафіксовано рештки дерев'яного каркаса у вигляді кількох вертикальних дощок. На підлозі знайдені залишки дерев'яної діжки, а в передній частині кліти досліджено підквадратну підпільну яму, ще одну – в північно-західному кутку. З боку входу до житлового підкліту примикала холодна кліть розмірами 2,4 x 3,4 м. Третє приміщення являло собою похилий коридор 3 x 2-3 м, що поступово звужувався до входу. Існування наземної частини будинку засвідчують глибина споруди (від рівня материка 1,6 м), залишки міжповерхового перекриття, що обвалилося, наявність масивних стовпів у підкліті. На думку автора розкопок наземна частина забудови, можливо, була зрубною, а її розміри перевищували розміри котловану житла [Південноруське село, 1997, с.73].

Такий детальний опис одного з жител був тут потрібен для того, щоб показати рівень будівництва в окремих селах, звичайно не рядових, а князівських чи боярських. Тут “керуючі справами” (говорячи сучасною термінологією), які проживали в аналогічних міських будівлях, захищались і юридично. Зокрема вже в статті 22 Короткої редакції “Правды Руської” за вбивство княжого тиуна (управителя господарством) штраф накладався у 80 гривен. Захищалися й дещо нижчі за рангом посадові особи. Так, в статті 24 Короткої редакції згаданого юридичного документу мовилося: “А в сельском старосте княжи и в ратаинем 12 гривне”; і в статті 13 Просторової редакції читаємо: “А в сельскомъ тивуне княже или в ратаинемъ, то 12 гривен”.

Певні категорії знахідок та специфіка будівництва дозволяють встановити й певну ієрархію сільських поселень не лише за господарчими функціями (про які мова тут не йде), але і в їх соціальному значенні*. Тільки що були охарактеризовані найбільш значні села, що явно виділялися серед більшості ординарних. Але при розкопках широкими площами вдається встановити й середню ланку в такій їх градації, тобто центри територіальних об'єднань самого нижчого рангу.

Так, на поселенні Автуничі на півночі сучасної Чернігівщини після багаторічних досліджень у соціальному відношенні привертає до себе увагу північна частина селища. Хоч ця площадка становила менше третини сумарно дослідженої території, на ній було зконцентровано близько 60 % індивідуальних знахідок, багато з яких носило чітко виражений елітарний характер і можуть вважатись елементами феодального побуту. До них відносяться поодинокі предмети озброєння та спорядження вершника й коня (бойові ніж і сокири, деталі кольчуги, наконечники стріл, стремено, шпора, вудила і псалій), імпорتنі (статуетка можливо середньоазійського походження, уламки амфор, візантійських та північноруських скляних браслетів) і коштовні (срібні скроневі кільця, перстені) речі, прикраси та елементи костюма (близько 30 уламків металевих та скляних браслетів, більше 10 мінеральних та скляних намистин, підвіски й інші прикраси, гудзики й дискovidна застібка для плаща). Тут же знайдені і речі, що вказують на наявність приватної власності та певний культурний рівень їх власників (замки і ключі, скляний і полив'яний посуд, уламки горщиків з окремими літерами та частиною побажання “Боже помози рабу моему М...”, пряслиця з графіті, гральні кості, керамічні іграшка та брязкотельце, шашка і фішка). Серед речей культового призначення – натільні хрестики, в тому числі перламутровий з морської раковини із зображенням Христа на Голгофі, язичницькі амулети. Не виключено, що тут розвивалось і ювелірне виробництво [Готун, Моця, 1993б, с.69-71].

Досліджена садиба, для якої були властивими тривалий час функціонування, наявність досить досконалого багатогалузевого господарства (тут виявлено кілька гончарних горнів, смолокурні та дігтарні), зручні місцерозташування й садибне планування (останні розкопки вказали ще й на існування тут колодязя з дерев'яним зрубом в середині), концентрація незвичних для рядового села знахідок, може бути інтерпретована як місце проживання представників соціальної верхівки серед жителів поселення. Проте їх ототожнення з представниками князівської чи боярської сільської адміністрації є проблематичним. Цьому суперечить відсутність ознак князівської влади, розвинуте виробництво (зокрема наявність вже згаданих жител-майстерень заможних гончарів), кустарний характер багатьох виробів (наконечник бронебійної стріли, шпора, плінфа – речі, що вірогідно були виготовлені в майстернях цього селища), віддаленість самого селища від найближчого міста чи укріпленого поселення. Ймовірніше ідентифікувати мешканців розглянутої садиби Автуницького поселення Х-ХІІ ст. з представниками місцевого самоврядування територіальної общини давньоруських часів.

Взагалі проблема фіксації та вивчення садиб у сільській місцевості є досить актуальною. Адже їх наявність являється безперечним доказом того, що селян-

* Доречно буде тут згадати й відоме з літопису (під 1146 роком) Ігореве сільце, де було багато “готововизни”: вина, меду, виробів із заліза та кольорових металів. Тут знаходились замиський князівський двір, церква Св.Георгія, була також стодала із 900 стогами.

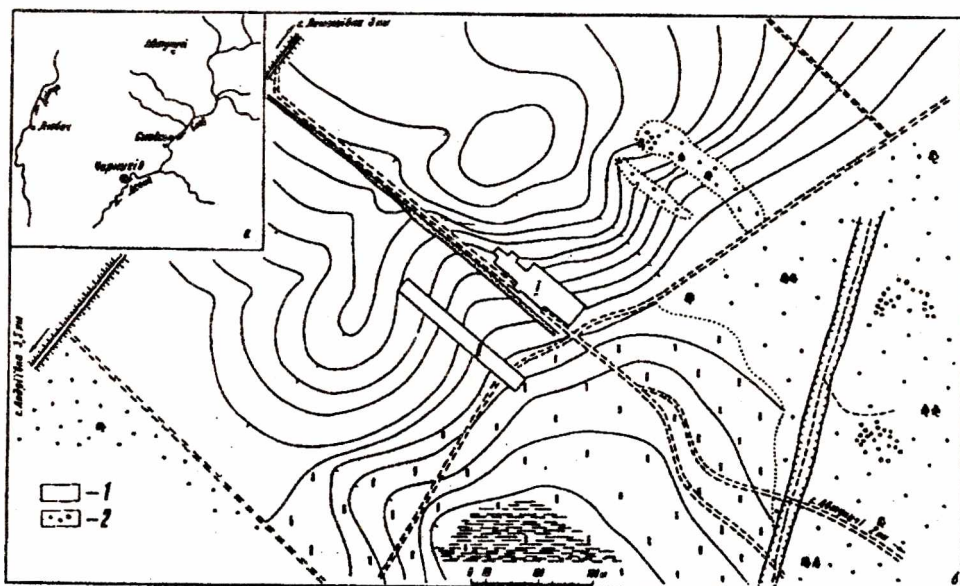

Рис.67. Археологічний комплекс пам'яток поблизу с.Автуниці. 1. Розкопи. 2. Кургани.

ство навіть у деталях матеріальної культури закріпило свій поділ на окремі приватні домогосподарства, хоч у загальному користуванні залишались ще довгий час значні ділянки землі і природних ресурсів.

Зараз досить успішно вивчаються такі комплекси на Чернігівщині [Шекун, 1988; 1990; 1995]. Найбільш ранній тип садибної забудови зафіксовано на поселенні "Криниця" біля с.Новий Білоус і відноситься до першої половини XI ст. З другої половини XII ст. цей тип забудови стає панівним на багатьох поселеннях в згаданому регіоні Дніпровського Лівобережжя та вірогідно і для інших південноруських територій. Основним конструктивним елементом садиби було житло, до якого з обох боків прилягали господарські будівлі, розташовані майже по колу, залишаючи в центрі відносно вільну від забудови територію. Площа садиб – від 400 до 1500 кв. м. Між ними зафіксовані сліди огорож. Для XII-XIII ст. на ряді поселень відмічена диференціація садиб і окремих будівель за розмірами та інвентарем, що вказує на певну, в першу чергу майнову, нерівність.

Як приклад влаштування садиб можна привести вивчені два комплекси на поселенні "Рів - 2" біля с.Шестовиця поблизу Чернігова. В прибережній лінії забудови була виявлена перша садиба площею 480 кв. м. Котловани жител та господарчих будівель розташовані майже по колу. В середині двору на площадці 85 кв. м знаходились господарські та зернові ями. До складу цієї садиби входило 2 житла напівземлянкового типу, клуня, погріб, 2 будівлі для зберігання продуктів, ремісничка майстерня, зернові та господарські ями. Від прилеглої до неї іншої садиби відокремлювала огорожа стовпкової конструкції. Інша садиба була розташована в другій лінії забудови села і вивчена лише частково (відкрито 187 кв. м). Тут зафіксовано 3 напівземлянки, з яких одна мабуть була житлом-майстернею, а також погріб. Знайдений на обох садибах археологічний матеріал в більшості схожий. Але споруди виробничого й господарчого призначення, як і окремі знахідки

(срібні і бронзові перстені, частина бронзового світильника, стремена, токарні різці, уламки амфор) на першій із них всеж вказують на те, що тут жили більш заможні люди. Обидва комплекси загинули на початку XIII ст.

Розташування в межах однієї садиби кількох жител, в кожному з яких звичайно проживала мала сім'я, дозволяє зупинитись ще на одному актуальному питанні – ролі малої та нероздільної великої сім'ї в класовому суспільстві, зокрема в феодальну епоху. Традиційно вважається, що великі колективи родичів являлись характерними для первіснообщинних структур, коли лише спільними зусиллями багатьох індивідумів можна було вистояти перед силами природи. Поступово, під час переходу до структур класового суспільства, основним економічним осередком стає мала сім'я. Ця тенденція, зокрема, знаходить підтвердження і в еволюції східнослов'янського поховального обряду в другій половині I - на межі I й II тис. н. е. В ті часи вмерлих спочатку спаливали на загальному для всієї общини місці, а найближчі родичі взагалі були досить пасивними при практичному проведенні поховального ритуалу ніж більш дальні. Пізніше, якраз з виділенням малих сімей як самостійних господарчих одиниць, і проведення похоронів теж переходить до функцій окремої родини, стає більш індивідуальним – з'являється обряд кремації кожного небіжчика на місці майбутнього поховання, а основні витрати несе вже конкретна родина [Моця, 1987, с.46].

Але ситуація з розміщенням курганів біля вже згаданого Автуницького поселення дозволяє говорити про те, що при всій основній тенденції у відношенні до ролі великих і малих сімей на різних етапах історичного розвитку слов'ян існували й протилежні "течії". Справа в тому, що кладовище в Автуничах складається з трьох курганних груп, котрі розміщувались на деякій відстані одна від одної (Рис. 67). Тобто можна говорити про три великі сім'ї (про що свідчать і розміри са-

диб та кількість будівель на них), які проживали в межах одного селища.

Нагадаємо, що малою сім'єю дослідники вважають шлюбну пару, котра або не має дітей або має малих за віком (чи навіть великих, але неодружених) синів. Батьки з одруженими синами (незалежно від їх кількості), а також одружені брати, котрі проживають разом, складають більш складну сімейну організацію – нероздільну сім'ю двох видів: батьківську чи братську. В епоху феодалізму часто нероздільні великі сім'ї з'являлись внаслідок певних причин економічного характеру, коли

було вигідно працю організовувати на колективних засадах [Александров, 1981, с.88, 93]. Це спостереження, на нашу думку, якраз і підтверджує ситуація в Автунічах.

Закінчуючи короткий розгляд піднятої в даній главі теми можемо константувати, що проблема вияснення соціальних відносин в селянському середовищі східних слов'ян епохи Київської Русі залишається досить складною для вирішення. Але комплексне використання різних історичних джерел все ж дає можливість отримати нову інформацію з цього приводу.

Глава 2. Світогляд сільського люду в давньоруські часи

В чисельних роботах багатьох дослідників, які займалися і зараз займаються ідеологічними уявленнями, та і культурою в цілому епохи Середньовіччя, явно недостатнє місце займає тема світогляду простого сільського люду, котрий Л.Уайт влучно назвав “мовчазною більшістю” в складі населення тих часів [White, 1967]. Перевага у вивченні однієї (елітарної) над іншою (народною) з субкультур єдиної давньоруської культури цілком пояснюється наявною історичною інформацією, що збереглася в доступних для використання джерелах. Слід погодитись з думкою, що: “Селянство і його життя майже зовсім не відображаються в соціальній картині світу, як вона уявлялась в ту епоху, і цей факт сам по собі досить симптоматичний. Суспільство, аграрне за своєю природою, котре будувалося на експлуатації й підпорядкуванні широких прошарків сільського населення, як би дозволяло собі ідеологічно ігнорувати власну більшість. Селянин начебто “винесений за дужки”. Якщо він навіть і маєсь на увазі в літературних текстах епохи, то про нього не було необхідності та звичаю думати чи згадувати. Звичайно, наявність у суспільстві такого шару чи класу породжувала комплекс проблем, але, в крайньому разі до пори, до часу, селяни як правило не потрапляли в поле зору освічених людей” [Гуревич, 1990, с.18].

Але навіть розуміння об'єктивного стану речей все ж не дозволяє відмовлятися від спроби кращого розуміння в цілому рівня культурного розвитку широких мас населення тих часів і, зокрема, його релігійного світогляду як однієї з основних ідеологічних домінант культури, завдяки якій людина починала формувати свою самосвідомість. Додамо до цього й те, що кожна релігія існує в системі “людина - суспільство - природа - культура”, так як віруючий завжди виступає конкретним представником суспільних відносин певного соціокультурного типу, а також певної конкретної соціоетнічної спільності. До того ж в народній свідомості здавна органічно співвідносились дані соціально-трудоого, історичного досвіду, міфологічних образів, ірраціональних й здорових абстрактних ідей [Тэнасе, 1975, с.9, 16; Минкявичус, 1976, с.109, 110; Иорданский, 1982, с.20]. Специфічною рисою середньовічної ідеології являлось і те, що люди, за образним виразом Ж. Ле Гоффа, тоді в своїй більшості: “...рухались впе-

ред з повернутим назад поглядом” [Ле Гофф, 1992, с.183].

В повній мірі це відноситься й до світогляду широких мас населення Київської Русі, в першу чергу до селянства – переважної більшості тогочасного люду. У зв'язку з фрагментарністю інформації в письмових джерелах виникає необхідність у розкритті цієї теми широко використовувати й археологічні матеріали, котрі в значній мірі доповнюють літописні повідомлення. Нагадаємо, що давньоруський період – це час переходу від язичництва до християнства за православною обрядовістю, епоха, коли світогляд східних слов'ян зазнавав кардинальної трансформації. Не будемо тут зупинятись на всесторонній характеристиці давніх вірувань та православ'я як релігійних систем – це вже неодноразово робили інші дослідники, а безпосередньо перейдемо до розкриття винесеної в назву роботи теми, прослідкуємо сам процес ідеологічного розвитку селян, звичайно в межах тих можливостей, які надають нам наявні джерела.

Говорячи про язичництво слід вказати на те, що досить актуальною залишається думка М.М.Нікольського, висловлена вже багато десятиліть тому: “Сучасному історичному релігії досить важко відтворити більш чи менш точну картину вірувань та культів руських слов'ян. Випадкові зауваження літописців, що пройшли ще й через призму візантійського православ'я, кілька пікантних анекдотів про витівки бісів в Патерику, викриття “поганства” в церковних проповідях, дві-три розповіді арабських мандрівників про поховальні обряди слов'ян, та поетичні фігури “Слова о полку Ігоревім” – ось майже все, що можна зібрати в письмових пам'ятках тієї далекої епохи відносно питання, яке нас цікавить” [Нікольський, 1929, с.3]. Але все ж дослідження Б.О. Рибаківа та інших істориків, релігієзнавців, етнографів дозволили відмовитись від точки зору С.В.Анічкова: “Особливо убогим було язичництво Русі, жалюгідні її боги, грубі культу і норови” [Аничков, 1914, с.36]. Виявилось, що досить розвинута система язичницьких вірувань та звичаїв все ж залишила свої сліди в матеріальній і духовній культурі східних слов'ян в цілому і, зокрема, на півдні Київської Русі. Так на сторінках “Слова нькогого Христовлюбца” – творі XII ст., читаємо: “И вьроуютъ вь Пероуна, и вь Хьрса, и вь

Сима, и въ Рѣгла, и въ Мокошь, и въ вилы, их же числомъ тридесяте сестрениць, глаголють оканьнии невѣгласи, и имятъ богинями, и тако кладоуть имъ требы и короваи имъ молять – коуры рѣжють, и огневи молять же ся, зовуще его сварожичьмъ...” [Аничков, 1914, с.374]. Звичайно, ці звинувачення з боку християнина в першу чергу відносяться до сільського населення.

За свідченнями деяких джерел вдалося встановити, що дохристиянські святилища були кількох видів : 1) стовпovidні під дахом, 2) відкриті капища, 3) закриті храми, які мали в своїй основі кліть з двохскатною, склепінчатою покрівлею. Культові споруди східних слов'ян називали храмами, капищами та требищами [Динцес, 1947, с.68, 81, 82]. Археологічно було досліджено І.П.Русановою один із таких культових комплексів X ст. в Шумські на Житомирщині, котрий складався з трьох функціональних частин: так званого святилища, “кради великої” для проведення обряду кремації й могильника з похованнями в глиняних урнах, господарсько-житлового комплексу з двох більших і чотирнадцяти невеликих наземних будівель. Основним елементом святилища була вирізана в дерні значна за розмірами фігура якоїсь казкової жінки, розміщеної головою на північ, а ногами на південь (Мара ?, Морена ?). Розшифровка усієї велетенської фігури (на наш погляд, досить спірна) зроблена таким чином :

1) Верхнє напівколо (північний виступ) – голова фігури.

2) Два нижніх виступи – ноги.

3) Верхня пара бокових виступів – груди з гіпертрофованими сосками (менш вірогідно, що це розкидані в сторони руки).

4) Нижня пара бокових виступів – стегна, котрі різко підкреслюють жіночу сутність фігури [Рыбаков, 1987, с.214-216].

Одним з археологічних підтверджень збереження старих, традиційних вірувань в селянському середовищі на початку II тис. н.е. можна вважати комплекс пам'яток біля с.Ушівка недалеко від літописного Новгород-Сіверського. Тут на курганному некрополі ще на початку XX ст. досліджено ряд багатих за супроводжуваним інвентарем поховань із прикрасами з благородних металів. Водночас в окрузі не виявлено жодного феодального укріпленого помешкання, жителі якого (поміж яких були б і багаті люди) могли б ховати своїх рідних і близьких із належним багатим інвентарем. Поблизу зафіксовані лише залишки двох невеликих ординарних селищ XI – XII ст.

Пояснити цю ситуацію здатне розташування самих пам'яток: об'єкти знайдені поблизу місця, де підземна річка виходить на поверхню і, утворюючи гарну, оточену деревами невелику затоку, на дні якої весь час м'яко коливається білий мілкий пісок (аналогія – палаюче вогнище), вливається в невелику річку Ласку. Тут тривалий час стояла християнська каплиця, а жителі навколишніх сіл відзначали свято Маковея.

Зіставляючи наявну археологічну інформацію з повідомленням в “Пам'яті і похвалі князю Руському Во-

лодимиру” Іакова Мніха про те, що князь “храми ідолські і требища” скрізь розкопав та посік, а ідолів розтрощив й потім на цих місцях наказав будувати православні храми, можна з великою долею вірогідності стверджувати, що на початку II тис. н.е., як і в більш ранні часи, населення давньоруської глибинки шанувало цей чудовий куточок природи. Таке поклоніння деревам, озерам, ручаям, на думку вже згаданого Є.В.Анічкова, було однією з форм релігійної свідомості. Святилище на березі Ласки могли відвідувати на початку II тис. н.е., тобто вже після офіційного введення християнства на Русі, й паломники-язичники з більш віддалених місцевостей, зокрема представники заможних прошарків суспільства. Таке паломництво сприяло торговельним операціям, обміну прикрасами, частина з яких згодом опинялася в окремих могилах.

Про русів-язичників, котрі й після прийняття християнства продовжували притримуватися старих дідівських звичаїв свідчать і матеріали курганного могильника X-XII ст. біля неукріпленого поселення в районі сучасного села Майдан-Липенський на Волині, де місцеві селяни й через довгий проміжок часу після прийняття християнства на Русі продовжували спалювати своїх вмерлих [Петегрич, 1995]. Для нас важливим є не лише сам факт наявності обряду кремації після 988 р., а й реконструкція ідеологічних уявлень східних слов'ян, яку можна провести використовуючи аналогії з усього індоєвропейського пласта вірувань, розуміння світового устрою.

Слов'яни, як і інші давні народи, сприймали смерть як перехід до нового потойбічного життя, яке було подібним земному. В свідомості більшості населення євроазійського материка Космос був упорядкованим й систематизованим у вигляді трьох часово-просторових пластів: нижнього (підземного), середнього (земного), верхнього (небесного) – концепція, що отримала назву “світове дерево”. Уявлення про такий поділ зокрема дає знаменитий Збручський ідол – статуя бога Рода, вірогідно виготовлена в X ст., про який вже багато писалось і до якого ще раз повернемось трохи далі. А зараз вкажемо на необхідність враховувати те, що в міфології прослідковується циклічна структура часу, коли все йде за заведеному, раз і назавжди встановленому колу. Тому цілком конкретний об'єкт, в якийсь з моментів перебуваючи в одному з трьох вищеназваних світів, через деякий час міг перемішуватись в інший. При використанні обряду кремації можливо уявляти лише один початковий напрямок такого переміщення вмерлих в просторі – разом з димом поховального вогнища вгору, на небо. Але далі вони могли попадати і в підземне царство, минуючи середній, земний світ. В той же час, орієнтація покійника головою на захід (іноді це вдається зафіксувати і при обряді кремації на місці поховання) пояснюється тим, що область сонячного заходу уявлялась давнім людям країною смерті, на відміну від сонячного сходу – більш радісної зони нового життя й місця перебування різноманітних богів [Тэйлор, 1939, с.506; Моця, 1987, с.232, 233].

Та і використання самого вогню під час захоронення теж не було випадковим. Адже згідно однієї точці зору він, як і сонячне світло, являвся створюючою силою, котра сприяла росту рослин і розвитку всього живого. Згідно іншої теорії вогонь був могутньою руйнівною силою, котра знищувала всі шкідливі елементи матеріального й духовного рівнів, які загрожували життю людей, тварин і рослин. Тобто, згідно однієї теорії вогонь являвся стимулятором, а згідно іншої – своєрідним дезінфікаційним засобом [Фрезер, 1980, с.772].

Вище мова зайшла про підкурғанний обряд захоронення, а тому нагадаємо, що: “Напівсферичні курғанні насипи являють собою як би модель кругозору, модель баченого степняком округло-випуклого простору, оконтуреного колом горизонту” [Рыбаков, 1974, с.9]. Дійсно, ці земляні аналогії відомих єгипетських пірамід з’явилися в степовій зоні сучасної України ще в добу бронзи (III - II тис. до н.е.). А тому існує до цих пір нерозв’язана загадка: чому в поліській зоні у носіїв східнослов’янської корчакської археологічної культури, на території де значні зовнішні імпульси в ті часи не прослідковуються, на рубежі VII-VIII ст. н.е. відродився цей звичай? Відповідь може бути лише одна – зміна ідеологічних уявлень, які поки що реконструювати не вдається.

Язичницькими жрецькими на Русі (як і в середовищі ранніх слов’ян) були волхви, які згадуються в літописних джерелах в тих випадках, коли в суспільстві відбувалися якісь катаклізми. Але їх роль була набагато більшою як в перші століття існування Київської держави, так і в наступні століття, особливо в сільській місцевості. “Простий сільський волхв повинен був знати і пам’ятати всі обряди, заговори, ритуальні пісні, вміти обчислювати календарні строки усіх магічних дій, знати про цілющі властивості трав. За сумою знань він повинен був наближатись до сучасного професора етнографії з тією лише різницею, що етнограф повинен довго вишукувати напівзабуті пережитки, а древній чаклун, вірогідно, отримував багато від своїх вчителів-попередників. Без безперервної спадковості поколінь неможливо уявити собі тисячолітню традиційність усіх різновидів східнослов’янського фольклору” [Рыбаков, 1987, с.302]. Але проти них, як ідеологічних противників, активно виступала християнська церква. Зокрема відомий церковний діяч Кирило Туровський закликав: “Волхвов же чада моя, блюдитесь”.

Закінчуючи розгляд питання про язичницький світогляд частини давньоруського населення, в першу чергу мешканців сільських поселень, звернемось ще раз до знайденого в 1848 р. на Тернопільщині біля м.Гусятини вже згаданого кам’яного ідола – східнослов’янського бога Рода. Це викликано новими роботами в регіоні та спробами деякого поточення релігійної ситуації тут на початку II тис. н.е. [Русанова, Тимошук, 1993]. Дослідники спробували зв’язати залишки святилища на городищі Богит із самим згаданим ідолом, якого було знайдено приблизно в 2 км від нього. На площі самого оточеного двома валами культового місця

були знайдені різноманітні ремісничі вироби XI-XIII ст. (скляні браслети, колти, замки, ключі, срібні та бронзові прикраси, шпори, меч, печатка, християнські іконки, енкаліпсії, натільні хрестики та багато інших побутових речей). На думку авторів публікації це були жертвоприношення язичницькому богу, які здійснювались аж до монголо-татарської навали початку XIII ст. Тут же знайдені кадильниця й лампадка.

На нашу думку, набір перерахованих знахідок вказує на розташування тут на початку II тис. н.е. феодальної садиби, котру було, можливо, збудовано на місці язичницького святилища кінця I - початку II тис. н.е. Проблематично також віднесення до одного комплексу вищезгаданих знахідок і самого кам’яного ідола. Для цього ознайомимо з фактами, пов’язаними з обставинами самої знахідки кам’яного зображення (інформація в свій час була отримана від співробітників Музею археологічного в Кракові). В згаданий рік, після значного спаду води, виявленого на глибині самого ідола (котрого було накинувши на нього вірвовку буквально вирвано з дна річки – внизу статуї і зараз видно загіпсовані сліди нерівного злому) витягнуто на берег. Важливо відзначити, що на дні він знаходився у вертикальному стані. Це дозволяє допускати, що статуя з самого початку була вкопана в землю, а її сама нижня частина так і залишилась під водою. Після цього на возі, котрий тягло шість волів, знахідку було перевезено до Кракова, де він зберігається і зараз. Кількість тварин, що тягли воза, вказує на значну вагу знахідки. Тому, повертаючись до подій в давньоруські часи, зовсім незрозуміло, навіщо в екстремальних умовах язичники тягли зображення бога аж за 2 км від місця поклоніння йому, а потім ще й вертикально встромили його у воду. Передати водній стихії божество можна було і під самою горою, де він начебто стояв.

Вірогідніше допускати, що святилище Рода знаходилось якраз у місці його знахідки, на виступі Збруча, яке було пізніше затоплене в результаті зміни русла ріки. Розташування культового центру на березі, біля течії, абсолютно не суперечить поклонінню слов’ян водній стихії. До речі, не підтримав згаданих дослідників у їх інтерпретації історичної ситуації і В.П.Даркевич, який у своїй рецензії на монографію І.П.Русанової та Б.О.-Тимошука привів дещо іншу аргументацію [Даркевич та інші, 1994, с.200-202, 206].

Але після 988 р. – часу офіційного прийняття християнства на Русі, ситуація поступово змінювалась на користь нової віри. Організаційною формою релігійного життя ставали церковні парафії, переважна більшість яких, звичайно, знаходилась в сільській місцевості, а сільський священник був ключовою фігурою у боротьбі православ’я за вплив на широкі маси давньоруської людності. Цей прошарок духовенства утворював своєрідне підніжжя станovo-корпоративної піраміди церковної організації і спершу формувався з представників різних груп населення давньоруського суспільства. Нерідко священниками ставали вчорашні язичники для яких шлях у попівство був відкритий. Перешкодою в цій справі являлось тільки вбивство,

вчинене в язичництві. До цього слід додати, що заборонялось висвячувати на попа людину, яка мала “знание на лиці, аки кровь” (інші фізичні вади принциповою перешкодою бути не могли). Головною вимогою до кандидатів ставала грамотність і бездоганна моральна поведінка. Новопоставлений піп певний час стажувався у соборній церкві кафедрального міста і лише після цього направлявся до своєї парафії. Священник повинен був служити моральним авторитетом, взірцем поведінки для своєї пастви. Цього часто в реальному житті було досить важко дотримуватись в усіх деталях, за що накладалися покарання (пияцтво, шлюбні відносини, мирські заваби та інші діяння) [Ричка, 1992, с.52-54].

Служба божа на селі велась в дерев'яних церквах, від яких іноді зберігаються окремі елементи – полив'яні плитки підлоги, уламки плінфи, деталі церковного начиння (частини хоросів, паникадила, кадила-кацеї). Зовсім рідко таких слідів зафіксовано набагато більше. Так, на території давньоруського селища XII-XIII ст. поблизу с.Вікно на Буковині було розкопано будівлю, від якої збереглися камені, керамічні полив'яні плитки, глиняна підсипка долівки та кам'яна гробниця. Виявилось, що це була зрубна споруда розмірами 6 х 6 м, до якої зі сходу примикала трапецієподібна апсида довжиною 1,5 м. В цій частині церкви зберігся фрагмент підлоги давньоруських часів, викладеної на шарі глини з різнокольорових керамічних плиток, що скріплювались між собою глиняним розчином. У середині невеликого храму біля північної стіни стояла костниця, складена з окремих кам'яних плит. В ній знаходились без анатомічного порядку кістки двох осіб, а біля церкви розміщувалося християнське кладовище [Тимошук, 1982, с.138, 140].

Аналогічне кладовище, вірогідно теж біля дерев'яної церкви, було досліджене О.В.Шекуном на поселенні Ліскове біля сучасного Малого Листвена між літописними Любечем та Черніговом. Могильник розташований в західній частині поселення на схилі балки, що відділяла його від житлової зони. Поховання були розташовані трьома групами, прослідковується порядове розміщення могильних ям. Вмерлі покладені на спину у витягнутому стані, орієнтовані головами в західному напрямі (Рис. 68). Положення рук різноманітне – в районі таза, живота, зігнуті вздовж тулуба. У одному випадку під черепом і ступнями ніг підкладені уламки шиферних жорен. Зафіксовано лише поодинокі елементи одягу в окремих захороненнях, а в одному – уламки горщика XII-XIII ст. Аналогічний могильник В.О.Петрашенко частково розкопала на Григорівському сільському поселенні недалеко від літописного Канева. Тут всі поховання також виявлені на невеликій глибині (близько 0,5 м). Від домовин збереглися зотлілі дошки. В одному випадку біля хребців знайдено уламок ножа, який, очевидно, і став причиною смерті. Окрім деяких прикрас були знайдені й гудзики [Південноруське село IX-XIII ст., 1997, с.96-98, 142].

Але в більшості випадків біля відкритих селищ перших століть II тис. н.е. знаходились не ґрунтові, а курганні некрополі, на яких вмерлих вже ховали за обрядом інгумації спочатку на рівні давньої земної поверхні, а пізніше – в підкурганних могильних ямах. Іноді насипались кенотафи – меморативні комплекси в честь загиблих чи померлих від хвороб далеко від домівки. Один з таких могильників, що складався з трьох курганних груп (знаходились на відстані 300-500 м від поселення) досліджено на півночі сучасної Чернігівщини між селами Лемешівка та Автуничі [Південноруське село..., 1997, с.66-69]. Деякими деталями (покладення й орієнтація небіжчиків, дерев'яні домовини) підкурганні захоронення є аналогічними безкурганним, але іноді зустрічаються поховання двох чи навіть трьох небіжчиків (не тільки у вищезгаданому випадку). Цікавою деталлю Автуницького могильника стала наявність трьох дерев'яних стовпів, забитих в дно могильної ями між двома похованими в ній. Зазначимо, що під час зачищення контрольних бровок сліди від цих стовпів зафіксовані аж до вершини насипу (Рис. 69). Аналогічна деталь обрядовості була зафіксована і на півночі Русі під час розкопок однієї з сопок на Новгородщині. На думку В.Я.Конєцького, такий звичай в семантичному відношенні, без сумніву, означав “світове дерево”, що пронизувало всі яруси світу [Конєцький, 1988, с.76, 77]. Про нього вже йшла мова вище. Слід також вказати на те, що в підкурганних захороненнях в цілому поховальний інвентар зустрічається значно частіше, ніж в безкурганних, що підтверджує думку тих дослідників, котрі реконструюють потойбічний світ язичницьких слов'ян як досить наближений до реального.

Але для звичаїв сільського люду часів Київської Русі характерною була не лише поховальна обрядовість, а й так звана сміхова культура, представниками якої, в першу чергу, були скоморохи. Як відзначав В.П.Даркевич: “Святкувати – означало колективно відчувати цілісність світу” [Даркевич, 1988, с.4]. Дослідник вказував на те, що святкове ствердження життя невід'ємне від самої природи людини, котра прагнула до ігрового самовираження й художньої творчості. Перед обличчям різних проблем і нещастя, в жорстокій боротьбі за своє існування, людина середньовічних часів знаходила певне забуття й відпочинок у святкових radoшах. Грізна реальність, що породжувала відчуття непевності й нестабільності, неприємні миті земного існування й страх перед загробною відплатою тимчасово відступали перед веселою святковою стихією. Веселе проведення часу в певні моменти повсякденного життя були притаманні не лише простому люду, але й верхнім прошаркам феодального суспільства. Так, коли Феодосій Печерський прийшов до київського князя, то побачив: “... многия играюще пред нимъ: овы гусленыя гласы испущающим, и иным мусикейскыя писки гласящим, иныя же органныя, и тако всъм играющим и веселящимся, якоже обычай есть пред князем” [Києво-Пе-

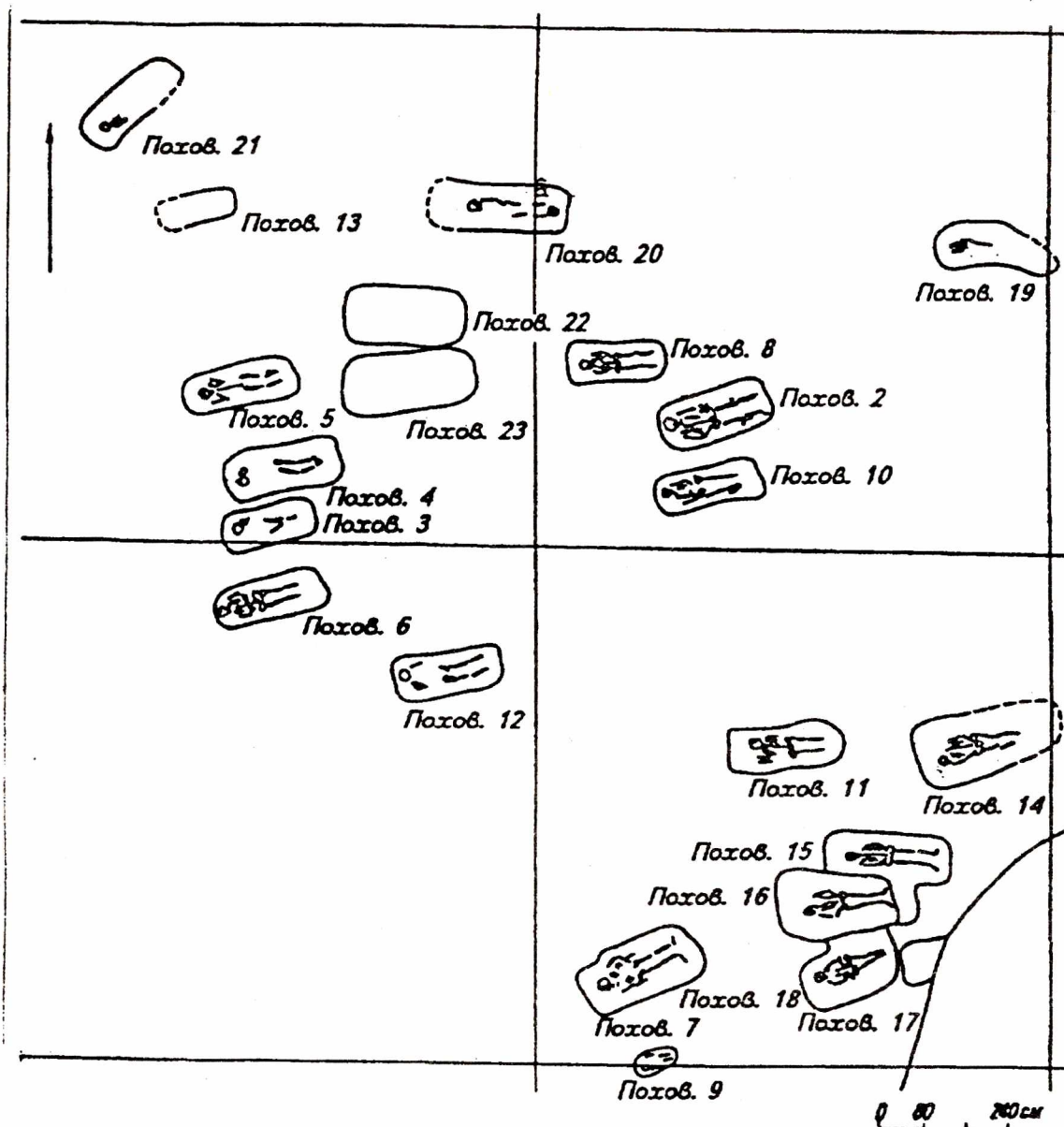

Рис.68. План ґрунтового могильника поселення Ліскове.

черський Патерик, 1991, с.68]. Звичайно, на селі такі "оркестри" були скромнішими, на що зокрема вказує одна з мініатюр Радзівіллового літопису (Рис. 70). На жаль, матеріальних свідчень подібної обрядовості практично не збереглося, окрім деяких зображень на браслетах-наручах із кількох скарбів, залишених представниками соціальної верхівки (Рис. 71).

Але деякі групи речових знахідок дають певну інформацію для уявлення про особливості світогляду сільського люду на Русі. Мова йде не лише про язичницькі амулети-обереги та християнські символи віри, але й про окремі категорії побутових речей та певні прикраси. До амулетів слід відносити круглі підвіски – символи Сонця, так звані лунниці – символи Місяця, металеві сокирки та крем'яні вироби – символи Перуна, шумлячі підвіски – бубонці (відганяли злих духів не лише своєю формою, але й звуком), ікла хижих звірів – обереги від пристріту, глиняні яйця (уособлювали сили відродження) [Моця, 1993, с.96-100].

Але в поховальних звичаях й деякі вироби побутового призначення теж отримували нові, сакральні функції. Так, зокрема, розглядається звичайний горщик, котрий використовувався під час проведення обряду кремації і як місце для зберігання перепалених кісток, і для зберігання ритуальної їжі: "...вмерлий предок сприяє урожаю, благополуччю своїх нащадків; душа вмерлого з димом поховального вогнища піднімається до неба від якого залежить урожай; відчутні на дотик останки (прах) вкладаються в "сосуд мал", котрий або вже використовувався для приготування каші в день перших плодів, або ж був подібний такому. Горщик з прахом предка закопувався в землю і прикривався зверху домовиною чи курганом. Матеріальна частина предка, його прах й подаровані йому "милодари" передавались землі, від якої також знаходився в залежності врожай слов'янина. Таким чином, проходила начебто біфуркація, роздвоєння магічної сили вмерлого родича: душа йшла на небо, а тіло – в землю. Горщик для

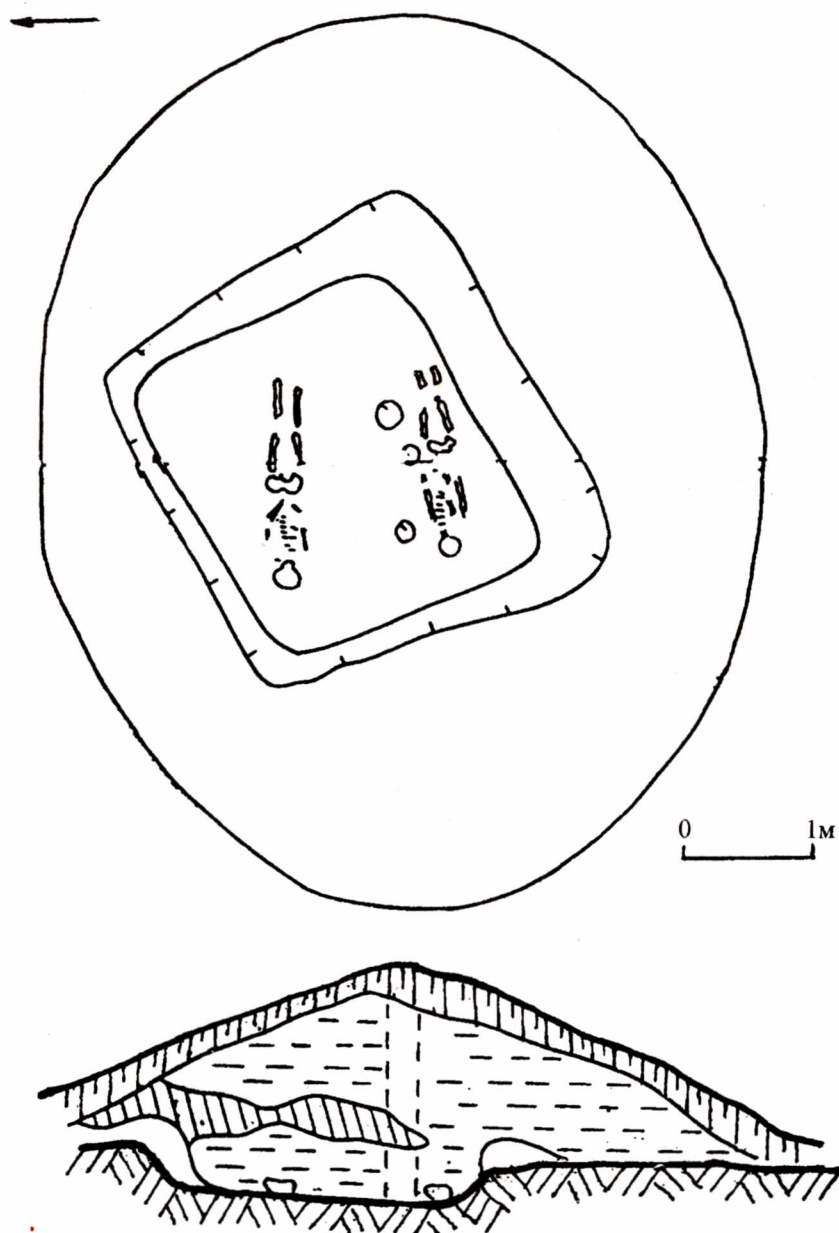

Рис.69. Курган №1
третьої групи
Автуницького
могильника.

Рис.70. "Игрища
межю селы". Мініатюра
Радзівілівського
літопису.

Рис.71.
Зображення учасників
ігриш на браслетах-
наручах.

варки ставав не лише місткістю для праху, але й якби постійним нагадуванням предку про перші плоди, про свято благополуччя“ [Рыбаков, 1987, с.76]. Пізніше, коли в поховання переставали ставити їжу, продовжував використовуватись звичай “биття посуду”, який був зафіксований в деяких регіонах навіть етнографами (не говорячи про його наявність у багатьох випадках під час археологічних досліджень) [Потебня, 1865, с.71; Моця 1990, с.33-34, 59].

Ритуальне значення під час проведення обряду поховання в деяких випадках мав і звичайний ніж (коли його розміщували не біля пояса). Як відомо, цей предмет міг вбивати злого духа. І навіть така поширена прикраса як скроневе кільце теж була пов’язана з культом плодючості та добробуту в цілому [Зеленин, 1931, с.729; Hensel, 1970, s.244].

На поселеннях та могильниках зустрічаються й символи християнської релігії. В першу чергу, це натільні хрестики та хрести-енколпіони, іконки та підвіски. На півдні Русі найбільш популярними, окрім Ісуса, були зображення Марії й Миколая. Про поширення християнства, особливо в XII-XIII ст., свідчать як знахідки книжкових застібок (переважна кількість книг, як відомо, була церковного змісту) на вже згаданих поселеннях Ліскове та Григорівка (Рис. 72), а також досить каліграфічний напис ще на необпаленому горщику з Автунічів “/ Боже / допоможи рабу твоєму М...” (Миколі? Микулі?), що зберігся фрагментарно.

Іноді зустрічаються й досить оригінальні підвіски чи накладки. Так, в одному з курганів тих же Автунічів серед скляних намистин жовтого та зеленого кольору знаходився круглий медальйон, на лицевому боці якого було вибите зображення звіра з маленькою головою і розкритою пащею, тоненькими лапами, міцним тулубом. Спина фантастичної тварини вигнута, паща повернута до лівого боку, туди де є сліди хвоста – квітки. На шиї – нашійник з крапками, тулуб обведено подвійною рисою, а бордюр заштриховано рядом зерні (несправжньої). Спосіб зображення хижака дозволяє

віднести його до північного (скандинавського) мистецтва, представленого стилем Маммен. Але, мабуть, цей далекий північний виріб перегукувався з якимось ідеологічними мотивами, що були притаманні й жителям середньовічного поліського села.

Інша цікава знахідка була виявлена на поселенні біля сучасного села Анисів під Черніговом. Це пластина-накладка зі слідами зламу в нижній частині та трьома отворами для кріплення. Її зворотній бік гладкий, а на лицьовому – зображення типового для давньоруської іконографії сюжету: два великі птахи, котрі йдуть назустріч, і стилізоване зображення “дерева життя” поміж ними (Рис. 73). Такий сюжет досить часто зустрічається на давньоруських колтах. На цьому ж поселенні була знайдена підвіска з зображенням проквітлого хреста [Кузнєцов, Ситий, 1992, с.35, 39].

З попередніх робіт різних дослідників, як і з вищеприведених археологічних та інших матеріалів, безсумнівно формулюється висновок про складні, глобальні процеси, що відбувалися у світогляді давньоруського населення. Пануюче в ідеологічному відношенні язичництво після 988 р. з часом “здавало” свої позиції новій вірі. Але цей процес був непростий і несинхронний для різних соціальних верств. Відмовитись від старих звичаїв та вірувань було досить непросто навіть для давньоруської еліти, не говорячи вже про маси простого народу.

Цей перехідний етап в зміні релігійних систем вже в XI ст. Феодосій Печерський назвав двовір’ям. Після ґрунтовного дослідження цього явища давньоруської духовної культури О.В.Чернецов прийшов до висновку, що до двовір’я можуть бути віднесені: 1) Одночасне звернення до християнських та нехристиянських зверхприродних персонажів й інші форми змішування різномірних релігійних елементів. 2) Використання християнами елементів язичницької обрядовості й фразеології. 3) Присвоєння персонажам християнської міфології якостей язичницьких нижчих та вищих божеств. 4) Звернення до язичницьких персонажів і мо-

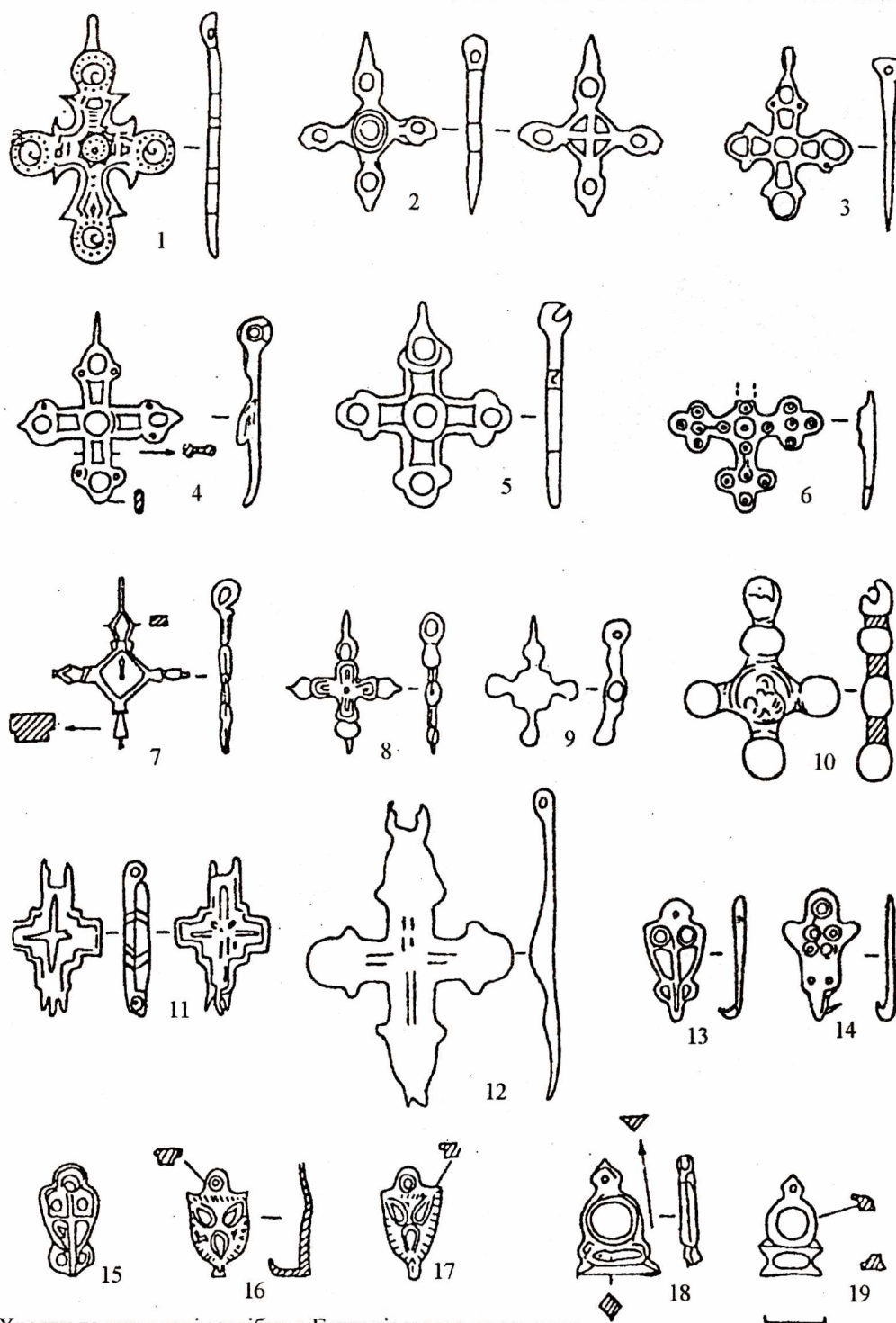

Рис. 72. Хрести та книжкові застібки з Григорівського поселення.

тивів в явно християнському середовищі [Чернецов, 1993, с. 73].

На думку дослідника, в історії християнства двовір'я могло мати різний характер. В ранньохристиянські часи християнська релігія, котра ще не склалася, вступала у взаємодію з розвинутими релігіями, що мали значну писемну традицію. Більш пізніше християнство являло собою релігійний напрямок зі створеною церковною організацією та обрядовістю, з встановленим канонам священних та богослужбових текстів. Таке християнство нерідко зустрічалось з відносно нерозвинутими релігіями, що відображали уявлення епохи

докласового й ранньокласового суспільств, що ще не мали досить розвинутої організаційної структури, писемної традиції. Звичайно, в останньому випадку боротьба двох релігійних систем була нерівною і, відповідно, складові релігійного синкретизму (який з'являвся в результаті такого контакту) по відношенню одна до одної перебували в нерівноправному положенні. В Київській Русі мало місце лише двовір'я другого типу, хоча в складі візантійської книжковості сюди потрапляли й окремі відгомони двовір'я перших століть християнства. Хоча зі строго церковної точки зору двовір'я являлось своєрідним "накипом" на тілі православ'я,

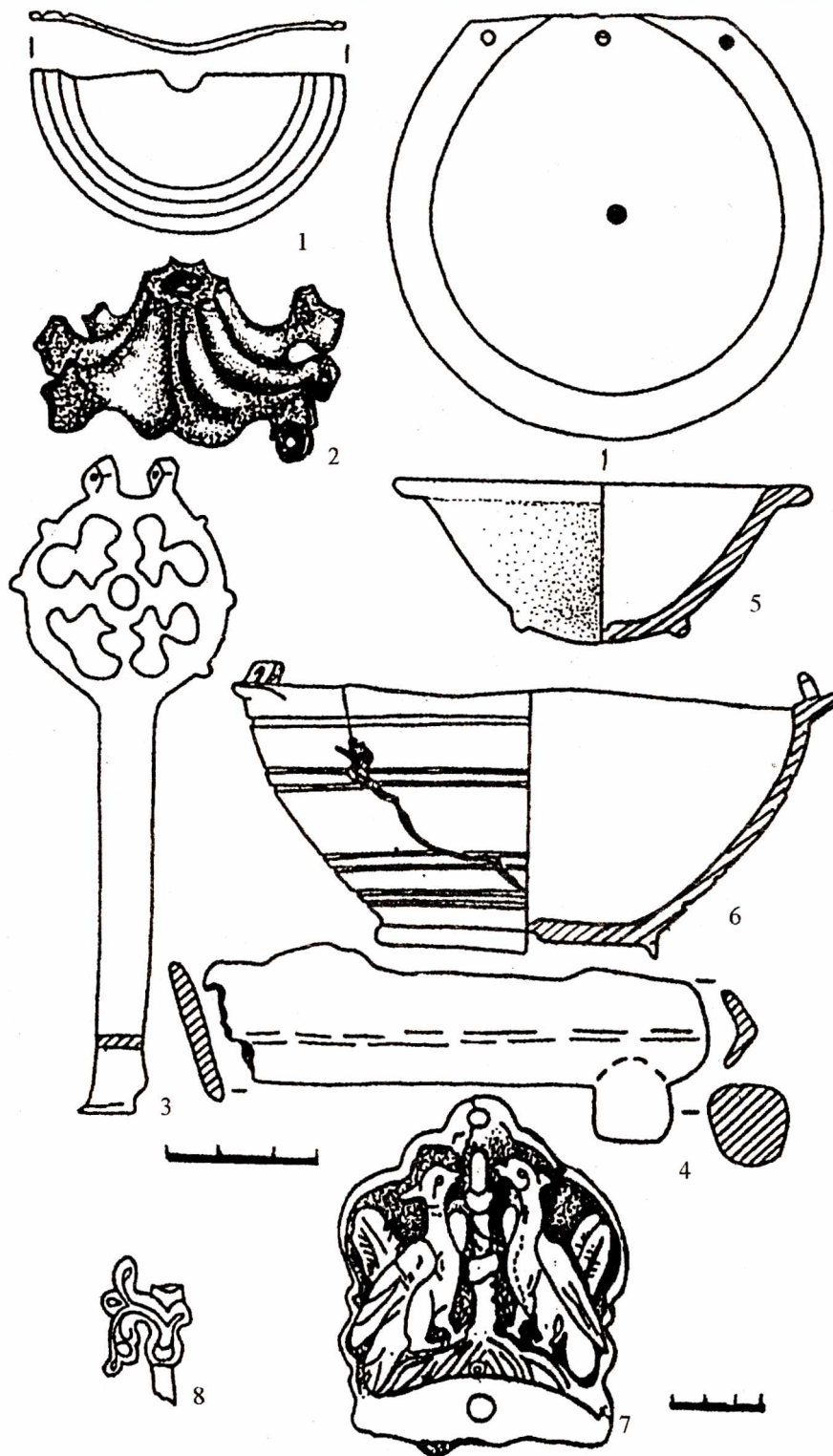

Рис.73. Церковне начиння з сільських пам'яток Дніпровського Лівобережжя.

якраз це розглянуте явище ідеологічного порядку в першу чергу надавало народній релігійності національного колориту.

Для згаданого феномену східнослов'янської духовної культури пропонувалися сучасними дослідниками різні назви: побутове православ'я, язичництво християн, народне християнство [Тулцева, 1979, с.43-44; История крестьянства в Европе, 1985, с.543; Даркевич, 1995, с.13]. На наш погляд, змінювати традиційну на-

зву, що з'явилась ще в часи реального існування самого явища, нема ніякого сенсу. І ось чому. Двовір'я, як синкретизм язичництва і православ'я, на Русі з'явилося ще до 988 р. В IX-X ст. християнські ідеї були вже відомі частині слов'ян, які їх і сповідували. Нагадаємо хоча б факт клятви біля Перуна частини військової дружини на чолі з великим князем київським Ігорем в 944 р. під час підписання русько-візантійського договору, а частини воїнів в соборній церкві св.Іллі на Подолі. Але

вже в IX-X ст. синкретизм старих і нових вірувань мав місце в ідеологічних поглядах частини русів, що знайшло відображення й в поховальному обряді: декого з них ховали за обрядом інгумації в могильних ямах (один із канонів християнської релігії), але в супроводі інвентаря та з насипанням кургану над небіжчиком (данина традиційним ритуалам захоронення у східних слов'ян).

Для язичника "допустити" в пантеон своїх богів ще одного – Христа, не було великою проблемою. А от для християнської монотеїстичної ідеології знаходження з єдиним богом ще когось (рівному йому) було недопустимим. Тому й боролась церква так принципово з проявами старого світогляду. Тож для IX-X ст. слід говорити про християнство в язичництві, а для XI–XIII ст. про язичництво в християнстві. Матеріальним прикладом прояву взаємовідносин на другому із шойно згаданих етапів може бути ситуація з Автуніцьким комплексом пам'яток: на поселенні знайдені натільні хрестики, енколпіони, християнське прохання про допомогу, а на могильнику продовжували насипати язичницькі кургани.

Та слід ще раз вказати й на те, що в різних соціальних прошарках переформування ідеологічної системи проходило по різному. Якщо в феодалних верхах, пред-

ставникам котрих з різних причин в першу чергу імпонувала нова віра, цей процес йшов більш-менш стабільно (хоча маємо й чисельні факти релігійного синкретизму), то в соціальних низах, в селянському середовищі зокрема, темпи змін були набагато нижчими. Але це не було чимось культурно відсталим і має своє пояснення: "Селянство, простонароддя, пригноблене, безправне, знехтуване пануючим класом, разом з тим, наперекір як власним уявленням, так і уявленням всього іншого суспільства, в певному відношенні домінувало в духовному житті раннього середньовіччя. Дійсно, відношення до природи, що характеризувалось безпосереднім включенням в неї людини, відсутністю дистанції між нею і природним середовищем, дистанції, котра була чітко усвідомлена лише в місті, циклічне сприйняття часу, підпорядкованого природним ритмам, ідея повної аналогії всесвіту-макрокосма й людини-мікрокосма – чи не були ці істотні риси світосприйняття в період раннього середньовіччя в значній мірі обумовлені аграрним характером суспільства?" [История крестьянства в Европе, 1985, с.554]. До цього слід додати лише те, що аграрний спосіб життя більшості населення певною мірою впливав на світогляд тогочасного люду і в подальші періоди середньовічної епохи.

ВИСНОВКИ

У цій заключній частині колективної монографії можна стверджувати: результати проведених досліджень підтверджують думку, що становлення і розвиток суспільства в епоху феодалізму в значній мірі визначалися відносинами, які склалися на селі, де проживала основна маса населення тих часів. А в реконструкції тогочасного життя великого значення набувають археологічні матеріали.

Слід відзначити, що звернення до матеріалів відкритих поселень не є оригінальним відкриттям цього колективу авторів. Адже у багатьох країнах Європи й Америки вже кілька десятиліть тому почала створюватися концепція так званої “археології поселень”, суть якої можливо виразити наступним чином: визнання величезної ролі вивчення давніх поселень для реконструкції соціально-економічних інститутів, які залишило тогочасне людське суспільство. Як підкреслював Г.Р.Уїллі: “Поселення являють собою більш пряме відображення соціальної й економічної діяльності стародавньої людини, ніж більшість інших аспектів культури, доступних археологу”.

Він визначає вищезгаданий термін як “...спосіб, яким людина розміщує себе в оточуючій місцевості. Це відноситься до жител, їх місцезнаходження й характеру та розташування інших споруд, пов’язаних з життям громади. Поселення відображають природне середовище, рівень технології, на якому діють їх будівничі й різні інститути соціальної взаємодії та контролю для підтримання стабільності даної культури” [Проблеми изучения древних поселений в археологии, 1990, с.4, 5].

Новим у відношенні до даної праці є те, що такий комплексний підхід до вивчення давньоруського села є наступним етапом у порівнянні з роботами попередників, в першу чергу В.Й.Довженка [Довженко, 1961].

Говорячи про “розвиток” селищ у часі та просторі слід відзначити, що формування давньоруської поселенської структури простежується наприкінці IX – на початку X ст. Окремі пункти та їх скупчення концентруються в цей час в місцевостях з розвинутою гідрологічною сіткою, де річки створюють природні вісі регіонального членування. В XI-XII ст. загальна кількість поселень збільшується, що було пов’язано з освоєнням нових земель та зростанням кількості населення. Тенденція до зростання населених пунктів та їх розміщення в нових топографічних умовах в період феодальної роздробленості XII-XIII ст. дозволяє вказувати на те, що починає формуватися нова система заселення. Ситуація різко змінюється в XIII ст., коли на значній частині відкритих поселень життя припиняється і відновлюється пізніше на іншому місці. Це пов’язується з навалою монголо-татарських орд Батия та виробленням ресурсних зон. Така ситуація не була характерною лише для південноруських земель. Вона прослідковується і в більш північних районах Східної Європи в цей час, а в різні історичні періоди і в інших

регіонах ойкумени – система “Flight to hills” [Русь в XIII в., 2000, с.7, 13].

В кінці XI – на початку XII ст. на зміну єдиному будівельному стилю жител приходять велика їх різноманітність: поруч з напівземлянками з’являються будівлі на житлових та нежитлових підклітах, двох- і трьохкамерні. Тож будівельна справа на селі в ті часи не була примітивною та однобічною. А на протязі всього XII ст. в різних місцях з’являються і садиби (дещо пізніше, ніж в містах). Але наявність замків та ключів свідчить про панування приватної власності на селі на протязі кількох століть давньоруської історії.

На високому рівні розвитку знаходилося і тогочасне сільське господарство: землеробство, скотарство і промислові галузі (мисливство, рибальство, бортництво, збиральництво, лісохімічний промисел). Ця структура сформувалася на основі досягнень попередніх часів, а свій подальший розвиток основувала на регіональній специфіці, для якої головною умовою було природно-кліматичне середовище. Адже окрім загального розподілу розглянутої в роботі території на лісову та лісостепову смуги існували відмінності мікрорегіонального членування, ландшафту, ґрунтів, флори і фауни. Окрім того, слід наголосити, що організацію сільського господарства треба розглядати “...як трудового сімейного господарства, в якому сім’я в результаті затрати рівної праці отримує єдиний трудовий прибуток й співставляє свої зусилля з отриманим матеріальним результатом” [Чаянов, 1989, с.202].

Протягом давньоруського часу зазнало докорінних змін землеробство: відбувається поступовий перехід від техніки розпушування ґрунту до плужної оранки з обертанням пластів. Хоча рало ще залишається у вжитку, в першу чергу, в поліській зоні. Зазнає істотних змін і склад зернових культур. Відбувається поступовий перехід від двопілля до трипілля, а підсічна та перелогова системи використовуються лише як допоміжні. Тваринництво теж зазнає відчутних змін: відповідно до природних умов склалися два типи господарства – лісовий та лісостеповий, що відрізнялися породами худоби і продуктивністю галузей.

Швидкими темпами на селі розвивались ремесла та торгівля. В першу чергу це відноситься до залізобної справи. Проведені останнім часом дослідження свідчать про високий рівень розвитку виробництва на селі, що ставлять під сумнів твердження про повну ремісничу залежність населення відкритих поселень від міста, в майстернях якого тільки й могли розвиватись різноманітні ремесла. Зокрема про проживання в позаміській зоні професіоналів красномовно свідчать спеціальні ремісничі інструменти.

Про високий рівень сільського ремесла свідчать різноманітні керамічні вироби (ця галузь носила виражений ремісничий характер вже з рубежу X-XI ст.), а також залишки таких занять як ювелірна справа, пряд-

іння, ткацтво, обробка шкіри, каменю, кістки та дерева.

А про торгівельні відносини (в першу чергу між містом і селом, іноді між різними мікрорегіонами) говорять такі групи знахідок як пряслиця з овруцького рожевого шиферу, предмети озброєння, спорядження вершника і бойового коня (деякі з них, мабуть, виготовляли і на місці), прикраси зі скла та кольорових металів та інші знахідки.

Ще один напрямок у вивченні археологічних матеріалів – реконструкція соціальних відносин на селі. В першу чергу це встановлення розмірів соціально-територіальної одиниці – літописної “верви”. За цим терміном більшість дослідників вбачає назву східнослов’янської територіальної общини (або громади). Як відзначав А. де Торквіль: “Громада є тим єдиним об’єднанням, яке так добре відповідає самій природі людини, бо скрізь, хоч би де збиралися разом люди, громада виникає нібито сама собою [Торквіль А., 1999, с.63]. Зібрана інформація дозволяє висловити думку, що до таких общин в першу чергу слід відносити кілька невеличких поселень, котрі розташовувалися на відносно невеликій території. Між такими “гніздами” фіксується територіальний розрив. На великих поселеннях, мабуть, функціонували самостійні громади. Особливості знахідок та будівель на окремих поселеннях дають можливість говорити і про їх спеціалізацію – пункти, де проживали представники феодальної еліти, торгівельно-ремісничі осередки, селища, жителі

яких в основному займалися землеробством та скотарством. Але переважна більшість з них мала багатофункціональне призначення.

Зараз вже більш детально можливо ставити питання і про відносини між малими і великими сім’ями в середньовічну епоху. При певних економічних умовах в конкретних регіонах основна “течія” в цьому процесі – масове виділення малих сімей із великих родин – могла “розвернутися” у протилежному напрямку.

А знахідки в сільській місцевості язичницьких амулетів, християнських символів, наявності як курганних, так і ґрунтових могильників вказує на протистояння старих і нових вірувань, що в цілому по Русі породило своєрідний феномен, відомий в історичній літературі під назвою “двовір’я”.

Зафіксовані знаряддя для писання – стилі, а то й окремі написи на виробах, застібки від книжок вказують на культурний рівень представників окремих категорій сільського люду.

На нашу думку, вся вищенаведена інформація дозволяє прийти до одного, але основного на даний час висновку: в давньоруський час між містом і селом в багатьох сферах життя існували паритетні відносини. В деяких підходах до вивчення даної групи археологічних пам’яток на даному етапі розробки теми навіть між авторами представленої праці існують певні розбіжності. Але, безперечно, подальші дослідження піднятої в монографії проблематики призведуть до набуття якісно нового рівня знань.

SUMMARY

“THE VILLAGE OF THE KIEV RUSS (BEHIND MATERIALS OF THE SOUTH-RUSS TERRITORIES)”

Results of the carried out researches on studying village of an epoch of the Kiev Russ confirm opinion, that becoming and development of a society during an epoch of feudalism in the significant image was determined by relations which developed in village, where the great bulk of the population of that time lived. And in reconstruction of a life of those times the great value is got with archeologic materials. New concerning the given work there is that the complex approach to studying old russian village is the following stage in comparison with works of predecessors.

Speaking about “development” of villages in space and in time it is necessary to note, that formation old russian settlement structures is traced in the end IX – in the beginning of X centuries. Separate inhabited localities and their concentrations concentrate at this time in districts with the advanced hydrological grid where the rivers create natural axes of regional division. In XI-XII centuries the total of settlements increases, that has been connected to development of the new grounds and increase in a population. The tendency to increase in settlements and their accommodation in new topographical conditions during feudal dissociation XII-XIII allows to specify that the new system of settling starts to be formed centuries. The situation sharply changes in XIII century, when on a significant part of open settlements the life stops and renews later on a new place. It connect with invasion of mongolo-tatar hordes of Batyj and burning up of resource zones. Such situation was not characteristic only for the grounds of South Russ. It is traced in more northern areas of the East Europe at this time, and during the different historical periods in other areas of land settlement – “Flight to hills” system.

In the end of XI- in the beginning of XII century on change of uniform building style of dwellings there comes their big variety: near to half-dugout there are constructions, which builded on inhabited and uninhabited landings, two and three-chambered. So, building business in village in those days was not primitive and one-sided. And during only XII century in different places there are manors (a little bit later, than in cities). However presence of locks and keys testifies to prevalence of a private property on village during several centuries of an old russ history.

On a high level of development the then agriculture stayed also: agriculture, cattle breeding and industrial branches (hunting, fishing, apiculturing, collecting, a timber-chemical craft). This structure was generated on the basis of achievements of earlier time, and the further development established on regional specificity for which the main condition was the natural-climatic environment. In fact except for the general division of the territory considered in work into wood and forest-steppe strips there were features of microregional crushing, a landscape, soils, flora and fauna.

During Ancient russ time agriculture radically varies: there is a gradual transition from technics of loosening ground to plowing with revolution of layers. Though loosening plow still remains in use, first of all, in a zone of Polissya (Marshy Woodlands). There is a gradual transition from two-, to three-field system, and slash-n-burn land tenure are used as auxiliary. Cattle-breeding also undergoes essential changes: in conformity to an environment there were two types of managing – wood and forest-steppe

which differed with breeds of cattle and efficiency of branches.

Fast rates on village crafts and trade developed. First of all it concerns to ironworks. The researches carried out recently testify about a high level of development of manufacture in village, which put under doubt the statement about full craft dependence of the population of open settlements on city in which workshops only and various crafts could develop. In particular, about residing at a suburban zone of professionals I bear eloquent testimony special craft tools.

About a high level of rural craft various ceramic products (this branch had strongly pronounced craft character already since boundary of X-XI centuries), and also the rests of such occupations as jeweller craft, spinning, weaving, processing of a leather, a stone, a bone and a tree testify.

About trade relations (first of all – between city and village, sometimes – between various microregions) speak such groups of finds as spinning wheel, made from the Ovruch pink slate - pyrophyllit, subjects of arms, equipment of the horseman and a fighting horse (some of them, probably, was produced in the settlement), ornaments from a glass and nonferrous metals and other finds.

One more direction in studying archeologic materials – reconstruction of social relations in village. First of all this establishment of the sizes of social - territorial unit – annalistic “verv”. Behind this term the majority of researchers see the name of the territorial community of East Slavs. The collected information allows to express opinion, that it is necessary to carry to such communities, first of all, some small settlements, which situated in rather small territory. Between such “jacks” territorial break is fixed. On the big settlements, probably, independent communities function. Features of finds and constructions on separate settlements enable to speak and about their specialization – built-up sites, where representatives of feudal elite lived, the trading - craft centers, villages which inhabitants were engaged, basically, agriculture and cattle breeding. However overwhelming majority of them had multipurpose assignment.

Already in more details one can bring an attention to the question about relations between the big and small families during a medieval epoch. Under the certain economic conditions in concrete regions basic “stream” in this question – mass allocation of small families from big – it could “unwrapped” in the opposite direction.

And finds in a countryside of pagan amulets, Christian symbols, presence as tumulustical and earth burial grounds specifies an opposition of old and new beliefs, that as a whole across Russ has generated the original phenomenon known in the historical literature under the name of “dual-belief”.

The fixed adaptations for the letter – styles, and even separate inscriptions on products, from books specify fasteners a cultural level of representatives of separate categories of agricultural population.

All above-stated information allows to come to one, but the basic for given time to a conclusion: during Ancient Russ time between city and village in many spheres of a life there were parity relations.

ЛІТЕРАТУРА

- АКР: Брянская область / Автор-составитель А.В.Кашкин. - М., 1993. - 304 с.
- Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. - К., 1983. - 360 с.
- Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма. // История СССР. - 1981. - №3. - С.78-96
- Александрович Г.С. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии. - К., 1916. - 86с.
- Александрович Г.С. Опыт истории древодельных промыслов Подольской губернии. - Окремий відбиток. - С.19-36.
- Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь // Записки историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. - СПб., 1914. - Часть CXVII. - 386 с.
- Антипина Е.Е., Маслов С.П. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси // Археология. - 1994. - №1. - С.60-65.
- Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян // МАР. - 1893. - № 11 - 78 с.
- Аристов М. Промышленность Древней Руси. - СПб., 1866. - 324 с.
- Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // КСИИМК. - 1955. - 59. - С.110-117.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / В.В.Аулих, Р.С.Багрий, В.Д.Баран и др. - К., 1990. - 192с.
- Археологія Української РСР. - К., 1975. - Т.ІІІ. - 504 с.
- Археология Украинской ССР. - К., 1986. - Т.3. - 576 с.
- Арциховский А. Археологические работы на Метрострое // Историк-марксист. - 1931. - Т.3. - С.141-142.
- Арциховский А. Археологические работы на Метрострое // ПИДО. - 1934. - №7-8. - С.161-163.
- Арциховский А.В. Находки в колодцах на Моховой // По трассе I очереди метрополитена им.Л.М.Кагановича. Архивно-исторические и археологические работы Академии в 1934 г. - Л., 1936. - С.133-134.
- Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. - М., 1944. - 215 с.
- Арциховский А.В. О Новгородской хронологии // СА. - 1959. - №4. - С.107-127
- Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. - К., 1982. - 160 с.
- Асташова Н.И. Ювелирное ремесло и изделия из цветных металлов средневекового Смоленска // Труды ГИМ. - Вып.74. - М. - С.93-102.
- Атлас Черниговской области. - М., 1991. - 48 с.
- Аулих В.І. Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка VI-VII ст.н.е. в Західній Волині. - К., 1972. - 123с.
- Афанасьев Г.Е. Иерархия салтовских долговременных поселений лесостепного Приосколья // СА. - 1990а. - №4. - С.61-67.
- Афанасьев Г.Е. Типологическое исследование степени доступности салтово-маяцких городищ // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). - М., 1990б. - С.86-98.
- Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алаано-буртасского населения бассейна Среднего Дона. - М., 1993. - 163 с.
- Ашик В.А. Сухая перегонка дерева... - СПб., 1864. - 347 с.
- Байбуurin А.К. "Строительная жертва" и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян // Проблемы славянского этногенеза (к 100-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР Д.К.Зеленина). - Л., 1979. - С.155-162.
- Бакланова Е.Н. Крестьянский двор и община на русском Севере конца XVII - начала XVIII вв. - М., 1976. - 221с.
- Балабушевич Т.А. Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XV-XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі. - К., 1990. - С.119-134.
- Барабаш Е. Возникновение поселений усадебного типа в Восточной части Средней Европы // Acta Ethnographica. - 1963. - Т.ХІІ. - Fas.3-4. - S.231-262.
- Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков). - К., 1988. - 160 с.
- Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків І). Автореферат дис. ...канд. іст. наук. - К., 1992. - 24 с.
- Баран Я.В. До проблеми соціальної інтерпретації слов'янських градів // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Мат-ли польового іст.-арх. семінару. Серпень 1993 р., с.Зелений Гай... - Суми, 1993. - С.13-15.
- Бараш С.И. История неурожаев и погоды в Европе. - Ленинград, 1989. - 237 с.
- Бейлекчи В.В. О типологии древнерусских металлургических сооружений (по материалам МССР и Черновицкой обл., УССР) // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. Одеса, жовтень 1989 р. - К., 1989. - С.15-16.
- Беляева С.О. Розкопки поселення кінця XIII - початку XIV ст. на Сумщині // Археологія. - 1974. - Вип.13. - С.98-102.
- Беляева С.О., Недопако Д.П., Москаленко Н.П. Про середньовічне чавуноливарне виробництво // Археологія. - 1977. - №23. - С.78-88.
- Беляева С.О. Розкопки середньовічного поселення на р.Сейм // Археологія. - 1979. - №29. - С.98-108.
- Беляева С.А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси // Труды V Международ-

ного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т.2. – С.196-200.

Беляева С.А. О причинах региональной специфики развития сельского хозяйства Южной Руси в X-XIV вв. // Ист.-арх. Семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв. (15-18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С.114-116.

Беляева С.О., Пашкевич Г.О. Зернове господарство Середнього Подніпров'я X-XIV ст. // Археологія. – 1990. – №3. – С.37-48.

Беляева С.О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X-IV ст. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С.82-91.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). – К., 1995. – 109 с.

Беляева С.А. Из истории охоты в Древней Руси // На юго-востоке Древней Руси. – Воронеж, 1996. – С.89-98.

Бибиков С.Н., Толочко П.П. Проблемы палеодемографии и палеоэкономики (Археологический аспект исследований) // Проблемы исторической демографии СССР. – К., 1988. – С.34-44.

Бідзіля В.І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н.е. на Південному Бузі // Археологія. – 1963. – Т.XV. – С.123-144

Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I-II тис. н.е. // Археологія. – 2000. – №3. – С.98-112.

Біленін К. Стародавнє залізодобування і гірнична справа в Свинтокшиських горах (Південна Польща) // Археологія. – 2000. – №4. – С.73-89.

Блаватский Б.Д. О применении троянки в римскую эпоху // Техника обработки камня и металла. – М., 1930. – С.101-105.

Блажевич Н.В. Керамика Ржищевского комплекса XI-XIII вв. // Древнерусская керамика. – М., 1992. – С.21-35.

Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (Поселения, жилище и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. – Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия. – Т.XXXI. – С.3-458.

Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М., 1978. – 272с.

Бобринский А.А. Общая классификация теплотехнических устройств для обжига керамики // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докл. Всесоюзной конф. (Суздаль, 1987). – М., 1987. – С.44-46.

Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. – Новосибирск: Наука, 1989. – С.11-41.

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. – М., 1991. – 215 с.

Богун Г.Г. Археологічні пам'ятки Бердичівського району // Наук. записки Бердичівського педінституту. – Бердичів, 1961. – Т.II. – С.271-277.

Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла на Бойковщине // Карпатский сборник. Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. – М., 1976. – С.98-101.

Болтенко М.Ф. Стародавня руська Березань // Археологія. – 1947. – Т.1. – С.39-46.

Бондарчук А.А. Роботы Острожского музея // АО 1980. – М., 1981. – С.235.

Борисевич Г.В. Роль макета в реконструкции древнерусского жилища // КСИА. – 1969. – №120. – С.46-50.

Борисевич Г. В. Рец. на: Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. САИ. Вып.Е1 -32. Л., 1975 // СА. – 1978. – №4. – С.282-288.

Борисенков Е.П., Пясецкий В.М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – М., 1988. – 252 с.

Боряк О.О., Герасимчук О.В. Веретено та пряслиця у слов'янській міфологічній традиції // НТЕ. – 1990. – №1. – С.30-36.

Брайчевська А.Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП УРСР. – 1962. – Т.12. – С.155-181.

Брайчевський М.Ю. Про датування шиферних пряслиць // Археологія. – 1950. – Т.4. – С.91-98.

Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986. – 622 с.

Бромлей Ю.В. Некоторые аспекты изучения статуса свободных общинников в раннесредневековых славянских государствах // Исследования по истории и историографии феодализма. – М., 1982. – С.118-136.

Бубенко Т.С. Кожаная обувь средневекового Витебска XII-XVIII вв. (по материалам исследований нижнего замка) // Средневековая старожитнасці Беларусі. – Мн., 1993. – С.127-137.

Бузян Г.М., Роздобудько М.В., Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. Матеріали X ст. з території посаду Переяслава Руського // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №2. – С.57-60.

Булгакова В.И. Византийская поливная керамика Автуничей // Слов'яно-руські старожитності Північно-го Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С.28-31.

Бунатян Е.П. Классификация и типология скотоводства // Проблемы истории и археологии древнего населения Украинской ССР. – К., 1989.

Буров В.А. О происхождении кончанской культуры древнего Новгорода // Археологические источники об общественных отношениях эпохи средневековья. – М., 1988. – с.34-68.

Буров В.А. Новгородская уличанская община и ее место в феодальной Руси // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). – М., 1990. – С.160-176.

Бутурлиновка Воронежской губернии. – С.59-64 // Окремий відбиток.

Веремейчик О.М. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X-XIII ст.) // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства. Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С.102.

Веремейчик Е.М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тезисы Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 800-летию "Слова о полку Игореве". 21-22 октября 1986 г. - Чернигов, 1986. - С.30-32.

Веремейчик Е.М. Роботы Селищного отряда. – АО 1985. – М., 1987. – С.315-316.

Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X-XIII вв. у с.Петруши // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.», 26-28 сентября 1988 г. Тезисы докл. – Чернигов, 1988. – С.94-95.

Веремейчик Е.М., Казаков А.Л., Коваленко В.П., Мултанен А.А., Простантинова В.В., Сытый Ю.Н. Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1986 года. – М., 1988. – С.261-266.

Веремейчик Е.М. К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах на древнерусских селищах Черниговщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докл. обл. науч.-практ. конф. - Сумы, 1989. – С.88.

Веремейчик Е.М. Охранные исследования поселения X-XIII вв. у с.Петруши // ПАЮР. – К., 1990. – С.76-83.

Веремейчик Е.М. Находки культовых предметов на древнерусских селищах Черниговской земли // 1000 років Чернігівської єпархії. – Чернігів, 1992.

Веремейчик О.М. Нові дослідження поселення Шумлай // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.-Самоковасова. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоковасова (14-16 вересня 1993 р., м.Новгород-Сіверський) -Чернігів, 1993а. - С.75.

Веремейчик О.М. Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова // АДУ 1991 – Луцьк, 1993б. – С.18.

Веремейчик О.М. Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX – першої половини XIII ст. - Автореферат дис....канд. іст. наук. - К., 1994. – 17 с.

Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. – 1995. - №4. – С.82-94.

Веремейчик О.М., Пашкевич Г.О. Палеоботанічні знахідки з поселення Овраменків Круг // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19-20 січня 1995 р., м.Чернігів). – Чернігів, 1995. - С.19-20.

Веремейчик О.М. Матеріальна культура сільського населення IX – першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра // Тези доп. української

делегатії на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С.68-70.

Веремейчик О., Готун І. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. – 1. Житлові будівлі // СЛ. – 1996а. - №5. – С.12-22.

Веремейчик О., Готун І. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. - 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі // СЛ. -1996б. - №6. - С.64-75.

Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX-XIII ст. // Україна і Росія на панорамах століть. – Чернігів, 1998. – С.51-65.

Вечерський В.В. Національна програма: облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини // 2000. – №4. – С.111-120.

Винников А.З. Ковалевский В.Н. Некоторые вопросы технологии металлургии донских славян // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19-20 січня 1995 р., м.Чернігів). - Чернігів, 1995. - С.20-21.

Винокур І.С., Горішний П.Г. Бакота – столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 363 с.

Витов М.В. О классификации поселений // СЭ. – 1953. - №3. – С.27-37.

Вовк Х.К. Етнографічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. - К., 1995. - С.39-218.

Вознесенская Г.А. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. // ПАЮР. – К., 1990. – С.83-91.

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.). – Київ, 1996. – 187 с.

Возний І.Л. Чернівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці, 1998.

Войнаровський В.М. Стационарні археологічні артефакти виробництва шкіри // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – Вип.1. - С.58-71. – 300 с.

Волжская Булгария и Русь. – Казань, 1986. – 148с.

Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси // Известия ГАИМК. - 1935. – Вып.138. – 75 с.

Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения // История культуры Древней Руси. – М.-Л., 1948. – С.280-314.

Всеобщая история архитектуры. – М., 1958. – Т.1. – 686 с.

Гамченко С.С. Древний поселок и могильник в ур. Стуга (близ с.Студеница Житомирского уезда Волынской губернии) // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн.13, отд.2. – С.1-93.

- Геологія України. - К., 1959. - 289с.
- Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. - 1973. - №1. - С.114-136.
- Генинг В.Ф., Рябова В.О. XVIII Республіканська археологічна конференція // Археологія. - 1983. - №43. - С.94-95.
- Голубева Л.А. „Квартал металлургов” в Вышгороде // Славяне и Русь. - М., 1968. -С.25-33.
- Голубева Л.А. Весь и славяне на Белом озере X-XIII вв. - М., 1973. - 274с.
- Гончаров В.К. Райковецьке феодальне городище XI-XIII ст.ст. // ВАН. - 1948. -№7. - С.39-51.
- Гончаров В.К. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (за матеріалами експедиції 1946 р.) // АП УРСР. - Т.І. - 1949. - С.31-46.
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. - К., 1950. - 219 с.
- Гоняный М.И. К вопросу о динамике заселения района Куликова поля древнерусским населением в XII-XIV вв. // Археология и история Юго-Востока Древней Руси (Материалы науч. конф.). - Воронеж, 1993. - С.74-75.
- Гоняный М.И., Кокорина Н.А., Свирина А.Б. Гончарный комплекс I половины XIII в. на поселении Монастырщина-5 // Тр.ГИМ. - Вып.32. Средневековые древности Восточной Европы. - М., 1993. - С.143-160.
- Горная энциклопедия - М., 1989. - Т.4. - 309с.
- Город Болгар: Очерки ремесленной деятельности. - М., 1988. - 280 с.
- Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. - Казань, 1996. - 300 с.
- Готун І.А. Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуниці // ПІВССП. - Чернігів, 1992. - С.10-15.
- Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуниці // Археологія. - 1993. - №4. - С.59-71.
- Готун І. Моця О. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) // КС. - 1993а. - №5. - С.77-80.
- Готун І.А., Моця О.П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоковасова: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоковасова. - Чернігів, 1993б. - С.68-71.
- Готун І.А., Петраускас А.В. Рятувальні роботи на багатошаровому поселенні В.Снітинка-4 // АДУ 1992. - К., 1993. - С.51-52.
- Готун І.А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11-13 жовтня 1995 р.). - Житомир, 1995.
- Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давньоруське поселення Автуниці: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19-20 січня 1995 р., м.Чернігів). - Чернігів, 1995. - С.25-27.
- Готун І., Шевцова Л. Автуниці – селище гончарів X-XIII століть. // Українське гончарство. - 1994. - №2. - Описне, 1995. - С.62-76.
- Готун І., Петраускас А. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // Українське гончарство. - 1995. - №3. - Описне, 1996. - С.74-82.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Черниш Г.Ш. Жорна на території Подніпров'я // Археологія. - №2. - 1996. - С.84-92.
- Готун І.А. Давньоруське житло з Великої Снітинки-4 // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. - 1997. - Вип.1. - С.85-86.
- Готун І.А., Самсонова Т.М. Людина і середовище на Лівобережному Поліссі в середньовіччі (за матеріалами поселення Автуниці) // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції. Травень 1996 р. - Київ-Ніжин, НДПУ, 1997. - С.19-22.
- Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X-XIII ст. // Vita antiqua. - 1999. - №2. - С.206-212.
- Готун І.А. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. - Переяслав-Хмельницький, 2000. - С.24-33.
- Готун І.А., Лисенко С.Д., Семенюк Н.В. Розкопки багатошарового поселення Велика Снітинка IV в 1996 році // АДУ 1994-1996 років. - К., 2000. - С.28-29.
- Готун І.А., Семенюк Н.В. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуниці // АБУ 1999-2000 р. - К., 2001. - С.98-100.
- Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В., Шишкін Р.Г. Археологічна карта Київщини. Фастівський район. - К., 2002. - 272 с.
- Гошко Ю.Г. Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV-XIX ст. - К., 1991. - 256 с.
- Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVIII века. - М.-Л., 1946. - 371с.
- Греков Б.Д. Киевская Русь. - М., 1953. - 568 с.
- Грушевський М.С. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень і міркувань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. М.С.Грушевського. - Б/М, 1928. - С.101-117.
- Грушевський М.С. Історія України-Русі. - Т.1. - К., 1991а. - 736 с.
- Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. - К., 1991б. - 560 с.
- Гудченко З. Народна архітектура сіл Чорнобильщини // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнар. конф. - К., 1996. - С.319-323.
- Гупало К.Н., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974-1975 рр) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. - К., 1979. - С.38-62.
- Гупало К.Н., Івакін Г.Ю. О ремесленном производстве на Киевском Подоле // СА. - 1980. - №2. - С.203-219.

- Гупало К.Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С.136-158.
- Гупало К.Н. Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – 127 с.
- Гуревич А.Я. Средневековый мир и культура безмолствующего большинства. – М., 1990. – 396 с.
- Гуревич Ф.Д. О планировке и застройке древнего Новогрудка // Славяно-русские древности. – КСИА. – 1991. – №205. – С.38-52.
- Гурьянов В.Н. Древнерусские памятники у хут. Борча на Десне // Песоченский историко-археологический сборник. – Киров, 1997. – Вып.3. – Ч.1. – С.45-53, 229-231
- Давня історія України: у 2 кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д. та ін. – К., 1995. – Кн.2. – 224 с.
- Давня історія України. – К., 2000. – Т.3. – 695с.
- Давыдчук В.С., Фролов И.К. К истории заселения орловского течения Оки в III тысячелетии н.э. // КСИА. – 1976. – №146. – С.11-17.
- Давидчук В.С. Карта. Ландшафти. М 1 000 000 // Атлас юного туриста-краєзнавця Київської області. – ГУГК. – М., 1990. – С.18
- Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.I, II. – М., 1955. – 482с.
- Данилин А.Г. Приспособления для сноповой сушки хлеба у восточных славян и их соседей // Этнография. – 1928. – №2. – С.68-90.
- Данилова Л.В. Аграрная экономика – главная сфера взаимодействия общества и природы на послепервобытных докапиталистических стадиях // Тезисы конф. “История взаимодействия общества и природы: факты и концепции”. – М., 1990. – Ч.1. – С.115-117.
- Данилова Л.В. Сельская община в средневековой Руси. – М., 1994. – 317 с.
- Данилюк А.Г. Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся // НТЕ. – 1982. – №6. С.59, 60.
- Данилюк А. „Добра ж річ, коли в хаті є піч” // СБ. – 1988. – №2. – С.21.
- Данилюк А.Г. Українська хата. – К., 1991. – 112 с.
- Данцес Л.А. Дохристиянские храмы Руси в свете памятников народного искусства // СЭ. – 1947. – №2. – С.67-94.
- Даркевич В.П. Народная культура средневековья. – М., 1988. – 343 с.
- Даркевич В.П., Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян // РА. – 1994. – №4. – С.200-206.
- Даркевич В.П. К вопросу о двоеверии в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. Язычество, христианство, церковь. – М., 1995. – С.12-15.
- Даркевич В.П. Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI-XIII вв. – М., 1995. – 448 с.
- Де Тарквіль А. Про демократію в Америці. – К., 1999. – 587 с.
- Демідко С.Ю. Охоронні дослідження 1988-1989 рр. на території Хмельницької області // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доп. та пов. на наук.-практ. семінарі. – Вінниця, 1990. – С.36, 37.
- Демідко С.Ю. Освоєння межиріччя Горині – Південного Бугу в VI-XIII ст. // Велика Волинь: минуле й сучасне (Матеріали міжнар. наук.-краєзнавч. конф., жовтень 1994, Україна. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка). – Б/М, Б/Г. – С.446-449.
- Дмитриевский Ю.Д. Показатели систем расселения // ИВГО. – 1968. – Т.120. – Вып.3. – С.209, 210.
- Добрынкин Н. Угольный [промысел] // Труды Владимирского губернского статистического комитета. – Вып.Х. – Влади-мир, 1873. – С.138-199.
- Довженко В.І. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934-1937 рр. // Археологія. – 1950. – Т.3. – С.64-92.
- Довженко В.І. Земледелие у восточных славян в I тыс. н.э. // Материалы по истории земледелия СССР. – М., 1951. – Сб.1. – С.144, 145.
- Довженко В.І. Феодальний масток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних // Археологія. – 1953. – Т.VIII. – С.10-27.
- Довженко В.І. Раскопки древнерусских памятников на Руси в 1956 году // КСИАУ. – 1959. – Вып.8. – С.146-155.
- Довженко В.І. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. – К., 1961а. – 267с.
- Довженко В.І. Некоторые вопросы археологического изучения древнерусского села домонгольского времени // I Międzynarodowy Kongres archeologii Słowiańskiej. – Warszawa, 1961б. – Т.IV. – С.7-19.
- Довженко В.І. Об экономических предпосылках сложения феодальных отношений у восточных славян // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. – М., 1969. – С.30-39.
- Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. – К.- Пб., 1911. – Т.1. – 363 с.
- Долуханов П.М., Носов Е.Н. Палеоландшафты и заселение территории Северо-Запада в VI-X вв. // Новое в археологии Северо-Запада СССР. – Л., 1985. – С.19-23.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – К., 1984. – 196 с.
- Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – 432 с.
- Дубынин А.Ф. Археологические исследования г.Суздаля (1936-1940) // КСИИМК. – Вып.XI. – 1945. – С.91-99.
- Едемский М.Б. Этнологические наблюдения в Пинежском крае, Архангельской губернии в 1921 г. (Из путевых заметок) // Север. – 1923. – Кн.3-4. – С.197-214.
- Енисонова Н.В., Сарачева Т.Г. Средневековое ювелирное ремесло Европы: основные аспекты в истории изучения // Древности Евразии. – М., 1997. – С.286-316.

Енукова О.Н. Исследования на Липинском поселении // АО 1995. – М., 1996. – С.134.

Енукова О.Н., Енуков В.В. Исследования Посеймской экспедиции // АО 1996. – М., 1997. – С.110, 111.

Забелин И.Е. О металлическом производстве в России до конца XVII века // ЗРАО. – 1853. – 5с.

Забелин И. История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Ч.1. – 98с.

Завитневич В. Из археологической экскурсии в Припятское Полесье // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. IV. – Отд. II. – С.1-29.

Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). – К., 1930.

Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С.57-117.

Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X-XX веков. – М., 1984. – Т. I. – 430 с.

Запольский И.А. Основные черты климата // Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья. – К., 1966. – С.33, 34.

Зверуго Я.Г. К вопросу о заселении Северо-Западной Белоруссии // VI Международный конгресс Славянской археологии (тезисы докладов, подготовленных советскими исследователями). – М., 1990. – С.31-33.

Звіздецький Б.А. Про кордони Древлянської землі // Археологія. – 1989. – №4. – С.56-58.

Звіздецький Б.А. Археологічні дослідження Гульської давньоруської експедиції // АДУ 1990 р. – Препринт. – К., 1991. – Ч.1. – С.22, 23.

Звіздецький Б.А., Носіков П.О. Про типи та функціональне призначення археологічних об'єктів давньоруського поселення біля с.Гульськ // ПВССП. – Чернігів, 1992. – С.35-38.

Звіздецький Б.А., Готун І.А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. – 1997. – №2. – С.32-52.

Зеленин Д.К. Магическая функция примитивных орудий // Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. – 1931. – С.713-754.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – 507 с.

Зинченко В.А. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным // ПВССП. – Чернігів, 1992. – С.69-74.

Зоценко В.Н. О происхождении и использовании янтаря в Киеве (X – первая половина XIII в.) // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К., 1985. – С.137-142.

Зоценко В.М. Новый ремісничий осередок XI ст. на Київському Подолі // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. Одеса, жовтень 1989. – К., 1989. – С.80, 81.

Івакін Г.Ю., Сергєєва М.С. Дослідження на житловому масиві Теремки-2 (м.Київ) // АДУ 1991 р. – Луцьк, 1993. – С.33, 34.

Иванченко Л.И. Об одной группе восточнославянских построек второй половины I – начала II тыс.н.э.

// Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Тезисы докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Днепропетровск, апрель 1980. – Днепропетровск, 1980. – С.149.

Іванченко Л.І., Орлов Р.С. Про локалізацію літописного Юр'єва // Археологія. – 1986. – №53. – С.3-14.

Иорданский В.Б. Хаос и гармония. – М., 1982. – 343 с.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т.2. – 938стб.

Использование и охрана природной среды Среднего Приднепровья. – К., 1986. – 126с.

История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – М., 1985. – Т.1. – 608 с.

История крестьянства СССР. – М., 1990. – Т.2. – 615 с.

История культуры древней Руси. – Т.1. Домонгольский период. – I. Материальная культура. – М.-Л., 1948. – 483 с.

История культуры древней Руси. – М., 1951. – Т.2. – 547 с.

История СССР с древнейших времен до наших дней. – М., 1966. – Т.1. – 720 с.

Історія українського мистецтва в шести томах. – Т.І. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. – К., 1966. – 456 с.

Історія української культури у п'яти томах. – Т.1. Історія культури давнього населення України / Асєєв Ю.С., Баран В.Д., Баранов І.А. та ін. – К., 2001. – 1136 с.

Історія Української РСР. – К., 1977. – Т.1, кн.1. – 378с.

Історія УРСР. – Т.І. – К., 1981. – 412с.

Ищенко П.Г., Романчук С.П., Щур Ю.В. Освоение и преобразование ландшафтов Среднего Приднепровья // Антропогенные ландшафты, структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж, 1988. – С.42-47.

Казаков А.Л. К вопросу об усадебной застройке Черниговского Предградья XI-XIII вв. // ПАЮР. – К., 1990. – С.23-28.

Казаков Е.П. О ранних контактах волжских болгар со славянами и поволжскими финнами по археологическим материалам // Волжская Булгария и Русь. – Казань, 1986. – С.28-29.

Казаков Е.П. Булгарское село X-XIII веков низовий Камы. – Казань, 1991. – 176с.

Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. – 1988. – №61. – 36-46.

Канівець В.І. Роль природних умов у формуванні території Чернігово-Сіверської землі (до постановки питання) // Тези доповідей першої обласної наукової конференції з історичного краєзнавства. – Чернігів, 1985. – С.92-94.

Карамзин М.М. История Государства Российского. – Спб., 1862. – 638с.

Каргер М.К. Древний Киев // По следам древних культур. Древняя Русь. – Б/М, 1953. – С.35-74.

- Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. - Т.1. - М.-Л., 1958. - 579 с.
- Кашкин А.В. Динамика освоения пойм одного из микрорегионов Посеймья // Археологические памятники европейской части РСФСР. - М.: ИА АН СССР, 1985. - С.17-28.
- Киево-Печерский Патерик. - К., 1991. - 278 с.
- Киевское Приднепровье. Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. - К., 1988. - 176 с.
- Київські зруби // НІС. - 1972. - №10. - С.48.
- Кильдюшевский В.И., Овсянников О.В. Приемы домостроительства в городах Северо-Западной Руси в XIV-XV вв. // Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII-XIV вв. в Северо-Западной части СССР. Тезисы докл. Международного симпозиума. - Рига, 1983. - С.18.
- Кириков С.В. Человек и природа восточно-европейской лесостепи в X- начале XIX вв. - М., 1979. - 118с.
- Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. - Т.1. Литовский период. Одесса, 1912. - 599с.
- Климовский С.И., Гуров Е.П. О сырье и масштабах производства древнерусских жерновов с Ильнецкого месторождения // Восточноевропейский археологический журнал.-5(12). - 8 с. // http://arhaeology.kiev.ua/journal/050/...klimovsky_gurov.ht.
- Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту. - Самбір, 1937.
- Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России. - М., 1985. - 279 с.
- Ковалев С.А. Географическое изучение сельского расселения (задачи, методика, материалы, специальные карты расселения). - М., 1960. - 340 с.
- Ковалев С.А. Сельское расселение (географическое исследование). - М., 1963. - 98с.
- Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции // АО 1981. - М., 1983. - С.269, 270.
- Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // СА. - 1984. - №4. - С.62-74.
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983. - М., 1985. - С.287, 288.
- Коваленко В.П. Вотчина Черниговских князей по летописной статье 1159 г. (к постановке проблемы) // Черниговская обласная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве»: Тезисы докладов. - Чернигов, 1986. - С.22-24.
- Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // ПАЮР. - К., 1990.
- Коваленко В.П., Сытый Ю.Н. Торгово-экономические взаимосвязи Чернигово-Северской земли с Волжской Булгарией в IX-XIII вв. // Путь из Булгара в Киев. - Казань, 1991.
- Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // ПВССП. - Чернігів, 1992а.
- Коваленко В.П. Соціальний склад сільського населення Чернігівської землі X-XIII ст. // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992б. - С.92, 93.
- Коваленко В.П., Моця О.П. Давньоруське поселення біля с.Автуничі на Чернігівщині // ПВССП. - Чернігів, 1992. - С.5-10.
- Коваленко В.П., Фомін О.В., Шекун О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів // Археологія. - 1992. - №1. - С.60-72.
- Коваленко В.П. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі X-XIII ст. // Археологія. - 1993. - №2. - С.63-70.
- Коваленко В., Моця А. Жилища гончаров XI-XII вв. на селище Автуничі на Черниговщині // Гістарычна-археалагічны зборнік. - №12. - Мінск, 1997. - 135-142.
- Козаков А.Л. Формування посадів міст Чернігово-Сіверської землі в IX-XIII ст. - Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1992. - 20 с.
- Козловская А.Н. Пироксилитовые сланцы с.Збранок на Волини // Минеральное сырье. - 1936. - №4.
- Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. - К., 1990. - 184 с.
- Козловський А.О. Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Подніпров'я // Старожитності Русі-України. - К., 1994. - С.141-146.
- Козюба В.К. Про язичницькі пережитки в побуті давнього населення України (за матеріалами давньоруського житла Середнього Подніпров'я) // Матеріали IV Міжнародної архео-логічної конференції студентів і молодих вчених. - К., 1996. - С.57-59.
- Козюба В.К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI-XIII ст.) // Археологія. - 1998. - №1. - С.28-46.
- Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика древнерусської сільської (по матеріалам історических і археологічних джерел) // Археологія. - 2001. - №1. - С.29-41.
- Колесников М.А. Методы реконструкции хозяйственной деятельности в англо-американской «Новой археологии» // Диссертация ... канд.ист.наук. - К., 1988. - 256 с.
- Колода В.В. Опыт реконструкции производительности салтовских горнов из урочища Роганина // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доп. та повід. до наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею, листопад 1990. - Суми-Ромни, 1990. - С.74-77.
- Колода В.В. К вопросу о месте мастеров по производству железа в социальной структуре населения салтовской культуры // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. - Курск, 1991. - С.48-50.
- Колода В.В. Некоторые аспекты черной металлургии донских славян в конце I тыс.н.э. // Археология и история Юго-Востока Древней Руси (Материалы науч. конф.). - Воронеж, 1993. - С.52-56.

Колода В.В. Дослідження пам'ятки чорної металургії салтівської культури // *Археологія*. - 1996. - №1. - С.78-84.

Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. - Харьков, 1999. - 244 с.

Колчин Б.А. Мастерство древних кузнецов // По следам древних культур. Древняя Русь. - Б/М, 1953б. - С.155-187.

Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси // *МИА*. - 1953а. - №32. - 260 с.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // *СА*. - 1958. - №2. - С.92-111.

Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // *МИА*. - 1959. - №65. - С.7-120.

Колчин Б.А. Новгородские древности. Деревянные изделия // *САИ*. - Вып. Е 1-55. - М., 1968. - 184 с.

Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. - М., 1982. - С.156-177.

Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет // Новгородский сборник 50 лет раскопок Новгорода. - М., 1982. - С.3-137.

Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село // *Археология СССР*. - М., 1985. - С.243-274.

Конечский В.Я. О реконструкции заселенности центральных районов Новгородской земли в XI-XII вв. // Новгородский край. Материалы науч. конф. „Новгород древний - Новгород социалистический. Археология, история, искусство” 13-15 октября 1982 г., посв. 50-летию археологических раскопок в Новгороде. - Л., 1984. - С.159-165.

Конечский В.Я. Новгородские сопки: сущность и место в древнерусской погребальной традиции // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». - Чернигов, 1988. - С.75-78.

Конечский В.Я. Некоторые вопросы исторической географии Новгородской земли в эпоху средневековья // *НИС*. - Л.: Наука, 1989. - №3 (13). - С.3-19.

Константин Багрянородный. Об управлении государством // *Известия ГАИМК*. - Вып.91. - М.-Л., 1934.

Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Киевское Приднепровье. - К., 1988. - 168 с.

Копанев А.И. Крестьянство русского Севера в XVI в. - Л., 1978.

Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X-XIII вв. - Минск, 1977. - 117 с.

Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. - М., 1987. - 236 с.

Крушельницкая Л.И. Работы в украинском Покутье и Карпатах // *АО* 1986. - М., 1988. - С.298, 299.

Кубышев А.И. Раскопки поселения X-XV вв. у с. Комаровки // *АИУ* 1965-1966. - Вып. I. - К., 1967. - С.24-27.

Кубышев А.И. Раскопки средневекового поселения XI-XV вв. у с. Комаровка // *АИУ* в 1967 г. - Вып. II. - К., 1968. - С.49-51.

Кубышев А.И. Работа Комарівського загону Канівської давньоруської експедиції // *УІЖ*. - 1969. - №8. - С.158, 159.

Кубышев А.И. Исследования Комаровского поселения X-XV вв в 1968 г. // *АИУ* в 1968. - К., 1971. - С.239-242.

Кубышев А.Г. Комарівське поселення XI-XVI ст. // XV наук. конф. Ін-ту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези пленар. і секц. доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 рр. на території України). - Одеса, 1972. - С.339-341.

Куза А.В. Рыбный промысел в Древней Руси // М-ли XIII конференції Інституту археології АН УРСР. Київ, 1968. - К., 1972. - С.315, 316.

Куза А.В. Рыболовство у восточных славян во второй половине I тыс.н.э. // *МИА*. - №176. - М., 1970. - С.132-137.

Кузнецов Г.А. О работе Второго черниговского отряда // *АО* 1985. - М., 1987. - С.357-359.

Кузнецов Г.О. Археологічні дослідження в заплаві Десни // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. - Вып. 2. - Чернігів-Ніжин, 1988. - С.49.

Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII-XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. - Чернігів, 1992. - С.34-41.

Кулаков В.И. Поселенческая ситуация в Самбии II-XIII вв. // Проблемы изучения древних поселений в археологии (Социологический аспект). *ИА АН СССР*. - М., 1990. - С.69-85.

Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. - М., 1925. - Т.1. - 214с.

Кутепов Н. Великокняжеская и царская охота на Руси с X по XVI век. - СПб., 1896. - 98с.

Кутовой А.И., Розенберг В.А. Киев 10-13 веков. Карта-реконструкция. - К., 1988.

Кучера М.П. Кераміка // *Археологія Української РСР*. - К., 1975 - С.346-352.

Кучера М.П. Поселення волинян на околиці міста Луцька // *Археологія*. - 1975. - Вып.15. - С.98-104.

Кучера М.П. Об одном типе застройки древнерусских поселений // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. Тезисы докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Днепропетровск, апрель 1980. - Днепропетровск, 1980. - С.153.

Кучера М.П., Иванченко Л.И. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // *Археологія*. - 1987. - №59. - С.67-79.

Кучера М.П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X-XIII ст. // *Археологія*. - 2000. - №2. - С.94-100.

Кучин Ф.Г. Сухая перегонка дерева // Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. - Вып. III. - Вятка, 1891. - С.1-216.

Кучінко М.М. Рец. на: Я.Г.Зверуго. Древний Волковыск X-XIV вв. // *Археологія*. - 1979. - №31. - С.104-106.

- Кучінко М.М. Исторично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV століттях. - Луцьк, 1993. - 159 с.
- Кучінко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). - Луцьк, 1994. - 207 с.
- Кучінко М.М. Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. Вид.2. - Луцьк, 1995. - 167 с.
- Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. - Луцьк, 1996. - 208 с.
- Куфтин Б.А. Типы и элементы жилища // Крестьянские постройки. - М., 1929. - С.5-16.
- Лабутина И.К. Двор в средневековом Пскове (некоторые аспекты археологического изучения) // Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII-XIV вв. в северо-западной части СССР. Тезисы докл. межресп. симпозиума. - Рига, 1983. - С.23-26.
- Ландшафты и физико-географическое районирование. - К., 1985. - 222 с.
- Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование. - К., 1983. - 241 с.
- Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX - начала XX вв. - К., 1971. - 239 с.
- Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. - М., 1992. - 194 с.
- Лебедева Н.И. Прядение и ткачество восточных славян // Восточнославянский этнографический сборник. - 1956. - С.461-542.
- Левашова В.П. Сельское хозяйство // Очерки истории русской деревни X-XIII вв. - Труды ГИМ. - Вып.32. - 1956. - С.19-93.
- Левашова В.П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - 1959а. - С.38-60.
- Левашова В.П. Изделия из дерева, луба и бересты // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - М., 1959б. - С.61-93.
- Левашова В.П. Добыча и использование вспомогательных производственных материалов // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - М., 1959в. - С.94-103.
- Левинсон-Нечаева М.Н. Ткачество // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - 1959. - С.9-37.
- Левко О.Н. Пути и характер расселения славян на территории Северо-Восточной Белоруссии // VI Международный конгресс славянской археологии (Тезисы докладов, подготовленных советскими исследователями). - М., 1990. - С.38-41.
- Левченко М.В. Известия Константина Багрянородного о Руси в первой половине X в. // Византийский Временник, VI. - 1953.
- Леонтович А.Н. Кузнечный промысел // Кустарная промышленность России. Разные промыслы в очерках А.С.Пиралова А.Н.Леонтовича Д-ра К.Бенна и др. - СПб., 1913. - С.299-337.
- [Леопольдов] - Библиография // Тр.ВЭО. - СПб., 1851. - Т.1. - Отд.IV. - С.121, 122.
- Липинская В.А. Гончарство русских женщин Алтайского края // Полевые исследования института этнографии 1978. - М., 1980. - С.38-46.
- Личак И.Л. Овручская серия // Геология СССР. - М., 1958. - 148с.
- Любомиров П.Г. Торговые связи Руси с Востоком в VIII-IX вв. // Ученые записки Саратовского у-та. - 1923. - Т.1. - Вып.3. - 89с.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое о культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. - 1958. - №74. - 328 с.
- Лященко П.И. История русского народного хозяйства. - М.-Л., 1927. - 112с.
- Макаров Н.А. Средневековые памятники Белозерской округи // Проблемы изучения древнерусской культуры (расселение и этнокультурные процессы на Северо-Востоке Руси). - М.: ИА АН СССР, 1988а. - С.91-93.
- Макаров Н.А. Восточное Прионежье в экономической системе Древнерусского государства // Археологические источники об общественных отношениях эпохи средневековья. - М.: ИА АН СССР, 1988б. - С.120-142.
- Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. - М., 1986. - 156с.
- Максимов Е.В. Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. - К., 1988. - 148 с.
- Максимов С.В. Куль хлеба. Нечистая, неведомая и крестная сила. - Смоленск, 1995. - 672 с.
- Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // КСИА. - №120. - 1969. - С.27-34.
- Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох. - М., 1988. - 271 с.
- Малышев В.М., Румянцев Д.В. Серебро. - М., 1987.
- Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Тр.ГИМ. - Вып.32. - 1956. - С.106-138.
- Мальм В.А. Крестики с эмалью // Славяне и Русь. - М., 1966. - С.113-117.
- Мальм В.А. Шиферные пряслица и их использование // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. Под.ред.С.М.Орешникова, Т.В.Половой, В.М.Раушенбах и др. - М., 1971. - С.83-86.
- Масайтис В.Л. Геологические исследования падевый кратеро-образующих метеоритов. - Ленинград, 1973.
- Матвеева В.И. Горн для обжига посуды на поселении у с.Каменное // КСИА АН СССР - 1980. - №171. - С.99-103.
- Матейко К.І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX-XX ст. Історико-етнографічне дослідження. - К., 1959. - 107 с.
- Махно Є. Поселення культури "полів поховань" на північно-західному правобережжі (розкопки 1945-1946 рр) // АП УРСР. - 1949. - Т.1. - С.153-156.
- Медведева М.В. Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків //

Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф... - Новоград-Волинський, 1995. - С.183-186.

Медведков Ю.В. Типологический анализ сетей населенных мест // Вопросы географии. - 1968. - №77. - С.159-167.

Мельниченко Л.А. Про лісохімічні промисли Полісся // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнар. наук. конф. Житомир, Україна, 9-11 вересня 1993. - Житомир, 1993. - С.175, 176.

Миклашевский П. Месторождения огнеупорных материалов в России. - СПб., 1881.- 189с.

Милецкий А.М., Толочко П.П. Парк-музей «Древний Киев». - К., 1989. - 152 с.

Милонов Н.П. Древнерусские курганы и селища в бассейне Верхней Волги // Материалы по археологии Верхнего Поволжья. - МИА. - 1950. - №13. - С.152-172.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава // СА. - 1978. - №3. - С.101-112.

Миненко В.В., Шинаков Е.А. Древнерусский железнотделательный комплекс у городища Синин // Археологічні старожитності Подесення. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 70-річчю від дня народження Г.О.Кузнецова (22-23 вересня 1995 р., м.Чернігів-Славутич). - Чернігів, 1995. - С.99-101.

Миненко В.В. Археологические работы в Жуковском районе Брянской области // АО 1996 г. - М., 1997. - С.144, 145.

Миненко Н.А. Экологические знания и опыт природоиспользования русских крестьян Сибири в XVIII - первой половине XIX в. - Новосибирск, 1991. - 210с.

Минкявичус Я.В. Религия в этнической структуре общества // Вопросы философии. - 1976. - №11. - С.109-117.

Миролюбов М.А. Сельскохозяйственные орудия древнего Изяславля (IX-XIII вв.) // Древнерусский город. - К., 1984. - С.82-84.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. - Чернівці, 1997. - 144 с.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985. - 148с.

МНАБ Украинской ССР. Фотопутеводитель / Автор-сост. А.В.Матвиенко, С.В.Береговский, Н.А.Зозуля. - К., 1985. - 192 с.

Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. - К., 1993. - 174с.

Мовчанівський Т. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 року // НЗ ІІМК. - 1934. - Кн.І. - С.210, 211.

Мовчанівський Т.М. Райковецьке городище XI-XIII ст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929-1934 рр.) // НЗ ІІМК. - 1935. - Кн.5-6. - С.125-176.

Могильченко М. Гончарство у с.Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. - Львів, 1899. - Т.І. - С.53-65.

Молчанова Л.А. Материальная культура белоруссов. - Мн., 1968. - 232 с.

Монгайт А.Л. Раскопки Старой Рязани // По следам древних культур. Древняя Русь. - Б/М, 1953. - С.289-320.

Монгайт А.Л. Старая Рязань // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. - Т.ІV. - МИА. - №49. - М., 1955. - 228 с.

Монтаг П.В., Філюк О.В. Досвід реконструкції технологічної схеми металургійного виробництва // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. - Збірник науково-методичних праць. - К., 1993. - Вип.4.- С.39-40.

Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - 126с.

Моця А.П. Древнерусские памятники в зонах новостроек на р.Случь // АО 1976. - М., 1977. - С.344.

Моця А.П. Проблема перехода восточных славян к классовому обществу в исторической литературе // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. - К., 1984. - С.230-247.

Моця А.П., Коваленко В.П. Новгород-Северский // Археология Украинской ССР. - 1986.- Т.3. - С.295-299.

Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). - К., 1987а. - 167 с.

Моця А.П. Некоторые детали мировосприятия восточных славян I тыс. н.э. по данным погребального обряда // Религиозные представления в первобытном обществе. - М., 1987б. - С.232-233.

Моця О.П., Терпиловський Р.В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи // Археологія. - 1987. - №57. - С.56-67.

Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. - К., 1990. - 156 с.

Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Научн. конф. "Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов". Тезисы докл. 20-22 февраля 1991. - М., Б/Г. - С.7, 8.

Моця О.П., Томашевський А.П. Розвиток господарського природокористування на Поліссі в середньовічні часи // ПВССП. - Чернігів, 1992.

Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). - К., 1993. - 160с.

Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. Нові дослідження південноруського села // АДУ 1991. - Луцьк, 1993 а. - С.74, 75.

Моця О.П., Готун І.А., Коваленко В.П. Давньоруське поселення біля с.Автуничі: черговий етап досліджень // АДУ 1992. - К., 1993б. - С.97-99.

Моця А.П. Автуничі - сельское поселение эпохи Киевской Руси // Природа. - 1994. - №5. - С.51-53.

Моця А.П. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. - МАР. - Вып.2. - М., 1995. - С.136-141.

Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. - 1996. - №4. - С.41-49.

- Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. та ін. Поселення Х-ХІІІ ст. біля с.Автуничі // Південноруське село ІХ-ХІІІ ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). – К., 1997. – С.34-68.
- Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарчі аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 1997. – №1. – С.28-42.
- Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев: пути, связи, судьбы. – К., 1997. – 192 с.
- Моця О.П. Соціальні відносини на селі в давньоруські часи // Археологія. – 1999. – №2. С.50-59.
- Моця О.П. Готун І.А. Роботи 1998 р. на селищі в ур.Коровель біля Шестовицького городища // АБУ 1998-1999 рр. – К., 1999. – С.32-34.
- Нариси стародавньої історії УРСР. – К., 1957. – 302с.
- Наумов А.Н. Гончарный комплекс первой половины ХІІІ в. на поселении Монастырщина-5 // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С.58, 59.
- Наумов А.Н. Исследования на Куликовом поле, в г.Туле и области // АО 1995 – М., 1996. – С.165-166.
- Наумов А.Н. Раскопки на Куликовом поле и в г.Туле // АО 1996 – М., 1997. – С.150, 151.
- Нахлик А. Ткани Новгорода // МИА. – 1963. – №123. – С.228-313.
- Недопако Д.П. Паньков С.В. Техніко-технологічні дослідження залишків стародавньої чорної металургії та металообробки в околицях с.Синиця // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С.156-158.
- Неусыхин А.И. Возникновение зависимого крестьянства в Западной Европе VI-VIII вв. – М., 1956. – 140с.
- Никольская Т.Н. Древнерусское селище Лебедка // СА. – 1957. – №3. – С.176-197.
- Никольская Т.Н. К истории домостроительства у племен бассейна Верхней Оки (с середины I тыс. до н.э. до сер. I тыс.н.э.) // Ранние славяне и их соседи. – М., 1970. – С.83-90.
- Никольская Т.Н. Сельские поселения земли вятичей // КСИА. – 1977. – №150. – С.3-10.
- Никольская Т.Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. – М., 1981.
- Никольская Т.Н. Городище Слободка XII-XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в земле вятичей. – М., 1987. – 185 с.
- Никольский М.Н. Дохристианские верования и культы днепровских славян. – М., 1929. – 36 с.
- Никольский Н.В. Краткий курс по этнографии чуваш. – Чебоксары, 1929. – 58с.
- Новое в археологии Киева. – К., 1981. – 456 с.
- Ногин К.И. Смолокурение и дегтекурение. 2 изд. – Л., 1932. – 216 с.
- Носов Е.Н. Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладogi // КСИА. – 1977. – №150. – С.10-17.
- Носов Е.Н. Проблемы изучения погребальных памятников Новгородской земли (к вопросу о славянском расселении) // НИС. – №1 (II). – Л., 1982. – С.43-78.
- Носов Е.Н., Рождественская Т.В. Буквенные знаки на пряслице середины X в. с Рюрикова городища (вопросы интерпритации) // ВИД. – 1987. – №XVIII. – С.24-29.
- Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – 189с.
- Оппоков Е.Ф. Материалы по исследованиям болот Черниговской губернии. – Чернигов, 1905.
- Оприк В.Г. Сільські поселення Верхнього Подністров'я і Волині // Південноруське село ІХ-ХІІІ ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) - К., 1997 - С.114-144.
- Орел Л. Рідкісний експонат // ПУ. – 1985. – №1. – С.52-53.
- Орлов Р.С. Північнопричорноморський центр художньої металообробки у X-XI ст. // Археологія. – 1984. – №47. – С.24-44.
- Орлов Р.С. Новые памятники металлообрабатывающего искусства Древней Руси из собрания Черниговского исторического музея // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея. – Чернигов, 1986. – С.21-23.
- Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К., 1987. – С.228-242.
- Орлов Р.С. Про ювелірну традицію сільського населення Чернігівської землі в XI-XII ст. // Друга Чернігівська обласна наук.конф. з історичного краєзнавства. Тези доп. – Вип.ІІ. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С.24-26.
- Орлов Р.С. Художественные связи Южной Руси с Волжской Булгарией в X-XI вв. // Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы. – Воронеж, 1990. – С.15-16.
- Осадчий Р. Філюк О. Поселення великокняжої доби XI-XIII ст. біля с.Софіївська Борщагівка на Київщині // Vita antiqua. – 1999. – №1. – С.95-98.
- Оссовский Г.О. О находках предметов каменного века в Волынской губернии // Труды III АС в России. – К., 1878а. – Т.1. – С.111-113.
- Оссовський Г.О. Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других постройках Киева // Труды III АС в России. – К., 1878б. – Т.2. – С.159-164.
- Очерки истории СССР. – М., 1953. – 519с.
- Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР / Под ред. С.П.Толстова, Н.Н.Чебоксарова, К.В.Чистова. – М., 1968. – 480 с.
- Павленко С.В. Пірофілітові прясла з Переяслава Руського та його околиць // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – С.37-59.
- Павленко С.В. Інформаційні формалізовано-статистичні підходи у дослідженні виробництва пірофілітових прясел та прикрас // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С.74-76.

Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. - К., 1991. - 314с.

Падалка Я.І. Як стати гончарем // Від ремесла до творчості. - К., 1990. - С.83-104.

Паньков С.В. Производство железа // Славяне на юге Восточной Европы в предгосударственный период. - К., 1990. - С.376-382.

Паньков С.В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис. н.е.). - К., 1993. - 145 с.

Паньков С.В. Недопако Д.П. Нові дослідження пам'яток стародавньої чорної металургії в центральній Україні // АДУ 1991 р. - Луцьк, 1993. - С.85, 86.

Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи (до концепції розвитку) // Археологія. - 1994. - №4. - С.48-60.

Паньков С.В. Чорна металургія на території південно-руських земель IX-XIII ст. // Чорна металургія та металообробка населення східно-європейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. - К., 1996. - С.61-80.

Паньков С.В., Недопако Д.П. Новий центр стародавнього екстенсивного залізодобування в центральній Україні // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. - 2000. - №4. - С.120-127.

Патерик Киево-Печерского монастыря (Издание Императорской археологической комиссии. - Санкт-Петербург, 1911. - 281с.

Пачкова С.П. Металлургический центр зарубинецкой культуры у села Лютеж // СА. - 1970. - №1. - С.140-151.

Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с.Грінчук // Археологія. - 1982. - Вип.39. - С.51-64.

Пашкевич Г.О., Петрашенко В.О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII-X ст. // Археологія. - 1982. - Вип.41. - С.46-63.

Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. - 1991а.

Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі // СПР. - Чернігів, 1991б. - С.88, 89.

Пашкевич Г.А. Палеозотботанические находки на Черниговщине // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоковасова. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоковасова. - Чернігів, 1993.

ПВЛ. - М.-Л., 1950. - Часть 1. - 404с.

Пеняк П.С. Об организации овручского шиферного производства // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докл. VI Респ. конф. молодых археологов. Киев, октябрь 1987 г. - К., 1987. - С.126.

Пеняк П.С. Ремесло Київської Русі: структура і організація. - Ужгород, 1998. - 137 с.

Пеняк С.І. Ранньослов'янські і давньоруські поселення Закарпаття VI-XIII ст. - К., 1980. - 180 с.

Переписні книги 1666 р. - К., 1933.

Першиц А.И. Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации в его истории // Труды Института этнографии. - Новая серия. - 1960. - Т.54. - С.151-172.

Петегирич В.М. Кургани волинян поблизу с.Майдан-Липенський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 1995. - Вип.6. - С.238-250.

Петраускас А.В. Ремісничє виробництво давньоруського поселення Автунічі // Археологія. - 1998. - №2. - С.104-110.

Петрашенко В.А. Роботи Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1985. - М., 1987. - С.392-393.

Петрашенко В.О. Слов'янські пряслиця VIII-X ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я // Археологія. - 1988. - №62.

Петрашенко В.А. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Науч. конф. "Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов". Тезисы докл. 20-22 февраля 1991. - М., 1991. - С.51-52.

Петрашенко В.А. Керамика XI-XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика. - М., 1992. - С.21-35.

Петрашенко В.А. Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с.Григоровка на среднем Днепре // РА. - 1992. - №1. - С.198-210.

Петрашенко В.О. До проблеми археологічного дослідження південноруського села // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоковасова: Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоковасова. - Чернігів, 1993. - С.66-68.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р.Віти в київському Подніпров'ї. - К., 1993. - 55 с.

Петрашенко В.А. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. - МАР. - 1995. - Вип.2. - С.142-150.

Петрашенко В.О. Поселення Канівського Придніпров'я // Південно-руське село XI-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). - К., 1997а. - С.114-143.

Петрашенко В.О. Структура заселення лісостепу Середнього Придніпров'я за матеріалами давньоруських неукріплених поселень // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. - Чернігів, 1997б. - С.83-88.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Роботи Канівської комплексної експедиції // АДУ 1993. - К., 1997. - С.105-106.

Петрашенко В.О. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). - К., 1998.

Петрашенко В.А. Формализованные методы в исследовании керамики (историографический обзор российской и украинской литературы) // Українське гон-

чарство. Національний культурологічний щорічник. Кн.4 за роки 1996-1999. - Опішне, 1999а.

Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. - 1999б. - №2. - С.60-78.

Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). - К., 1999. - 329 с.

Петрашенко В.О., Циндровська Л.О. Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я // Археологія. - 1999. - №4.

Петрашенко В.А. Максимов Є.В. Трахтемирів: подорож у давнину. - К., 2001. - 104 с.

Петров В.П. Подсечное земледелие. - К., 1968. - 228 с.

Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). - К., 1997. - 179 с.

Пильник А.Г. Правобережне Поснов'я в X-XIII ст. // Минуле Сосниці та її околиць. - Чернігів, 1990. - С.30-35.

Полесье. Матеріальна культура / В.К.Бондарчик, И.Н.Браим, Н.И.Бураковская и др. - К., 1988. - 448 с.

Полное собрание русских летописей. - СПб., 1841. - Т.I. - 577стлб.

Полное собрание русских летописей. - 1843. - Т.II.

Полное собрание русских летописей. - М., 1962. - Т.II. - 938стлб.

Полное собрание русских летописей. Радзивилловская летопись. - Л., 1989. - Т.38. - 178с.

Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. - Ч.I. - М., 1955. - 132 с.

Попов И.О. Некоторые проблемы типологии славянских поселений северо-запада Восточной Европы 8-11 вв. // Матеріальна цивілізація Східної Європи. - К., 1994. - С.36-38.

Попов Н. Лесная технология. Руководство к механической и химической обработке дерева. - СПб., 1871. - 357 с.

Попов Р. Кустарная промышленность в России. - Из общественных записок. 1875. - Т.ССХІХ. - №3. - Отд.2. - С.15-21.

Потапов В.А. К вопросу об охоте в X-XIII вв. (По материалам из памятников Южной Руси) // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1989 г. - Сумы, 1989. - С.91-92.

Потапов А.В. Фауна поселения Григоровка в VIII-XIII вв. // Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв.". - Чернигов, 1990а. - С.119-120.

Потапов О.В. Новые материалы к истории скотоводства и охоты в Древнем Чернигове // ПАЮР. - К., 1990б. - С.41-44.

Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. - М., 1865. - 109 с.

Почвы. - К., 1986. - 214 с.

Правда Русская. - М.-Л., 1940. - Т.I. - 483с.

Правда Русская. - М.-Л., 1947. - Т.II. - 862 с.

Пригарин А.А. Обряды по выбору места для строительства хаты у украинцев // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы (Материалы 3 международной арх. конф. студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995 г.). - Одесса, 1995. - С.98-100.

Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепропетровского Левобережья VIII-X вв. // ПАЮР. - К., 1990а. - С.69-72.

Приймак В.В. Охранные исследования памятников VIII-X вв. в верхнем Поворсклье // Археологические исследования на Полтавщине. Сборник науч. трудов. - Полтава, 1990б. - С.76-86.

Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. - К., 1985. - 224 с.

Приходнюк О.М. Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тис.н.е. на Поділлі // Матеріали третьої Подільської іст.-краєзн.конф. - Львів, 1970. - С.130-134.

Приходнюк О.М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. - 1971. - Вип.3. - С.26-37.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). - К., 1975. - 156 с.

Приходнюк О.М. Археологічні розвідки в Пороссі // Археологія. - К., 1979. - №31. - С.83-96.

Приходнюк О.М. Беляева С.А. Работы Среднеднепровской славяно-русской экспедиции // АО 1979 - М., 1980. - С.326-327.

Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. - Рівне, 1996. - 418 с.

Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). - М., 1990. - 176 с.

Пронин Г.Н., Прошкин О.Л. Комплекс памятников у оз.Серуты в Псковской области (опыт археологической характеристики микрорегиона) // Археологические памятники Европейской части РСФСР. - М.: ИА АН СССР, 1985. - С.39-47.

Простантинова В.В. Исследования Раннеславянского отряда // АО 1985. - М., 1987. - С.398-399.

Рабинович М.Г. Деревянные сооружения городского хозяйства в древней Руси // Средневековая Русь. - М., 1976. - С.36-37.

Рабинович М.Г. Древнерусская одежда IX-XIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. - М., 1986. - С.40-62.

Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. - М., 1988. - 311 с.

Радченко Е.С. Кустарный промысел и ремесло в Воскресенском уезде Московской губернии. - Труды художественно-исторического краеведческого музея в городе Воскресенске. - Воскресенск, 1926. - Вып.IV. - 40 с.

Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений // КСИА. - М., 1967. - №110. - С.3-8.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище (VI-XIII вв. н.э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. - М., 1975а. - С.104-155.

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / Археология СССР. - САИ. - Вып.Е1. - 32. - Л., 19756. - 180 с.

Ратич О.О. Древньоруські вироби з кістки і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської Земель // МДАПВ. - 1959. - Вип.2. - С.119-131.

Риер Я.Г. Феодальное поселение X-XVI вв. у г.Чаусы в Могилевском Поднепровье // Вопросы истории. - Вып.8. - История СССР и БССР. Древний мир и средне века. - Мн., 1981. - С.13-19.

Риер Я.Г. Топография и планировка средневековой славянской деревни в Восточной Европе // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. краеведению, 1991 г. Секция археологии и нумизматики. - Гомель, 1991. - С.94-96.

Риер Я.Г. Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы // ПВССП. - Чернігів, 1992. - С.49-51.

Ричка В.М. Сільська церковна парафія на Русі // 1000 років Чернігівській єпархії. - Чернігів, 1992. - С.52-55.

Рождественская С.Б. Промыслы восточных славян // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. - М., 1987. - С.342-360.

Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении. - Петроград, 1919. - Т.1. - 219с.

Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке пряслиц // СА. - 1964. - №4. - С.220-224.

Романчук С.П. До використання природних ресурсів Придніпров'я в епоху Київської Русі // Фізична географія і геоморфологія. - К., 1975. - Вип.13. - С.32.

Романчук С.П. Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства // Физическая география и геоморфология. - К., 1979. - Вип.22. - С.67-75.

Романчук С.П. Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов прошлого (методы исследования) // Взаимодействие природы и общества в процессе общественной эволюции. - М., 1981. - С.69-79.

Романчук С.П. Методика антропогенно-ландшафтных реконструкций территории древнего освоения. - Автореферат дисс. ... канд. географических наук. - К., 1992. - 19с.

Руденко К.А. Медная бытовая посуда на пути из Булгара в Киев // Путь из Булгара в Киев. - Казань, 1991. - С.24-26.

Руденко К.А. К вопросу о связях Черниговского и Киевского княжеств с Волжской Булгарией (по материалам медной посуды) // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів, 1992. - С.15-18.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. - М., 1993. - 144 с.

Русов А. Описание Черниговской губернии. - Чернигов, 1898. - Т.1. - 189с.

Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций? - М., 2000. - 102 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. - М., 1948а. - 792 с.

Рыбаков Б.А. Ремесло // История культуры Древней Руси. - М.-Л., 1948б. - С.78-181.

Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. - М.-Л., 1948. - Т.1. - С.147-159.

Рыбаков Б.А. Любеч - феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. - 1964. - №99. - С.21-23.

Рыбаков Б.А. Языческое мировоззрение русского средневековья // ВИ. - 1974. - №1. - С.3-30.

Рыбаков Б.А. Мир истории. Начальные века истории. - М., 1984. - 351 с.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. - М., 1987. - 783 с.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. - М., 1988. - 784 с.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII веков. - М., 1993. - 592 с.

Рыболовство у гребенцов (окремих відбиток в фондах бібліотеки ІА НАНУ).

Рябков Н.З. Рыболовство в Херсонской губернии и в пограничных с нею частях губерний Таврической и Бесарабской. - Вып.І. - Херсон, 1896.

Рядовий міщанський будинок у Києві XI-XIII ст. // Київська старовина. - К., 1972. - С.26-54.

Сабанеев Л.П. Жизнь и ловля пресноводных рыб. - К., 1965. - 198с.

Сагайдак М.А. Новое в археологии Киевского Подола // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. Тезисы докл. Всесоюзной конф. (Суздаль, 1987). - М., 1987. - С.222-223.

Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: складання території та становлення функцій // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. Одеса, жовтень 1989. - К., 1989. - С.195-196.

Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. - К., 1991. - 163с.

Самарин Ю.А. Подольские гончары. - М., 1929. - 78с.

Самойлович В.П. Народное архитектурное творчество Украины. 2 изд. - К., 1989. - 344 с.

Сафронов Ф.Г. Русские промыслы и торги на северо-востоке Азии в XVII- середине XIX в. - М., 1980. - 92с.

Сванидзе А.А. Деревенские ремесла в средневековой Европе. - М., 1985. - 88с.

Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. - Полтава, 1894.

Седов В.В. К вопросу о жертвоприношении в древнем Новгороде // КСИИМК. -1957а. - Вып.68. - С.20-30.

Седов В.В. Археологические разведки древнерусской деревни в Смоленской области // КСИИМК. - 1957б. - Вып.68. - С.104-106.

Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII-XV вв.) // МИА. - 1960. - №92. - 248с.

Седов В.В. Городища Смоленской земли // Древняя Русь и славяне. - М., 1978. - С.143-149.

- Седова М.В. Торговые связи Ярополча Залесского // КСИА АН СССР. – 1973. – №135. – С.32-38.
- Седова М.В. Что показали археологические раскопки // Суздалью - 950 лет. – Ярославль 1977. – С.67-69.
- Семенов Ю.И. Первобытная комунна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. – М., 1976. – С.7-86.
- Семенов Ю.И. О стадильной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С.75-91.
- Сергеева М.С. Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX-XIII ст. // СПР. – Чернівці, 1993. – С.147-151.
- Сергеева М.С. До реконструкції меблів часів Київської Русі // Археологія. – 1994. – №1. – С.48-60.
- Сергеева М.С. Про один тип опалювальних пристроїв у ранньослов'янському та давньоруському житті // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Международная науч. конф. Харьков, 1-3 марта 1993 г. Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С.90-91.
- Сергпутовский А. Бортничество в Белоруссии // Из второго тома «Материалов по этнографии России». – С.-Пб., 1914.
- Серов О.В. Исследования в Киевской области // АО 1983. – М., 1985. – С.354.
- Серов О.В. Древнерусские селища с.Дорогинка // АО 1985. – М., 1987. – С.410-411.
- Серов О.В., Філюк О.В. Охоронні розкопки біля селища Колонщина Макарівського р-ну Київської області // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доп. та пов. на наук.-практ. семінарі. – Вінниця, 1990. – С.73-74.
- Серов О.В. Давньоруські селища X - середини XIII ст. Київського Придніпров'я // Південноруське село IX-XIII ст. – К., 1997. – С.99-114.
- Силантьев А.А. Обзор промысловых охот в России. – С.-Пб., 1898. – 122с.
- Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся 1-ї половини XX ст. (за експедиційними матеріалами) // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнар. конф. – К., 1996. – С.303-306.
- Синюк А.Т. Стоянка бродника в устьє реки Богучарки // Археология и история Юго-Востока Древней Руси (материалы науч. конф.). – Воронеж, 1993. – С.83-86.
- Ситий Ю.М. Поселення X-XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // СПР. – Чернівці, 1993. – С.91-94.
- Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С.38-50.
- Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). – Спб., 1870. – 369с.
- Скуратівський В. Покліт, льох, кам'яниця // СБ. – 1988. – №9. – С.22.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – 488 с.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). – К., 1975. – 209 с.
- Сміленко А.Т. Козловський А.А. Поселення у с.Шабо и Богатое Одесской области // Днепро-Дунайское междуречье в I - на-чале II тысячелетия н.э. – К., 1987. – С.98-121.
- Смиленко А.Т. Керамическая мастерская IX в. на правом берегу дельты Дуная // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С.73-78.
- Смиленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII-X вв. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С.105-114.
- Сміленко А.Т., Козловський А.О. Періодизація середньовічних поселень лівобережжя гирла Дунаю // Археологія. – 2000. – №4. – С.19-34.
- Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1959. – Т.1. – 798с.
- Соловьева Г.Ф. Погребальные обряды // Древности железного века в междуречье Десны и Днепра. – САИ. – 1962. – Вып.Д1-12. – 98с.
- Соловьева Г.Ф. Археологические раскопки близ Рогачева Гомельской области // АО 1969 – М., 1970. – С.304-305.
- Справочник по петрографии Украины. – К., 1975. – 162с.
- Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1895. – Т.1. – 1420стлб.
- Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1903. – Т.III. – 1684стлб.
- Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – М., 1989. – Т.II, ч.1. – 1802стлб.
- Степаненко М.Я., Блажевич Н.В. Поселення та могильник XI-XIII ст поблизу с.Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С.151-163.
- Страхов П. Овины // ПЭРСХ. – 1902. – Т.VI. – Стб.76-80.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). – К., 1975. – 167 с.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Из работ Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР // Археология и история юго-востока Руси. – Курск, 1991. – С.77-79.
- Сухобоков О.В. Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). – Препринт. – Вып.6. – Полтава, 1995. – 72 с.
- Сухобоков О.В., Горбатенко С.О. Землеробські знаряддя з городища Битиця-1 // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – №2. – С.36-41.
- Танкилевич И.М. Пирофилиты северо-западной части украинского щита. – Автореферат дисс. на соискание уч.ст. канд.геолого-мин.наук. – К., 1977. – 18с.
- Тарасенко В.Р. Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945-

1051 г.) // Материалы по археологии БССР. – Мн., 1957. – Т. I. – С. 3-42.

Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л., 1963. – Т. 2. – 482 с.

Телегин Д.Я. Основні результати робіт Київської експедиції 1962-1964 рр. // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 86-89.

Телегин Д.Я. Поселение на Среднем Днепре времени Киевской Руси // АО 1984. – М., 1986. – С. 316.

Телічко В.П. Поліська експедиція Інституту історії матеріальної культури // Вісті АН УСРР. – 1936. – № 9. – С. 43-52.

Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (Х-перша половина XIV ст.). – К., 1982. – 206 с.

Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.

Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995. – 261 с.

Тимошук Б. Поганські городища-святинища Галицької Русі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I на початку II тис. н.е. Тези доп. Міжнародного іст.-арх. семінару. Чернівці, 22-24 вересня 1994. – Чернівці, 1994. – С. 35-37.

Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). – К., 1972. – 204 с.

Токарев С.А. Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры. – М., 1958. – 615 с.

Толмачев И.Н. Юго-Западный край. Статистическое обозрение. Восточное Полесье. – К., 1897. – Т. I.

Толочко А.П. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – 223 с.

Толочко П. Гупало К. Через тисячу років // Знання - сила. – 1972. – № 11. – С. 31-33.

Толочко П., Гупало К. Дослідження старокиївського Подолу // ПУ. – 1973. – № 1. – С. 36-39.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в XII-XIII вв. Автореферат дис. ... докт. ист. наук. – К., 1975. – 34 с.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. – К., 1980 а. – 222 с.

Толочко П.П. Массовая городская застройка Киева X-XIII вв. // Тезисы докл. Советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. София, сентябрь 1980 г. – М., 1980 б. – С. 51-53.

Толочко П.П. Археологічні пам'ятки "матері міст руських" // ВАН. – 1981 а. – № 5. – С. 10-17.

Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. – К., 1981 б. – С. 284-300.

Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. // Древнерусские города. – М., 1981 в. – С. 63-94.

Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Кузнечное ремесло // Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 267-284.

Толочко П. Археологічна скарбниця Києва // Київ. – 1983. – № 4. – С. 149-155.

Толочко П. З архівів землі Київської // НІС. – 1984. – № 1. – С. 31-33.

Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – 245 с.

Толочко П.П. Археологія: дослідження тривають // НІС. – 1988. – № 2. – С. 163-170.

Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – 256 с.

Томашевський А.П. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині другої половини I тис. н.е. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР (Тези доповідей XX Республіканської конференції). – К., 1989. – С. 233-234.

Томашевский А.П. К методике микрорегиональных исследований раннего средневековья // Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы. Тезисы докладов. – Воронеж, 1990. – С. 15-16.

Томашевський А.П. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Тези доповідей. – Чернігів, 1991. – С. 40-43.

Томашевський А.П. Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 46-59.

Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка I // Препринт ИА АНУ. – К., 1992. – 91 с.

Томашевський А.П. Населення Східної Волині V-XIII ст. н.е. (Система заселення, екологія, господарство). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 18 с.

Томашевський А.П. Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X-XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 108-111.

Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (Завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. – 1998 а. – № 2.

Томашевський А.П. Основні попередні підсумки археологічних досліджень Овруцької археологічної експедиції у 1996-1997 роках на території Овруцького р-ну Житомирської обл. // АБУ 1997-1998 рр. – К., 1998 б. – С. 45-48.

Томашевський А.П. Райковецький археологічний комплекс та перспективи сучасних науково-інформаційних технологій // Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник „Велика Волинь”, т. 19. – Житомир, 1999. – С. 57-61.

Томашевський А.П., Павленко С.В. Перші попередні підсумки дослідження овруцького пірофілітового промислу X-XIII ст. // Бюлетень першої міжнародної конференції „Коштовне та декоративне каміння”. – К., 1999.

Томенчук Б.П. Разведки в Северном Прикарпатье // АО 1981. – М., 1982. – С. 326-327.

Томсинский С.В. Наземные жилища раннесредневекового Суздаля по материалам раскопок 1979 г. // Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси. – М., 1991. – С. 102-113.

- Третьяков П.Н. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. - М.-Л., 1948. - С.47-77.
- Третьяков В.П. Ямы углежогов XIV-XVI вв. в Верхнем Поднепровье // КСИА.-1973. - Вып.135.- С.85-91.
- Тропин Н.А. Древнерусское селище XII-XIII вв. у с.Лавы // История и археология Слободской Украины. Тезисы докл. И сообщ. Всеукр. Конф., посв. 90-летию XII Арх. Съезда. - Харьков, 1992. - С.204-205.
- Трусов О.А. Мозырская камнерезная мастерская XII - начала XIII вв. // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской обл. науч. конф. по ист. Краеведению, 1991 г. - Гомель, 1991. - С.60-67.
- Тульцева Л.А. Этнографические аспекты изучения религиозного поведения // СЭ. - 1979. - №4. - С.43-57.
- Тутковський П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Волини // Труды общества исследователей Волини. - Житомир. - 1915. - С.180-198
- Тэйлор Э. Первобытная культура. - М., 1939. - 567с.
- Тэнасе А. Культура и религия. - М., 1975. - 127 с.
- Уварова П.С. Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического Комитета общества Нестора-летописца и архива гр. П.С.Уваровой // Тр.Московского предварительного комитета по устройству XIV АС. - Вып.1. - М., 1906. - С.73-93.
- Узянов А.А. Курское Посеймье в IX - первой четверти XI в. (Некоторые новые данные о хронологии и топографии роменских поселений) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. - К., 1988. - Т.2. - С.313-319.
- Українська минування. - Кн.1. - К., 1994а.
- Українська минування. - Кн.2. - К., 1994б.
- Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф.К.Волкова, М.С.Грушевского, М.М.Ковалевского и др. - Пг., 1916. - Т.П. - 388с.
- Успенская А.В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. - Тр. ГИМ. - Вып.33. - М., 1959. - С.105-122.
- Урал в мініатюрі. - Ж., 1996.- 102с.
- Фашевский Н.И., Палий Т.М., Немченко М.П., Старостенко А.Г. Территориальная организация жизнедеятельности населения. - К., 1992. - 135 с.
- Федоров Г.Б. Славяне Поднепровья // По следам древних культур. Древняя Русь. - Б/М, 1953. - С.121-154.
- Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. - 1960. - №89. - 379с.
- Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова // ХрАМ. - 1930. - Ч.1. - С.5-10.
- Феноменов М.Я. Современная деревня. Опыт краеведческого обследования одной деревни. - Ч.1, Производительные силы деревни. - Л.-М., 1925.- 202с.
- Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Труды ГИМ. - М., 1959. - Вып.33.- С.3-15.
- Фехнер М.В. Некоторые сведения археологии по истории русско-восточных экономических связей до середины XIII в. // Международные связи России до XIII в. - М., 1961.- С.78-84.
- Филимонов Е.И. Баскин Г.И. Металлические промыслы // Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. - Вятка, 1893. - Вып.V. - С.153-175.
- Филипчук М.А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с.Коростовата // АО 1983 г. - М., 1985. - С.367.
- Філіпчук М.А. Сільські садиби Північної Буковини X-XI ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Молоді учені суспільствознавці УРСР - 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези респ. Наук.-теор. Конф. 17-18 грудня 1987 р. - Львів, 1987. - С.155-156.
- Филипчук М.А. Східнослов'янське житло X - початку XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. - Вип.6. - Львів, 1995. - С.219-233.
- Філюк О.В. Спеціалізований виробничий центр X-XI ст. біля с.Колонщина на Київщині // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы (Материалы 3 Международной арх. конф. студентов и молодых ученых. Одесса февраль 1995). - Одесса, 1995. - С.77-78.
- Філюк О.В. Лісохімічні промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX-XIII ст. // Сучасні проблеми археології. - К., 2002а. - С.230-231.
- Філюк О.В. Організація металургійного виробництва кричного заліза за часів Київської Русі (IX-XIII ст.) // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез доп. і повід. 8-ої наук.-практ. конф., присв. „Дню пам'яті Ярослава Мудрого” 24-25 лютого 2001 р., м.Вишгород. - Вишгород, 2002б. - С.38-57.
- Фомин А.В. Топография кладов куфических монет X в. междуречья Днепра и Десны // Чернигов и его округа в X-XIII вв. - К., 1988.- С.63-69.
- Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Зібрання творів у 50 томах.-К., 1982. - Т.36. - С.68-99.
- Фрезер Д. Золотая ветвь. - М., 1980. - 831 с.
- Фролов И.К. Изучение археологической структуры микрорегиона // Археологические памятники Европейской части РСФСР. - 224. - М.: ИА АН СССР, 1985. - С.29-38.
- Фроянов И.Я. Семья и вервь в Киевской Руси // СЭ. - 1972. - №3. - С.90-97.
- Фроянов И.Я. Киевская Русь. - Л., 1974.- 256с.
- Фроянов И.Я. Юдин Ю.И. Былинная история (Работы разных лет). - СПб, 1997. - 592 с.
- Хавлюк П.І. Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів // XV Наукова конф. Інституту археології, присв. 50-річчю утворення СРСР. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 р. на території України). - Одеса, 1972. - С.343-346.
- Хавлюк П.І. До питання про виготовлення жорен в Древній Русі // Археологія. - 1973. - №9. - С.34-40.
- Хавлюк П.І. Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. - 1977. - №24. - С.21-28.

Хавлюк П.І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // *Археологія*. - 1980. - №34. - С.30-35.

Хавлюк П.І. Роботи в Винницької області // *АО* 1985. - М., 1987. - С.424, 425.

Хаггет П. География: синтез современных знаний. - М., 1979. - 288с.

Харламов В.А. Реконструкция киевской усадьбы X века // *СиА*. - 1976. - №11. - С.34-35.

Харламов В.О. Київська садиба X ст. (за матеріалами розкопок Подолу) // *Археологія*. - 1977. - Вип.24. - С.37-46.

Харузин А. Славянское жилище в Северо-Западном крае. Из материалов по истории развития славянского жилища. - Вильна, 1907. - 341 с.

Хмыров М.Д. Металлы, металлические изделия и минералы в древней России. - СПб, 1875. - 350с.

Хованских З.А., Клоков А.О. Раскопки рукодутьных горнов в селе Товаро-Никольское Липецкого р-на в 1987-1989 гг // *Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. Тезисы докл. науч. конф.* - Липецк, 1992. - С.220-221.

Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // *МИА*. - 1956. - №51. - 282с.

Цыбин М.Б. Постройка на II Белогорском городище // *Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс.н.э.* - Воронеж, 1983. - С.83-89.

Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. - М., 1989. - 493 с.

Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянова Н.А. Земледелие и промыслы // *Древняя Русь. Город. Замок. Село*. - М., 1985. - С.219-233.

Чернов С.З. Историческая география Взвядского погоста // *Генезис и развитие феодализма в России (Проблемы социальной и классовой борьбы)*. - Л., 1985. - С.104-112.

Чернов С.З. Комплексное исследование и охрана русского средневекового ландшафта (по материалам древнего Радонежского княжества). - М., 1987. - 86с.

Чернопятов И. Руководство к сушке и хранению хлеба. - СПб., 1867. - 285 с.

Чичеров В.И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI-XIX вв: Очерк по истории народных верований // *Труды Института этнографии им. Н.Миклухо-маклая. Новая серия*. - 1957. - Т.10. - С.129-131.

Шадурский В.И. Народный опыт земледелия Зауралья в XVII - начале XX века. - Свердловск, 1991. - 212 с.

Шарко А. Малороссийское жилище // *ЭО*. - 1900. - Кн.XLVII. - №4. - С.119-131.

Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание ... - К.-М., 1851. - Ч.II. - 697 с.

Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі // *Культурно-історична комісія ВУАН*. - Програми. - Вип.IV. - К., 1925. - 9 с.

Шевцова Л.В. Керамічний комплекс Автуніцького поселення // *ПВССП*. - Чернігів, 1992. - С.15-18.

Шевцова Л.В., Готун І.А. Поселення майстрів біля с.Автунічі: деякі аспекти масової забудови та гончарного виробництва за матеріалами 1990-1991 рр.) // *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали іст.-арх. семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19-20 січня 1995 р., м.Чернігів)*. - Чернігів, 1995. - С.96.

Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. - Т.III. // *Сборник отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук*. - (1902)1903. - Т.72. - №4. - С.1-535.

Шекун А.В., Косолапов А.Ф., Кривицкая И.В., Кузнецов Г.А. - Исследования на Черниговщине // *АО* 1978. - М., 1979. - С.423-424.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // *АО* 1981 г. - М., 1983. - С.232-333.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // *АО* 1983 г. - М., 1985а. - С.374-375.

Шекун А.В. Селища IX-XIV вв. в низовьях междуречья Днестра и Десны // *Ист.-арх. семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв."* (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докл. - Чернигов, 1985б. - С.54-56.

Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Исследования на Черниговщине // *АО* 1984 года. - М., 1986. - С.327-329.

Шекун А.В. Исследования на Черниговщине // *АО* 1985 - М., 1987. - С.434-436.

Шекун А.В. Веремейчик Е.М. Исследования на поселении Лесковое // *АО* 1985. - М., 1987. - С.436-437.

Шекун А.В. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) // *Ист.-арх. семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв."* (16-18 сентября 1988 г.). Тезисы докл. - Чернигов, 1988 а. - С.90-92.

Шекун А.В. Селища IX-XIV вв. на территории Черниговщины // *Древнерусский город Путивль. Тезисы докл. и сообщ. обл. науч. конф., посв. 1000-летию г.Путивля*. - Путивль, 1988 б. - С.21-22.

Шекун О.В. Селянські садиби XII - поч.XIII ст. // *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства*. - Тези доповідей. - Вип.2. - Чернігів-Ніжин, 1988в. - С.36-37.

Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днестра // *Чернигов и его округа в IX-XIII вв.* - К., 1988. - С.93-110.

Шекун А.В. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) // *ПАЮР*. - К., 1990а. - С.73-76.

Шекун А.В. Памятники Сосницького ополля IX-XIII вв. // *Минуле Сосниць та її околиць*. - Чернігів, 1990б. - С.22-29

Шекун А.В. Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселения «Криница») // *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.»*. - Чернигов, 1990в. - С.131-134.

Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX-XIII ст. // Тези наук. Конф. "Чернігів – перлина української культури" // Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. Інф. бюллетень. – 1992а. - №2. – С.50-53.

Шекун О.В. Сільська округа літописного Любеча // ПВСП. – Чернігів, 1992 б.

Шекун О.В., Сита Л.Ф. Пам'ятники IX-XII ст. в околицях с.Старий Білоус поблизу Чернігова // СПР. – Чернігів, 1993. – С.40-49.

Шекун А.В. Поселения второй половины XIII-XV вв. в междуречье Десны и Днепра // Деснинские древности. Сборник материалов межгос. Науч. конф. Посв. Памяти Ф.М.Заверняева. – Брянск, 1995 а. – С.113-114.

Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-арх. Семінару, присв. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. – Чернігів, 1995 б. – С.9-12.

Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Древнерусские сельские поселения в верховьях реки Белоус // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – МАР. – М., 1995. – Вып.2. – С.151-156.

Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12-17 ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С.114-115.

Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – 184 с.

Шекун О.В. Садиба кінця XII - початку XIII ст. (за матеріалами розкопок пос. біля с.Шестовиця) // Археологія Чернігова. - 2000-2002 // <http://archaeology.narod.ru/book5.html>.

Шинаков Е.А. Освоение ополей в X-XII веках // Брянские ополья: природа и природопользование. – М.: Моск. Филиал ГО СССР, 1991. – С.75-83.

Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. – К., 1988. – 192 с.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - 403 с.

Штейнгель Ф.Р. Отчет Городецкого музея Волынской губернии (1898-1904 гг.). – К., 1905. – 82 с.

Штыхов Г.В. Опыт исследования древнеполоцкой кожи // СА. – 1963. - №4. – С.240-246.

Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX-XIII вв.). – Минск, 1978.

Штыхов Г.В. Киев и древние города Белорусии // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посв. 1500-летию Киева. – Мн., 1983. – С.54-57.

Штыхов Г.В. Критерии города Киевской Руси (по материалам исследований городов Полоцкой земли IX-XIII вв.) // Тезисы докл. Советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С.76-77.

Шульгіна Л. Гончарство в селі Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. - К., 1929. - II. - С.111-200.

Щапов Я.Н. О социально-экономических укладах в Древней Руси XI – первой половины XII в. // Актуаль-

ные проблемы истории России эпохи феодализма. – М., 1970. – С.85-119.

Щеглова В.В. Роль охоты в снабжении мясом населения на территории Белоруси в X-XIV вв. // Середньовік старожитності Беларусі. – Мінск, 1993. – С.74-82.

Щербань М.И. Микроклиматическое районирование // Природа Украинской ССР. Климат. – К., 1984. – С.202-213.

Энциклопедический словарь. – СПб. – Т.22. – 1893. – 582с.

Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. – М., 1987. – 557с.

Юра Р.О. Древний Колодяжин. – АП УРСР. - 1962. – Т.XII. – С.57-130.

Юшко А.А. О феодальном землевладении Московской земли XIV в. // Археологические источники общественных отношений эпохи средневековья. – М., 1988. – С.108-119.

Юшко А.А. Московская земля IX-XIV веков. – М., 1991. – 200 с.

Ющенко Н.Е. К вопросу о топографии сельских поселений древнерусского времени в Стародубском ополье // Из истории Брянского края. Материалы юбилейной ист.-краевед. конф., посв. 50-летию образования Брянской области и 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. Брянск, 23 марта 1995. – Брянск, 1995. – С.70-71.

Ягодинська М. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст. у Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I на початку II тис. н.е. Тези доп. Міжнародного іст.-арх. семінару. Чернівці, 22-24 вересня 1994. - Чернівці, 1994. – С.54-56.

Якобсон А.Л. К истории русско-корсунских связей (XI-XIV вв.) // ВВ. – 1958. – Т. XIV. – С.116-128.

Якобсон А.Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. -Л.,1979.– 214с.

Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956. – 164с.

Hensel W. O magicznej funkcji wczesnocredniowiecznych Kab'aczeków skronioniowych // Slavia antiqua. – 1970/ -Т.XVI. – S.243-251.

Historia Kultury Materialnej Polski. - T.I. – Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1978.– 512s.

Hodder I., Orton C.R. Spatial analysis in Archaeology/ - Cambridge: University Press, - 1976. – VIII. – 270 p.

Jarman M.R. Territories and mobility, - in: Early European agri-culture: its Foudation and development // Edited by M.r.Jarman< G.N.Bailey and H.N.Jarman. – Cambridge University Press, - 1982. – 283 p.

Kobylynski Z. Koncepcja "terytorium eksploatowanego przez osade" w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze // Archeologia Polski. – 1986. – t.XXXI. – z.I. – S.7-30.

Niwęglowski A. Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów latenskiego i

rzymskiego w Polsce // *Archeologia Polski.* – t.XIX. – z.1. – 1974. – S.225-246.

Paszkowski M., Tomaszewski A.P., Wołoszyn M. Pochodzenie przęślika z Pelnatycz w świetle analiz geologicznych // *Rocznik Przemyski.* – T. XXXVII. – z.1. – 2001. – S.61-64.

Pleiner R. K vyvoji slovanske techniky v Cechach. – *Archeologicke rozhledy.* – XXXI. – 1979. – 3. – S.245-256.

Rydzewski J. Przemiany stref zasiedlenia na wyznach lessowych zachodniej Malopolski w eposce brazy i zelaza // *Archeologia Polski.* -1986. – t.XXXI. – z.I. – S.125-191.

Service E.R. Origins of the State and Civilization. – New York, 1975. – 361 p.

White L. The Life of the Silent Majority // *Life and Thought in the Early Middle Ages.* – Minneapolis. – 1967. – P.69-84.

Zoll-Adamikowa Helena. Dwuzębny hczyk z tulejką ze Stradowa – narzędzie rybackie czy kuchenne? *Kraje słjwiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum.* – Poznań, 1998. – S.329.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Баран В.Д., Терпиловский Р.В., Некрасова А.Н. Отчет о работе Средневековой славяно-русской экспедиции ИА АН УССР за 1981 г. // НА ІА НАНУ. - 1981/14.

Беляева С.А. Блажевич Н.В. Отчет о раскопках в Среднем Поднепровье в 1979 г. (из работ Среднеднепровской славяно-русской экспедиции) // НА ІА НАНУ. - 1979/26.

Березовец Д.Т. Отчет о работе Славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // НА ІА НАНУ. - 1950/2а, ф.1147.

Березовец Д.Т. Из работ Новоселковского отряда // Приложение №3 к отчету Телегина Д.Я., Березанской С.С., Митрофановой В.И., Круц В.А. Отчет об археологических исследованиях в зоне Киевского водохранилища в 1962 // НА ІА НАНУ. - 1962/15.

Веремейчик Е.М. Отчет об охранных раскопках на поселении Льгов, Черниговский р-н, Черниговская обл. - НА ІА НАНУ. //1989/46.

Звиздецкий Б.А. Отчет о работах Гульской древнерусской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАНУ. - 1990/11.

Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Отчет об охранных работах у с.Шестовица Черниговской обл. в 1983-1984 гг. - Т.IV. - Охранные работы на поселении Ров II // НА ІА НАНУ. - 1983-1984/174.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Отчет об археологических разведках и раскопках в бассейнах рек Стугны и Красной в 1985-1986 гг. // НА ІА НАНУ. - 1985-1986/134.

Кривошеев В.Т. Заключение про вивчення колекції зразків Дніпровської давньоруської експедиції ІА НАН України // Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та ін. Звіт про роботу Дніпровської давньоруської експедиції в 1996 р. // НА ІА НАНУ. - 1996/69.

Кузнецов Г.А. Отчет о работе Черниговской археологической разведочной экспедиции 1975 года // НА ІА НАНУ. - 1975/103.

Кузнецов Г.А. Научный отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам охранных археологических исследований на многослойном поселении в ур.-Селище в полевом сезоне 1985 г. // НА ІА НАНУ. - 1985/136.

Лисенко С.Д., Гаскевич Д.Л., Готун І.А. Звіт про роботи в Київській області в 1996-1997 роках // НА ІА НАНУ. - 1996-1997/21.

Максимов Е.В. Петровская Е.А. Попудренко М.А. Терпиловский Р.В. Цындrowsкая Л.А. Юркова Н.В. Отчет о полевых исследованиях 1978 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции // НА ІА НАНУ. - 1975/24.

Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської Давньоруської експедиції в 1992 р. // НА ІА НАНУ. - 1992/3.

Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1993 р. // НА ІА НАНУ. - 1993/25.

Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1994 р. // НА ІА НАНУ. - 1994/12.

Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1995 р. // НА ІА НАНУ. - 1995/9.

Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1996 р. // НА ІА НАНУ. - 1996/69.

Моця О.П., Коваленко В.П., Готун І.А. та інш. // Звіт про роботи Дніпровської Давньоруської експедиції в 1997 р. // НА ІА НАНУ. - 1997/96.

Орлов Р.С., Терпиловский Р.В. Отчет о разведках в Житомирской области в составе экспедиции «Волынь» // Зализняк Л.Л. Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г. // НА ІА НАНУ. - 1983/21.

Петраускас О.В. Отчет об археологических разведках в Киевской области в 1988-1989 гг. // НА ІА НАНУ. - 1989/145.

Петрашенко В.О., Козюба В.К., Таєвська А.В. Звіт Канівської комплексної експедиції про роботи на правобережжі Канівського моря у 1993 році // НА ІА НАНУ. - 1993/6.

Серов О.В. Отчет о разведках в Киевской области в 1980-1982 гг. // НА ІА НАНУ. - 1982/41.

Серов О.В. Отчет об археологических разведках кружка Киевского Дворца пионеров и школьников им. Н.Островского в Киевской области в 1983 г. // НА ІА НАНУ. - 1983/41.

Серов О.В. Отчет. Археологические исследования в Киевской области в 1984/85 гг. // НА ІА НАНУ. - 1984-1985/162.

Серов О.В. Отчет об охранных археологических исследованиях арх. эксп. Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. // НА ІА НАНУ. - 1989/207.

Шекун А.В. Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище «Деснянка» // НА ІА НАНУ. - 1983/159.

Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. // НА ІА НАНУ. - 1983/170.

Шекун А.В. Отчет. Охранные археологические исследования в зоне строительства газопровода к г.Славутич в 1987 году // НА ІА НАНУ, 1987/47.

Шекун А.В. Отчет «Охранные археологические исследования на древнерусском селище «Лесковое» у с.М.Листвен Репкинского района Черниговской области в 1987 году // НА ІА НАНУ. - 1987/39.

Шекун А.В. Отчет. Охранные раскопки на поселении IV-V вв., X-XI вв. Криница (Живци) у с.Н.Белаус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г. // НА ІА НАНУ, 1989/90.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ –	Археологічні відкриття в Україні
АДУ –	Археологічні дослідження в Україні
АИУ –	Археологические исследования на Украине
АКР –	Археологическая карта России
АО –	Археологические открытия
АП –	Археологічні пам'ятки
АС –	Археологический съезд
ВАН –	Вісник Академії наук
ВИ –	Вопросы истории
ГАИМК –	Государственная академия истории материальной культуры
ЗРАО –	Записки Российского археологического общества
КС –	Киевская старина / Київська старовина
КСИА –	Краткие сообщения Института археологии
КСИАУ –	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК –	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАР –	Материалы по археологии России
МДАПВ –	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР
МНАБ –	Музей народной архитектуры и быта
НА ІА НАНУ –	Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України
НЗ ПМК –	Наукові записки Інституту історії матеріальної культури
НІС –	Наука і суспільство
НТЕ –	Народна творчість та етнографія
ПАЮР –	Проблемы археологии Южной Руси
ПВЛ –	Повесть временных лет
ПВССП –	Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі
ПИДО –	Проблемы истории докапиталистических обществ
ПСРЛ –	Полное собрание русских летописей
ПУ –	Пам'ятки України
РА –	Российская археология
СА –	Советская археология
САИ –	Свод археологических источников
СБ –	Сільське будівництво
СВУ –	Середні віки на Україні
СиА –	Строительство и архитектура
СЛ –	Сіверянський літопис
СПД –	Старожитності Південної Русі
СЭ –	Советская этнография
Тр.ГИМ –	Труды Государственного исторического музея
УГ –	Українське гончарство
УІЖ –	Український історичний журнал
ХрАМ –	Хроніка археології та мистецтва.
ЧИОНЛ –	Чтения в историческом обществе Нестора Летописца
ЭО –	Этнографическое обозрение

ЗМІСТ

Вступ	(Моця О.П.).	3
Розділ I.	Система заселення	4
Глава 1.	Правобережне Полісся (Томашевський А.П.)	4
Глава 2.	Лівобережне Полісся (Веремейчик О.М.)	26
Глава 3.	Лісостепова зона (Петрашенко В.О.)	47
Розділ II.	Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства (Томашевський А.П.)	63
Розділ III.	Землеробство, скотарство, тваринництво, промисли	70
Глава 1.	Землеробство (Біляєва С.О.)	70
Глава 2.	Тваринництво (Біляєва С.О.)	76
Глава 3.	Сільськогосподарські та інші промисли (Петраускас А.В.)	81
Розділ IV.	Ремесла	95
Глава 1.	Залізоробне виробництво (Паньков С.В.)	95
Глава 2.	Рівень розвитку ковальського виробництва (Вознесенська Г.О.)	101
Глава 3.	Номенклатура виробів із заліза	105
Глава 4.	Кераміка та гончарна справа (Петрашенко В.О.)	111
Глава 5.	Сільське ювелірне ремесло (Орлов Р.С.)	121
Глава 6.	Овруцька пірофілітова індустрія (Томашевський А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В.)	131
Глава 7.	Інші ремесла (Петраускас А.В.)	137
Розділ V.	Торгівля (Коваленко В.П.)	150
Розділ VI.	Забудова поселень	156
Глава 1.	Типи будівель (Готун І.А.)	156
Глава 2.	Структура забудови селищ (Готун І.А., Козюба В.К.)	182
Розділ VII.	Суспільні відносини й світогляд сільського люду	192
Глава 1.	Селянська община (Моця О.П.)	192
Глава 2.	Світогляд сільського люду в давньоруські часи (Моця О.П.)	198
Висновки	(Моця О.П.)	208
Summary		210
Список літератури		211
Список скорочень		232

Гело Київської Русі

